Naboer i Nordatlanten

Naboer i Nordatlanten

Færøerne, Island og Grønland.
Hovedlinjer i Vestnordens historie gennem 1000 år

Redaktion:
Jón Th. Thór
Daniel Thorleifsen
Andras Mortensen
Ole Marquardt

fróðskapur
Faroe University Press
Tórshavn 2012

Naboer i Nordatlanten
© Forfatterne og Fróðskapur 2012
Omslag: Føroyaprent
Forlagsredaktion: Andras Mortensen
Prepress og tryk: Føroyaprent
Bogen er sat med Janson Text 11/14
ISBN: 978-99918-65-38-6

Alle fotos fra Grønlands Nationalmuseum og Arkiv:
© Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu
Alle fotos fra Færøernes Nationalmuseum:
©Føroya Fornminnissavn

Udgivet med støtte fra:
Kommissionen for Videnskabelige Undersøgelser i Grønland (KVUG)

Fróðskapur sp/f
Faroe University Press
P.O. Box 209
FO-110 Tórshavn
www.setur.fo/frodskapur

NORÐURLENDSKT UMHVØRVISMERKI
Svanamerktur prentlutur 541 705

Indhold

Steder og navne 8
Forord 11

DEL I 15
Hvad er Vestnorden? 17
Vestnordens geografi og natur 18
Vestnordisk historie og kultur 21
En geopolitisk gryde 29
Forestillingen om norden 33
Det høje nord 37

DEL II 45
Opdagelsen af landene i Vestnorden 47
Indvandringen fra vest 47
Indvandringen fra syd og øst 54
Saga og samfund 63
Kristendom og centralisering 73
Skattelandspolitik 77
De vestnordiske bispedømmer 81
Den nye statsform 86
Senmiddelalderens nye rammebetingelser 89
Politiske ændringer 90
Handelens udvikling 92
Demografiske ændringer 94
Krise i bergenshandelen 96
Englændere, tyskere og hollændere 98
Senmiddelalderens inuit 103

DEL III 113
Vestnordens demografi 115
Etnisk sammensætning 115

Kønsfordeling, fødsler og død 136
Middellevetiden 146
Aldersfordeling 148
Sammenfatning 151

DEL IV 159
Under dansk herredømme, 1550-2000 161
Erhvervs- og næringsliv i tiden ca. 1550-1850 162
1600- og 1700-tallets kongelige handel og administration 162
Kyst og folk – ressourceudnyttelse 176
Maritime kontakter og sporadisk søfart i og uden for Vestnorden 185
Den kongelige handels udvikling og afvikling 194
Forhindring for fremskridt eller stabilitet og tryghed? 200
Erhvervs- og næringsliv i tiden ca. 1850-2000 204
Fra nær- til fjernfiskeri – ind i det 20. århundrede 208
Fjernfiskeri og produktion – efter 1945 216
Handelsforhold og fiskeripolitik 230
Opsamling 237

Del V 247
Religiøs og åndelig kultur 249
Reformationen og opgøret med katolicismen i Island og Færøerne 249
Fra åndetro til protestantisk mission og kirke i Grønland 256
Hekseri, vækkelse og religiøse bevægelser 262
Sprog, litteratur, kunst og folkelig kultur 268
Mod ny tider og nye måder – foreningsliv og kommunikation 283
Presse og medier 288
Litteratur 292
Skole og uddannelse 297
Latinskoler i Island og på Færøerne 299
Mission og skole i Grønland 302
Børneskolen 305
Læreruddannelse 318
Folkehøjskoler 321
Gymnasier og andre ungdomsuddannelser 323
Faglige uddannelser 328

Universiteter 346

DEL VI 361
Vestnorden i tre storkrige 363
Krigen 1807-1814 364
Den første verdenskrig 1914-1918 373
Vestnorden i mellemkrigsårene 381
Anden verdenskrig 382
Nationalisme og nationsdannelse i 1800- og 1900-tallet 395
Fra biland til republik. Islandsk nationalisme og islændingenes vej til selvstændighed 1830-1944 396
Færøerne, fra biland til amt 415
Grønlands vej fra koloni til selvstyreloven af 2009 434

Forfattere 466
About this book 470

Register 473
Personnavneregister 473
Stednavneregister 479
Fakta bokse 485

Qaanaaq (Thule)
Uummannaq (Thule indtil 1953)
Upernavik
Uummannaq
Ittoqqortoormiit
(Scorebysund)
Qullissat
Qeqertarsuaq (Godhavn)
Appat (Ritenbenk)
Ilulissat (Jakobshavn)
Aasiaat (Egedesminde)
Qasigiannguit (Christianshåb)
Sisimiut (Holsteinsborg)
Maniitsoq
(Sukkertoppen)
Tasiilaq
(Angmagssalik)
Nuuk (Godthåb)
Qeqertarsuatsiaat
(Fiskenæsset)
Paamiut (Frederikshåb)
Narsaq
Qaqortoq (Julianehåb)
Nanortalik

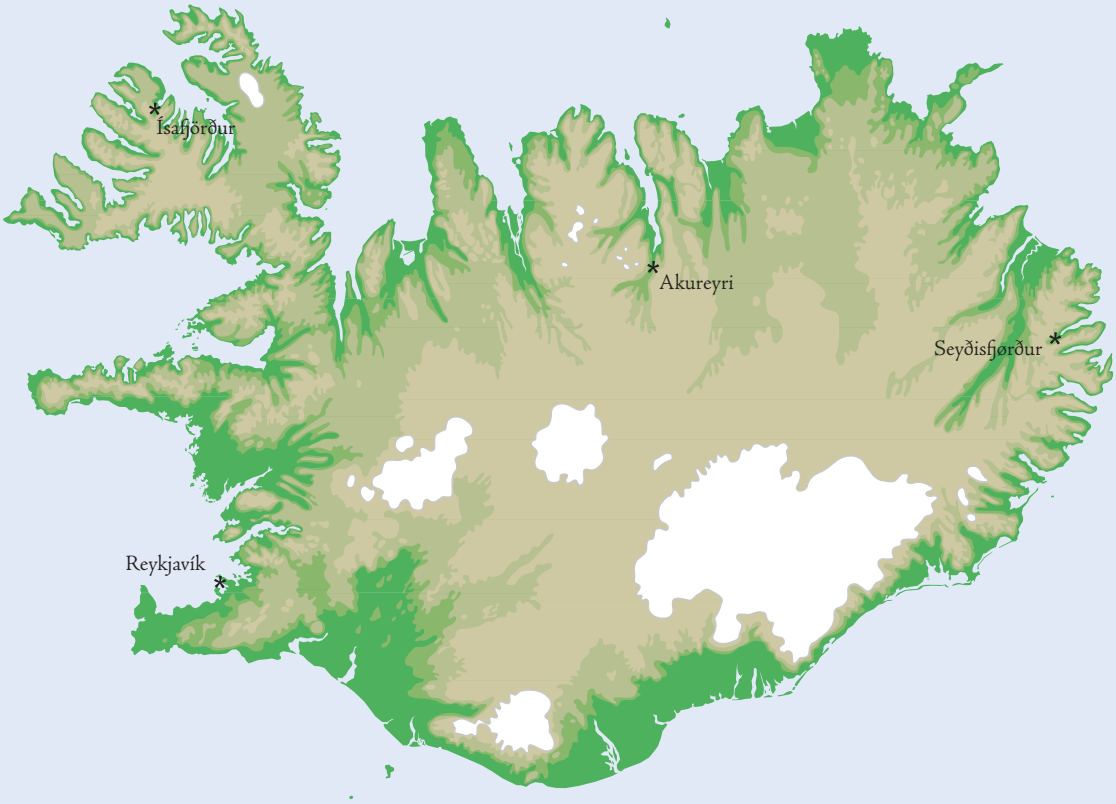
Ísafjörður
Akureyri
Seyðisfjørður
Reykjavík

Klaksvík
Runavík
Sørvágur
Tórshavn
Sandur
Skúvoy
Dímun
Ivoroyri
Vágur

Forord

Denne bog om naboer i Nordatlanten omhandler hovedlinjer i de tre vestnordiske landes fælleshistorie fra tidlig middelalder til ca. år 2000.

Med islændingenes landnam i Grønland omkring år 985 e. Kr. og deres senere møde med landets oprindelige inuit-befolkning, var det for første gang, at Jordens befolkning fra øst og vest mødtes, efter at urbefolkningen fra Afrika i tidernes morgen spredtes og opdelte sig, hvor nogle udvandrede og begav sig mod nord og andre mod øst.

Med dette møde i Grønland sluttede ringen. Kulturmødet i Grønland blev startskuddet til, at Jordens befolkning i øst og vest genetablerede den i så lang tid mistede kontakt. Den tidlige fase i Vestnordens historie og udvikling er også historien om den tidlige fase af globaliseringen og internationaliseringen. En stigende trafik og kommunikation mellem de skandinaviske lande, det øvrige Europa og Vestnorden førte således gennem historiens uransagelige veje til et historisk skæbnefællesskab mellem de vestnordiske lande, som til stadighed udbygges i disse år.

I 2002 samledes en gruppe historikere fra Grønland, Island, Færøerne, Norge og Danmark i Ilulissat, Grønland, for at drøfte muligheden for at afdække dele af Vestnordens fælleshistorie. Siden har gruppen organiseret sig i et fagligt netværk for samarbejde omkring dokumentation, historieskrivning og formidling af de vestnordiske landes fælleshistorie – i daglig tale kaldt VNH-netværket. Gennem seminarer og konferencer har vi bestræbt os på at samle viden om fælleshistorien og indtil videre udgivet 3 bøger med historiefaglige artikler om vestnordiske emner, skrevet af historikere fra de fem lande. Efter workshoppen og seminaret i Ilulissat i 2002 har vi

afholdt konference i Ísafjörður i 2003, Tórshavn i 2004, Oslo i 2005 og København i 2006. Disse konferencer arrangeredes af de lokale netværksmedlemmer og deres respektive institutter i samarbejde med VNH-netværkets styregruppe.

Det har fra starten været målet, at netværket skulle fremme forskning og indsamling af ny viden med henblik på formidling af fælleshistorien til en bredere offentlighed. Undervejs i forløbet besluttede vi at skrive en grundbog om Vestnordens fælleshistorie. Med bogen er det således første gang, vi forsøger med en syntese over Vestnordens historie.

Bogen giver en præsentation af udvalgte og – synes vi – vigtige dele af Vestnordens historie og fælleshistorie. Vi er klar over, at vi ikke dækker alle centrale emner og temaer. Yderligere er emnerne vægtet forskelligt for de 3 lande. Vi håber alligevel, at grundbogen med både sit emnevalg og sine udeladelser kan inspirere til yderligere fordybelse og forskning i både de i bogen behandlede og i andre emner fra Vestnordens historie.

Tidligt i forløbet besluttede redaktionen, at sproget i bogen skal være dansk. Dette er sket ud fra rent praktiske hensyn, da de fleste i Vestnorden og mange i Norden i øvrigt kan forstå dette sprog. Flere af kapitlerne vil afspejle, at ikke alle skribenterne har dansk som modersmål.

Vi har i bogen ved betegnelser og navne anvendt ny grønlandsk retskrivning næsten overalt, selvom det først kom i brug i 1973, da det gør det nemmere for nutidens grønlandske læsere.

I bogen vil læseren finde tekst med grå skygge, som skal fungere som faktabokse for særlige emner. Faktaboksene har en særskilt indholdsfortegnelse, som findes bagerst i bogen.

Hvert hovedkapitel er sammensat af bidrag fra forfattere fra hvert af de tre vestnordiske lande. I kapitlerne om middelalderen og om næringslivet er der også bidrag fra norske forfattere. Flere af kapitlerne har haft en kapitelredaktør, som har sammenskrevet den endelige tekst: Andras Mortensen i del II, Ole Marquardt i del III, Erland Viberg Joensen i kapitlet om erhvervs- og næringsliv, Søren Thuesen i kapitlet om religiøs og åndelig kultur, Elin Súsanna Jacobsen i kapitlet om skole og uddannelse og Jón Th. Thór i kapitlet om

storkrigene. Jón Th. Thór har været hovedredaktør med Andras Mortensen, Ole Marquardt og Daniel Thorleifsen som medredaktører. Daniel Thorleifsen har været projektleder og fundraiser for bogværket.

Vi vil herved sige mange tak til Føroya Fornminnissavn og Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu, som har stillet de færøske og grønlandske billeder og fotos gratis til rådighed for bogen.

Der har været flere, som økonomisk har støttet tilblivelsen og udgivelsen af bogen. Vi siger således tak til NunaFonden, som har ydet tilskud til honorering af forfatterne, til Kommissionen for Videnskabelige Undersøgelser i Grønland, KVUG, for dækning af trykkeomkostningar for bogen og til Nordisk Kulturfond, som gennem årene har givet støtte til netværkets konferencer og redaktionsmøder.

Sidst, men ikke mindst vil vi gerne sige tak til Vestnordisk Råd, som i 2000 henstillede til de vestnordiske landes regeringer om at etablere et samarbejde omkring historieskrivning af de vestnordiske landes fælleshistorie og som siden har bakket op omkring VNH's aktiviteter. Også tak til Færøernes, Grønlands og Islands regeringer for deres særlige indsats vedrørende vestnordisk historieskrivning og velvillighed til økonomisk bidrag i forbindelse med udarbejdelse af bogen.

Daniel Thorleifsen
Nuuk, maj 2012

DEL I

Hvad er Vestnorden?

Jón Th. Thór

Begrebet *Vestnorden* er flertydigt og bør betragtes og tolkes ud fra forskellige synsvinkler. Fra et institutionelt og politisk synspunkt er Vestnorden et ganske nyt begreb, en slags forlængelse eller underafdeling af Nordisk råd og nordisk samarbejde. Regionen Vestnorden er derimod meget mere omfattende og ældre end det samarbejde, der nu finder sted på parlaments-, regerings- og erhvervsniveau, og for at forstå begrebets fulde mening må det betragtes ud fra en *geografisk*, *historisk*, *kulturel*, *økonomisk* og *politisk* synsvinkel.

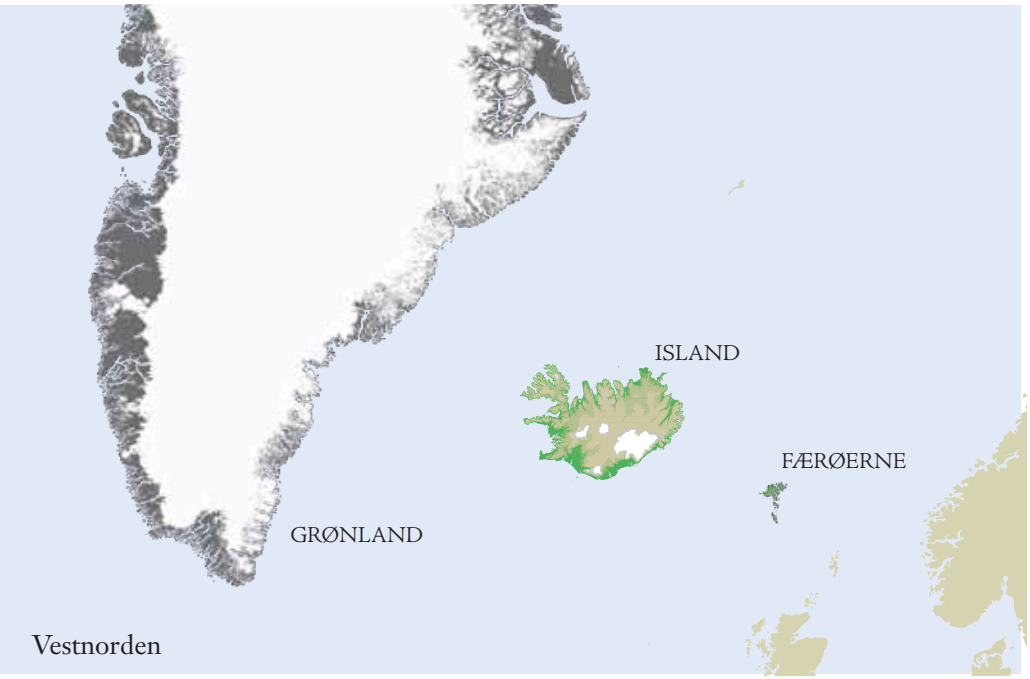

Vestnorden

Denne bog handler om de vestnordiske landes fælles historie fra middelalder til nutid. For at belyse emnet og give læseren en idé om hvad det drejer sig om, er det nødvendigt at begynde med en kort indførende diskussion om de fem ovennævnte synsvinkler, som danner grunden for selve historien i mere end et tusind år. En mere indgående diskussion findes i bogens forskellige kapitler.

Vestnordens geografi og natur

I dag består Vestnorden politisk set af tre lande, Færøerne, Grønland og Island. Historisk og kulturelt hører Vest- og Nordnorge også til området, som fra 1200-tallet og helt op til 1814 var en del af det norske kongerige.

Den samlede vestnordiske befolkning er lille, omkring 430.000 mennesker. Men de tre lande dækker et stort område i den nordlige Nordatlant og Ishavet og tilsammen strækker landene sig over en ganske stor del af den nordlige halvkugle. Færøerne og Island ligger i det såkaldte subarktiske område, mens størstedelen af Grønland er arktisk og landets nordligste del ligger tæt på Nordpolen. Kun den sydligste del af Grønland strækker sig syd for polarcirklen, mens hele Island og Færøerne ligger syd for denne (den eneste beboede del af Island som ligger nord for polarcirklen er den nordlige halvdel af øen Grímsey ud for den nordislandske kyst).

Det vestnordiske område er del af to kontinenter. Færøerne og Island hører til Europa, mens Grønland ifølge geografien er Nordamerikas østligste land. Uanset dette ligger Grønland, med Island som nærmeste europæiske nabo, ganske tæt på Europa. Afstanden mellem den grønlandske østkyst og Island er således betragtelig kortere end afstanden tværs over indlandsisen til Grønlands vestkyst.

Alle tre vestnordiske lande er øer, og Grønland, som er verdens største ø, er næsten et kontinent. Afstanden fra den nordligste til den sydligste del af Vestnorden er stor, og regionens natur er mangfoldig og meget forskellig fra et område til andet. Det samme gælder de tre lande, der er meget forskellige og med naturforhold, der i betydelig grad afviger fra hinanden.

Færøerne er en gruppe på atten øer, omtrent midt imellem

Island og Norge. Set fra havet ser øerne ud som en gruppe borge, som stiger op af havet, og nogle af de stejle klinter strækker sig næsten op til himlen. De fleste øer er bjergrige, og der er kun lidt sletteland. Klimaet påvirkes af Golfstrømmen. Det er et mildt oceanisk atlanterhavsklima med forholdsvis varme vintre og køligt sommervejr, hvorfor der ikke er særlig stor forskel på vinter og sommer. Gennemsnitstemperaturen i den varmeste sommermåned ligger omkring 10° C. Vintervejret karakteriseres mere af regnvejr end sne, og sommeren er også ofte ganske regnfuld. Samtlige øer er dækket af græs, der i mange tilfælde strækker sig langt op af bjergskråningerne, og næsten overalt er der god græsning, især for får. Færøerne ligger tæt ved den subarktiske regions sydgrænse, og landets natur minder mere om Shetlands- og Orkneyøerne og dele af det nordlige Skotland end om andre dele af Vestnorden.

På Vestmannaøerne, lige uden for den islandske sydkyst, minder naturforholdene lidt om Færøerne. Men ellers er de to lande meget forskellige. Geologisk set er Island et nyt land, og naturen er præget af stærk vulkansk aktivitet. Vulkanudbrud og jordskælv forekommer hyppigt og volder undertiden store skader. En side af den vulkanske aktivitet er de varme kilder, der er blandt landets største og dyrebareste naturressourcer.

Som Færøerne er Island bjergrigt, og nogle af de højeste bjerge er dækket af is og sne året rundt. Sletteland findes ved kysterne og i dale, der strækker sig ind i landet fra kysten, i nogle tilfælde mere end et hundrede kilometer. Det islandske klima er også stærkt påvirket af Golfstrømmen, men der er stor forskel på klimaet i de forskellige landsdele. I Syd- og Sydvestisland råder der som på Færøerne et forholdsvis mildt atlanterhavsklima, med en årlig gennemsnitstemperatur på omkring 7° C. Det regner ganske meget året rundt, om vinteren er regn almindeligere end sne, og temperaturforskellen mellem sommer og vinter er forholdsvis lille. I andre dele af landet, især i Nordisland, er forholdene anderledes. Her er der større forskel på sommer- og vintervejr. Vinteren er ofte kold med ret meget sne og is, undertiden også havis. Til gengæld nyder man flere varme sommerdage, hvor temperaturen stiger op til 25° C.

Det islandske sletteland er dækket af græs og forskellige andre planter, der strækker sig langt ind i landet og op ad bjergskråninger. Her er god græsning for får og heste og på flade strækninger også for køer og okse. Fuglelivet er meget mangfoldigt med forskellige trækfugle, der kommer hver forår, men generelt er den islandske fauna ganske enkel.

Grønland er langt det største af de vestnordiske lande, omkring 2,2 mio. km^2. Til sammenligning dækker Island 103.000 km^2. Den største del, omkring 1,8 mio. km^2, er dækket af indlandsisen, mens kun 384.850 km^2 er isfrit land. Dele af det isfrie land er massive bjerge, og kun en beskeden del, næsten udelukkende ved kysten, er egnet til bosættelse. I Grønlands sydligste egne, i den gamle norrøne Eystribyggð, minder naturforholdene lidt om Island og Færøerne, men generelt er den grønlandske natur meget forskellig fra de øvrige vestnordiske lande. Fåreavl er kun mulig i de sydligste områder, men til gengæld findes der flere arter vilde landdyr i Grønland end i Island og Færøerne.

Grønlands geografiske udstrækning åbner op for hele den arktiske verden. Landet strækker sig over tre arktiske klimazoner, og der er stor forskel på klimaet i den nordligste og den sydligste del. I landets nordligste del råder højarktisk klima. Det lavarktiske Grønland omfatter det isfri landområde syd for Melvillebugten og Scoresby Sund, ned til Kap Farvel. I den sydligste del af den lavarktiske region finder man landets subarktiske enklave. I landets sydlige del er klimaet udpræget oceanisk, og her er temperaturforskellen mellem sommer og vinter beskeden, men med ganske stor nedbørsmængde, der ved Kap Farvel kan nå op mod 3.000 mm om året. Mod nord, hvor landet i den højarktiske region ikke påvirkes af varme havstrømme, øges temperaturforskellen. Derfor ligger den nordligste del af det højarktiske Grønland nedfrosset i polarnatten, der længst mod nord, i Peary Land, varer omtrent fem måneder af året.

Ser vi på et landkort over Vestnorden, opdager vi snart, at regionen for en stor del er dækket af vand – hav. Det er havet, som er det vigtigste naturfænomen i hele regionen, og som frem for noget andet har præget kultur og samfund i Vestnorden.

Ved første blik kan det se ud, som om havet er den store skillelinje mellem de tre vestnordiske lande. Det er da også rigtigt, at havet i historiens lange løb har adskilt de tre vestnordiske folk. Men havet er ikke kun en skillelinje. Det har i tidens løb også udgjort det store bindeled i hele regionen. Før i tiden var det meget lettere og nemmere at rejse på havet end på land, og det var på havet, man tog fra Norge og de britiske øer til Færøerne og Island og derfra videre til Grønland. I den periode var havet *centrum*, og de, der kunne bevæge sig frit over havet, var en del af centrum.

Men havet er ikke kun et bindeled og en samfærdselsvej. I århundreder har det også været de vestnordiske folks vigtigste naturressource og madkammer. I havet er der store rigdomme af fisk, hval, sæl og andre dyr, og længe var søfugle en vigtig del af den daglige kost.

Udnyttelsen af havets rigdomme har sat et stærkt præg på de vestnordiske landes udvikling og kultur. Flertallet af Vestnordens indbyggere har fra Arilds tid været kystbeboere, og selvom man i Island og på Færøerne undertiden snakker højtideligt om "bondekultur", er det kystkulturen som præger Vestnorden. Den er opstået ved menneskenes samliv med havet, præget af deres kamp mod havet og dets uhyre kræfter og ikke mindst af det, som havet har givet (og taget) i historiens lange løb.

Vestnordisk historie og kultur

Denne bog kan betragtes som et historisk-metodologisk forsøg. Er det overhovedet muligt at skrive en fælles vestnordisk historie? Færøerne og Island er beboet af nordiske folk og Grønland af inuit. I en periode var en del af Grønland også beboet af mennesker af norrøn oprindelse, og siden landets "genopdagelse" i 1700-tallet har Grønland været et "nordisk" land, selvom indbyggernes etniske baggrund ikke er den samme som islændingenes og færingernes.

Islændinge og færinger er nært beslægtede og bygger på en fælles kulturarv. I vikingetiden, den store ekspansionsperiode i nordisk historie, emigrerede vikinger fra Norge og de britiske øer til Færøerne og Island. Dermed blev der etableret en kultur som alle forskelligheder til trods udgør et fælles is-

landsk-færøsk arvegods. Afstanden mellem de to lande er lille, det islandske og det færøske sprog ligner hinanden meget, og i begge lande opfatter man hinanden som frænder.

Fra vikingetid indtil midten af 1900-tallet havde islændinge og færinger en ensartet historie i mange henseender. Begge folk oplevede en selvstændighedsperiode fra landnamstiden i 800-tallet indtil 1100- og 1200-tallet, da de fulgtes ad ind i det norske og derefter det danske rige. Da islændingene "flyttede hjemmefra" i 1944, forblev færingerne i det danske kongerige, men fik hjemmestyre i 1948. Undertiden kan det synes, som om det er fra dette tidspunkt, at slægtsfølelsen mellem de to folk har været stærkest. Man byggede på en fælles kulturarv, udnyttede de samme naturressourcer i det fælles hav, og med nye og moderne samfærdselsmuligheder og teknik er forbindelserne blevet endnu tættere.

Det islandske og færøske landnam i 800-tallet kan dateres ganske nøjagtigt, og i forhold til andre europæiske folk er begge nationer unge. Derimod er menneskenes historie i Grønland lang og startede, så vidt man ved, for 4.500 år siden. Og mens vi kender islandsk og færøsk historie fra skriftlige kilder, er vores viden om Grønlands og inuits historie for en stor del baseret på resultater fra arkæologiske undersøgelser fra de sidste hundrede år.

Grønlands forhistorie har således udviklet sig i andre baner end den islandske og den færøske. Kan vi på trods heraf tale om en fælles vestnordisk historie? Svaret må være *ja*, i hvert fald når det gælder perioden efter 985.

I 1400-tallet blev forbindelsen med Grønland ganske vist afbrudt, men da den blev genoprettet i 1700-tallet træder Grønland på ny ind på den vestnordiske historiske scene, men nu som et land, hvor der lever inuit, der ganske som færinger og islændinge er den danske konges undersåtter.

Fra 1721 til 1944 havde de tre vestnordiske lande en fælles historie inden for det danske monarki. Deres historiske udvikling blev forskellig og byder på meget interessante muligheder for sammenligning af ligheder og forskelle. Det samme gælder perioden efter 1944. Da var Island trådt ud af kongeriget, men den vestnordiske forbindelse blev endnu tættere i denne periode, end den var i kolonitiden. Her er det af stor

interesse at sammenligne f.eks. udviklingen af den islandske selvstændighedskamp i 1800- og 1900-tallet med Færøernes og Grønlands vej til hjemmestyre og de to landes stræben efter endnu større selvstændighed i de seneste årtier. I efterkrigstiden har de vestnordiske lande også haft mange sager og problemer til fælles, ikke mindst i udenrigsanliggender.

Hvis vi går ud fra, at vi kan tale om en fælles vestnordisk historie fra 985 til det tidlige 1400-tal, og igen fra 1721 til vore dage, rejser sig to andre spændende spørgsmål: 1) kan vi også tale om en fælles vestnordisk kultur fra vikingetid til det tidlige 1400-tal og igen fra 1721 til nutiden? og 2) hvor meget kendte man på de forskellige tidspunkter til hinanden i de vestnordiske lande?

Svaret på det første spørgsmål bliver nødvendigvis negativt, i hvert fald når det gælder mange vigtige aspekter af kulturen. Nutidens grønlændere tilhører en anden etnisk gruppe end islændinge og færinger, og deres kultur er i mange vigtige henseende meget forskellig fra den islandske og færøske. Det grønlandske sprog hører til en anden sproggruppe og er nært beslægtet med andre inuitsprog i det nordligste Canada, USA og Rusland. Grønlænderne var indtil det 20. århundrede et fangerfolk, og deres kultur var en fangstkultur, der var forskellig fra den europæiske landbrugs- og fiskerikultur, der prægede det islandske og færøske samfund. Alligevel kan vi finde nogle identiske træk når det gælder fiskeri og fangst, ikke mindst hval- og sælfangst. Her var fangstmetoderne ofte næsten de samme, mens behandlingen og udnyttelsen af fangsten var forskellig fra land til land.

Indtil 1700-tallet var den åndelige kultur i Grønland meget anderledes end i de andre vestnordiske lande. Thulekulturens mennesker og deres forgængere var ikke kristne, kendte ikke til bøger og kunne hverken læse eller skrive. Med kristendommens indførelse øgedes den europæiske/nordiske kulturindflydelse i Grønland, men det er først i 1900-tallet, man kan mærke en stærk europæisk indflydelse i samfundet. Først på det tidspunkt fik den åndelige kultur i Grønland på vigtige områder mange fællestræk med den åndelige kultur i de to andre vestnordiske lande.

Konklusionen på denne diskussion er, at vi næppe kan tale

om nogen fælles vestnordisk kultur. Vestnorden er en kulturverden, som består af tre forskellige kulturer. De har mange fællestræk, ikke mindst på grund af indflydelse og påvirkninger udefra, men identiske er de ikke.

Nu kommer vi til det andet spørgsmål: Hvor meget kendte man før i tiden til hinanden i det vestnordiske område? Vi skal først overveje islændingenes og færingernes viden om Grønland og derefter forsøge at finde ud af, hvor meget man i de sidste 200-300 år har kendt til de to andre vestnordiske lande i Grønland.

Det siger sig selv, at Grønlands første indbyggere ikke kendte til hverken Island eller Færøerne. Og da de to sidstnævnte lande blev koloniseret, havde man i starten ingen idé om, at der fandtes et kæmpestort land mod vest. Det var først, da søfarende i 900-tallets anden halvdel blev blæst ud af kurs på sejladsen mellem Island og Norge, at man fik nys om et land længere vestpå.

I nordbotiden var der tætte kontakter mellem Island og Grønland. Mange nordboere i Grønland var nært beslægtede med folk i Island. I middelalderen fulgte islændingene nøje med i, hvad der skete i Grønland, og nordboerne i Grønland havde gode kundskaber om Island. Fra nordboere i Grønland fik man i Island først kendskab til inuit, som de norrøne grønlændere mødte på jagtture højt mod nord. Af islandske middelalderkilder fremgår, at man ikke vidste, hvad inuit var for en slags mennesker, og at de under tiden forveksledes med de amerikanske indianere, de såkaldte skrællinger, som vikingerne havde stødt på under Vinlandsrejserne. Om færingernes viden om Grønland i middelalderen er vi dårligere informeret. Alligevel står det klart, at folk på Færøerne kendte til den norrøne koloni i Grønland, og at de gamle norrøne grønlændere havde kendskab til Færøerne, selvom kontakten var mindre end med Island.

Fra det tidlige 1400-tal og til 1721 var der ringe og uregelmæssig forbindelse mellem Grønland og de nordiske lande, og det varede endnu længere, inden direkte forbindelser mellem Grønland og de øvrige vestnordiske lande blev oprettet igen.

Efter nordbobosættelsens ophør i Grønland bevarede man

i Island alligevel sin viden om Grønland og interessen for „naboen i vest“ forsvandt aldrig helt. Man vidste ikke, om de gamle nordboer var forsvundet helt ud af historien, og i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet arbejdede to lærde islændinge for, at der blev sendt en kongelig ekspedition til Grønland for at opsøge landets norrøne indbyggere. De var jo stadigvæk kongens undersåtter, og da man ikke havde hørt fra dem siden den katolske tid, var der gode grunde til at se efter kristendommens status i landet.

Men det var først i sommeren 1721, at den dansk-norske genkolonisering af Grønland startede. I de efterfølgende næsten to hundrede år sejlede de fleste skibe, der tog til Grønland fra Danmark og Norge, forbi Færøerne og Island. Selvom et par islandske missionærer og lærere arbejdede i Grønland i 1700-tallet, og der blev talt om at flytte nogle islandske familier til landet, var det først i 1900-tallet, at der blev oprettet en varig forbindelse mellem de to lande. Det samme gjaldt forbindelsen mellem Færøerne og Grønland, og vi kan roligt konkludere, at i omkring fem hundrede år, fra det tidlige 1400-tal indtil det tidlige 1900-tal, var der meget begrænset forbindelse mellem Grønland og de øvrige vestnordiske lande.

I denne lange periode vidste man på Island og Færøerne selvfølgelig, at Grønland eksisterede og at det fra 1721 var et dansk-norsk koloniområde, som var beboet af eskimoer, som på den tid var det, man kaldte inuit. Bortset fra det, var islændingenes og færingernes viden om landet, folket og de grønlandske forhold i almindelighed beskeden og præget af myter, fordomme og løgnehistorier. Kun få islændinge og færinger besøgte Grønland i 1700- og 1800-tallet, og selvom de bragte kundskab og viden med sig hjem, nåede den kun få mennesker. Formidlingen af grønlandsk stof i islandske ugeblade og aviser i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet var i øvrigt ofte præget af, at man så gerne ville se europæiske opdagelsesrejsende komme frem til en afsides liggende bygd, hvor de gamle nordboers efterkommere stadigvæk boede!

I 1800-tallets sidste halvdel og helt op til 1918 var islændingene optaget af kampen for egen selvstændighed, og interessen for andre dele af kongeriget var ringe.

En side af selvstændighedskampen var, at man ofte forsøgte at fremhæve sig selv. Der blev snakket om vikingernes næsten guddommelige efterfølgere, og man så ned på andre folkeslag så som negere, indianere og inuit. Denne holdning kom til udtryk i 1904, da Dansk Kunstflidsforening forberedte en udstilling om de danske kolonier og bilande i København. Islandske studenter i byen blev voldsomt fornærmede, da de hørte, at islændingene skulle præsenteres „ved siden af eskimoer og negerkvinder", som det hed i en studenterartikel i den københavnske avis *Klokken 12*. Til slut fik Island en speciel plads på udstillingen, som studenterne altid kaldte for „Skrællingeudstillingen".

I mellemkrigstiden tiltog interessen for Grønland og grønlændere i Island, og islændingene fik bedre og rigtigere oplysninger om nabofolket. Det skyldtes først og fremmest udgivelse af nye lærebøger i geografi og naturvidenskab, men også at der i perioden blev tale om en direkte kommunikation mellem de to lande. Nogle få islændinge besøgte Grønland, og mange nærede interesse for landet og dets indbyggere, selvom de aldrig fik lejlighed til at rejse dertil. I enkelte tilfælde fik man også lov til at stifte bekendtskab med grønlændere, som kom til Island. I 1925 kom dampskibet *Gustav Holm* således til Ísafjörður i det nordvestlige Island. Ombord var 89 grønlændere, som skulle være med til at oprette en helt ny koloni i Scoresbysund (Ittoqqortoormiit) på den grønlandske østkyst. Blandt dem var en grønlandsk kateket (missionærmedhjælper), som i Ísafjörður blev indviet som sognepræst for Scoresbysunds menighed. Grønlænderne opholdt sig i byen i nogle dage. Selvom besøget var kort, var det historisk vigtigt, da der aldrig før var kommet så stor en gruppe grønlændere til Island. Der blev skrevet om besøget i lokale aviser, og de grønlandske gæster gjorde et godt indtryk. De lærte unge mennesker at ro i kajak, som derefter blev en populær sport i byen. Nogle islændinge syntes dog, at det var lidt mærkeligt, at de grønlandske kvinder havde deres børn med i rygsækken, når de gik i biografen!

Efter anden verdenskrig blev forbindelsen mellem Island og Grønland forstærket. Det skyldtes både, at Island efter at være blevet en selvstændig republik i 1944 gerne ville have sin

egen udenrigspolitik, og i 1950 erne var der mange islændinge – ikke mindst erhvervsfolk – der agiterede for tættere forbindelse med Grønland. Nogle mente endog, at Grønland skulle tilhøre Island og ikke det danske kongerige. Også blandt almindelige islændinge fandtes der „Grønlandsmaniakker" og i år 1954 startede en havnearbejder i Reykjavík udgivelsen af et tidsskrift, *Grænlandsvinurinn – kalätdlit ilangnárnek* (Grønlandsvennen), som dog kun udkom i kort tid.

I 1950'erne og 1960'erne blev forbindelsen mellem de to lande styrket, da islandske trawlere begyndte at fiske ved Grønland. Kort efter anden verdenskrig blev der oprettet flyforbindelser, og et islandsk flyselskab opererede ganske meget i Grønland. Med indførelsen af Grønlands hjemmestyre i 1979 begyndte et tæt samarbejde på mange områder mellem Island og Grønland.

Sammenlignet med de islandske kontakter med Grønland og grønlænderne i det 18., 19. og tidlige 20. århundrede, så var kontakterne mellem Færøerne og Grønland kun meget få og små i denne periode. Efter første verdenskrig blev forbindelsen dog styrket, da færinger begyndte på fiskeriaktiviteter ved Grønlands vestkyst med base i Færingehavn, og herefter gik det stadigt fremad med det indbyrdes kendskab til hinanden. I de senere år har de to lande samarbejdet tæt på mange områder.

Hvis islændinges og færingers kendskab til Grønland var begrænset før i tiden, så kan vi roligt gå ud fra, at grønlændernes kendskab til de to andre vestnordiske lande var endnu ringere. Inden 1721 har de næppe haft den ringeste anelse om de to vestnordiske naboer mod øst, og gennem 1700-, 1800- og det tidlige 1900-tal vedblev de fleste voksne grønlænderes viden om Island og Færøerne med at være begrænset. De inuit, der lærte de få islændinge og færinger, som i perioden opholdt sig i Grønland at kende, har givetvis hørt dem fortælle om deres lande. Men den således formidlede viden kom kun snævre kredse til gavn.

Med bogtrykkerkunstens indførelse, med oprettelsen af en børneskole og af de første grønlandske seminarier samt med udgivelsen af månedsavisen *Atuagagdliutit* og de første lærebøger i historie ved midten af 1800-tallet tiltog grønlænder-

nes viden om omverdenen mærkbart. I skolebøger fik grønlandske børn og unge ret meget at vide om dansk historie og om nordboerne i middelalderens Grønland, men kun lidt om samtidens Island og Færøerne. Tingene ændredes ikke mærkbart førend ret sent i 1900-tallet, men grønlændernes viden om Island og Færøerne tiltog dog i takt med de forbedrede kommunikationskanaler og det øgede samarbejde efter anden verdenskrig.

Islændinges og færingers kendskab til hinanden var også ret begrænset før i tiden. Siden vikingetiden havde man selvsagt kendt til hinandens eksistens, men gennem middelalderen og frem til 1800-tallets sidste halvdel var der kun få og små direkte forbindelser mellem de to lande. Hverken islændinge eller færinger ejede havgående skibe, og danske fartøjer på vej til Island gjorde kun sjældent ophold på Færøerne.

Med dampskibenes indførsel i midten af 1800-tallet indledtes en regelmæssig fart mellem København, Færøerne og Island, og dermed blev der endelig oprettet stabile forbindelser mellem de to vestnordiske lande. Herefter rejste islændinge ret hyppigt til Færøerne og færinger til Island, og i det sene 1800-tal begyndte færøske fiskere at fiske hver sommer ved Islands østkyst. Disse aktiviteter voksede i omfang i 1900-tallet og med nye samfærdselsmidler og indførelsen af hjemmestyre på Færøerne i 1948 blev kontakter og samarbejde stadig mere udbygget. I efterkrigsårene fandt mange færinger arbejde i Island, og nogle bosatte sig varigt der. Ligeledes flyttede ganske mange islændinge til Færøerne. På det politiske område har de to lande også haft nært samarbejde, ikke mindst på fiskeriområdet. Inden for de seneste år er landenes indbyrdes handel også tiltaget stærkt, og for nylig underskrev de en frihandelsaftale.

Et samlet svar på, hvor meget man før i tiden kendte til hinanden i Vestnorden, bliver altså, at i vikingetid og indtil det tidlige 1400-tal var der nær forbindelse mellem Island og Færøerne på den ene side og Island og nordboernes Grønland på den anden. Derimod er det uklart, hvor tæt kontakten var mellem Grønland og Færøerne i perioden, men vi kan gå ud fra, at færinger og nordboere i Grønland via islændinge, der var velbekendte med forholdene i begge sine nabolande,

informeredes om hinandens eksistens og levevilkår. Efter 1400 blev forbindelsen mellem de tre folk afbrudt i godt tre århundreder. Den blev taget op igen i 1700-tallet, men var lille indtil 1800-tallets sidste halvdel. I 1900-tallet blev kontakterne flere og flere, og samtidigt øgedes det indbyrdes kendskab til hinanden.

En geopolitisk gryde

I Europas hovedlande har man længe anset Vestnorden for at være et afsides liggende, koldt og ikke særligt indbydende område. Alligevel har forskellige europæiske nationer i mange århundreder forsøgt at etablere sig i denne del af verden og dermed sikre sig en del af regionens fisk og andre naturrigdomme. I 1900-tallet kæmpede de vestnordiske folk en hård kamp for at sikre sig ejendomsretten over naturressourcerne. Denne kamp og hele den geopolitiske udvikling efter anden verdenskrig diskuteres i bogens afsluttende kapitel og udviklingen inden for specielle emneområder, så som fiskeri og handel med videre behandles i de relevante afsnit. Her giver vi kun et meget kort overblik.

Fiskene i havet er Vestnordens største naturressource, og fiskere og købmænd fra lande uden for området har eftersstræbt den i omkring 800 år. I 1100-tallet var tørfisk fra Norge et efterspurgt og værdifuldt produkt, som let kunne sælges til gode priser på kontinentet og de britiske øer. Tørfisken var den vigtigste eksportvare i middelalderens Bergen, og hanseaterne tog allerede i 1100-tallet til Bergen for at komme i besiddelse af det værdifulde produkt. Da lokale norske fiskere ikke længere kunne tilfredsstille markedets behov, begyndte importen af tørfisk fra Færøerne og Island til Bergen. Ikke uden grund var ønsket om at kontrollere tørfiskehandelen en betydningsfuld faktor i den norske konges stræben efter overherredømmet i Vestnorden i 1200-tallet.

Hanseaterne blev den stærkeste handelsmagt i Bergen og kontrollerede indtil det tidlige 1600-tal handelen med Færøerne og Island, hvor tørfisk var den vigtigste handelsvare. I 1400- og 1500-tallet fik de hård konkurrence fra engelske fiskere og købmænd, og i det tidlige 1600-tal kom hvalfangere fra forskellige europæiske lande til "jagtmarkerne" ved

Lufthavnen i Keflavík i Island er den største i Vestnorden. © Isavia.

Island, Færøerne og Grønland samt Jan Mayen og Svalbard (Spitzbergen). De "udenlandske" fiskere og købmænd førte en hård indbyrdes konkurrence, der undertiden udviklede sig til væbnet kamp. Ingen af dem havde dog været i stand til at gøre sig til eneherrer i området, da den dansk-norske kongemagt i 1600-tallet forsøgte at genoprette kronens suverænitet over det vidstrakte hav. Kronens bestræbelser lykkedes aldrig helt, selvom ingen tvivlede på kongens ret til at styre de tre vestnordiske lande. Man talte om *Kongens strømme*, men forsøg på at lukke strømmene for fremmed besejling trodsede de "udenlandske" fiskere. I hele perioden fra det tidlige 1600-tal og frem til 1800-tallet kom der således næsten årligt store flåder af nederlandske, engelske, skotske og franske fiskeskibe og hvalfangere til de vestnordiske fiske- og fangstpladser. Danskerne havde ingen mulighed for effektivt at forhindre udenlandsk udnyttelse af Vestnordens fiskepladser og de vestnordiske folk kunne ikke konkurrere med udlændingene. Landenes indbyggere fiskede fra deres små robåde og fik først i løbet af 1800-tallet egne sejlskibe. På det tidspunkt havde klipfisk afløst tørfisk som områdets vigtigste eksportvare og

Middelhavslandene havde afløst Danmark og de nordeuropæiske lande som Vestnordens vigtigste eksportmarked. Med dampskibene i det sene 1800-tal begyndte især britiske og tyske damptrawlere at fiske med bundslæbevod ved Færøerne og Island. Da blev situationen snart alvorlig, og rovfiskeri truede med at udrydde fiskebestanden.

Som det fremgår, har Vestnorden fra middelalder til anden verdenskrig været en geopolitisk gryde, hvor mennesker fra forskellige lande har konkurreret om naturressourcer. Men naturressourcerne, eller snarere konkurrencen om disse, er ikke den eneste faktor, der har påvirket Vestnordens geopolitiske betydning. Det politiske og statslige begivenhedsforløb i Norden, den teknologiske udvikling og udviklingen af samfærdselsmuligheder på havet har også været af stor betydning. Hvis vi ser på alle disse faktorer under ét, kan vi pege på en historisk udvikling, som ud fra et teoretisk perspektiv er bemærkelsesværdig.

Landnamsmændene sejlede til de vestnordiske lande i deres egne skibe. De kunne derfor frit bevæge sig fra et land til andet og opretholde forbindelser til andre lande såsom Norge, Irland, Skotland og øgrupperne mellem Skotland og Vestnorden – og til og med også områder i det nordøstlige Amerika (Vinland, Markland og Helluland). Det medførte at Vestnorden blev et *center* for sig, en verden som i det store og hele var uafhængig af andre lande, og hvor man selv sørgede for udnyttelsen af naturressourcerne og for de fleste fornødenheder samt for de nødvendige handels- og transportaktiviteter.

Omkring 1100 fandtes der kun få havgående skibe i den vestnordiske region. Regionen er skovfattig, og i ingen af de tre lande fandtes tømmer til skibsbygning. Derfor blev man gennem 1100-tallet stadig mere afhængig af købmænd og søfarere fra uden for regionen, når handel og samfærdsel på havet skulle sikres. Forbindelsen mellem landene inden for Vestnorden indskrænkedes, politisk indblanding udefra tiltog og i år 1264 var alle tre lande, Færøerne, Island og Grønland, blevet indlemmet i det norske kongerige. Dermed begyndte en *marginalisering*, som intensiveredes i de nærmeste århundreder og varede indtil 1900-tallets anden halvdel. Vest-

norden var ikke længere et center for sig, som i vikingetiden, men blev lidt efter lidt til en *periferi* i det norske rige. Denne udvikling blev først mærkbar i nordboernes Grønland. Sejladsen dertil var den længste og farligste og indbyggertallet det mindste. I 1300-tallet overtog tyske hanseater størstedelen af Norges udenrigshandel, og i samme periode blev forbindelsen med nordbobygderne i Grønland yderligere svækket.

I 1380 kom Norge og Danmark i union. Dermed ophørte den norske kongemagt med at fungere selvstændigt, og det norske riges magtcenter flyttedes fra Norge til Danmark. Norge blev marginaliseret inden for unionen og Vestnorden endnu mere. Al forbindelse med nordboerne i Grønland ophørte i det tidlige 1400-tal, og på Island og Færøerne tiltog engelsk og tysk indflydelse. Den dansk-norske kongemagt syntes ude af stand til at udøve sin magt i den fjerntliggende vestnordiske region.

For Færøerne og Islands vedkommende ændredes situationen først med reformationen, som gav den danske konge større magt end den norske havde i senmiddelalderen. For Grønlands vedkommende blev der ingen ændring før efter 1721. Ændringerne til trods forblev den vestnordiske region en *periferi* i det dansk-norske, og efter 1814 det danske rige helt frem til anden verdenskrig. Under krigen skete der store ændringer. Island blev republik og stormagternes (Englands og specielt USA' s) indflydelse og interesse i regionen tiltog stærkt. Denne udvikling fortsatte efter anden verdenskrig, og lidt efter lidt lykkedes det for færinger og grønlændere at vinde større selvstændighed inden for det danske kongerige. I kraft af en forbedret økonomisk situation, nye samfærdselsmuligheder (specielt flyforbindelser) og ikke mindst på grund af globaliseringen og den nye verdensorden, som opstod i 1900-tallets slutning, er der sket store forandringer i Vestnordens situation i verden. Den lange marginaliseringsperiode var ovre.

Forestillingen om norden

Sumarliði R. Ísleifsson

Både de gamle grækere og romerne, og efter dem også den kristne kirke, havde den forestilling, at barbari og uvidenhed stammede fra det høje nord, mens civilisationens vugge stod på et sydligere sted. Man antog endda at der hvilede en forbandelse over klodens nordligste steder, hvor der herskede kulde og mørke.

Synet på et norden og det nordlige i oldtid, middelalder og nyere tid var tæt forbundet med oldtidens klimateori. Man hævdede at der i verdens midte herskede et tempereret klima, mens der nordpå og sydpå herskede henholdsvis gradvis stigende kulde eller gradvis stigende varme, og at det var umuligt for mennesker at bo i de allernordligste og sydligste klimabælter. Billeder af nordenvinden på landkort fra det 16. og 17. århundrede illustrerer disse forestillinger om det høje nord. Nordenvinden fremstår som en frygtindgydende jætte, hvis hår og skæg er dækket med sne og is. Når den blæste, kunne intet modstå dens kraft, og hvor den herskede trivedes der næppe noget liv. Livet i nord, ikke mindst højt mod nord, blev tit beskrevet som skrækkeligt og beboerne som deforme. Ifølge arabiske forfattere fra senmiddelalderen fandtes der halvt menneskelige væsener på disse kanter. En af dem, Al-Watwat fra begyndelsen af 1300-tallet, beskrev (i norsk oversættelse) disse områder:

> Det som er igjen av den bebodde jord, om hvilken vi har sagt at den ytterste grense er sekstiseks grader, er de områder som støter opp til dette klima (d.v.s. det syvende klima) og regnes til det. Der bor det grupper av mennesker, og de er dyr i skapnad og natur, idet de er mer lik dem enn mennesker.

> Således fortelles at på en av øyene i Oseanet som ligger nær øya Tūlī [Thule], og som har en bredde på nesten en hel stor mil, bor det et folk som lever som villdyr. De bor ute i ødemarken, og hodene ligger nede på skuldrene deres, så de ingen halser har. De finner ly i gamle treer ... Maten deres er eikenøtter. Denne øya heter Nurwaga (Norge). ... Det sies også at det på en av de øyene som ligger nær øya Tūlī, bor et folk som kalles al Qalqar. De er halvt mennesker og halvt havdyr, og har horn, små øyne og nakne kropper. De etter havdyr og jordens planter og drikker saltvann når det ikke finnes ferskvann.

Man anså den grove og brutale livsstil og det dyriske udseende

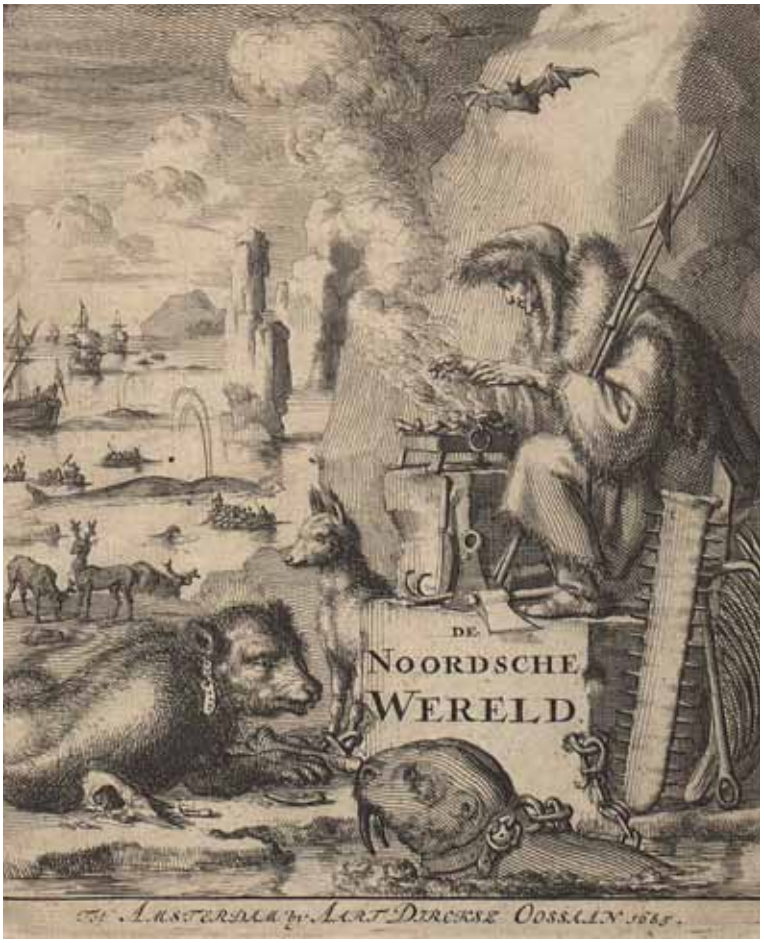

Forestillingen om livet i det høje nord sidst i 1600-tallet. Fra Simon de Vries, De noordsche wereld, Amsterdam 1658.

for at være et direkte resultat af de ekstreme forhold, der herskede i norden med al den megen kulde og uvejr og placeret fjernt fra civilisationen. Derfor kunne man ikke forvente, at der i disse lande fandtes „den høfligste Leve-Maade og artigste Skikkelighed, siden de ere et Folk, som boer langt fra de tempererede Climater", sagde således den franske videnskabsmand La Peyrère om folkene på disse kanter i midten af det 17. århundrede.

Ideer om norden af den ovennævnte slags var dog fjernt fra at være bundet til Europa. De var også kendt f.eks. både i Kina og Japan, og nordeuropæere selv hævdede, som f.eks. den svenske videnskabsmand og biskop Olaus Magnus omkring midten af det 16. århundrede, at mørkets fyrste og djævelens udsendte havde hjemme højt oppe i nord, hvor de skadede beboerne på mangfoldige måder.

Til trods for at den negative holdning dominerede de første beskrivelser af norden, så kendte man dog også til andre ideer. De gamle grækere fortalte f.eks. om Hyperboreerne, der efter sigende levede i velstand i det høje nord hinsides nordenvinden (Boreas). Hyperboreerne blev præsenteret som hellige mennesker, der blev meget gamle (op til 800 år), og var bekendt med mange overnaturlige ting. De nød livet i fred for verdens korruption og ondskab og levede i pagt med naturen, idet de havde adgang til dyrebare ting og livets goder, som andre ikke kunne nyde. Utopiske ideer om norden har derfor også været kendte, og forestillingen om idylliske steder højt mod nord er kendt fra såvel ældre som moderne beskrivelser.

Allerede i den tidlige middelalder havde man forestillinger om Norden som et afgrænset geografisk område, og forfattere med kendskab til området skelnede mellem på den ene side de nordiske kongeriger og på den anden side det høje nord. Adam af Bremen skelnede klart mellem på den ene side danskerne og svenskerne og på den anden side folkeslagene nordligst i Skandinavien. Om Sjælland sagde han, at øen var kendt for frugtbarhed, og at sjællænderne var sunde, men krigeriske mennesker, som ikke kendte til anger, og som foragtede angerens symbol, gråden og tårerne. Noget andet gjaldt for nogle af de folkeslag, der opholdt sig højest oppe – mod nord. Ifølge Adam af Bremen øvede disse folkeslag trolddom, kvinderne

havde skæg, og mændene klædte sig i skind fra vilddyr og løb hurtigere end dyrene. De talte ikke menneskesprog, men skar tænder.

I det andet årtusinde efter vor tidsregning styrkede norden sin stilling, idet Europas centrum blev flyttet længere nordpå. Diskursen ændredes i kraft af bl.a. Olaus Magnus bidrag fra det 16. århundrede og Montesquieus fra det 18. århundrede. Efterhånden blev synet på det nordlige revideret. I sit skrift om Nordens historie prøvede Olaus således at imødegå ideerne om, at der kun boede uciviliserede vildmænd i de nordlige egne. Som han så det, lignede forholdene i syd og nord trods alt hinanden på mange måder. Også mod nord boede der kulturfolk, som dog på mange måder levede et andet liv end folk sydligere på kontinentet, og som også til en vis grad var vilde og præget af rå skikke. Nordboerne havde dog også fortrin frem for andre og Olaus pegede eksempelvis på, at nordiske mennesker blev prist for mange af deres dyder som f.eks. deres gæstfrihed. Dertil kom, at nordboerne blev meget gamle.

Nordens stilling blev fortsat styrket i det 18. århundrede. Det blev mere og mere almindeligt at se på de nordeuropæiske befolkninger som hårdføre, fremskridtsvenlige, veluddannede, teknisk udviklede og demokratiske, i modsætning til folkene i det blødagtige, konservative, diktatoriske, korrupte og ustabile syd. Sådanne holdninger trådte frem i skrifter af f.eks. Montesquieu, som i sit værk om *Lovenes ånd* gav udtryk for, at friheden stammede fra norden:

> Goteren Jordanes har kaldt Nordeuropa for menneskeslægtens værksted. Jeg ville snarere kalde det for fremstillingsstedet for instrumenter som bryder de lænker der er smedet i Syden. Det er dér disse tapre nationer opstår som drager ud fra deres land for at tilintetgøre tyrannerne og slaverne og lære menneskene at da naturen har ladet dem fødes lige, så har fornuften kun kunnet gøre dem afhængige til deres eget bedste.

Disse ideer fik siden genklang i et stort antal værker, der omhandlede folk i norden. De positive ideer om norden angik ikke kun politik, men også videnskaber og forskning, som det

tydeliggjordes i *Danmarks og Norges Beskrivelse* af Ludvig Holberg fra kort efter år 1700. Holberg var nemlig af den opfattelse, at det syntes som om:

> videnskaber og boglige konster velte sig fra et land til et andet, og stedse meere mod Norden. Udi ældgamle tider florerede de udi Ægypten, Chaldea og Jødeland, siden veltede de sig derfra til Grækenland, og fra Grækenland til Italien, hvor de nu igien daglig tage af, og derimod nu omstunder have ligesom sæde udi Frankrig og Engeland, og derfra sprede sig ud til de nordligste parter af Europa, endog til de lande hvorom Poeten udi sin tid paa spotviis sagde: De conducendo loqvitur jam Rhetore Thule (Og nu taler Thule om at ansætte en taler).

I almene oversigtsværker fra det 18. århundrede blev det stadig mere almindeligt at møde påstande om, at de mennesker, der boede i norden, var forstandige og endda smukke. Indstillingen til norden og det nordlige var mere positiv end tidligere, og norden var på vej til at blive skildret som et forbillede.

Det høje nord

I Central- og Vesteuropas byer styrkedes således i det 17. og 18. århundrede ideen om, at civilisationen også omfattede norden. Noget helt andet gjaldt dog for de mennesker, der boede på øerne og i randområderne højest mod nord. "*Island og Færøerne er usle* øer i *Nordsøen*" berettede den engelske forfatter Molesworth i sin bog *An Account of Denmark, as it was in the Year 1692*. Mange mente at disse områder højest oppe i nord var ubeboelige, præget som de var af, at der herskede evig frost og fandtes bjerge lavet af is. I Island fandtes endvidere vulkaner beklædt med sne, der spyede lava og aske over hele øen. Franskmanden Kerguelen-Trémarec beskrev således i sidste halvdel af det 18. århundrede Færøerne som øer, "*som er hærget af en tåge, der forårsager forkølelse, skørbug og andre sygdomme [...] og som ikke er andet end klipper dækket af en smule jord*".

Ved midten af det 18. århundrede beskrev den tidligere borgmester i Hamborg, Johann Anderson, islændingenes levevis som yderst barbarisk. Han hævdede f.eks., at det var al-

mindeligt, at alle sov nøgne sammen under et vadmelsdække, hvor man lå med naboens fødder oppe i sit eget ansigt. Dertil kom, at der var "gruelig en Stank" i islændingenes boliger, og at folk var dovne, selviske, listige, bedrageriske og tyvagtige.

Samme slags beretninger fortaltes i lang tid om Grønland. Det hævdedes, at de grønlandske mænd deltes om kvinderne, at de var mistroiske som dyr og uforstandige. De fleste grønlændere boede i huler, og de var endnu mere opsat på at kommunikere med spøgelser end islændingene, samtidigt med at de vidste endnu mindre om gud end dem. Det hævdedes også, at "barbarerne" på disse kanter ikke ønskede nogen kontakt med fremmede og levede uden lov og orden – mere lig aber end mennesker.

Men Olaus Magnus og andre forfattere fra det 16., 17. og 18. århundrede tegnede også et andet billede af land og folk i det nordligste Skandinavien samt i Grønland, Island og på Færøerne.

Man sagde f.eks. at lapperne (samerne) var stærke og gode jægere og gode til at forsvare sig mod deres fjender. Man hævdede endvidere, at disse mennesker var forbilledlige i deres måde at være religiøse på, og at de bestræbte sig på at leve et hæderligt liv i overensstemmelse med deres gode sindelag. Blandt de mange forfattere, der beundrede primitive livsmåder, og som beskrev livet højt mod nord på denne måde var englænderen William Guthrie, der i sidste halvdel af det 18. århundrede i sin bog *A New System of Modern Geography* talte om de mange gode egenskaber, der var knyttet til den enkle levevis. Om islændingene sagde han bl.a., at "*De er ærlige og velmenende mennesker, som er mådeligt flittige og meget trofaste og imødekommende. Tyveri ses sjældent blandt dem. De er meget gæstfri, og udøver deres gæstfrihed så langt som deres fattige midler rækker*". Guthries landsmand, John Trusler, var af tilsvarende opfattelse, da han ved slutningen af det 18. århundrede skrev om livet i Grønland. Han hævdede, at ganske vist så grønlænderne ikke ud som civiliserede mennesker. Men det fortalte ikke hele historien, for de besad bemærkelsesværdigt mange elskværdige egenskaber, og mange af de fejl, som prægede den civiliserede verden, var ukendte i deres samfund.

Der var mange grunde til, at synet på Europas nordlig-

ste områder gennemløb store ændringer i det 18. og 19. århundrede. Myndighederne i mange af tidens europæiske stater sendte i voksende omfang opdagelsesekspeditioner afsted for at udforske ukendte eller lidet kendte områder. Størst vægt blev der lagt på udforskningen af områder uden for Europa, men også randområderne i Europa, og herunder Island, Grønland, Færøerne samt det nordligste Skandinavien syntes værd at udforske. Formålet med undersøgelserne var, som forskeren Brian Dolan har sagt, at bestemme "degrees of Europeanness" i livsstil og livsvilkår blandt folkene i Europas "yderområder".

Resultatet af undersøgelserne offentliggjordes i det 18. og 19. århundrede i videnskabelige afhandlinger. Blandt de mest kendte af slagsen er skrifterne fra de franske Gaimard-ekspeditioner til Island og Grønland i 1830'erne: *Voyage en Islande et au Groënland exécuté pendant les années 1835 et 1836 sur la Corvette la Recherche*, der udkom i 12 bind i årene 1838-1852. Senere tog Gaimard initiativ til samme slags ekspeditioner til Norges nordligste dele, Svalbard og Hvidehavet, i årene 1838-1840, og resultaterne blev offentliggjort i ikke mindre end 26 tekstbind og fem atlas under fællesnavnet *Voyages en Scandinavie en Laponie au Spitzbergen et aux Feröe, pendant les années 1838, 1839 et 1840*. Disse og tilsvarende skrifter fra andre ekspeditioner blev de nye kanoniske skrifter om Europas nordligste udkanter. De gav et andet billede af landene i nord, end man hidtil havde haft, men det var dog langt fra, at de ældre forestillinger blev udryddet med et.

Bevidstheden blandt europæere om, at hver nationalitet og nationalkultur var unik og havde sin egen oprindelse, steg gennem 1700-tallet og blev dominerende i det efterfølgende århundrede. Forskere i hele Europa begyndte at granske deres egen nations rødder og fremhæve dens særpræg. Samtidig rettede man et kritisk blik mod de traditioner og det kulturelle arvegods, som stammede fra de klassiske kulturer i syd. Den europæiske kulturelite fokuserede nu frem for på syden på vesten og norden, og den blev heri inspireret af gamle sagn fra disse områder, hvis friheds- og helteånd, primitive levevis og iderigdom i digtning lovpristes.

Fra omkring 1750 tog interessen for den nordiske kulturarv meget til. I denne udvikling spillede den svejtsiske forfat-

ter Paul Henri Mallet en betydelig rolle. Han skrev et værk i mange bind om dansk og nordisk middelalderhistorie og kultur, der blev udgivet på fransk i midten af 1700-tallet, bekostet af de danske myndigheder. Dele af værket blev senere oversat til engelsk. I forlængelse af Mallet's værk oversatte man nu i betydeligt omfang centrale dele af den islandske middelalderlige litteratur, først til latin og senere til engelsk, fransk og tysk. Det oversatte tekstmateriale inspirerede til nye værker, der i ord og billeder behandlede de vesteuropæiske nationers historie og oprindelse. Blandt disse kan man nævne 1700-tals digteren Friedrich Gottlieb Klopstock, som blev inspireret af Edda-digtene og senere også Richard Wagner og mange andre tyske kunstnere. Fra England kan man nævne Walter Scott og senere William Morris, fra Norden Oehlenschläger, Grundtvig og Tégner og fra USA Longfellow.

Den positive nyfortolkning af norden i det 19. århundrede gjaldt ikke mindst det "germanske" nord. Der var tale om en stadig voksende interesse for det nordiske og den nordiske kulturarv, og det var en udbredt opfattelse, at man i Island kunne finde den "germanske vugge" og at måden, hvorpå folk i Island og på Færøerne levede lignede de gamle germaneres livsform. Disse ideer skulle i øvrigt senere hen blive elementer i racistiske forestillinger om hårdføre og ukunstlede germanske herrefolk.

I det 19. århundrede begyndte man at skelne mellem islændinge og færinger på den ene side og grønlændere og samer på den anden. Tidligere var synet på disse folk tit det samme. Men nu begyndte man at definere Island og Færøerne som dele af det "germanske" nord, hvor vikingediskursen havde en fremtrædende placering i beskrivelserne, mens Grønland og Sameland blev anset for at være hjemsted for mere fremmede og primitive befolkninger. Skellet blev dog aldrig helt konsekvent, og både i det 19. og det 20. århundrede finder man beskrivelser af alle disse områder i samme ånd, og især de seneste årtier har været præget af, at talen om en væsentlig forskel på "det germanske" nord i Island og på Færøerne, og det "primitive" nord i Grønland og Sameland, er ved at forstumme. Meget tyder på at der nu igen bliver større sammenfald i forestillingerne om samfundene i det høje nord.

I vore dage findes der flere kurante ideer om Det Høje Nord, der bygger videre på tidligere tiders forestillinger. "Eksotismen" er ganske vist aftaget, i takt med at verden generelt er blevet for oplyst til, at man kan slippe af sted med at sige, at folk højt mod nord går rundt med hovedet i maven. Men også i dag møder man forestillinger om:

- Det ufordærvede høje nord, hvor folk levede et primitivt, nøjsomt og sundt liv i overensstemmelse med hvad naturen havde at byde på.
- At man i samfundene højt oppe mod nord stadig ser, hvordan man før i tiden levede i den centrale og nordlige del af Europa, idet samfundsform og kultur her er bedre bevaret end andre steder. Knyttet til denne opfattelse er ideen om det kreative og frie nord, hvor menneskers nære kontakt til naturen skaber større kreativitet og frihedstrang og gør folk mere initiativrige.
- Det rige høje nord. I de seneste årtier er forestillingen om det høje nords rigdomme, og især dets rigdom på råstoffer og energikilder – blevet udbredt.
- Det rå og vilde høje nord, hvor man kan opleve færingernes grindedrab, grønlændernes drikkeri og islændingenes løsagtighed i alkohol- og seksualforhold. Islændingenes seneste bedrifter i det internationale forretningsliv har tilføjet denne teori om det rå og vilde nord en særlig vinkel.

Som det er fremgået af det ovenstående, har ideerne om norden og det høje nord været forskellige, og mange af de holdninger, der nu er dominerende, har rødder i ældre forestillinger. I den aktuelle sammenhæng har mit formål først og fremmest været at påvise, hvor foranderlige ideerne om fænomenet norden har været, og hvordan man i højere grad kan tale om mange forskellige nord, frem for om et bestemt og specielt nord. Forfatteren til den foreliggende artikel er derfor enig med den canadiske forsker Sherrill Grace, når hun i forbindelse med sine undersøgelser af Nord-Canada siger, at "North is multiple, shifting and elastic; it is a *process*, not an eternal fixed goal or condition".

Litteratur

Anderson, Johann 1746: *Herrn Johann Anderson, I.V.D. un weyland ersten Bürgerneisters der freyen Kayserlichen Reichstadts Hamburg, Nachrichten von Island, Grönland und der Straße Davis, zum wahren Nußen der Wissenschaften und der Handlung* [etc.]. Hamburg.

Anderson, Johann 1748: *Herr Johann Andersons I.U.D. og fordum förste Borgemester i Hamborg. Hans Efterretninger om Island, Grönland og Strat Davis, til Videnskabernes og Handelens Sande Nytte* [etc.]. København.

Birkeland, Harris 1954: *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Oversettelse til norsk av de arabiske kilder med innledning, forfatterbiografier, bibliografi og merknader*. Oslo.

Brincken, Anna-Dorothee von den 1992: *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten. Monumenta Germaniae Historica Schriften*. Band 36. Hannover.

Cowan, Edward J. 1972: „Icelandic Studies in Eighteenh and Nineteenth Century Scotland". *Studia Islandica. Íslenzk fræði*, 31. hefti. Reykjavík.

Davidson, Peter 2005: *The Idea of North*. London.

Dolan, Brian 2000: *Exploring European Frontiers. British Travellers in the Age of Enlightenment*. London.

Gillies, John 1994: *Shakespeare and the Geography of Difference*. Cambridge.

Grace, Sherrill 2002: *Canada and the Idea of North*. Montreal.

Guthrie, William 1782: *A New System of Modern Geography: or, a Geographical, Historical, and Commercial Grammar; and Present State of the Several Kingdoms of the World* [etc]. London.

Hartog, François 1988: *The Mirror of Herodotus. The Representation of the Other in the Writing of History*. Translated by Janet Lloyd. Berkely.

Higden, Randulph 1865: *Polychronicon Randulphi Higden Monachi Cestrensis;* together with the English Translations of John Trevisa and of an Unknown Writer of the Fifteenth Century. Ed. Churchill Babington, vol. I. London.

Holberg, Ludvig 1919: *Danmarks og Norges Beskrivelse.* Særtryk i fem og fyrretyve exemplarer af Ludvig Holbergs samlede skrifter udgivne af Carl S. Petersen. København (1729).

Kerguelen-Trémarec, [Yves Joseph] de 1808: „Relation of a Voyage in the North Sea, along the Coasts of Iceland, Greenland, Ferro, Shetland, the Orcades, and Norway, Made in the Years 1767 and 1768 [etc.]".

A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World. By John Pinkerton, vol I. London.

Knutsen, Nils M., Posti, Per 2002: *La Recherche – En ekspedisjon mot nord. Un expedition vers le nord*. Tromsø.

Lund, Allan A. 2000: *Adam af Bremens krønike*. Wormianum. Højbjerg.

Mallet, Allan Manesson 1684: *Beschreibung des ganzen Welt-Kreisses, In sich begreiffend Verschiedene Vorstellungen der Welt, allgemeine und besondere Land-Charten der alten und neuen Erd Beschreibung ... In fünff Theile verfasset: I. Die Beschreibung der Himmels- und Erd-Kugel. II. Des alten und jessigen Asia. III. Alt und neu Africa. IV. Alt und neu Europa. V. Die Fortsessung des alten und neuen Europa, wie auch der Australischen, oder Mittägigen Länder, und America.*. Frankfurt am Main.

Mallet, Paul Henri 1755: *Introduction à l'histoire de Dannemarc; où lón traite de la religion, des loix. Des moeurs & des usages des anciens Danois* [etc.]. Copenhague.

Molesworth, R. 1694: *An Account of Denmark, as it was in the Year 1692*. London.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat de 1998: *Om lovenes ånd* I. Oversat af Merete Klenow With. København.

Olaus Magnus 1976: *Historia om de nordiska folken*, I-IV. Kommentar John Granlund. Stockholm.

Olwig, Kenneth 1992: „Den europeiska nationens nordiska natur". *Frihetens källa. Nordens betydelse för Europa*. En antologi redigerad av Svenolof Karlsson. Stockholm.

Omberg, Margaret 1976: *Scandinavian Themes in English Poetry, 1760-1800. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Anglistica Upsaliensia* 29. Uppsala.

Pagden, Antony 1993: *European Encounters with the New World. From Renaissance to Romanticisms*. London.

Peyrère, Isaac de la 1732: „Historiske beskrivelse om Island, udi det franske sprog først skreven og siden udi det danske oversat, og med historiske, geographiske etc. anmærkninger formeeret". *Et samlet udtog paa de reyser, som Norden paa ere foretagne* [etc]. Kiøbenhavn.

Romm, James S. 1994: *The Edges of the Earth in Ancient Thought. Geography, Exploration and Fiction*. Princeton.

Salmon, Mr. 1772: *A New Geographical and Historical Grammar; Containing the True Astronomical and Geographical Knowledge of the Terraqueous Globe: And also the Modern State of the Several Kingdoms of the World*

[etc.] The Twelfth Edition. With Great amendments and Improvements by Mr. Robertson. London.

Schultesius, Eberhard 1650: *Synopsis Geographiæ: Vor diesem in tabulis ediret; anjetzo aber verdeutschet, vermehret, und gebracht in dieses Geographisch Handt-Buchle*in [etc.]. Tübingen.

Simek, Rudolf 1990: *Altnordische Kosmographie. Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island von 12. bis zum 14. Jahrhundert.* Berlin.

Stadius, Peter 2005: *Resan till norr. Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900.* Vammala.

Trusler, John 1788, *The Habitable World Described, or the Present State of the People in All Parts of the Globe, from North to South* [etc]. London.

Wilson, David M.; Roesdahl, Else 1992: „Vikingarnas betydelse för Europa". *Frihetens källa. Nordens betydelse för Europa*. En antologi redigerad av Svenolof Karlsson. Stockholm.

DEL II

Opdagelsen af landene i Vestnorden

Andras Mortensen, Sverrir Jakobsson,
Alf Ragnar Nielssen, Claus Andreasen

Grønlands historie er i mange henseender forskellig fra Islands og Færøernes historie. Grønlands historie er mere kompliceret, dels fordi den strækker sig over et tidsrum på ca. 4.500 år, og dels fordi den for den allerstørste del ikke kan baseres på skriftlige kilder, men alene på arkæologiske undersøgelsesresultater i moderne tid. Det islandske og færøske landnám i 800-tallet kan dateres ganske nøjagtigt, og i forhold til andre europæiske folk må begge nationer anses som meget unge med en kort historie.

I dette kapitel skal gøres rede for indvandringen til det store område, som vi i dag kalder Vestnorden, dels fra det amerikanske kontinent i vest og dels fra det europæiske kontinent i øst. Fokus er på middelalderen, men vi har dog fundet det hensigtsmæssigt med en kort introduktion til inuits historie i forhistorisk tid.

Indvandringen fra vest

Traditionelt deles Grønlands forhistorie op i henholdsvis paleoeskimoiske og neoeskimoiske kulturer.

Paleoeskimoer

Den paleoeskimoiske periode starter omkring 2.500 før vor tidsregning og slutter i 1200-tallet. Vi kender ikke de paleoeskimoiske gruppers sprog og deres betegnelser for sig selv. Her er derfor valgt fortsat at kalde dem paleoeskimoer.

Sen Dorset var en arktisk jæger eller fanger-kultur, der i

Høj-Arktis primært baserede sit udkomme på havets ressourcer med hvalrossen som det mest markante fangstdyr, men derudover udnyttedes alle øvrige tilstedeværende ressourcer, ikke mindst sælen.

De kom til Thule-distriktet i sidste halvdel af 700-tallet. Det er uvist, hvor stabil deres tilstedeværelse var igennem de følgende par hundrede år, men formentligt startede det som sporadiske besøg af "spejdende" karakter, indtil opholdene fik en mere permanent karakter efter år 1000. Ved begyndelsen af den norrøne bosættelse i Sydgrønland omkring 985 var Sen Dorset-folkene de eneste andre mennesker i landet. Mellem disse og nordboerne var der 1500 kilometer ubeboet land.

Efter ankomsten til det sydlige Grønland kort før 1000 fortsatte nordboerne deres udforskning af Grønland. De kom formentligt til Thule-området, hvor de i så fald mødte Sen Dorset. Det kan derfor være disse folk, som Ari Þorgilsson den frode i begyndelsen af 1100-tallet i sin *Íslendingabók* omtalte som *skrællinger*. Dette møde må altså have fundet sted senest omkring 1100.

Sen Dorset introducerede et nyt element i arktisk arkitektur, nemlig megalitiske bygninger, der har form som langhuse, men ikke synes at have været brugt som boliger. De er snarere symbolske samlingspunkter for grupper af personer eller familier, der mødtes i området. Hvad der foregik i disse langhuse vides ikke, men hele opbygningen peger på velkoordinerede aktiviteter af religiøs karakter, som samlede en stor gruppe mennesker. Dét er et nyt fænomen, som peger på, at dette samfund havde udviklet en mere hierarkisk opbygget samfundsorden, hvor såvel shamaner som shamanistiske træk dominerede mere end tidligere. Denne opfattelse bygger bl.a. på tilstedeværelsen af store mængder udskæringer af dyr, mennesker og menneskelignende figurer samt en række genstande, der tolkes som knyttet til shamanistiske handlinger.

Sen Dorset folkene fandt og begyndte at bruge meteor-jernet ved Savissivik i det sydlige Thule-område og introducerede hermed jern som redskabsmateriale i det østlige Arktis. Sen Dorset forblev i området til hen imod 1300.

Neoeskimoer

Den *neoeskimoiske periode* starter i 1100-tallet efter vor tidsregning, og slutningen kan sættes til kolonitidens begyndelse i det tidlige 1700-tal. Det er denne gruppe, som nutidens inuit nedstammer fra. De kaldte og kalder sig selv inuit. Dagens grønlandske sprog, myter, sagn og fortællinger er deres og nedarvet gennem flere hundrede år. Arkæologerne bruger betegnelserne Thule-kultur, neoeskimoer og inuit om dem. Både paleoeskimoer og neoeskimoer kom til det nordvestlige Grønland fra Canada, og Thule-området var indfaldsporten.

Efter den første indvandring omkring 2.500 før vor tidsregning ophører alle tegn på menneskets tilstedeværelse i Grønland fra omkring Kristi fødsel og til omkring 750-800 efter vor tidsregning, hvor den sidste, lille gruppe canadiske paleoeskimoer kom til Grønland. Denne gruppe, Sen Dorset folkene, opholdt sig kun i Thule-distriktet.

1000-1100 tallet er en periode med store omvæltninger i det kulturelle landskab i Høj-Arktis. Sen Dorset blev de sidste paleoeskimoer. Nordboerne boede i syd, og langt mod vest skete der nye udviklinger.

I det nordlige Alaska og omkring Bering Strædet opstod forskellige grupper, der samles under betegnelsen Thule-kulturen. De kom til Grønland i to omgange. De første, Tidlig Thule, synes at komme fra det nordlige Alaska til Uummannaq (Thule-området) i løbet af 1100-tallet. Omkring 150 år senere ankom en gruppe hvalfangere fra Bering Strædet: Ruin Island folkene. Indbyrdes var disse to gruppers materielle kultur og boligformer lidt forskellige, men begge medbragte hundeslæde, kajak og den store konebåd (umiaq'en). Vinterboligerne er solidt byggede af sten, tørv, træ og til tider af hvalknogler og barder. Snehuse tages i brug, men måske kun som fangst- og rejsehuse. De tidlige Thule-folk foretog muligvis rekognosceringer sydover, og da nordboerne rejste nordover på udforskning og jagt, var beboerne i nord og syd således vidende om hinandens tilstedeværelse – trods de lange, ubeboede kyster mellem dem. Blandt de eftertragtede sager, som nordboerne hentede i nord var hvalros- og narhvalstand, som var i høj kurs i Europa.

Sidst i 1200-tallet var Ruin Island folkene fra Alaska mar-

kant til stede i Thule-området, som i det 13. og 14. årh. arkæologisk set bliver et af de mest spændende områder i Grønland. Her mødtes de sidste paleoeskimoer, Sen Dorset, med den nyankomne Thule-kultur og Ruin Island hvalfangerne, og det ser ud til, at der på samme tid kom små grupper af nordboer, formentligt for at handle.

Hen mod 1300 forsvandt Sen Dorset, uden at arkæologerne i dag kan forklare, hvad der egentlig skete. Blev de opsuget i Thule-kulturen? Blev de udraderet? Udvandrede de? Eller hvad? De har givetvis haft et samvær med de tidlige Thulefolk, der bl.a. omformede og brugte én af deres harpuntyper, og i Thule-kulturens sagnverden omtales et særligt folk, Tunit, som må være det paleoeskimoiske Sen Dorset folk.

Det virker, som om Thule-folkene efter det store "kolonisations" udbrud fra Nordalaska til Nordvestgrønland lige standsede op og konsoliderede sig, inden de fortsatte. I løbet af 1200-tallet genoptog de vandringen. Nogle blev i Thule-området, mens andre fortsatte ned langs Vestkysten, hvor nogle slog sig ned på bopladsen Inussuk i Upernavik, mens andre fortsatte til den store boplads Sermermiut ved Jakobshavn Isfjord i Diskobugten. I samme områder viser den særlige udformning af nogle hustomter, at Ruin Island folkene har været på sporadiske besøg.

En runesten fundet 6-7 km fra Upernavik på øen Kingittuarsuk, formentlig skrevet den 24. april 1333 og som bl.a. oplyser, at „Erlingur Sighvats sonr ok Bjarni Þórðar sonr ok Eindriði Odds sonr…" lørdagen før gangdag byggede en varde. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

Inussuk i Upernavik blev kendt efter en udgravning i 1929. I Thule-lagene fandtes adskillige genstande, der røbede nær kontakt med nordboerne: dukker, der forestiller nordboer, en skakbriklignende figur af en hest, stykker af ringbrynje og så videre. Alt sammen ting uden egentlig brugsværdi, men det kan være souvenirs. Et helt konkret vidnesbyrd om nordboernes fysiske tilstedeværelse ved Inussuk er fundet af en fint formet rektangulær sten med en velformuleret runeindskrift, der fortæller, at tre navngivne mænd var her i foråret. Stenen blev fundet ved tre varder på toppen af en 320 meter høj ø et par kilometer fra Inussuk.

Det er i samme periode, 1200-tallet, at der ses store mængder norrøne sager i de eskimoiske anlæg i Thule-området. Ved udgangen af 1200-tallet er situationen altså den, at

a. Sen Dorset er ved at forsvinde.

b. Ruin Island folkene bor i det nordvestlige Grønland: Thule-området.
c. Thule-kulturen breder sig ned langs Vestkysten.

Hvad der trak – eller skubbede – hvalfangerne sydover er ikke helt klart, men hvalfangst er ressourcekrævende i forhold til mandskab og udstyr. Gode lanser, harpuner og store fartøjer kræver bl.a. god adgang til drivtømmer. Det er der ikke i Thule eller i Upernavik, men det er der i Disko Bugt, som også på andre måder er et ressourcerigt område. Logisk set måtte det derfor blive den næste store station, og det blev det. Det bragte dem tættere på nordboerne og muligvis opretholdt de deres handelsforbindelser. På vestspidsen af Nuussuaq ligger en mærkelig sten-bygning kaldet Bjørnefælden, som formentligt er en slags lagerbygning, bygget af nordboerne til at oplagre narhval- og hvalrostand i, inden de returnerede sydpå hjem til bygderne. Mere ved vi ikke om den, men den antyder et logistisk omdrejningspunkt og de nordlige jagtmarkers betydning for nordboerne.

Der har været talt meget om, at mødet med nordboerne satte en markant indre materiel udvikling i gang i Grønlands Thule-kultur. Det anses ikke længere for sandsynligt, men der er nogle genstande i Thule-kulturen, der må tilskrives kontakt med nordboerne. De er stort set alle sammen ikke-funktionelle, og det samme gælder de genstande af eskimoisk oprindelse, der findes på nordbogårdene.

I middelalderen rummede det grønlandske landskab således 1-3 eskimoiske kulturer/grupper og én europæisk kultur med et vist indbyrdes kendskab til hinanden. Men der er intet, der tyder på hverken ensidig eller gensidig inspiration i redskabskultur, organisations- eller boligform, og der er for tiden heller ikke noget, der dokumenterer genetisk udveksling. Forholdet mellem de tidlige Thule-folk og den lidt yngre gruppe Ruin Island-folk er komplekst og mellem disse synes en vis udveksling at have fundet sted. I løbet af 1300-tallet forsvandt Ruin Island-folkene som en arkæologisk identificerbar gruppe.

Thule-folkenes bopladser afspejler behovet for mandskab til hvalfangsten: de består ofte af 5-7 små boliger på kernefa-

miliestørrelse. På Ruin Island-pladserne kan der være et meget specielt hus, en *qassi*, hvor man formoder, at mændene/fangerne mødtes, reparerede redskaber og drøftede aktuelle forhold og planer.

Det var ikke kun hvalfangsten, der var betydningsfuld. I Vestgrønland blev rensdyrjagten i indlandet et fremtrædende træk. Fra Disko Bugt og sydover er det isfrie land så bredt, at indlandsressourcer som rensdyr ikke længere udnyttes fra bopladser i fjordene eller på yderkysten; folk flyttede ind i indlandet om sommeren, hvor renjagten udgik fra små fangstlejre og større samlingspladser. Vintrene tilbragtes ved yderkysten, hvor sælfangsten udgjorde den stabile faktor i ressourceudnyttelsen. Det var fra sæler og rensdyr, man fik skind til dragterne, og sælerne gav spæk til ildstederne; småhval og sæl gav senetråd til syarbejdet.

Man kunne have forventet, at der med kontakten til nordboerne ville være dukket for eksempel synåle af jern op. Men det sker ikke, og det bekræfter indtrykket af den manglende udveksling af funktionelle genstande. Derimod intensiverer Thule-kulturen brugen af det attraktive jern, hvor de udnyttede de 3 eksisterende muligheder for at få adgang til jern:

1. Meteorjern i Thule-området. Jernet udhamres fra meteoritterne til småstykker til brug for knive, pilespidser og våbenblade.
2. Tellurisk jern i basaltområderne i Disko Bugt. Jernet udhamres fra små knolde i fjeldet.
3. Fra handel med nordboerne.

Derudover var der i Canada adgang til natur-kobber, der også blev handlet vidt og bredt.

Med Thule-folkene solidt placeret i Disko Bugt var scenen sat for 1300-tallet, som også er perioden, hvor Ruin Island-folkene forsvandt. Vesterbygden var ved at lukke helt ned. Thule-folkene kom tættere på og bosatte sig umiddelbart nord for Vesterbygden. I Østerbygden er der i de seneste år dukket små eskimoiske anlæg op, der viser, at både Thule-folk og nogle Ruin Island-folk slog sig ned – i hvert fald om sommeren – midt i naboens kærneområde.

Det er i området syd for Disko Bugt, at Thule-kulturen ændrer karakter: hundeslæden forsvinder syd for Kangerlussuaq/Søndre Strømfjord for i det sydvestgrønlandske åbentvandsområde blev kajakken og konebåden de afgørende transportmidler.

I midten af 1300-tallet forsvandt nordboerne fra Vesterbygden, og området blev overtaget af Thule-folkene, der bl.a. gik på "skattejagt" i gårdene efter jern og formentligt også tømmer. Samtidig fik de i Nuuk-området adgang til de rigeste og bedste forekomster af den eftertragtede fedtsten, som bruges til lamper og gryder. Nogle af disse varer blev formentligt sendt nordover i handelsnetværk, der løbende blev opbygget. Det gælder i hvert fald for noget af det norrøne jern, der genfindes i eskimoiske tomter og redskaber længere mod nord.

I løbet af 1300-tallet bevægede grupper af Thule-folk sig også fra Uummannaq/Thule via Nordgrønland ned i Nordøstgrønland. På den yderste, golde kyst i det nordlige Peary Land har man fundet en hel umiaq – en 11 meter lang båd bygget af træ og beklædt med skind. Dette helt usædvanlige fund må skyldes en lokal katastrofe, siden båden var efterladt på jorden. Den rummer bl.a. to vigtige træk: spor efter

En 11 meter lang umiaq-skelet af en inuit konebåd fra 1400-tallets Thule-kultur, fundet i 1949 i Peary Land, Østgrønland. Fartøjet har kunnet rumme en besætning på op til 12 personer. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

jernnagler og et stykke egetømmer i spidsen af båden. Egetømmeret er fra 1200-tallet, men C^{14}-dateringer viser, at selve umiakken var i brug i sidste del af 1400-tallet. Dette tømmer kom formentlig fra Thule-området, hvor der er fundet lignende træstykker. Det kan kun stamme fra nordboerne og må være handlet eller fragtet nordover engang i 1300-tallet eller kort derefter.

Sidst i 1300-tallet er Grønland nu kun befolket af henholdsvis Thule-kulturens folk og nordboerne.

Indvandringen fra syd og øst

I begyndelsen af 800-tallet var europæernes kendskab til øerne i det nordlige Atlanterhav meget begrænset. Det var en af de erfaringer, som en lærd munk ved det frankiske hof gjorde sig, da han i tiden ca. 814-825 satte sig for at samle de oplysninger, som i samtidens litteratur fandtes om jordens udstrækning. Munkens navn var Dicuil, og hans værk, som endnu er kendt, benævntes *Liber de Mensura Orbis Terrae* – bogen om jordens mål.

Irske eneboere

Årsagen til, at Dicuil kunne gøre sig denne erfaring, var, at han hjemmefra var bedre underrettet. Dicuil var født i Irland og uddannet i et gejstligt miljø, som også havde fostret store pionerer inden for opdagelsesrejser. I tiden frem til hans levetid var det sædvane blandt irske munke at sejle til ensomt beliggende øer for at leve som eremitter. Med den viden om Nordatlanten, som han havde fået fra gejstlige kolleger i hjemlandet, så Dicuil sig derfor i stand til at korrigere og supplere de oplysninger, han fandt i ældre litteratur. Dicuils beretning er den tidligste angivelse om bebyggelse i Vestnorden.

Efter at have suppleret de ældre forfattere med oplysninger fra sine rejselystne landsmænd om øen Thule, som i henhold til hans beskrivelse lå nord for polarcirkelen, fortæller Dicuil, at der også var mange andre øer i havet nord for Britannia. En af dem havde en from præst, som han havde talt med, besøgt, efter at have sejlet i en lille båd i to dage og en nat. Og på nogle andre øer, som ifølge efterretningerne var karakteristiske ved at være adskilt af smalle sunde og ved at have et

meget rigt fugleliv, havde eneboere fra Irland boet i "næsten hundrede år". Men, fortæller Dicuil, eneboerne var der ikke længere, for de var drevet på flugt af norrøne pirater, så nu lå øerne forladt hen, kun beboet af talløse får. Naturbeskrivelsen passer til Færøerne ca. 170 sømil nordvest for Shetland.

Er der tale om Færøerne, så blev de altså i en periode på ca. hundrede år bebygget af irske eneboere, førend disse et ukendt antal år før Dicuil mellem 814 og 825 skrev sin beretning blev drevet på flugt af norrøne pirater. Endvidere giver Dicuil læseren opfattelse af, at øerne efter nordboernes hærgen endnu i hans tid lå ubeboet hen.

Den irske munk fortæller også om en ubeboet ø, hvor det var så lyst ved midnatstid, at man kunne plukke lus på sin kjortel. Nogle historikere har ment, at der muligvis er der tale om Hålogaland i Nordnorge, andre at der er tale om Island. I sidstnævnte forbindelse kan anføres, at der i Ari den frodes *Íslendingabók* findes omtale af, at der var irske eremitter i Island, da nordboernes Landnam startede. Men det påstås, at de rejste deres vej, fordi de ikke ville leve blandt hedninge.

Den norske udvandring.

Sandsynligvis er der ved Dicuil og Ari den frode tale om to uafhængige kilder. Dicuil er derfor en vigtig kilde, ikke blot

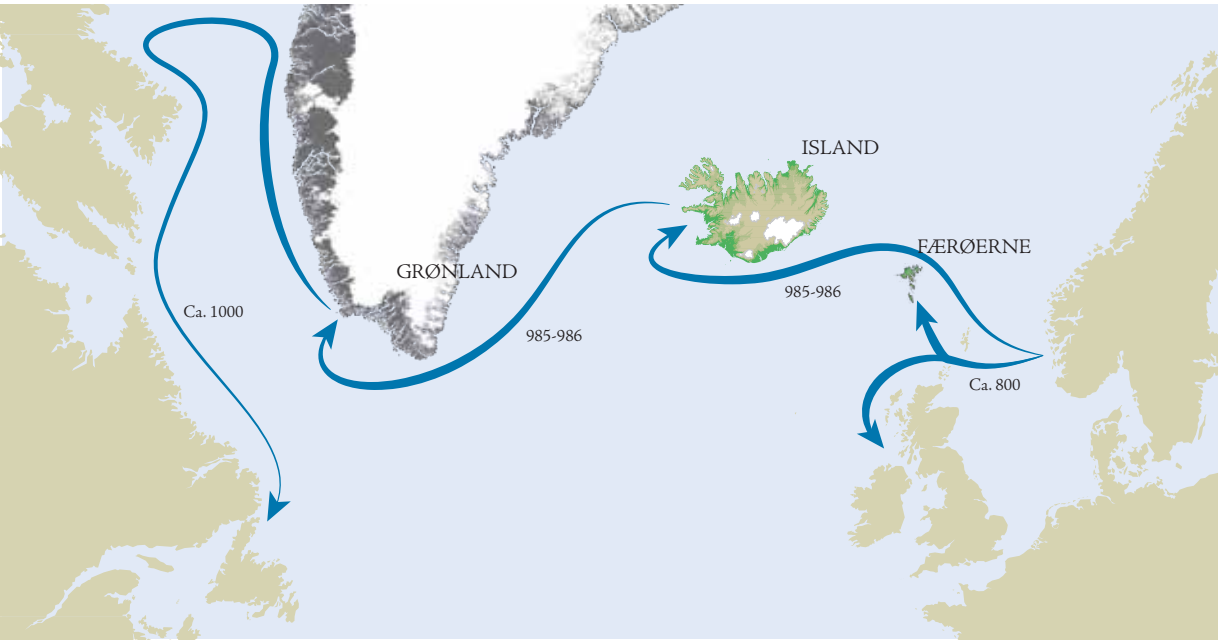

til Færøernes tidlige bosættelse, men muligvis også til de irske eremitters tilstedeværelse i Island før den norrøne bosættelse. Men hverken på Færøerne eller i Island er der fundet arkæologiske vidnesbyrd om irske eremitters tilstedeværelse. Og før sådanne er fundet, kan Dicuils beretning kun anses som en usikker historisk kilde i forbindelse med bebyggelsen af landene i det nordatlantiske område.

Kort tid efter, at Dicuil skrev sin beretning, begyndte andre folk at bosætte sig i det nordatlantiske område. Disse var af norrøn oprindelse. Beretningen om deres landnam er overleveret i islandske sagaer fra det 11. århundrede og senere, og bekræftes både hvad angår tidspunkt og etnicitet af det arkæologiske fundmateriale.

Bosættelsen på Færøerne

Beretningen om det norrøne landnam på Færøerne bliver fortalt i *Færeyinga saga*, som blev skrevet i Nordisland ca. 1200. I henhold til den hed den første mand, som bosatte sig på Færøerne, Grímur Kamban. Men hvornår denne begivenhed fandt sted, fortælles der intet entydigt om. Derimod fortælles, at mens kong Harald Hårfager var konge i Norge (ca. 872 – ca. 930), kom der for alvor gang i bosætningen.

Ifølge sagaerne virkede Harald sammen med jarl Håkon Grjotgardsson fra Hålogaland for at samle de norske småkongedømmer i et rige under sin myndighed. Denne samlingspolitik medførte ifølge sagaerne, at mange valgte at flygte fra Norge for at starte en ny tilværelse i de nyfundne lande mod vest.

At udvandringen til øerne i Nordatlanten var forårsaget af norsk indenrigspolitik, kan der dog rejses tvivl om. Stednavne, der knytter sig til nogle af de ældste bopladser, antyder nemlig, at nybyggerne ikke udelukkende kom fra Norge, men også fra de norrøne bebyggelser på den britiske kyst og øerne nord og vest for Britannien. Dette fremgår også af islandske sagaers slægtsgenealogier for landnamsfamilierne, bl.a. gøtuskeggjafamilien på Færøerne. Endvidere antyder forekomsten af gammelkeltiske ord i det færøske sprog relationer mellem de norrøne tilflyttere og den keltiske kultursfære.

De skriftlige kilder antyder derfor, at den norrøne indvandring skete etapevis, med stop først i det britiske og irske

område, for siden at bevæge sig længere mod nord og vest. Dette finder støtte i moderne genundersøgelser fra Færøerne, som viser, at kun 17 % af de kvindelige bosættere var af skandinavisk oprindelse, mens 83 % havde deres oprindelse på de britiske øer, hvorimod 87 % af den mandlige bosættere stammede fra Skandinavien og kun 13 % fra de britiske øer. Samme tendens tegner sig i lignende undersøgelser fra Island.

I henhold til de skriftlige oplysninger var der altså to landnam på Færøerne: et irsk mere end 100 år før ca. 814-825 af næsten 100 års varighed, og et norrønt i perioden fra sidste tredjedel af 800-tallet til første tredjedel af 900-tallet. Grundlaget for disse dateringer er dog usikkert. For det irske landnams vedkommende fordi det af Dicuils værk ikke entydigt lader sig udlede, om det virkelig er Færøerne, som omtales. For det norrøne landnams vedkommende, fordi *Færeyinga saga*, som er nedskrevet over 300 år efter landnamet, ikke er baseret på samtidige kilder, men i bedste fald på århundreders mundtlig tradition.

De skriftlige kilders udsagn kan derfor ikke stå alene, når det gælder tidsfæstelsen af, hvornår de første mennesker kom til Færøerne. De må vurderes sammen med resultater, som ad anden vej kan tilvejebringes. Indtil videre er sådanne resultater på Færøerne tilvejebragt med henholdsvis arkæologisk og palæobotanisk metodik.

Det irske landnam har arkæologiske undersøgelser endnu ikke kunnet verificere. Helt afvist tanken om det har man dog ikke, bl.a. fordi navneforskere har fremført, at navneforbindelsen *papa*, som er det norrøne ord for *irske eneboere*, og som findes i stednavne både i Shetland, Færøerne og Island, tyder på, at de tidlige nordboere havde viden eller forestillinger om, at irske eneboere havde været der før dem.

Ved hjælp af kulstof 14 analyser har den palæobotaniske forskning på Færøerne kunnet påvise, at der i jordlag fra ca. 650 forekommer pollen fra havre, og at der i jordlag fra ca. 870 forekommer pollen fra byg. Disse resultater har denne forskning anset som en bekræftelse af, at både Dicuils og *Færeyinga sagas* landnamsberetninger samt de stednavnehistoriske tolkninger holder stik, i den forstand at perioden med

havre dækker over kulturel forbindelse til Irland, mens bygdyrkning bebuder indgangen til den norrøne periode.

Disse antagelser er dog blevet mødt med skepsis. Grundlaget herfor er påstanden om, at de palæobotaniske undersøgelser, der hidtil er foretaget, ikke i tilstrækkelig grad tager højde for, at den naturvidenskabelige dateringsmetode indebærer en forholdsvis stor usikkerhedsmargin og derfor ikke kan stå alene. Dertil kommer, at antallet af dateringsbærende prøver statistisk set er for få til at kunne bære endegyldige konklusioner.

Et yderligere argument er, at de arkæologiske undersøgelser på Færøerne kun har kunnet dokumentere en norrøn bebyggelse, mens ingen levn tyder på en bosættelse forud for den norrøne. Derudover viser kulstof 14 analyser af det ældste arkæologiske materiale, at bosættelsen på Færøerne startede i første halvdel af 800-tallet, hvilket er tidligere end det, som fremgår af de skriftlige kilder.

Bosættelsen på Island

Om Islands tidlige bosættelse har vi forskellige kilder, der supplerer hinanden ganske godt. Den vigtigste skriftlige kilde, Ari Þorgilsson den frodes (1067-1148) *Íslendingabók*, skriver, at Island først blev bebygget i 870, og at hele landet blev bebygget i løbet af 60 år.

Dette stemmer forbløffende godt med, hvad naturvidenskaberne fortæller os om landets tidligste bebyggelse. I henhold hertil skete denne meget kort tid før et vulkanudbrud i 871.

En mere detaljeret skildring af enkelte bosættelser findes i *Landnámabók*, som er fra omtrent samme tid som *Íslendingabók*. Ari den frode antages at være en af bogens forfattere, så her er der ikke tale om uafhængige kilder.

I *Landnámabók* omtales 415-425 landnamspersoner, som kom til Island med deres hushold. Elleve af "landnamsmændene" var imidlertid kvinder. Det var store hushold, som sejlede til Island. Sandsynligvis havde hvert skib 20-30 personer plus husdyr om bord. Selv om det altså kun er nogle hundrede landnamspersoner, som vi kender navnene på, så har der været tale om flere tusind personer.

Det har været anslået, at ca. 10.000 mennesker indvandre-

de til Island i perioden ca. 870-930. Den store majoritet, som er nævnt i *Landnámabók*, har norske eller norrøne navne, og kilden selv siger ganske kort og koncist, at "Island blev bosat fra Norge". Et andet og selvstændigt vidnesbyrd om indvandrernes hjemsted, og om hvor i Norge de kom fra, er det sproghistoriske, for sprogene på Færøerne og Island tilhører sammen med vestnorsk og nordnorsk den vestnordiske gren.

Som tidligere omtalt er det ikke desto mindre klart, at nogle indvandrere kom fra de andre nordiske lande, og i endnu højere grad fra de britiske øer og Irland. *Landnámabók* taler således om Helgi Bjóla, som kom fra Suderøerne, dvs. Hebriderne, Svartkell fra Katanes, dvs. Caithness nordligst i Skotland, og Ávangr, som var fra Irland. Nogle var såkaldte "etapevandrere". Både Helgi Bjóla og hans mere berømte søster, Auður djúpúðga (den dybsindige), var ifølge 1100-tallets islandske tradition børn af en nordmand, Ketill Flatnefr, som blev høvding på Suderøerne (Hebriderne). Men begge børnene valgte altså at flytte videre fra Suderøerne til Island, da de blev voksne, Auður i øvrigt via Færøerne.

Landnámabók og sagaerne nævner også en del personer med typiske keltiske eller irske navne som for eksempel Dubtach og Bekan. Af samme kilder fremgår, at det var en livlig rejsevirksomhed mellem Island, Færøerne, Shetland, Orkneyøerne og Suderøerne. Oplysningerne i *Landnámabók* om, at nogle af indvandrerne var kristne, er et andet vidnesbyrd om indflydelse fra det keltiske område.

Ekspansionen til Grønland

Efter at den norrøne bosættelse nåede Island, gik over hundrede år, før den ekspanderede videre til Grønland. Det var en typisk etapevandrer, som tog skridt til denne udvandring, nemlig Eiríkur den røde, som i mange år havde boet i Island, men var født i Rogaland i Norge. I året 985 eller 986 samlede han folk og fæ på 25 skibe, som sejlede ud fra Breiðafjörður på vestkysten af Island i retning mod Grønland. Kun 14 skibe ankom til Grønland, men det var tilstrækkelig mange mennesker til at kunne etablere en første bæredygtig bosættelse i det nye land. Senere fulgte mange flere. Befolkningen fordelte sig på Østerbygden i syd og Vesterbygden længere mod nord.

Grønland blev således den vestlige udkant i den norrøne del af Vestnorden.

Eiríkur den rødes søn, Leifur Eiríksson den lykkelige, forsøgte nogle år senere at anlægge en ny koloni i Vinland i det nuværende Newfoundland. Muligvis på grund af problemer, som angreb fra den indfødte befolkning skabte, blev kolonianlægget i Amerika kortvarigt. Den norrøne bosættelses ekspansion i vikingetiden fandt dermed sit slutpunkt i Grønland.

Årsager til udvandringen

Udvandringen fra Norge til de nordlige områder fra omkring 870 har traditionelt været sat i forbindelse med de politiske uroligheder i tiden omkring den norske rigssamling. Mange af de navngivne udvandrere, som rejste fra det sydlige Norge, omtales i *Landnámabók* som folk, der flygtede på grund af stridigheder med Harald Hårfager. Af dem, som kom fra Nordnorge, anføres nogle at være rejst på grund af stridigheder med Håløygjarlen Håkon Grjotgardsson. Ifølge Snorri Sturluson mødtes nemlig Håkon jarl og Harald Hårfager "midt i Norge", i Trøndelag, hvor de, efter først at have drevet deres egne rigssamlingsbestræbelser i nord og syd, indgik en alliance.

Til dette er imidlertid at bemærke, at sagatraditionen om norsk rigssamling i 870-tallet er forholdsvis ung og først nævnes i islandske kilder fra det tidlige 1100-tal. Især Snorri Sturlusons værk kan anses for at udgøre en rekonstruktion af diverse ret upålidelige ældre kilder.

Hvor kom de fra?

Udvandringen fra det nordlige Norge til Island har kun i lille udstrækning været undersøgt af historikerne, som især har fremhævet udvandringen fra Vestlandet. Men oplysningerne i *Landnámabók* og *Egils saga* peger på, at også Nordnorge spillede en vigtig rolle. Islandske arkæologer har peget på en sammenhæng mellem nordnorske gravskikke og gravskikkene i Nordisland, hvor størstedelen af de nordnorske håløyger ifølge de skriftlige kilder slog sig ned. Det har desuden

været fremført, at flere af udvandrerne fra Nordnorge havde samiske rødder.

Hvorvidt udvandringen fra Nordnorge også gik til Færøerne, er mere usikkert. Kilderne tier herom, men det er nærliggende at antage, at indvandring fra den geografiske nabo i Norges Vestland var forholdsvis vigtigere på Færøerne.

Et samlet overblik over den europæiske udflytning til Færøerne, Island og Grønland viser, at processen startede på Færøerne i første halvdel af 800-tallet. Der er al grund til at antage, at det keltiske element var størst her, selv om den norrøne kultur snart fik overmagten. Mod slutningen af 800-tallet fortsatte bevægelsen så mod Island. Den norrøne bosættelse i Island voksede hurtigt og gav efter et århundrede grundlag for en videre ekspansion til Grønland. Mens den norrøne befolkning på Færøerne og i Island i hovedsagen levede af jordbrug og fiskeri, er det sandsynligt, at de norrøne grønlændere, ved siden af deres gårdbrug, i betydelig grad var orienteret mod fangst og handel. Enkelte arkæologer har hævdet, at fangsten i sig selv var den vigtigste årsag til hele udflytningen til Grønland. De vigtigste handelsprodukter fra Grønland i middelalderen var hvalros- og narhvaltand, hvide falke og isbjørneskind.

Opdagelsen af Island

Den første, som opdagede Island, var ifølge *Landnámabók* vikingen Nadoddr, som på en færd fra Norge til Færøerne drev vestpå og fandt et land, som han kaldte Snæland. Den næste var Garðar Svavarsson, af svensk slægt, som overvintrede i Island, men returnerede til Norge efter kun et år. Efter ham blev den nyfundne ø kaldt Gardarsholm. Nogle kilder siger, at Garðar kom som nummer et og Nadodd som nummer to. Den tredje var Flóki Vilgerðarson fra Vestlandet i Norge. Han overvintrede også, men fandt landet koldt og ugæstfrit, og gav det derfor navnet Island. Det er først, da Ingólfur Arnarson eller

Björnólfsson fra Fjaler i Hordaland rejste til Island og grundlagde sin gård i Reykjavík, at man daterer landnámstidens begyndelse i Island. Ifølge *Landnámabók* skete hans landnám i 874 mens *Íslendingabók* siger nogle år tidligere. Sidstnævnte kilde fortæller også, at "Ingolf var den mest kendte af alle landnamsmændene, for han kom her til et ubygget land og var den første, som byggede der ...". Den næste, som omtales, er Björn Buna fra Sogn, og "næsten alle stormænd på Island nedstammer fra Björn", ifølge *Landnámabók*.

Opsummerende kan konstateres, at den tidlige befolkning på Færøerne og Island, ligesom den på de sydligere Atlanterhavsøer, var etnisk og sproglig sammensat. Majoriteten var dog af norrøn oprindelse. I den videre udvikling kom det keltiske element hurtigt til at vige pladsen, især fordi høvdingeklassens norrøne baggrund sikrede den norrøne kulturs sproglige og kulturelle dominans. Man kan på den baggrund se 800-tallet som en kulturel smeltedigel i Vestnorden, hvor den norrøne kultur fik overtaget og på sigt blev praktisk talt enerådende. Nybyggersamfundene ændrede sig således i løbet af vikingetiden fra at være multikulturelle til at være monokulturelle.

Forbindelserne til Norge var utvivlsomt stærk i de første generationer. Sagaerne giver mange eksempler på, at islændinge og færinger, af og til også grønlændere, rejste til Norge og tilbragte tid der. De boede da ofte hos slægtninge. Nogle gange hører vi i sagaerne om islændinge, som rejste til Norge for at kræve arven efter afdøde slægtninge. I Olaf den Helliges aftale med islændingene fra ca. 1020 ser vi, at islændingene hvad angik arv oppebar særlige privilegier i Norge.

Vi må antage, at det vestnordiske rum i vikingetiden på mange måder fungerede som et grænseløst fællesskab, med udstrakt rejsevirksomhed og handel og med en kulturel og religiøs samhørighed inden for hele det vidtstrakte område. Efterhånden som tiden gik, og folk blev mere rodfæstede i de nye lande, blev fællesskabsfølelsen svækket, og den islandske, færøske og grønlandske norrøne identitet blev udviklet og gradvis forstærket.

Saga og samfund

Indførelsen af en skriftkultur i begyndelsen af 1100-tallet medførte, at både samtidshistorier og skildringer af, hvad der var foregået i ældre tid, blev nedskrevet. I disse historier findes flere eksempler på, hvordan de sociale mekanismer fungerede i et førstatsligt, norrønt samfund. Dette gælder især for Island, hvor sagaskrivningen havde sin højborg.

Mange af islændingesagaerne og nogle af samtidsbeskrivelserne fra 1100-tallet handler i stor udstrækning om fejder mellem enkelte islændinge og deres familier. Igennem disse sagaer får man et billede af, hvordan konflikt blev håndteret i det førstatslige islandske samfund.

I lovene, især den islandske *Grágás*, som oprindeligt blev overleveret mundtligt og først blev nedskrevet i 1200-tallet, får man et billede af, hvordan konflikter ifølge lovgivningen burde håndteres. Når denne information suppleres med sagaernes fortællinger, bliver billedet mere nuanceret. Man får på fornemmelsen, at domstolene var brikker i et spil, som også, f.eks. i forbindelse med fejderne, havde sine uskrevne regler. De fleste konflikter endte med et forlig, som ofte afspejlede magtbalancen i samfundet i højere grad end lovens bogstav.

Når vi skal vurdere samfundets udvikling i nybyggersamfundene på de nordatlantiske øer, indtil de i 1100- og 1200-tallet blev indlemmet i det norske monarki, så er mængden af officielle aktstykker desværre højst begrænset. Stor vægt må derfor lægges på berettende kilder af forskellig art, bl.a. islændingesagaerne, kongesagaerne og for Færøernes vedkommende *Færeyinga saga*.

En særstilling indtager de ældste islandske fortællinger om bosættelsen af landet og dets historie indtil først i 1100-tallet. Den ældste berettende kilde til Islands historie er *Íslendingabók* af Ari Þorgilsson den frode (1067-1148). Ifølge

Første side i *Færeyinga saga* i Flateyjarbók (GKS 1005 fol.). Flateyjarbók er en samling af ældre sagaer og skrevet i Nordisland ca. 1390. Med tilladelse fra ©Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík. Fotograf: Jóhanna Ólafsdóttir.

prologen er beretningen udarbejdet i nært samarbejde med den islandske kirkes ledere og nedskrevet i 1120'erne eller begyndelsen af 1130'erne. En nær medarbejder af Ari, som nævnes i prologen, var en anden islandsk litterat, Sæmundur den frode Sigfússon (ca. 1056-1133), som således også bidrog til islandsk historieskrivning, selv om hans værker nok snarere var forfattet på latin end på islandsk.

De islandske sagaer som litteratur og kilder

De islandske sagaer repræsenterer nordens første bidrag til verdenslitteraturen. Sagagenren rummer forskellige former for sagaer. Hovedgruppen af de islandske sagaer er islændingesagaerne, som også kaldes slægtssagaer eller ættesagaer. Det er disse sagaer, der opfattes som de klassiske sagaer. Kongesagaerne er historiske sagaer, der handler om de norske konger fra sagntiden til år 1177. Det vigtigste værk i denne gruppe er Snorri Sturlusons *Heimskringla* fra ca. 1230. Bispe- og riddersagaerne er bl.a. fortællinger om de første islandske bisper, hvoraf nogle blev helgener. Her er der tale om en middelalderlig brug af sagagenren. *Sturlungasagaen* kendes som en sammenskrivning af flere historiske sagaer. Der var magtkampe på Island, førend fristaten faldt i 1264, og sturlungerne står som en af de mest magtfulde slægter. Fornaldarsagaer har et mere fantastisk indhold end de andre sagaer. Hvor islændingesagaerne er forholdsvis realistiske og jordnære, er magi og overnaturlige hændelser fremtrædende i fornaldarsagaerne.

I sin tid blev islændingesagaerne forstået som historiske beretninger, men det har litteraturforskningen i det sidste århundrede næsten altid set bort fra. Metodisk set er det dog ufrugtbart kun at fortolke teksten som enten en kilde til historien eller som en litterær fiktion med sin helt egen verden, der er uafhængig af den faktiske historie. Sagaerne er begge dele, beretninger om begivenheder i en fortidig kultur, som kan gøres til objekt for historiske og kulturantropologiske analyser, og fremstillinger i fortællingens form, som kan være genstand for litterær analyse og fortolkning. Som litterære fremstillinger er sagaerne tit fremmedartede. For det første er deres fortællesprog realistisk og tilsyneladende tæt på dagligsproget. For det andet synes de ikke at opfylde den litterær-hermeneutiske forventning om tekstens afsluttethed og fuldkommenhed, som kendetegner moderne litteratur. Man kan ikke gå ud fra, at den enkelte saga er skabt som tematisk helhed i skønlitteraturens forstand. Håndskrift-

overleveringen medfører desuden en del problemer, hvor en enkelt saga kan have sin oprindelse i en serie af varianter.

Ifølge litteraturforskeren Preben Meulengracht Sørensen, er æren det princip, som styrer islændingesagaernes personer og deres handlinger. Gennem sagaerne kunne et menneske lære, hvordan det skulle opføre sig, hvis det ville vinde eller fortabe ære.

I *Íslendingabók* anlægges en kronologi for Islands historie, som forskere har haft stor tiltro til. Ifølge Ari varede landnamstiden i 60 år, frem til en forsamling for hele landet, Altinget, blev etableret i 930. Island blev kristnet omkring årtusindskiftet. I 1056 fik landet sin første islandske biskop, hvilket også bekræftes fra andet hold i samtiden, nemlig Adam af Bremens historie om den hamborgske kirkes ærkebiskopper fra 1070'erne. Tiendens indførelse i 1096 er en milepæl i Ari's fortælling, og han anser det fredelige forløb omkring denne begivenhed som intet mindre end et mirakel.

Samtidig med Ari's virksomhed blev den første version af *Landnámabók* nedskrevet af diverse forfattere, bl.a. Ari selv og Kolskeggur den vise. Men den ældste eksisterende version stammer først fra 1200-tallets anden halvdel. *Landnámabók* består af korte sagn om de første bosættere rundt om i Island. Den første version var organiseret ud fra geografiske forhold, men i de versioner, vi kender i dag, er en fortælling om Islands opdagelse blevet indskudt forrest i værket. Motivet bag nedskrivningen af *Landnámabók* har været omdiskuteret, da fortællingerne ikke har nogen åbenlys forbindelse med elitære interesser af kirkelig eller verdslig art.

Korte sagn om bosætternes bedrifter og fejder i de første årtier efter Islands tidligste bosættelse har måske stimuleret nedskrivningen af længere fortællinger, som finder sted i tiden efter landnamet og frem til kristendommens indførelse. Islændingesagaerne er en række beretninger, hvis hovedpersoner er islændinge, og hoveddelen af handlingen, eller i hvert fald en vigtig del, foregår i Island. De er nedskrevet på grundlag af mundtligt overleveret stof af ukendte forfattere i

1200- og 1300-tallet. Sagaernes handlinger foregår i perioden mellem 870 og 1050, og deres hovedtema er konflikter i et samfund uden centralmagt, hvor dyder som slægtsloyalitet, ære, og tapperhed var opskattede.

Blandt de ældste sagaer er fortællinger om islandske skjalde, som rejste til det norske hof og lavede digte for kongen, de såkaldte *dróttkvæði*. Blandt de kendteste skjaldesagaer er *Egils saga* og *Gunnlaugs saga Ormstungu*. Også fra 1200-tallet kommer flere sagaer, hvis handling for en stor del foregår i Island og behandler dramatiske handlinger, slægtsfejder og tragiske skæbner i det tidlige islandske samfund. Blandt sagaer af den art er *Laxdæla saga*, *Eyrbyggja saga* og *Brennu-Njáls saga*.

De yngre islændingesagaer, fra 1300-tallet og senere, er karakteriseret af, at tilværelsen i det førstatslige samfund antager en fjernhed, som den ikke havde i de tidlige sager. Heltene får større format, og deres bedrifter bliver næsten overvældende. På bekostning af de traditionelle fejdesagaer bliver fredløse individualister som Grettir Ásmundarson og Hörður Grímkelsson nu genstand for voksende interesse.

Samtidssagaerne fik en mindre opblomstring i 1200-tallet og tidligt i 1300-tallet, men derefter blev de helt erstattet af en anden genre, nemlig annalerne. Blandt de vigtigste samtidssagaer er biografier om de islandske biskopper, der også kan kategoriseres som hagiografisk litteratur, samt det verdslige samleskrift, *Sturlunga saga*. I *Sturlunga saga* behandles tiden fra ca. 1150 til den islandske fristats ophør i 1262. Enkelte familier er i fokus, især sturlungerne, som oplevede både fremgang og forfald indenfor dette korte tidsrum. En vigtig del af fortællingen er forfattet af Sturla Þórðarson, som blev kongens lagmand i Island efter fristatens ophør.

Kongesagaerne er en af de ældste sagagenrer. De menes dels at have deres ophav i latinske værker af Sæmundur Sigfússon den frode, dels i en norsk mundtlig tradition. De nævnte kilder anvendtes af de ældste kongesagaforfattere, som, uanset om de var nordmænd eller islændinge, tilhørte miljøet omkring kongen. Især munke fra klostret i Þingeyrar bidrog til den tidligste kongesagaskrivning. Enkelte kongebiografier, så som *Sverris saga* og *Hákonar saga Hákonarsonar*, er som samtidssagaer, der stammer fra miljøet omkring disse konger, af

stor betydning som kilder. De kendteste og mest omfangsrige eksempler på genren er dog de samlinger, som genfortæller det norske kongeriges historie fra 800-tallet frem til 1177. De vigtigste sagaer af denne type er *Fagurskinna*, *Morkinskinna* og *Heimskringla*. Den sidste er den bedst kendte og blev forfattet af Islands vigtigste middelalderforfatter, Snorri Sturluson. De norske kongesagaer, der, som det fremgår, for en stor dels vedkommende var forfattet af islændinge, har haft stor indflydelse på norsk middelalderidentitet og især på synet på kongemagten.

Sagaskrivningen har måske også medvirket til, at islandske høvdinger fik interesse i at alliere sig med den norske kongemagt.

Historien om, hvordan det færøske samfund udviklede sig de første århundreder efter det norrøne landnam, fortælles mest udførligt i *Færeyinga saga*. Den beretter om politiske begivenheder, der fandt sted i tiden ca. 960 til ca. 1043, og i indledningen kort om de første bosættere i 800-tallet. *Færeyinga saga* anses for at være forfattet i Nordisland ca. 1200, dvs. godt og vel 150 år efter at de sidst omtalte begivenheder fandt sted. Men sagaens ældste håndskrifter er betydelig yngre. Sagaen er den eneste skriftlige kilde, vi har til færøsk historie i vikingetid og tidlig middelalder.

I *Færeyinga saga* fortælles en historie af samme art som i *Landnámabók*, idet en stor del af landets første bosættere skal have været politiske flygtninge fra Norge. Et århundrede senere, mens Harald Gråfeld var konge i Norge (ca. 960-970), var færingerne dog kommet under den norske konges herredømme. På det tidspunkt, hvor fortællingen starter, var en landsdækkende tingordning etableret og landet opdelt i to høvdingedømmer. Havgrímur í Hovi var høvding over den ene halvdel, som han havde i len af kong Harald Gråfeld, og brødrene Brestir og Beinir, som tilhørte gøtuskeggjafamilien, var høvdinger over den anden halvdel, som de havde i len af Håkon jarl på Lade (ca. 970-994).

Fortællingen om den politiske udvikling fra ca. 970 til 1043 er en beretning om, hvordan retten til høvdingemyndighed og udøvelsen af denne kom i én forenet høvdingeslægts besiddelse. Kort før ca. 1200, da sagaen blev nedskrevet, var høv-

dingemagten stadig i denne slægts besiddelse. Det ser ud til, at *Færeyinga saga* blev fortalt og skrevet med det sigte at give det kongelige styre på Færøerne i forfatterens samtid en historisk begrundelse i lokale slægtskabsrelationer – og dette sigte må der tages højde for, når sagaen anvendes som historisk kilde.

En central del af *Færeyinga saga* er begivenhederne omkring kristendommens indførelse og disses politiske konsekvenser. I denne sammenhæng er det interessant at sammenligne *Íslendingabók* og *Færeyinga saga*. Hvor den ene fokuserer på det fredelige aspekt ved kristendommens indførelse, sætter den anden konflikterne i centrum.

Kristendommens indførelse, og Olav Tryggvasons betydning i den forbindelse, er også i fokus i de to hovedkilder til Grønlands middelalderhistorie, *Eiríks saga rauða* og *Grænlendinga saga*. Selv om begge først optræder i håndskrifter fra 1300-tallet, må man have kendt til hovedtræk i historien noget før. I *Landnámabók* fortælles om de første nordiske bosættere i Grønland og især om deres leder, Eiríkur den røde. En tidlig tradition giver Eiríkurs søn, Leifur Eiríksson den lykkelige, æren for at bringe kristendommen til Grønland i nært samarbejde med Olav Tryggvason.

Nordboernes forsøg på at bosætte sig i Nordamerika, som de selv kendte som Vinland og troede lå i nærheden af Afrika, dokumenteres i de to sagaer. Men om livet i Grønland efter de første årtier er kilderne tavse. Vi har kun den kortfattede *Grænlendinga þáttur*, som behandler konflikter mellem grønlændinge og nordiske købmænd i 1100-tallets første halvdel.

Samfundsmønster

I den islandske forfatning var magten fordelt på mange hænder. Forskellen mellem sociale grupper var temmelig markeret. På den enkelte gård var det bonden, som rangerede højest. Han havde formynderskab over sin kone, deres børn og deres frie og ufrie tjenestefolk. Slaveri var en udbredt institution indtil midt i 1000-tallet og blev aldrig ophævet officielt. Ifølge sagaerne var manuelt arbejde forbeholdt slaver og husmænd. Bønderne selv beskæftigede sig med mere spe-

cialiseret arbejde, som f.eks. jagt, fiskeri og håndværk. Af Islands befolkning, som nok har ligget mellem 50-100.000, var der i året 1096 4560 bønder, som betalte afgift til tingenes drift, den såkaldte tingrejseløn. Hver niende bonde skulle rejse til tinget sammen med deres lokale leder og repræsentant, goden. I *Landnámabók* tales om landnamsmænd på ca. 400 gårde, og det er i overensstemmelse med den opfattelse, vi har andetsteds fra, at der i bondestanden fandtes en elite af 400-500 bønder.

Kønsrelationer

Med visse begrænsninger var kvinden ligestillet med manden i juridisk henseende, mens ligestillingen på det økonomiske område var mindre. Kvinder kunne anlægge sag, men en mand skulle føre den på tinge. Hun kunne eje jord og besidde et godedømme, men hun kunne ikke selv administrere nogen af delene. Ægteskabet var først og fremmest en social kontrakt, og en kvinde kunne ikke bestemme egenrådigt, hvem hun skulle giftes med. Den gifte kvindes arbejde lå inden for gårdens tærskel, hvor hun varetog husholdningen. Uden for hustærsklen var hun afhængig af sin ægtemand eller en anden mandsperson. I sagaerne, f.eks. i *Laxdæla saga*, fortælles der om kvinder, som var erfarne i det politiske spil og brugte den beskedne magt, de havde, med stor fornuft ved især dannelsen af ægteskabsalliancer.

Af den elite på 400-500 bønder, som havde den politiske magt i samfundet, var goderne de vigtigste. Dem var der kun 39 af i hele landet. Den oligarkiske gode-institution er af ukendt oprindelse, men havde antagelig sit udspring i høvdingedømmernes organisation i Norge i jernalderen, hvor høvdingen også fungerede som religiøs leder. Efter kristendommens indførelse fik goderne hurtigt en verdslig, primært juridisk, funktion. Godernes hegemoni på Altinget og lokaltingene var udtalt. De udnævnte dommerne til fjerdingsdomstolene og havde sæde i lovretten sammen med to bisiddere. Lovret-

ten var landets højeste juridiske institution. I tvivlstilfælde afgjorde den, hvad der var den korrekte lov, og den kunne give dispensation fra loven samt vedtage nye lovbestemmelser.

Fraværet af en central udøvende myndighed var kernen i den islandske fristats forfatning. Som udøvende myndighed måtte goderne samarbejde med deres tingbønder. Selv om godehvervet ikke kunne besiddes af hvem som helst og som regel nedarvedes fra far til søn, så var det alligevel vigtigt for en gode at kunne vinde sine tingbønders tillid. Derfor kunne yngre sønner eller andre mandlige slægtninge foretrækkes frem for den ældste søn, når et godedømme overgik til den næste generation.

Godeinstitutionen var ikke territorialt bestemt, og godernes regionale magt hvilede på et tæt samarbejde med deres tingbønder og det sociale netværk, som de formåede at konstruere omkring sig selv i deres kerneområde. En mægtig og respekteret mand med mange forbindelser kunne ikke uden videre erstattes af en anden, og arv og nye ægteskaber kunne hurtigt skabe en ny politisk situation.

Ordningen gav mulighed for fejder, men solidariteten mellem godefamilierne og mellem dem og bønderne var som regel stærkest. Det var netop fraværet af central myndighed og risikoen for private fejder, der befordrede, at retssager blev afgjort ved forlig. Den fælles interesse i fred vejede tungt. Derfor har antropologer for at beskrive denne situation talt om "fred i fejde".

Selv om de islandske sagaer ikke beretter lige så udførligt om de samfundsmæssige forhold på Færøerne og i Grønland, som de gør om de islandske, så må man dog formode, at den førstatslige udvikling var nogenlunde parallel med den islandske.

Befolkningsmæssigt var disse samfund fåtallige. Selv i middelalderforstand var de norrøne bygder i Grønland et lilleputsamfund. Alligevel var det et samfund med eget bispesæde og et særligt lovområde, som var uafhængigt af norsk og islandsk lov. Sandsynligvis har Østerbygden og Vesterbygden haft hver sit lokale tingsted. Kirkens magt voksede hurtigt, især efter at Grønland blev bispedømme i 1120'erne. Især i Østerbygden fik kirken en betydelig økonomisk magt som jordejer.

I *Færeyinga saga* får vi fortalt, at man også på Færøerne havde en tingordning, hvor frie bønder mødtes, og at det politiske spil udfoldede sig på baggrund af to høvdingeslægters politiske hegemoni. Vi hører også, at de to slægters magt ikke var territorialt bestemt, men grundet i koalitioner med tingbønder.

Øerne ved Skotlands kyst

I de norrøne samfund på øerne vest og nord for Skotland, dvs. Shetland, Orkneyøerne, Suderøerne (Hebriderne) og Man, havde man ligesom i Norge, på Færøerne, i Island og Grønland tingordninger; men til forskel fra de vestnordiske lande var der her tale om konge- eller jarledømmer med en samfundsordning, der var mere aristokratisk opbygget. I *Orkneyinga saga* får vi fortalt, at den norske kong Harald Hårfager (860-933) sejlede vestover og erobrede alle øgrupperne fra Shetland til Man og overlod herredømmet over Shetland og Orkneyøerne til sin ven, Rongvald Mørejarl, som blev stamfader til jarleslægten på Orkneyøerne. Denne beretning kan dog betvivles. På grundlag af de keltiske kilders tavshed om Haralds ekspedition til Orkneyøerne har nogle historikere antaget, at denne beretning er en senere tids rekonstruktion, som anvender de langt senere ekspeditioner af Magnus Barfod i 1098 og 1102 som forbillede. Hvad vi ved med sikkerhed er, at i 1100- og 1200-tallet gjorde de norske konger krav på overhøjhed over Orkneyøerne og Hebriderne med henvisning til en historisk tradition. Som følge af øernes geografiske placering var jarledømmet et krigerhøvdingedømme, som formelt var underlagt det norske kongedømme; men reelt udviklede det sig på egne præmisser og var mandskabsmæssigt baseret på bondesamfundet og en tingordning som i de øvrige nordiske lande.

Kristendom og centralisering

I slutningen af 900-tallet og begyndelsen af 1000-tallet blev religion et varmt emne i nordisk politik. Norske vikingekonger havde stiftet bekendtskab med den kristne tro under deres rejser i Europa og erfaret, at denne kunne medvirke til at samle den fragmenterede politiske magt i deres hjemlande og skabe grundlag for en samling af riget. Kristendom blev et redskab for norsk rigssamling, og også nybyggerlandene i vest lå inden for det norske rigskongedømmes interessesfære.

Kristendommen var ikke et nyt fænomen i de vestnordiske samfund. Den havde levet side om side med hedenskabet. Der gives bl.a. beretninger om islandske landnamsfolk, der dyrkede den kristne guddom – både separat og sammen med dyrkelsen af de hedenske guder. Under vikingetidens plyndrings- og handelstogter kom hedenske vikinger i berøring med kristne samfund, som de lod sig påvirke af. Mange lod sig primsigne, det vil sige at de af praktiske handelsmæssige hensyn og under kristne ritualer anerkendte kristendommen. Andre lod sig døbe og tog den nye tro til sig. Blandt disse var også konger og stormænd, som i fremmede riger havde set en kristen samfundsorganisering og lært kristen etik og moral at kende. Mange af dem optog fremmede gejstlige i deres hird, dvs. i deres nærmeste rådgiverkreds, og førte dem med sig til hjemlandet, hvor de enten beholdt dem i deres tjeneste eller sendte dem ud i riget for at prædike.

Trods viden om tidligere kongers kristningsarbejde giver de islandske sagaforfattere enstemmigt Olav Tryggvason æren for kristendommens indførelse i det vestnorrøne område. Snorri Sturluson er den forfatter, der beskæftiger sig mest med dette, og som lovkyndig kunne han levende sætte sig ind i sagens problemer. Han forstod konflikten mellem den nye tro og det gamle lovsamfund, og i overensstemmelse med de

øvrige forfatteres beretninger skildrer han et ensartet mønster for kristningsarbejdet.

I alle de vestnorrøne samfund var kong Olav autoritær, hvad kristendommen angik. Med sin hær drog han rundt i Norge, påbød kristendommen på tingene, truede og forfulgte dem, som ikke lod sig diktere, og tvangsdøbte folk. Det samme var tilfældet med hans politik vestpå i havet. Jarlen på Orkneyøerne, Sigurd Hlodversson, var ifølge *Orkneyinga saga* den første i det norske rige, der blev kristnet af Olav. Han fik valget mellem døden, brand og ødelæggelse eller dåb. Han valgte det sidste, og som sikkerhed for, at valget var alvorligt ment, tog kongen jarlens søn som gidsel. I *Færeyinga saga* fortælles, at Sigmundur Brestisson på Færøerne var mere velvilligt indstillet. Men også han havde tvangstruslen hængende over hovedet. Som betingelse for at få øerne i len skulle han lade sig døbe og love, at alle færinger ville bekende sig til den kristne gud. Også til Island og Grønland nåede kong Olavs ambitioner. Grønlands Leifur Eiríksson den lykkelige kom ifølge sagaen i kong Olavs vold, lod sig døbe og lovede at indføre kristendommen i Grønland, hvilket mishagede hans far, Eiríkur den røde. Til Island sendte kong Olav i første omgang den saksiske præst, Tangbrand. Selv om denne ikke vandt overvældende respekt blandt islændingene, lykkedes det ham at omvende høvdingerne Hallur Þorsteinsson, Hjalti Skeggjason, Gissur den Hvide og andre til kristendommen. Ari Þorgilsson den frode fortæller, at Tangbrands missionsarbejde skabte så meget røre, at han på grund af et par drabssager blev nødt til at flygte fra landet, og at Hjalti Skeggjason under ekstraordinære omstændigheder blev dømt til 3 års fredløshed for et gudsbespottende nidvers, som han havde fremsagt på Lovbjerget under altingssessionen. *Olav Tryggvasons saga* fortæller, at disse sager medførte, at kong Olav indtog en skærpet holdning over for Island.

Kristendommen var som nævnt kendt i flere af de vestnordiske samfund før kong Olavs tid, og den var også til en vis grad accepteret. Ganske vist havde enkelte missionærer været udsat for både åndelig og korporlig forfølgelse, men omvendt havde også søndagshelg, kristen jul og kristen morallære vundet indpas i dele af befolkningen. Der er derfor tegn på, at den

massive modstand, som kong Olavs kristningsarbejde mødte, ikke så meget var vendt mod indførelsen af nye etiske principper, som mod konsekvensen af kongens krav.

Den gennemgående opfattelse i sagaberetningerne er, at kongens og hans tilhængeres voldsanvendelse i kristningsarbejdet var et sekundært og til tider ultimativt middel til deres måls opnåelse, og at en forhandlingsløsning altid var forsøgt i forvejen. Tingene var fora for disse forhandlinger, og i deres skildring af forhandlingerne kommer Snorri, Ari den frode og til dels også *Færeyinga sagas* forfatter ind på den grundlæggende problematik i kristendomsindførelsen.

Som forklaring på den norske modstand mod kristendommens indførelse kommer kongesagaforfatteren og politikeren Snorri Sturluson især ved to lejligheder ind på grundene til tingbøndernes utilfredshed med kristendomspåbudet. Utilfredsheden lod han få udtryk i henholdsvis Asbjørn fra Medalhus' svartale til kong Håkon Aðalsteinsfostre på Frostating, og i Olmod Kårssons svartale til kong Olav Tryggvason på

Þingvellir. Her blev Altinget oprettet i år 930. ©Þjóðminjasafn Íslands.

Gulating. Snorri lader Asbjørn og Olmod fremføre to indbyrdes afhængige bevæggrunde for bøndernes modstand. Dels var kristendommens antagelse lig med fornægtelse af gældende lov, hvilket vil sige, at kongens kristendomsbebudelse ville revolutionere den eksisterende samfundsstruktur. Dels ville kongens brug af tvang i denne som i andre sager ophæve samarbejdet mellem konge og ting, hvilket berettigede bønderne til at bekæmpe kongen. Med andre ord medførte tingets modstand, at kongen enten kunne bøje af, som kong Håkon gjorde, eller gribe til vold som kong Olav og bekæmpe bondeopstanden i dens vorden.

Uden at konkretisere grundene anfører *Færeyinga saga* samme reaktion hos de færøske bønder ved kristendomsbebudelsen på tinget. Og på samme vis som i Norge blev den færøske modstand slået ned med hård hånd.

Bortset fra, at Ari den frode af gode grunde ikke omtaler retten at gøre modstand mod en uretfærdig konge, anfører han de samme omstændigheder i forbindelse med kristendommens indførelse på Islands Alting. Den hedenske lovsigemand, Þorgeir, fremførte, at lovbrud og ufred blev konsekvenserne af de kristnes ønske om kristendommens indførelse. Men i modsætning til nordmændene tog islændingene skridtet fuldt ud. Straks efter at kristendommen var blevet indført på tinget, opsagde de kristne og de, der fastholdt Asatroen, retsforbindelsen med hinanden. For at forhindre et fuldstændigt lovsammenbrud og en tilstand af lovløshed mellem tilhængerne af de to religioner, fremlagde Þorgeir et mæglingsforslag, hvor begge parters ønsker blev tilgodeset. Det blev vedtaget ved lov, at alle skulle antage dåben og kristendommen. Men loven om barneudsættelse og den rituelle nydelse af hestekød bevarede sin gyldighed, og hedensk blot kunne udføres i løndom. Dermed var et nyt lovfællesskab indgået, som fungerede under kristendommens overordnede navn.

I sin korte kongetid på kun 5 år nåede Olav Tryggvason gennem sit voldsregime både at tvangsdøbe de fleste nordmænd og at organisere en lignende ultimativ kristning i øsamfundene vestpå. Men kong Olav nåede ikke at få sit omfattende arbejde grundfæstet i lovgivning. Det rigsomfattende

kristningsarbejde blev imidlertid genoptaget ved Olav Haraldsson den helliges tilbagekomst fra vikingefærd i 1015.

Olav Haraldsson, som grundlagde sit kongedømme på traditionelle principper, styrkede sin politiske stilling i landet gennem en videreførelse af Olav Tryggvasons samarbejdspolitik over for landets mægtigste høvdingeslægter og gennem samarbejde med lokale storbønder og høvdinge. Deres troskab gengældte han med bl.a. tildeling af lensmandsombud og andre kongelige embeder.I kristningsarbejdet fik kong Olav assistance fra angelsaksiske gejstlige, som han havde bragt med sig til landet. Under disses vejledning gik han i gang med at fuldføre Olav Tryggvasons værk ved at indføre en lov om kristendommens antagelse, som blev vedtaget på Mostertinget ca. 1024. Omtalen af dette tingmøde kendes kun fra landskabslovene, men på basis af informationer fra kristne skjalde siger Snorri, at kongen lod kristendomsloven oplæse på hvert fylkesting i landet, og at den overalt fik bøndernes bifald. Kongen havde omsider opnået politisk flertal på de lokale ting, ikke kun i Norge, men tilsyneladende også på Færøerne, hvor de mægtigste af høvdingene lovede at gennemføre kongens lovgivning og til gengæld blev belønnet med vennegaver fra kongen.

Kristendommens lovfæstning indebar, at de stridende parter enedes om de former, hvorunder den nye tro skulle afløse den gamle, og hvordan de kristne kirker skulle organiseres, så de både svarede til de samfundsmæssige behov og til pavemagtens universelle minimumskrav.

Skattelandspolitik

I begyndelsen af 1100-tallet var det kongelige magtapparat endnu ikke så udbygget, at en egentlig annektering af landene mod vest kunne finde sted. Blandt andet er det ikke sandsynligt, at forfatteren af *Færeyinga saga*, som skrev ca. 1200, beskriver faktiske historiske forhold, når han fortæller, at de færøske høvdinge allerede i 1000-tallet var kongelige sysselmænd, der inddrev skat til kongen. Skattebetaling og det tilhørende administrative apparat anses af historikere som en hovedindikator for et samfunds underlæggelse under et andet, og intet tyder på, at den kongelige sysselmandsinstitution ude i distrikterne blev udviklet før midt i 1100-tallet.

Færøerne

Selv om vi ikke kender de konkrete historiske omstændigheder, så ser det ud til, at det færøske samfund var det første af de vestnordiske samfund, som blev underlagt det norske kongedømme på en måde, som indebar skattebetaling. I *Historia Norwegiae*, som blev skrevet i slutningen af det 12. århundrede, muligvis allerede ca. 1150, angives under overskriften, "Om de skatbetalende øer", at blandt disse hørte Orkneyøerne, Færøerne og Island. Under sin omtale af Orkneyøerne hentyder forfatteren tilsyneladende også til Hebriderne, idet han siger, at de sydlige dele af Orkneyøerne blev styret af småkonger, mens de nordlige af jarler. Det fremgår, at der var forskel på skattebetalingen. Mens man på Orkneyøerne betalte "betragtelige skatter", hvilket af historikere tolkes som lejlighedsvis tributaflæggelse i forbindelse med f.eks. kongeskifte, og Island siges ikke at betale skat overhovedet, så siges det, at færingerne udredte skat til den norske konge "til bestemte tider", dvs. regelmæssigt. Fra en samtidssaga med tætte relationer til Færøerne, *Sverris saga* kapitel 1, ved vi endvidere, at den norske konge under kong Sverris opvækst på Færøerne i årene før 1174 havde en udsendt sysselmand til at tage vare på kongedømmets interesser på øerne. Antagelig var denne rigspolitiske situation opstået omkring midten af 1100-tallet. På denne tid synes også den magtstilling på Færøerne, som tidligere havde været fordelt på flere høvdingeslægter, gennem giftermål at være kommet i én slægts besiddelse.

Annekteringen af Orkneyøerne og Shetland

I *Orkneyinga saga*, som oprindelig blev skrevet ca. 1190, hører vi om udviklingen på Orkneyøerne i 1000- og 1100-tallet og den indre magtstrid, som stod mellem norskstøttede og skotskstøttede partier, personificeret i samtidig regerende eller stridende jarler og jarlsemner. Orkneyjarlerne, som i denne tid også rådede over Shetland, havde nemlig også besiddelser på den skotske nordkyst og var i denne forbindelse skottekongens vasaller. Denne indre strid bragte visse af jarlerne ind i

loyalitetsforbindelser til den norske konge, som til gengæld ydede støtte imod det skotske pres.

Sommeren 1193 indtraf imidlertid en begivenhed, der ændrede dette loyalitetsbetingede forhold mellem landene. Begivenheden er beskrevet i *Sverris saga*, som blev påbegyndt i 1187/88 på kong Sverris foranledning og afsluttet ca. 1210. Fjender af kong Sverrir i Norge førte da Sigurd, søn til kong Magnus Erlingsson, frem som kongsemne og fik støtte fra Harald jarl Maddadson på Orkneyøerne. Et hærfølge af shetlændere og orkneyboere drog til Norge, men palmesøndag 1194 slog kong Sverrir af Norge opstanden ned i et søslag i Florvåg. Året efter drog kong Sverrir Orkneyjarlen til ansvar, og vilkårene var hårde: De faldnes gods på Shetland og Orkneyøerne blev lagt under kongedømmet, Shetland blev norsk skatteland, og kongen fik ret til halvdelen af alle straffebøder på Orkneyøerne og udsendte sysselmænd til at tage sig af sine interesser. Dermed var der sket en reel annektering af øerne, Shetland i 1195 og Orkneyøerne nogle år senere, i 1209. Hebriderne og Man hører vi ikke om i kildematerialet i denne forbindelse.

Island

I 1100-tallet tilbragte flere islandske stormænd en tid ved det norske hof, og nogle af dem fik derefter fremgang i Island. Den status, som de erhvervede i Norge, var en politisk kapital, som en høvding kunne udnytte til sin fordel i Island.

For de islandske stormænd var det ikke noget problem at sværge et andet lands konge troskab. Staten var endnu et ukendt fænomen, og troskab var et spørgsmål om personlige relationer. Spørgsmålet var dog, hvad troskabseden indebar, dvs. hvor grænsen mellem kongens og stormandens magt gik. Så længe kongens håndgangne mænd opholdt sig ved hirden, var de underkastet hirdloven. Men når de kom hjem til Island og overtog gårde og godedømmer, ja, så ser det ud til, at troskabseden ingen reel betydning havde fra et islandsk synspunkt.

Hvad norskekongens islandske hirdmænd angik, var det først

under kong Håkon Håkonsson (konge 1217-1263) og hans medregent jarl Skule Bårdsson (1217-1240), at kongemagten anlagde en strengere fortolkning af hirdmandsforholdet. Mens kongen nu anså hirdmandsforholdet som et institutionaliseret forhold mellem lande, så anså de islandske høvdinge det stadig som et forhold, der kun forpligtede på det personlige plan.

En vigtig aktør fra islandsk side var stormanden og historikeren Snorri Sturluson. I 1220 forberedte jarl Skule et krigstogt til Island for at sikre den norske handel. Snorri afværgede dette ved at give løfte om, at han ville medvirke til at bringe Island ind under kongemagten. Snorris hensigt var primært at styrke sin egen position i den indenlandske politik, hvilket også lykkedes ham i væsentlig grad i 1220'erne og begyndelsen af 1230'erne, da han optrådte meget aggressivt mod andre høvdinge.

På det tidspunkt var næsten al sekulær magt i Island i hænderne på nogle få familier, som i kraft af ægteskabsforbindelser udgjorde en stor integreret familiegruppe. Inden for gruppen herskede dog ikke fred og harmoni. Tiden kendetegnes af enkelte høvdingers evindelige manøvrer for at styrke deres egen position på bekostning af andres. Magtkoncentrationen havde nået et stadium, hvor der ikke var mere at hente fra de svagere samfundsgrupper. Høvdingene måtte vende sig imod hinanden.

Samtidig var kongen besluttet på at føje Island til sine skattelande. Til dette formål udnyttede han hirdmandsforholdet og spillede sine håndgangne mænd ud mod hinanden og bestræbte sig på, at ingen af de islandske høvdinge, som virkede for kongemagten, blev for magtfulde. Gissur Þorvaldsson fik titel af jarl i 1258, men da han viste sig utilbøjelig til at gå tilstrækkelig langt for at fremme kongens sag, blev han truet med en ny konkurrent, Hrafn Oddsson.

I 1262-1264 svor de islandske landsdele den norske konge troskab og skattepligt. De var fra nu af kongens undersåtter, og til gengæld forpligtede kongen sig til at holde fred i landet og som udøvende magt at håndhæve loven. Men islændingene sikrede sig retten til at være med til at bestemme landets lovgivning.

Grønland
Samtidig med, at Håkon Håkonsson fik kirkens velsignelse af sin kongeværdighed og kirkens støtte til at indføre norsk centralmagt i Island, fik den nye biskop i Garðar, Ólafr, i 1246 til opgave at bevæge grønlænderne til at anerkende Håkon som konge. Der findes ingen skriftlige kilder om det efterfølgende handlingsforløb. Men der er dog grund til at tro, at biskoppens opgave var ligeså vanskelig som hos hans islandske embedsbrødre. Hvad end der skete, besluttede grønlænderne i 1261 at betale skat til den norske konge.

De vestnordiske bispedømmer

Ved midten af 1000-tallet besluttede paven, at de nordiske lande skulle indgå i den internationale organisation af kirkesamfund, som han stod i spidsen for. De nordiske lande skulle være underlagt ærkebispestolen i Hamburg-Bremen, som gennem paveligt privilegium fik fortrinsret til at udsende missionærer og indsætte biskopper i Norden. Et halvt århundrede senere, i 1103/04, overgik Hamburg-Bremens myndighed i Norden til den nyoprettede ærkebispestol i Lund.

De første biskopper på øerne mod vest var missionærer uden bispestol, der udsendtes fra de store metropoler, fortrinsvis Hamburg-Bremen. Den første biskop på Færøerne hed Bernhard og er muligvis identisk med *Bjarnharðr saxlenzki*, som i 1060'erne var missionsbiskop i Island og i kong Olav Kyrres kongetid (1066-1093) blev biskop i Selja, den første bispestol på Vestlandet i Norge.

Også orkneyboerne blev fra ca. 1050 betjent af biskopper, som hørte under ærkebiskoppen i Hamburg-Bremen. Fra 1073 stod Orkney-biskoppen dog under ærkebiskoppen i York. I 1103 kom bispestolen under den nye ærkebispestol i Lund, for fra 1152/53 at overgå til at høre under den nye ærkebispestol i Nidaros/Trondheim.

På Suderøerne (Hebriderne) og Man gjorde hverken Hamburg-Bremen eller Lund deres indflydelse gældende, og indtil det norske ærkesædes oprettelse blev bispedømmets biskopper altid indviet i York.

De to første biskopper af islandsk fødsel i Island, hed

Bispedømmerne i den norske kirkeprovins.

Ísleifur Gissurarson (biskop 1056-1080) og Gissur Ísleifsson (biskop 1082-1118). Begge havde studeret i Tyskland, og de organiserede den islandske kirke efter tyske forbilleder. De gjorde deres ejendom, Skálholt, til det første islandske bispesæde. 1106 blev en tredje islænding, Jón Ögmundarson, af ærkebiskoppen i Lund indsat som biskop i det nyoprettede bispedømme i Hólar i Nordisland.

Vi har ikke konkrete oplysninger om, hvornår den færøske bispestol blev oprettet. På grundlag af de sparsomme oplysninger, vi har, mener man, at bispestolen blev oprettet på kongeligt initiativ engang i tiden mellem 1111 og 1123.

Det grønlandske bispedømme oprettedes i 1124. I sagaerne fortælles, hvordan Sokki Þórisson, høvding i Brattahlid, i begyndelsen af 1100-tallet fremlagde forslag på tinget om oprettelse af et grønlandsk bispesæde. Dette vandt bred anerkendelse og blev forelagt kongen i Norge. Han bifaldt ideen og foreslog det grønlandske ting at antage en munk, Arnald, til embedet. Arnald blev indviet til biskop i Grønland i 1124 af ærkebiskop Asser i Lund, men nåede først efter en lang og farefuld rejse frem til Grønland i 1126. Domkirken, der blev påbegyndt omkring 1126, blev centralt placeret nær høvdingegården Garðar mellem de to vigtige fjorde Eiriksfjord og Einarsfjord. Kirkebygningen var den største i nordbotidens

Grønland. Biskop Arnald virkede i Garðar, indtil han drog tilbage til Norge, hvor han i 1152 blev biskop i Hamar.

I kildematerialet ser vi, at oprettelsen af et bispedømme i de vestnordiske lande først og fremmest var en politisk handling, som besluttedes af de lokale lovgivningsorganer, tingene. Både ved oprettelsen af de to islandske bispestole, Skálholt og Hólar, og den grønlandske bispestol i Garðar, var det tingforsamlingerne, som traf afgørelsen, mens kongen eller bestemte enkeltpersoner havde rollen som forslagsstiller. Ved oprettelsen af et bispedømme omdannedes en mission til en organiseret kirkelig myndighed, der var underlagt tinget.

I 1152/53 blev Norge og de norrøne lande i vest ved pavelig bestemmelse en selvstændig kirkeprovins med ærkebispesæde i Nidaros. Den nye kirkeprovins omfattede, foruden bispedømmerne i selve Norge, Suderøerne (Hebriderne og Man), Orkneyøerne og Shetland, Færøerne, Island og Grønland. Oprettelsen af kirkeprovinsen var en sejr for centralmagten i Norge. Men sejren var ikke uden omkostninger, hverken for kongedømmet eller for samfundene mod vest. Fra paveligt hold blev der nemlig stillet krav om, at kirken kom til at fungere i henhold til kanonisk ret.

Det ideologiske grundlag for den kanoniske ret var, at al magt kommer fra Gud og forvaltes af paven og hans hierarki af ærkebiskopper og biskopper. I princippet gik det derfor ikke længere an, at tinget, og i særdeleshed kongen, stod over kirken. I de kanoniske forskrifter for den norske kirkeprovins, som blev givet engang i tiden 1152-1180, blev der i forbindelse med bispevalg foreskrevet, at valgforsamlingen skulle bestå af kannikkerne ved biskopskirken, stiftets præsteskab og folk, og stiftets munke, hvis sådanne fandtes. Hvad folket angik, skulle det "altid ledes, ikke følges. For det tilkommer klerkene at vælge, folket at samtykke og bifalde, ærkebiskoppen eller paven at stadfæste og indvie", som det hedder i teksten.

Kravet om, at kongen og folket indordnede sig i Romerkirkens teokratiske hierarki, førte i slutningen af 1100-tallet til en bitter strid mellem den norske ærkebiskop og det norske kongedømme. I spidsen for modstanden mod kirken stod den præstelærde kong Sverrir, som så sin kongelige magtstil-

ling truet. Kongens magtstilling beroede jo også på folkets sanktion på tingene. Sverrir var opvokset på Færøerne i et samfund, som stadig var grundet på gamle politiske værdier, og han havde fået sin gejstlige uddannelse hos sin fosterfader, præsten Rói, som, mens Sverrir opholdt sig hos ham, blev biskop i Kirkjubøur. Striden med kirken medførte, at kong Sverrir blev lyst i band og forblev bandlyst til sin død i 1202. Efter hans død kom der dog et skifte, idet hans søn, kong Håkon III, i samme år sluttede fred med kirken. Mens striden varede, ser det ud til, at de kanoniske regler for bispevalg ikke blev fulgt i praksis i de vestnordiske bispedømmer.

Kongens forlig med kirken i 1202 indvarslede nye tider, hvad angik tingforsamlingernes indflydelse på den kirkelige organisation og i særdeleshed deres ret til at vælge biskopper. Nu skabtes forudsætningerne for, at ærkebiskoppen omsider kunne sætte sine kanonisk grundede krav igennem, herunder at alle biskopper i kirkeprovinsen skulle vælges af domkapitler. Dette krav forårsagede ændringer i de vestnorrøne bispedømmer, hvor domkapitler ikke var oprettet og heller aldrig blev det. Alternativet var nemlig, at det var ærkebiskoppen som traf valget, og tingforsamlingerne frafaldt deres tidligere ret til sanktion.

Bestemmelsen om, at valghandlingen tilfaldt ærkebiskoppen, hvis de generelle kanoniske bestemmelser ikke kunne overholdes, blev introduceret i kanonisk ret på det 4. Lateran-koncilium i Rom i 1215, hvor også den norske ærkebiskop deltog. Det er sandsynligt, at den nye bestemmelse blev bragt i anvendelse i den norske kirkeprovins straks efter ærkebiskoppens hjemkomst, for allerede året efter blev den færøske bispestol omsider besat, efter imod kanonisk ret at have været ubesat i 4 år. Fra den nye biskops egne oplysninger ved vi, at han var udsendt til færingerne og ikke var færøsk af fødsel som biskopperne umiddelbart før ham. Det ser derfor ud til, at den norske konges forsoning med kirken i 1202 fik den konsekvens for færingerne, at deres tingforsamlings kontrol med bispevalget overgik til ærkebiskoppen. Det færøske bispevalg blev dermed i større grad end tidligere et norsk anliggende.

I 1238 tiltog ærkebiskoppen i Nidaros sig samme myndighed i Island. De to bispekandidater, som islændingene havde

valgt, blev vraget af juridiske årsager, den ene på grund af sin illegitime fødsel og den anden, fordi han besad en sekulær post som gode. De var ikke de første islandske bispekandidater, der havde haft den slags mangler, men nu havde ærkebiskoppen bemyndigelse til at gøre noget ved det.

I årene, der fulgte, tilspidsedes situationen. Kort før kong Håkon Håkonssons kroning i 1247 døde tre af biskopperne i den vestlige del af den norske kirkeprovins, nemlig biskoppen i Garðar i Grønland i 1242, Kirkjubøur på Færøerne i 1243 og Hólar i Nordisland i 1246. Det tilkom ærkebiskoppen i Nidaros at vælge deres efterfølgere. Vi ved ikke, hvornår det grønlandske og færøske valg blev foretaget, men i 1246 blev Ólafur indviet til Grønland og Peter til Færøerne. Dette var senere end de tre måneder, som kanonisk ret tillod, at en bispestol stod tom. Året efter blev Heinrekr Kársson indsat på den nordislandske bispestol, Hólar. De grønlandske og færøske bispeembeders lange vakantperiode er tegn på svære overvejelser bag ærkebiskoppens valg, og noget tyder på, at forklaringen ligger i et skift i den kongelige politik på denne tid. Ólafur og Heinrekr kom til at spille vigtige roller i kongens vestvendte politik. Med støtte fra kardinal Vilhelm af Sabina, som var i Norge for at forestå kongens kroning, sendte kongen i 1247 de to biskopper til henholdsvis Grønland og Island for der at arbejde for landenes underlæggelse under den norske krone.

Biskop Peter havde næppe samme opdrag på Færøerne, hvor kongedømmet allerede havde fodfæste. Noget tyder dog på, at også han havde en særlig rolle at spille, for hans valg i 1246 betegnede indgangen til en periode på mere end et halvt århundrede, hvor den færøske bispestol stod i et særligt forhold til bispestolen i rigets hovedstad, Bergen. Netop i denne periode havde biskopperne i Bergen betroede stillinger i den kongelige rigsstyring.

Tiende og kirker

Tiende var en form for beskatning, som fulgte med kristendommens indførelse. Tiendebetalingen blev vedtaget af tingene og dannede økonomisk grundlag for den nye religions udøvelse.

Indførelsen af tiende i Island i 1096 mødte ikke modstand, da den var i storbøndernes interesse. Til forskel fra de fleste andre landes tiende blev den i Island til en formueskat på en procent af den anslåede værdi af en ejendom. Pengene blev opkrævet af de lokale myndigheder og opdelt i fire dele: En til biskoppen, en til præsten, en til den lokale kirke og en til de fattige.

Det var som regel bønder, der også var lokale magthavere, som oprettede kirker i 1000- og 1100-tallet. Med tienden blev deres indtægter sikret, idet de hermed modtog en afgift fra de øvrige bønder i lokalområdet. En bonde, der havde bygget en kirke på sin jord, skulle vedligeholde den og sørge for en præst. Til dette formål fik han to fjerdedele af tienden, nemlig dem, der tilfaldt kirke og præst. Det samme skete med de jordejendomme, *staðir* på gammelislandsk, som blev skænket til kirken. Tienden flyttede kapital fra de mindre bønder til de større og bidrog formentlig til at uddybe de sociale skel mellem eliten og de mindre jordejere.

I størstedelen af 1100-tallet var det almindeligt, at en gode også fungerede som præst ved sin egen kirke. Som følge heraf var der sammenfald mellem den verdslige og kirkelige elite, da det i praksis var de samme personer, der både besad den verdslige og den kirkelige magt. Denne situation varede ved, indtil den islandske kirke begyndte sin uafhængighedskamp fra de sekulære magthavere i 1170'erne.

Året for tiendens indførelse på Færøerne er uvist, men antagelig skete det ganske som i Norge i kong Sigurd Jorsalafarers regeringstid (1103-1130). Den færøske lokalkirkeordnings norske præg antyder, at kongen her, lige som i Grønland, øvede indflydelse gennem venligt sindede høvdinge.

Den nye statsform

I Island medførte den nye statsform, som fulgte med underlæggelsen under det norske kongedømme, at godeinstitutionen blev ophævet. I stedet blev landet administrativt inddelt i sysler, og hvert syssel ledede af en sysselmand, som var udnævnt af kongen og medlem af hans hird. Udviklingen ser i denne henseende ud til at være parallel med den på Færøerne et århundrede tidligere.

I de første årtier efter underlæggelsen var sysselmændene som regel islandske høvdinge. Først i 1301 forsøgte kongen at udnævne norske repræsentanter. Men forsøget blev, som det fremgår af et dokument fra 1302, *Gamli sáttmáli*, mødt med indædt opposition fra islændingene. I *Gamli sáttmáli* fastsattes, at kongens sysselmænd og lagmænd skulle være islandske og fra de gamle godefamilier. Kongens hird i Island var relativ stor indtil 1320'erne, men derefter gik den tilbage, og kongen stolede i højere grad på sin højeste repræsentant i Island, høvedsmanden.

Både på Færøerne og i Island medførte den kongelige centraliseringspolitik i anden halvdel af 1200-tallet, at lovgivning ikke længere var en sag for landenes politiske forsamlinger. I det færøske lovmateriale fra denne tid ses, at færingerne ikke længere selvstændigt besluttede, hvad der skulle være gældende lov, men henvendte sig til kongen, som derefter udformede lovforslagene og sendte dem tilbage at blive konfirmeret af den færøske tingforsamling. Endvidere kan det konstateres, at biskoppen spillede en meget central rolle i lovgivningsprocessen, idet han både var tingforsamlingens repræsentant over for kongen og – beseglet gennem personlige bånd – nød kongens nære venskab. En tilsvarende udvikling ser man i Island efter fristatens ophør. I slutningen af 1200-tallet havde tingforsamlingen ganske vist stadig på det formelle plan lovgivningsmagten. Men reelt var det kongen, der styrede udviklingen.

En anden konsekvens af den kongelige centraliseringspolitik var, at tingforsamlingerne skiftede karakter. Endnu i 1298 benævntes den færøske tingforsamling Alting, men i kildemateriale fra 1300-tallet benævnes den Lagting. Den nye benævnelse afspejler et nyt indhold, nemlig at tinget ikke længere var et lovgivningsorgan, men primært en domstol. I Island skiftede tingforsamlingen ikke benævnelse og har beholdt sit gamle navn til i dag. Men ellers var udviklingen parallel. Ved omdannelsen til domstol blev det sysselmændene, som udnævnte tingens medlemmer, og lovsigemændene blev erstattet af lagmænd, som var kongens embedsmænd.

Både i Island og på Færøerne førte den norske centraliseringspolitik i slutningen af 1200-tallet til nye love. I Island

fik man først *Járnsíða*, og fra 1281 *Jónsbók*. I en tid, hvor de norske landskabslove undergik en kraftig harmonisering, blev Islands særstilling fremhævet i disse love, som i stor udstrækning byggede på gammel islandsk ret. På Færøerne fik man Magnus Lagabøters norske lovgivning, men beholdt dog den del af den gamle lov, som vedrørte lokale landbrugsforhold. Denne særlov er kendt som *Seyðabrævið*.

Juridisk myndighed blev i Island overdraget til sysselmændene, to lagmænd og 84 nævnsmænd, som var bøndernes repræsentanter på Altinget. Blandt nævnsmændene udpegedes der 36 mænd, som sad i Islands højeste retsinstans, *lagretten*, som blev ledet af lagmændene. Den lovgivende myndighed lå hos kongen, men det var en almindelig holdning blandt islændinge, at love skulle have lovrettens bifald for at være gyldige. På Altinget, som mødtes i tre dage om sommeren (som regel sidst i juni), havde storbønderne magten, og de fik en del af kongerigets indtægter, bl.a. i form af løn til nævnsmændene på Altinget.

Hvordan det gik med lovgivningsmyndigheden i Grønland, ved vi ikke. At dømme efter kildemateriale fra høj- og senmiddelalderen fik man på Færøerne samme system som i Island. Sysselmanden var anklager, lagmanden dommer og et ukendt antal nævnsmænd repræsenterede bønderne. Nævnsmændene udnævnte lagretten, der ligesom i Island bestod af 36 lagrettemænd, 6 for hver af de 6 sysler, som landet var inddelt i. I hver af syslerne fandtes underdomstole, såkaldte *vårting*. I disse var lagmanden også dommer, bistået af sysselens 6 lagrettemænd. Afgørelser på vårtinget kunne appelleres til Lagtinget i Tórshavn, hvor almindeligvis 12 lagrettemænd bistod lagmanden i domsafsigelsen. Siden engang i høj- eller senmiddelalderen holdt Lagtinget sin samling fra olavsvaka (29. juli) og nogle dage ind i august. Lagtingets domsafsigelser kunne appelleres til kongen.

Senmiddelalderens nye rammebetingelser

I Håkon Håkonssons kongetid (1217-1263) blev der ført en aktiv udenrigspolitik fra norsk side. Denne gjaldt både landene i det nuværende Vestnorden og de sydligere områder som Shetland, Orkneyøerne, Skotland, Suderøerne (Hebriderne) og Man. I dele af det skotske fastland og på de nævnte øer var befolkningen del af det norrøne sprog- og kulturområde, som etableredes i vikingetiden. Politisk set var der stadig strid om overherredømmet i området mellem den skotske og norske konge. Striden blev afsluttet ved freden i Perth i 1266, hvor den norske konge afstod Suderøerne og Man til Skotland, mod at skottekongen garanterede fortsat norsk herredømme på Orkneyøerne og Shetland. Hermed var der foretaget en geografisk-politisk grænsesanering fra Grønland til Orkneyøerne.

I anden halvdel af 1200-tallet begyndte en ny aktør at optræde i norsk handel. Handelsfolk fra de nordtyske byer ved Østersøen fik interesse i at opkøbe tørfisk og eksportere den til det europæiske marked. I kildemateriale fra slutningen af 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet ses tydeligt, hvordan den norske kongemagt forsøgte at holde nordtyskerne i skak. Bl.a. blev det i et privilegiebrev fra 1294 til medlemmer af det hanseatiske handelsforbund forbudt dem at drive handel andre steder i Norge end i byerne Tønsberg og Bergen. Og i en vedtægt fra det tidlige 1300-tal indskærpedes, "at ingen udenlandsk mand skal føre eller sende sit gods nord for Bergen, eller til salg i herredet noget andet sted, eller drive forretning i Island eller andre af kongens skattelande".

Efter kong Håkon V's død i 1319 skabtes imidlertid nye vilkår for handel i Nordatlanten. Norge fik med Magnus

Eriksson kongefællesskab med Sverige. Ustabile politiske tider satte ind i Skandinavien med hyppige konflikter, der undertiden var antændt af det hanseatiske handelsforbund og til andre tider af andre interessenter. I denne tid med skiftende og til tider uigennemskuelige alliancer blev kong Håkons protektionistiske handelspolitik mere eller mindre opgivet, mens hanseaterne fik større friheder. Senest fra omkring 1350 etablerede hanseaterne direkte kontakt med norske fiskere og gav dem kredit til gengæld for faste leverancer. De begyndte at udbygge deres egen organisation i Bergen for at sikre deres interesser overfor deres kunder og leverandører samt de norske myndigheder. Omkring 1360 blev udviklingen fuldført med etableringen af *Det tyske kontor* i Bergen, som blev et af hovedsæderne for fremtidens europæiske handel.

Den ustabile politiske situation i Skandinavien fik også både økonomiske og politiske konsekvenser for de norske skattelandes fremtid. I 1330'erne gik det danske kongedømme i opløsning, mens nordmændene mente, at kong Håkons arvtager, kong Magnus, favoriserede svenskerne. De tog derfor i 1343 hans søn, Håkon, til konge. En prætendent til den svenske trone, hertug Albrecht af Mecklenburg, fordrev senere kong Magnus og holdt ham i fangenskab. Eftersom Magnus synes at have beholdt både Island og de andre skattelande, mens hans søn, Håkon VI, styrede Norge, ser det ud til, at den politiske forbindelse mellem Norge og skattelandene i nogle år har været svag.

Politiske ændringer

De vestnordiske lande havde i vikingetiden og højmiddelalderen haft en tæt kontakt til Norge, specielt til Vestlandet og Bergen. Styrken i forbindelserne varierede naturligvis over tid, men har for så vidt angår handelen næppe på noget tidspunkt været helt afbrudt. Det norske riges udvidelse til også at omfatte Island, Færøerne og Grønland burde under normale omstændigheder have styrket forbindelserne. På sigt kom det imidlertid ikke til at gå på denne måde. Svækkelsen af det norske kongedømme i 1300-tallet, og pestens hærgen, som førte til svækkelse af den norske købmandsstand, bidrog hertil.

Da kong Magnus af Norge og Sverige i 1374 forliste med

sit skib og druknede, blev Håkon konge over Norge og skattelandene, mens Albrecht overtog den svenske trone. Kong Håkon VI stræbte imidlertid efter sin fædrene arv i Sverige og søgte at bekæmpe kong Albrecht. Han indgik derfor en alliance med den danske kong Valdemar Atterdag, som i 1340 havde genoprettet det danske kongedømme. I 1363 giftede Håkon sig med Valdemars 12-årige datter, Margrethe, og i 1376 efterfulgte deres umyndige søn, Olav, Valdemar på den danske trone. Fire år senere arvede Olav også den norske krone efter faderens død. Dermed startede personalunionen mellem Danmark og Norge, som varede i mere end 400 år frem til 1814. Under indflydelse af sin moder, Margrethe, som regerede som hans formynder, gjorde kong Olav ligesom faderen krav på den svenske krone. Margrethes store drøm endte tragisk i første omgang, da kong Olav i 1387 pludselig døde. Margrethe opgav dog ikke. Hun lod sig vælge til regent over både Norge og Danmark, indgik alliance med et oppositionsparti i Sverige og blev også valgt til regent der, efter at kong Albrecht var blevet afsat i 1389. Samtidig tog hun sin 6-årige nevø fra Pommern til sig, gav ham navnet Erik og foreslog ham som konge over de skandinaviske folk. De følgende år vandt hun støtte for idéen om nordisk union, og i 1397 blev Erik af Pommern kronet til konge over de tre nordiske kongeriger i Kalmar.

Kalmarunionens konger havde sæde i Danmark med rigsforstandere i Norge og Sverige. Sverige var med i unionen indtil 1520'erne, hvor de valgte deres egen konge. Men nordmændene vedblev med at være loyale mod unionen og deltog formelt som selvstændigt rige indtil 1814. I praksis blev Norge og skattelandene dog allerede i senmiddelalderen og især efter reformationen i 1530'erne styret af danske embedsmænd, som om de var danske landsdele.

I 1300- og 1400-tallets kildemateriale ser vi, hvordan paven begyndte at blande sig og i nogle tilfælde underkende den norske ærkebiskops valg af sine bisper. I særdeleshed gjorde dette sig gældende på Færøerne. Det første eksempel herpå er fra 1381, hvor ærkebiskoppen havde valgt en Andrés, som aldrig blev indviet, mens paven indviede en mand ved navn Richard. Vi ved dog ikke, om biskop Richard, som døde ca. 10 år senere, nogensinde tog sin bispestol i besiddelse.

Den første pavebiskop på Island var Jón skalli Eiríksson, som var bispeviet til Garðar på Grønland. Han rejste til Avignon og fik paven til at indsætte sig som biskop på Hólar i 1357. Han fik problemer på Island, hvor stormændene nægtede at adlyde ham, og måtte igen rejse ned til paven og få en stærkere bemyndigelse. Da han døde i 1390, blev pavens skrifterepræsentant i Danmark, Peter Nikolausson, indsat på Hólar. I dronning Margrethes tid udnævnte regeringen sine repræsentanter i Island uden om det norske rigsråd. Til dette formål tyede regeringen til paven, mens ærkebiskoppen i Nidaros blev efterladt på sidelinjen.

At paven beskikkede biskopper til de vestnordiske bispestole uden den norske ærkebiskops vidende for ikke at sige accept, er tegn på, at der var konkurrencepræget udenlandsk interesse for disse bispestole i anden halvdel af 1300-tallet. Vi bemærker, at denne periode er sammenfaldende med tiden, hvor hanseaterne fik fodfæste i Norge, og hvor den norske modstand imod den norsk-svenske union medførte, at forbindelsen mellem skattelandene og Norge en overgang var svag, fordi de skandinaviske kongedømmer brugte deres kræfter på opbygningen af de interne alliancer, der dannede grundlaget for Kalmarunionen i 1397.

Handelens udvikling

Der eksisterede i middelalderen ikke noget naturligt grundlag for større samhandel mellem Island, Færøerne og Grønland. Alle tre lande tilbød i stor udstrækning de samme eksportvarer, nemlig uld, vadmel, tørfisk, tran og skindvarer. Samtidigt efterspurgte de de samme importvarer, især korn, jern, tømmer og luksusvarer som vin, malt, honning og fint klæde. Efterspørgselen efter de vestnordiske eksportvarer var størst i England, Holland og Tyskland, og købmændene fra disse områder var lettest at træffe i Nordens vigtigste handelsby, Bergen.

Allerede i 1190 hører vi, at handelsmænd fra hele Nordeuropa traf sammen i Bergen. Islændinge og grønlændinge (nordboere fra Grønland) er blandt dem, som bliver nævnt:

> Denne by er den mest berømte der i landet, prydet med en kongeborg og relikvier af de hellige jomfruer; den hellige

> Sunnivas legeme hviler der på en forhøjning i katedralkirken. Dertil kommer klostre både for munke og nonner. Det bor mange folk der, og byen er rig og har en overflod af mange slags. Tørfisk, som kaldes skrei, er der så meget af, at den hverken kan måles eller tælles. Skib og mænd kommer sejlende fra alle kanter; islændinge, grønlændinge, engelskmænd, tyskere, danskere, svenskere, gotlændinge og mange andre nationer, som det vil tage for lang tid at nævne; alle folkeslag kan man finde der, om en tager sig tid til at se efter. Der er også mængder af vin, honning, hvede, gode klæder, sølv og andre salgsvarer, og livlig handel med alt muligt. (Gengivet efter Helle 1982: 170).

Man lægger mærke til, at færinger ikke bliver nævnt, men dette må bero på en tilfældighed. I kong Sverris berømte tale om handelen fra 1186 retter han nemlig anerkendende ord til købmænd fra Færøerne, Shetland, Orkneyøerne og Island, fordi de kom med nyttige varer til Bergen. Sandsynligvis drejede det sig først og fremmest om uld og vadmel, da tørfisk på dette tidspunkt endnu ikke var blevet en vigtig eksportvare fra disse lande.

Det antages, at islændingenes egen handel blev svækket i løbet af 1100- og 1200-årene, og det er sandsynligt, at færingerne og shetlændingene var de mest aktive senere i middelalderen. Indtil midten af 1300-tallet foregik den vigtigste eksporthandel mellem Bergen og byerne i Østengland. Senere i 1300-tallet blev eksporthandelen fra Norge overtaget af hanseaterne, som i en trekantshandel fragtede tørfisk og tran fra Bergen til Østengland, tekstiler derfra til Holland og Tyskland, og kornvarer fra det baltiske område tilbage til Bergen. Handelen mellem Norge og skattelandene samt Nordnorge blev varetaget af norske bykøbmænd eller lokale handelsfolk.

De vigtigste eksportprodukter fra Island og Færøerne havde fra gammel tid været vadmel og uld, mens Grønland havde eksporteret hvalrostand, hvide falke og isbjørneskind. Dette ændredes i 1300-tallet, hvor tørfisk og tran blev de vigtigste eksportprodukter fra Island og Færøerne på samme måde, som de var det fra Nordnorge. Siden 1000- og 1100-tallet

havde Bergens storhed været baseret på tørfisken fra nord, og nu skete der altså en stor udvidelse af det tørfiskeproducerende område.

Grundlaget for en hurtig omlægning til eksporthandel af tørfisk var til stede. I Island havde tørfiskeproduktion siden landnamstiden haft betydning for det indenlandske marked, og fra den ældste tid har vi kendskab til fiskerlejer, ligesom sæsonfiskeri var indarbejdet i den sociale organisation. En kilde fra 1323 siger ganske vist, at islændingene på denne tid ikke eksporterede "stokfisk" til Norge, men vadmel og tran. Men en anden kilde fra 1340 beretter til gengæld, at mens der for nylig kun kom små mængder tørfisk fra Island, og at den blev anset som proviant, så "bringes der nu også fra Island meget og god stokfisk og tran".

På grund af de få kilder er udviklingen på Færøerne mindre åbenbar. Men der synes at være enighed om, at en tilsvarende nyorientering mod tørfisk som handelsvare også skete der i løbet af 1300-tallet. De norrøne grønlændere holdt sig derimod til deres gamle traditioner og deltog ikke i de kommercielle torskefiskerier.

Demografiske ændringer

Generelt regner man med, at der i hele Norden var tale om en befolkningsmæssig vækst i højmiddelalderen, indtil pesten, eller den sorte død, i 1349 og årene derefter satte en stopper for denne. Ifølge en af de islandske annaler kom pesten til Bergen med skib fra England og bredte sig derefter hurtigt over hele landet.

Den islandske præst og annalist Einar Hafliðason noterede under året 1349 blandt andet dette om pesten:

> På den tid sejlede en kogge fra England, og der var mange folk ombord. Og den lagde ind på reden i Bergen, og lidt blev losset. Siden døde alle folk på skibet. Men straks som godset på dette skib kom op i byen, døde også byfolket straks. Da for soten over hele Norge og ødte således, at kun en tredjedel af folket overlevede ... Og den samme sot for over Hjaltland (Shetland), Orknøerne, Suderøerne, Færøerne ... Denne sot kom ikke til Island".

I det nuværende Vestnorden var det altså Færøerne, som blev ramt i 1349-50. Kilden siger eftertrykkelig, at Island undgik pesten. Grønland nævnes ikke og kan have været lige så heldig som Island. Dog bør man tage højde for, at skibstrafikken fra Bergen til Grønland gik direkte og ikke via Island.

De islandske annaler fortæller, at skibstrafikken til landet blev afbrudt efter 1349. Denne afbrydelse gav midlertidig værn mod smitten. Men pesten hærgede fortsat i Nordeuropa og havde med 10-20 års mellemrum stadig nye udbrud. I 1401 kom der et for islændingene skæbnesvangert udbrud af pest i England, hvorfra den i 1402 skal være blevet bragt til Island med et skib, som tilhørte Einar Herjólfsson. Landet fik derfor i 1402-04 førstegangseffekten (*Plágan mikla*), som kan have ført til, at mere end en tredjedel af befolkningen døde. Andre overslag tyder på en dødelighed på omkring 50 % eller endog højere. Det næste store, kendte pestudbrud i Island skete i 1494-1495 (*Plágan síðari*), som ramte hele landet med undtagelse af Vestfjordene. Der skal for øvrigt være sket en udflytning af folk fra Vestfjordene til ledige gårde i Nordisland efter denne epidemi.

Grønland kan i lighed med Island have undgået pesten i første omgang. Imidlertid er affolkningen af Vesterbygden i Grønland i midten af 1300-tallet muligvis knyttet til et tidligt pestudbrud, idet man kan tænke sig, at Vesterbygdens befolkning blev så decimeret, at de overlevende valgte at samle sig i den klimatisk gunstigere Østerbygd. Decimeringen af den norrøne befolkning i Grønland fortsatte imidlertid. Den sidste sikre, skriftlige kilde skriver sig fra årene 1409 og 1412, hvori der omtales et bryllup i Hvalsey kirke i 1408. Arkæologiske indikationer og enkeltoplysninger i tvivlsomme skriftlige kilder peger dog i retning af, at den norrøne bosættelse i Grønland endnu eksisterede i anden halvdel af 1400-tallet.

De norrøne grønlænderes forsvinden

Nordboernes forsvinden i Grønland er et af de store mysterier i nordisk og ikke mindst vestnordisk historie. Det sidste skib fra de gamle nordiske bygder i Grønland kom til Island

i 1408, og to år senere kom et skib fra Grønland til Norge. På det tidspunkt var alt som det skulle være i Grønland. Men efter 1410 har man ikke kendskab til nogen forbindelse med nordboerne i Grønland. Og da Hans Egede tog derhen i 1721 for at undersøge kristendommens tilstand, fandt han ingen nordboer, men kun inuit.

Hvad skete der, og hvornår og hvorfor forsvandt eller uddøde de sidste "gamle grønlændere", som nordboerne gerne bliver kaldt i islandske kilder? Vi har ingen entydige svar, men derimod utallige teorier og hypoteser, og sandsynligvis medvirkede flere forskellige faktorer til, at det skete. Klimaændringer har sikkert bidraget til, at det grønlandske landbrug gik dårligere end i "varmeperioden" i de første to til tre århundreder efter det nordiske landnam. Derudover blev den norske og islandske interesse for Grønlands økonomiske ressourcer mindre i takt med voksende fiskeri og eksport af tørfisk og tran i 1300-tallet og tidligt i 1400-tallet. De dyre og farefulde Grønlandsrejser var ikke længere lønsomme, og derudover var der mangel på havgående skibe både i Island og Grønland. Dertil kom, at kongemagtens interesse for det vestnordiske område efter Kalmarunionens oprettelse formindskedes betydeligt. Unionkongernes interesser var især rettet mod syd og øst, ikke mod nord og vest, og i 1400-tallet var det gamle norske vesterhavsrige i opløsning.

Årsagen til, at de norrøne grønlændere døde ud, har været diskuteret i over hundrede år. Mange forskellige forklaringer har været fremsat, herunder ophør af handlen med Norge, underernæring, genetisk svækkelse, klimaændringer, stridigheder med inuit, pestens hærgen, tilbageflytning til Island og Norge, engelske skibes plyndring og piraters bortførelse af indbyggerne.

Krise i bergenshandelen

Den sorte død 1349-50 fik omfattende konsekvenser for handelen i det vestnordiske område. Den synes at have medført et sammenbrud i den norske indenrigshandel, sandsynligvis for-

di købmandsstanden i Bergen blev stærkt decimeret. Det ser ud til, at handelsforbindelsen med Nordnorge blev svækket, idet vi har oplysninger om, at nordlændingene selv begyndte at sejle deres tørfisk og tran til Bergen. Dette har traditionelt været forklaret med, at bergenskøbmændene ikke længere formåede at opretholde handelen med Nordnorge, således som det var fastlagt med kongelige bestemmelser.

Bergenshandelen på Island ser ud til at være standset helt mellem 1350 og 1375. Efter 1375 begyndte skibene fra Bergen igen at sejle på Island, specielt til havnene i Hvalfjörður, Vestmannaøerne, Eyrar, Dýrafjörður, Gásir og Gautavík. Denne handel fortsatte et stykke ind i den såkaldte engelske tid i Island, som startede i 1408. Det endelige sammenbrud i den bergensiske islandshandel kom i 1428, da vitalinerne, som var sørøvere fra det nordtyske område, plyndrede og nedbrændte Bergen. Den islandske historiker, Björn Þorsteinsson, beskriver hændelsen på følgende maleriske vis:

> På det tidspunkt lå et Islandsskib på bugten udenfor byen, og det flygtede i hast. Da den brændende by forsvandt for besætningens øjne bag skærgård og hav, var også de norske kongers gamle herredømme sunket og ude af Islands historie.

Når bergenskøbmændene ikke formåede at opretholde handelen med Nordnorge og Island mellem 1350 og 1375, så kan man gå ud fra, at grønlandshandelen led samme skæbne. Ifølge aftalen med den norske krone skulle kongen sende et handelsskib årligt til Grønland, og vi må regne med, at der også foregik anden skibstrafik end denne.

Historikere og arkæologer har diskuteret, hvorvidt de norrøne grønlændere var afhængige af handelen med Norge eller ej. Et synspunkt er, at grønlænderne specialiserede sig i gennem fangstvirksomhed at producere efterspurgte luksusvarer som hvalrostand, narhvaltand, falke og forskellige skindvarer. Et ophør af handelen ville ifølge denne tolkning få store negative konsekvenser. Andre har ment, at de norrøne grønlændere levede i et selvforsynende samfund, baseret på landbrug kombineret med jagt og fiskeri, og at de kun i mindre grad var afhængige af handel med omverdenen. Ifølge dette synspunkt ville

en nedgang i handelssamkvemmet kun have spillet en mindre rolle, hvorimod klimaændringer og efterfølgende forringelse af landbrugets vilkår havde ødelæggende virkning på samfundet.

Færøerne havde i handelsmæssig henseende en gunstigere geografisk beliggenhed. Afstanden var kort til Shetland, Orkneyøerne og Skotland, og det var lettere for udenlandske skibe at drive aktiv handel der. Der findes ikke konkrete oplysninger om ophør af bergenshandelen på Færøerne efter 1350, og det er usandsynligt, at det skete.

Englændere, tyskere og hollændere

I islandsk historie er årstallet 1408 skelsættende. På dette tidspunkt kom den første store flåde af engelske handelsskibe og fiskerbåde til landet. Dette var indledningen til den tid, som siden er blevet kaldt *enska öldin* eller "den engelske tid".

Englænderne havde antagelig drevet fiskeri og handlet både på Færøerne og i Island før 1408. Men det var først nu, at hele flåder af skibe kom. Skibene var af den nye handelsskibstype, kravelbyggede tomastede skibe, som havde større sødygtighed og lastekapacitet end de traditionelle nordiske handelsskibe som knarren. Englænderne havde tidligere været de vigtigste aftagere af islandsk tørfisk, men dengang var det sket via bergenshandelen. Før hansestæderne blev enerådende, havde englænderne i 1300-tallet også haft egen købmandsorganisation i Bergen.

Englændernes direkte handel i Island og antagelig også på Færøerne var selvsagt til fordel for dem selv. Men den var også i høj grad til fordel for dem, de handlede med, for englænderne tilbød bedre priser for tørfisk og tran, end man kunne få i Bergen. På den anden side blev islændinge og færinger også udsat for plyndring og hærgen fra englændernes side, så der var for befolkningen i de to lande en pris at betale for de bedre handelspriser.

Den engelske handel opfyldte et tomrum efter svækkelsen af bergenshandelen. Men hos den nordiske unionskonge vakte den nye trafik ikke begejstring. 1415 underskrev Erik af Pommern og Englands konge Henrik V, bror til Eriks dronning, Phillippa, en traktat om fiskeri ved "Island, Færøerne, Shetland og andre øer, som tilhørte Norge". Traktaten fast-

lagde, at den engelske konges undersåtter, sådan som de var vant til, måtte drive fiskeri i disse landes farvand – såfremt de ophørte med at handle med landenes beboere. Men i 1419 skrev 24 islandske altingsmænd til kong Erik af Pommern, at de var blevet tvunget til at handle med udlændinge, fordi de aftalte seks skibe, som kongen skulle udrede, i årevis ikke var ankommet fra Norge.

Den engelske besejling af Færøerne og Island var del af en større ekspansion, og en lignende udvikling fandt sted i Nordnorge. Englænderne opnåede en betydelig politisk og samfundsmæssig indflydelse i Vestnorden. I 1420'erne og 1430'erne sad der engelske biskopper både i Island og på Færøerne, hvor de til unionkongens fortrydelse ser ud til at have været involveret i handel.

Som følge af intens diplomatisk aktivitet mellem unionskongen Erik af Pommern og den engelske konge, Henrik VI, blev englænderne nødt til at trække sig ud af Nordnorge igen omkring 1440. Men i Island fortsatte de med at drive fiskeri og handel til langt ind i 1600-tallet, selvom de i en traktat fra 1449 måtte opgive ambitionerne om politisk suverænitet over området.

I sidste halvdel af 1400-tallet blev den engelske fiskehandel i området udfordret af tyske købmænd fra især Hamburg og Bremen. Tyskerne etablerede sig med pakhuse i flere islandske havne, og det samme ser ud til at have været tilfældet på Færøerne. Omkring 1500 havde tyskere nærmest overtaget lokaladministrationen i Island og fungerede i praksis som bindeled til det danske hof. Hollændere begyndte også at sejle på Island i 1500-tallet, mens englænderne trådte mere i baggrunden. Dette havde delvis sammenhæng med, at englændernes hovedinteresse fra midten af århundredet blev vendt mod de nyopdagede torskebanker ud for Newfoundland. I forbindelse med reformationen blev den danske kongemagt desuden styrket, og dermed var danskerne i stand til at fylde det magtvakuum, som englændere og tyskere havde udnyttet i de forudgående hundrede år. Island var i færd med at vende tilbage til Norden. Ikke længere til Norge, men, som det kom til udtryk i indførelsen af det københavnske handelsmonopol i Island i 1602, til Danmark.

På Færøerne afveg udviklingen lidt fra den i Island. Som

nævnt blev handelskontakten mellem Bergen og Færøerne opretholdt i 1400- og 1500-tallet ved både bergensernes og færingernes egen skibsfart. Blandt andet drog færingerne med egne skibe til Norge og købte tømmer. Samtidig var der dog også en omfattende, illegal udenlandsk handel på Færøerne, med stort set de samme aktører som i Island.

Nye værdienheder afspejler handelsændringer

I senmiddelalderen skete ændringer i færingernes værdiberegningssystem. Mens jordværdi forinden havde været angivet i forhold til bytteværdien for en alen vadmel, som stod i forhold til vægtenheden *mark* i brændt sølv, begyndte man nu at omregne jordværdi i forhold til pengeværdien *gylden*. Denne pengeværdi var ikke af norsk, men rhinsk oprindelse. 1 mark brændt sølv svarede til 320 alen vadmel, og en gylden svarede til 20 alen vadmel eller $^{1}/_{16}$ mark brændt sølv. Endvidere begyndte man at anvende en ny måleenhed, nemlig *hamborgsk alen*. Den var længere end den i Norge anvendte alen og svarede til $^{12}/_{13}$ af den senere anvendte danske alen (= 62,77 cm). Ændringen fra norske til rhinske værdienheder tyder på, at færingernes handel med Norge i denne tid var mindre betydningsfuld end handelen med Nordsøområdet. Og eftersom værdienheden *alen vadmel* udskiftedes med *gylden*, antyder ændringen endvidere, at færingernes hovedeksportvare i denne tid ikke længere var landbrugsprodukter, som vadmel må betegnes som, men en anden produkttype, som handledes i forhold til den rhinske værdienhed, sandsynligvis fisk.

I 1529 fik en hamburgerkøbmand, Thomas Koppen, Færøerne i len af den danske konge. Mange færinger kom snart i et gældsforhold til ham, og for at hjælpe ham med at få gælden inddrevet bad kongen bergenserne om at holde sig borte, indtil Koppens fordringer var inddrevet.

Da Koppen døde i 1553, blev Færøerne underlagt Bergenshus, hvis lensherre dermed kunne sende sine fogeder til Færøerne. Imidlertid bestemte kongen sig i 1556 til at overtage

hele den færøske handel og forkyndte det i et brev til Bergens byråd. Tilnærmelsen blev dermed stærkere til Danmark, både politisk og handelsmæssigt. Men forbindelsen til Bergen blev dog opretholdt gennem færingernes egen skibstrafik – og fra slutningen af 1570'erne frem til 1620'erne styrkes bergensernes position i den færøske handel.

Flere shetlændinger og færinger havde forretningsvirksomhed i Bergen, og vi ser, hvordan færinger og shetlændinger i 1500-tallet og frem til 1620 bosatte sig i Bergen og de nordnorske fiskeridistrikter. Det var der til gengæld ingen islændinge, der gjorde, og dette illustrerer ganske klart, hvordan færingerne var langt stærkere knyttet til Norge end islændingene. Politisk set drejede Færøerne alligevel ubønhørlig imod Danmark, også selv om øerne var underlagt Bergenhus Slotslen. På Bergenhus var det danskerne, som styrede, og danske fogeder blev på samme vis som i Nordnorge regelmæssigt udnævnt til embeder på Færøerne.

Også de kirkelige forhold blev udsat for ændringer. Bispestolen på Færøerne havde som nævnt hørt under Nidaros siden 1152/53, og det ændredes ikke, selv om ærkebiskoppens magt og myndighed i Vestnorden svækkedes i den lange periode i 1400-tallet, hvor englændere og tyskere sad med magten. I forbindelse med reformationen blev bispesædet på Færøerne nedlagt, og kirken på Færøerne underlagdes Bergen bispedømme. Den gamle administrative tilknytning blev opretholdt endnu en tid. Men omkring 1620 blev ledelsen af kirken på Færøerne endelig overført fra Bergen til Sjællands stift – og dermed til Københavns overhøjhedsområde.

Sammenfattende kan konstateres, at der i løbet af senmiddelalderen skete en række centrale ændringer i de politiske og handelsmæssige rammebetingelser for befolkningerne i Island, Færøerne og Grønland. Den interne kontakt mellem Grønland, Island og Færøerne var allerede i højmiddelalderen blevet svækket, fordi landenes egen skibsfart blev reduceret. Handelen og kulturkontakten blev fra nu af i stor grad kanaliseret gennem Bergen, som mod slutningen af højmiddelalderen blev det store mødested for folk fra hele Vestnorden.

I løbet af 1300- og 1400-tallet undergravede demografi-

ske, politiske og handelsmæssige processer den vestnordiske enhed. Grønland mistede forbindelsen med både det øvrige Vestnorden og med Norge. Island blev fra begyndelsen af 1400-tallet primært et engelsk og tysk interesseområde og var på vej væk fra Norden. Færøerne var udsat for den samme pågående interesse fra engelsk og tysk side, men var i betydelig større grad i stand til at fastholde forbindelsen med Norge gennem senmiddelalderen og frem til 1600-tallet.

Kulturelt set var Vestnorden som nordisk område således i krise i senmiddelalderen og stod i fare for at miste tilknytningen til Norden. For Islands og Færøernes vedkommende har den norske historiker, Narve Bjørgo, kommenteret det således: "*At det gik som det gik, har i dag først og fremmest interesse i et kulturhistorisk perspektiv. Et vestnordisk sprogområde kom fremdeles til at bestå i to livskraftige øsamfund (Island og Færøerne) i det gamle vesterhavsvælde, områder som på hver sin vis skulle tage vare på og senere formidle en vestnordisk kulturarv til det nordiske og europæiske fællesskab. Man må snarere forundres over, at denne udgang var mulig, end at øerne længst i syd blev en britisk kulturprovins*".

Senmiddelalderens inuit

Thule-kulturen i Nordgrønland ekspanderede sydover og sydøstover i løbet af middelalderen. Der er ingen vinterboliger fra Thule-kulturen i Nordgrønland. De nordligste vinterhuse og bopladser findes på den nordligste del af Østkys-

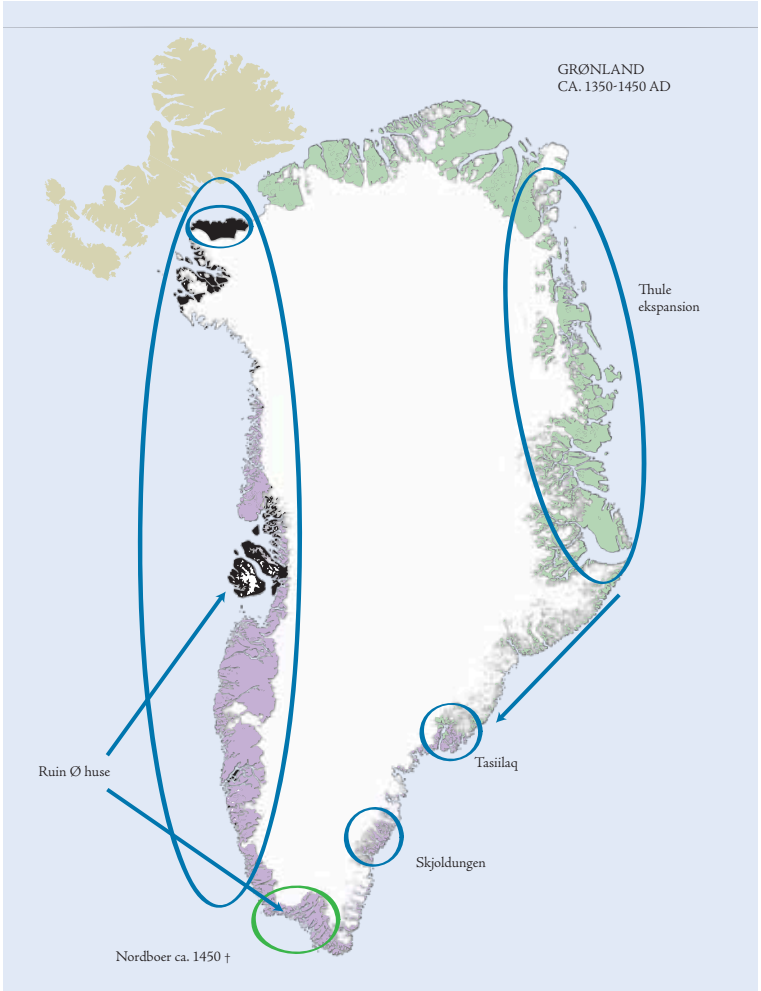

Grønland
ca. 1350-1450.

ten (80°N) ud til det store Nordostvandspolynia. Knogle- og genstandsmaterialet på disse bopladser er præget af jagten på hval og hvalros og en tilsvarende mangel på moskusokse- og rensdyrknogler i dette rent marine fangstområde. Fra én af bopladserne stammer en harpunspids med en od af kobber, som er europæisk tilvirket – endnu et minde om kontakten med nordboerne i Thule-området.

Fra Dove Bugt (ca. 76°N) og sydover stiger mængden af bopladser markant, og i disse områder foregår nu også jagt på indlandets ressourcer, nemlig rensdyr og moskusokse. De større bosætningsområder på Østkysten er alle knyttet til de såkaldte polynier, dvs. områder i havisen, der åbner sig tidligt og dermed tidligt på året tiltrækker fugle og havpattedyr. Det gælder ved Dove Bugt, ved Clavering Ø, stedvist sydover samt den ydre del af Scoresby Sund.

Ekspansionen ned i Nordøstgrønland fortsatte, og sidst i 1400-tallet var inuit til stede langs det meste af Østkysten. Længere mod syd var området ved Tasiilaq/Ammassalik og ved Skjoldungen markante bosætningsområder.

På Vestkysten fortsatte ekspansionen ligeledes sydover, efter at nordboerne havde opgivet Vesterbygden i midten af 1300-tallet. Sidst i 1400-tallet lå Østerbygden også øde hen, og der var nu frit rum for, at Thule-kulturens folk kunne slå sig ned, hvor de havde lyst. Omkring 1500 er der for første – og sidste – gang inuit i hele Grønland fra de nordligste jagtmarker på Øst og Nordvestkysten til Kap Farvel, fra Scoresby Sund i øst til Disko i vest. Den interne stabilisering kunne begynde, og nu startede også opbygningen af næsten landsdækkende handelsnetværk, der bragte varer fra øst til vest, fra nord til syd og omvendt.

Inuits boliger og religion

Vinterboligen var anderledes end ældre tiders teltbolig. Den var nu en lille rund eller kantet bolig bygget af sten og tørv med hvalknogler eller drivtømmer som tagstokke, der holdt skind- og tørvetaget oppe. Det forsænkede lange indgangsparti fungerede som en kuldefælde. Langs bagvæggen var der

en hævet briks, hvor familielivet udfoldede sig. Ild og varme kom fra en fedtstenslampe. I og uden for boligen var der ofte kød- og spækdepoter. Sommeren blev tilbragt i telt, hvis indretning ses tydeligt, fordi placeringen af vinterhusets briks er fastholdt i teltets indretning. Der er ingen særlige religiøse boliger eller andre anlæg – ud over gravene – der synligt og entydigt er knyttet til det religiøse liv. Til gengæld dukker det åndelige liv op i form af en række genstande og træk ved disse, der afslører det meget tætte forhold mellem menneske og dyr, mellem menneske og omverden. Det er disse relationer, der i særlig grad er kendt fra de eskimoiske myter og sagn.

For hele perioden fra de første indvandrere til begyndelsen af Thule-kulturen kendes ingen grave og kun 3-4 menneskeknogler. Med Thule-kulturen ændrede det sig, og forholdet til døden fordrede nu, at den døde blev gravlagt og ofte med et gravudstyr. Det er usikkert, om gravskikken er ført med fra Alaska, for de pt. ældste grave dukker først op i 1400-tallet, dvs. knap 200 år efter ankomsten til Grønland. Ved bopladsen Qilakitsoq i Uummannaq fandtes to grave med i alt 6 voksne kvinder og to børn, alle fuldt påklædte. Enkelte detaljer i kvindernes anorak viser en klar sammenhæng til yngre fragmenter samt tidlige illustrationer af de canadiske inuit's dragter. Et andet element er den omfattende ansigtstatovering, hvis mønstre genfindes på redskaber i det nordlige Alaska fra tiden omkring Kristi fødsel. Gravene findes både som én- og to-persons grave og som fællesgrave. De ligger typisk i store grupper rundt om og nær bopladserne eller enkeltliggende i terrænet.

Sammenfattende om middelalderens inuitvandringer
900 – 1200: Grønland er præget af flere indvandringer, der konsoliderede sig. Sen Dorset, Tidlig Thule kultur og nordboer mødtes formentlig alle i Nordvestgrønland: Uummannaq-området/Thule-distriktet.

1200 – 1300: Ruin Island-folk ankommer til Thule-området. Sen Dorset forsvandt. Thule-kulturen ekspanderede ned langs Vestkysten. Fortsat kontakt mellem inuit og nordboer.
1300 – 1450: Inuit fra Thule-området rejser nordom og tager Østkysten i brug. Spredte spor efter Ruin Island-folk på Vestkysten. Vesterbygden ligger øde hen omkring 1350, og Ruin Island-folkene forsvinder ligeså.
1500: Livet i Østerbygden ophører 1450-1500. Thule-folk bebor nu hele den del af Grønland, hvor der er adgang til marin jagt.

I den 500 år lange Middelalder præges landet af Thule-kulturen, der stort set hele tiden er ekspansiv og under vandring. Thule-kulturens folk rejser, bosætter og konsoliderer sig, bryder op og rejser videre. I hele perioden spores en eller anden form for kontakt med den eneste anden store kulturelle gruppering i landet, de nordeuropæiske nordboer, samt en vis brug af disses efterladenskaber. Men der er ingen synlige, materielle påvirkninger af funktionel karakter.

Litteratur

Aarsæther, Ragnhild 1980: ”Værmenn, fiskere, bønder og fiskerbønder”. *Heimen* nr. 3. Dragvoll.

Als, Thomas D., Tove H Jorgensen, Anders D. Børglum, Peter A. Petersen, Ole Mors and August G. Wang 2006: “Highly discrepant proportions of female and male Scandinavian and British Isles ancestry within the isolated population of the Faroe Islands”. *European Journal of Human Genetics.*

Andersson, Theodore M. 2006: *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas (1180-1280)*. Ithaca.

Appelt, Martin 2004: “De sidste Dorsetfolk”. *Grønlands Forhistorie*. København.

Arneborg, Jette 2004: ”Det europæiske landnám; Nordboerne i Grønland, 985-1450 e.v.t.” *Grønlands Forhistorie*. København.

Bagge, Helle, Smedsdal 1973: *Norske middelalderdokumenter i utvalg.* Oslo.

Benediktsson, Jakob 1968: „Formáli“. Íslendingabók og Landnáma. *Íslenzk fornrit* I. Reykjavík.

Bjørgo, Narve 1995: ”800-1536. Makt – og avmakt”. *Norsk Utenrikspolitikks historie I.* (Red. Bjørgo, Rian og Kaartvedt). Oslo.

Blom, Grethe Authén 1997: *Hellig Olavs by – middelalder til 1537.* Trondheims historie bind I. Oslo.

Boulhosa, Patricia Pires 2005: *Icelanders and the Kings of Norway. Mediaeval Sagas and Legal Texts.* The Northern World, 17. Leiden.

Bratrein, Håvard Dahl og Niemi, Einar 1994: ”Inn i riket – politisk og økonomisk integrasjon gjennom 1000 år”. *Nordnorsk kulturhistorie* bd. I. (Drivenes, Hauan og Wold (ed.)). Oslo.

Debes, Hans Jacob 1995: ”Færøerne og Norge”. *Norsk Historisk Tidsskrift 1*. Oslo.

Einarsson, Bjarni F. 1995: *The Settlement of Iceland: A critical approach*. Reykjavík.

Ellehøj, Svend 1965: *Studier over den ældste norrøne historieskrivning*. København.

Fossen, Anders Bjarne 1979: *Bergens historie II.* Bergen.

Gad, Finn 1978: *Grønlands historie indtil 1700.* København.

Gluckman, Max 1955: „The Peace in the Feud“. *Past and Present*, 8.

Grønnow, Bjarne and Jens Fog Jensen 2003: “The Northernmost Ruins of the Globe. Eigil Kuth’s Archaeological Investigations in Peary Land and Adjacent Areas of High Arctic Greenland”. *Meddelelser om Grønland, Man & Society. Vol. 29*. København.

Guðmundsson, Guðmundur 2003: ”Grønland i middelalderen fra landnam til undergang”. *De vestnordiske landes fælleshistorie* (D. Thorleifsen, ed.). Inussuk- Arktisk Forskningsjournal. Nuuk.

Guðmundsson, Guðmundur 2006: ”Grønland og omverdenen. Nordboernes handel og kommunikation i middelalderen”. *De vestnordiske landes fælleshistorie II* (Red. Mortensen, Nielssen og Thór). Inussuk – Arktisk Forskningsjournal 2. Nuuk.

Guðmundsson, Helgi 1997: *Um haf innan: Vestrænir menn og íslenzk menning á miðöldum*. Reykjavík.

Gulløv, Hans Christian 1999: “Grønland i 1200-tallet – ny forskning og nye resultater”. *Tidsskriftet Grønland*. København.

Gulløv, Hans Christian 2003a: “Tidlig Thulekultur i Sydgrønland”. *Feltrapport 9, SILA – Nationalmuseets Center for Grønlandsforskning*. København.

Gulløv, Hans Christian 2003b: ”Fra festhus til fælleshus – qassi i Sydgrønland og de første inuit”. *Tidsskriftet Grønland*. København.

Gulløv, Hans Christian 2004: Afsnittene: ”Arktiske Hvalfangere”; ”Kulturmøder i Nord”; ”Nunarput, Vort Land – Thulekulturen 1200-1900 e.v.t.”. *Grønlands Forhistorie*. København.

Gustafsson, Harald 1997: *Nordens historia – en europeisk region under 1200 år*. Lund.

Halldórsson, Ólafur 1978: *Grænland í miðaldaritum*. Reykjavík.

Hart Hansen, Jens Peter, Meldgaard, J. & Nordqvist, J. 1985: *Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet*. Nuuk og København.

Helgason A., Hickey E., Goodacre S., Bosnes V., Stefansson K., Ward R., Sykes B. 2001: “mtDNA and the islands of the North Atlantic: Estimating the proportions of Norse and Gaelic ancestry”. *The American Journal of Human Genetics* 68: 723–737.

Helgason A., Nicholson G., Stefansson K., Donelly P. 2003: “A reassessment of genetic diversity in Icelanders: strong evidence from multiple loci for relative homogeneity caused by genetic drift”. *The American Journal of Human Genetics* 67: 281–297.

Helgason A., Sigurðardóttir S., Gulcher J.R., Ward R., Stefansson K. 2000a: “mtDNA and the origin of the Icelanders: deciphering signals of recent population history”. *The American Journal of Human Genetics* 66: 999–1016.

Helgason A., Sigurðardóttir S., Nicholson J., Sykes B., Hill E.W., Bradley D.G., Bosnes V., Gulcher J.R., Ward R., Stefansson K. 2000b:

"Estimating Scandinavian and Gaelic ancestry in the male settlers of Iceland". *The American Journal of Human Genetics* 67: 697–717.

Helle, Knut 1974: *Norge blir en stat 1130-1319*. Bergen-Oslo-Tromsø.

Helle, Knut 1982: *Bergens historie I*. Bergen.

Helle, Knut 2005: "The Position of the Faroes and other "tributary lands" in the medieval Norwegian dominion". *Viking and Norse in the North Atlantic. Select Papers from the Proceedings of the Fourteenth Viking Congress, Tórshavn, 19-30 July 2001*. Ed. Andras Mortensen & Símun V. Arge. Annales Societatis Scientiarum Færoensis, Supplementum XLIV. Tórshavn.

Ingvarsdóttir, Auður 2004: „Sagnarit eða skrá? Staða Melabókar sem upprunalegustu gerðar Landnámu". *Saga* 42/1. Reykjavík.

Jakobsson, Ármann 1997: Í leit að konungi. *Konungsmynd íslenskra konungasagna*. Reykjavík.

Jakobsson, Sverrir 2001: "Skandinavernes verdensbillede i middelalderen". *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.–13. august 2001*. Bind I. Red. Per Ingesman og Thomas Lindkvist. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 47.

Jakobsson, Sverrir 2002: "Erindringen om en mægtig Personlighed": Den norsk-islandske historiske tradisjon om Harald Hårfagre i et kildekritisk perspektiv". *Historisk tidsskrift* 81. Bergen.

Jakobsson, Sverrir, 2007: "Strangers in Icelandic Society 1100-1400". *Viking and Medieval Scandinavia* 3.

Jakobsson, Sverrir 2008: "The Peace of God in Iceland in the 12th and 13th centuries". *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII-XV* (Opera Instituti historici Pragae. Series C – Miscellanea, 19). (Red. Pavel Krafl). Prag.

Jakobsson, Sverrir 2009: "The Process of State-Formation in Medieval Iceland". *Viator. Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 40: 2.

Jóhannesson, Jón 1941: *Gerðir Landnámabókar*. Reykjavík.

Jørgensen, Tove H., Henriette N. Buttenschön, August G. Wang, Thomas D. Als, Anders D. Børglum, Henrik Ewald 2004: "The origin of the isolated population of the Faroe Islands investigated using Y chromosomal markers". *The American Journal of Human Genetics* (2004) 115: 19–28.

Karlsson, Gunnar 1996: "Plague without Rats: The case of fifteenth-century Iceland". *Journal of Medieval History* 22:3.

Karlsson, Gunnar 2000: *Iceland's 1100 years: The History of a Marginal Society*. London.

Keller, Christian 2006: ”Kolonisering av Island og Grønland”. *De vestnordiske landes fælleshistorie II*. Red. Mortensen, Nielssen og Thór. Inussuk – Arktisk Forskningsjournal 2. Nuuk.

Kjærgaard, Thorkild 2006: ”Én enda ofantlig ødegård. Den europeiske ødegårdskrise og nordboernes forsvinden fra Grønland”. *De vestnordiske landes fælleshistorie II*. Red. Mortensen, Nielssen og Thór. Inussuk- Arktisk forskningsjournal. Nuuk.

Knuth, Eigil, 1980: ”Umiaq’en fra Peary Land”. *Umiaq’en fra Peary Land*. (Skamby Madsen, J. & Hansen, K., eds.). Roskilde.

Mathiassen, Therkel, 1930: “Inugsuk – a medieval Eskimo settlement in Upernavik District, West Greenland”. *Meddelelser om Grønland* 77(4). København.

Mortensen, Andras 2000: *Hin føroyski róðrarbáturin. Sjómentir føroyinga í eldri tíð*. Tórshavn.

Mortensen, Andras 2005: “One Facet of the Tendency in Færeyinga saga”. *Viking and Norse in the North Atlantic. Select Papers from the Proceedings of the Fourteenth Viking Congress, Tórshavn, 19-30 July 2001*. Ed. Andras Mortensen & Símun V. Arge. Annales Societatis Scientiarum Færoensis, Supplementum XLIV. Tórshavn.

Mortensen, Andras, 2006: ”Økonomisk udvikling på Færøerne i senmiddelalderen”. *De vestnordiske landes fælleshistorie II*. Red. Mortensen, Nielssen og Thór. Inussuk- Arktisk forskningsjournal. Nuuk.

Nielssen, Alf R. 1983: ”Svartedauen i Nord-Norge”. *Håløygminne*, nr. 4.

Nielssen, Alf R. 2001: ”Fra Nord-Norge til Island – emigrasjonen ca. 870-930”. *Tidsskriftet Ottar* nr. 236. Tromsø.

Nielssen, Alf Ragnar 2003, ”Norrøne forbindelser og innflytelse i Vestnorden gjennom tidene”. *De vestnordiske landes fælleshistorie*. Red. D. Thorleifsen. Inussuk- Arktisk Forskningsjournal. Nuuk.

Nielssen, Alf R. 2007: “Vestnordens hovedstad: fra Bergen til København”. *København som Vestnordens hovedstad*. Red. Mortensen, Thór og Thorleifsen. Nuuk.

Nordal, Sigurður 1953: „Sagalitteraturen“. Litteraturhistorie B. Norge og Island. *Nordisk Kultur VIII*. Stockholm.

Ólason, Vésteinn, 1998: *Dialogues with the Viking Age: Narration and Representation in the Sagas of the Icelanders*. Reykjavík.

Olesen, Jens E. 2000: “Iceland in the Politics of the Kalmar Union”. *Aspects of Arctic and Sub-Arctic History*. (Sigurdsson, I. and Skaptason, J., eds.). Reykjavik.

Ordericus Vitalis, 1889-96. *Historiske beretninger om normannere og angel-*

saxere fra Orderik Vitals kirkehistorie. Bd. 1-3. Overs. ved P. Kierkegaard. København.

Pálsson, Hermann 1997: "Úr landnorðri. Samar og ystu rætur íslanskrar menningar". *Studia Islandica* 54. Reykjavík.

Pálsson, Hermann 1997: *Landnåmsboken. Beretningen om landnåmet på Island ca. 870-930*. Oslo.

Rafnsson, Sveinbjörn 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund.

Roesdahl, Else 1995: *Hvalrostand, elfenben og nordboerne i Grønland*. Odense.

Roesdahl, Else 2005: "Walrus ivory – demand, supply, workshops, and Greenland". *Vikings and Norse in the North Atlantic* (ed. Mortensen and Arge). Tórshavn.

Sawyer, Peter Hayes 1976: „Harald Fairhair and the British Isles." *Les Viking et leurs civilisations.* Problèmes actuels. École des hauted études en sciences sociales. Bibliothèque Arctique et Antarctique 5. Red. Régis Boyer. Paris.

Seaver, Kirsten 1996: *The Frozen Echo – Greenland and the Exploration of North America, ca. A.D. 1000-1500.* Stanford.

Sigurðsson, Jón Viðar 2006: "Landnåmsgården og den første bosetningen på Island". *De vestnordiske lands fælleshistorie II.* Red. Mortensen, Nielssen og Thor. Inussuk-Arktisk forskningsjournal 2. Nuuk.

Sigurðsson, Jón Viðar, Gjerland, Berit og Losnegård, Gaute 2005: *Ingólfs – norsk-islandsk hopehav 870-1536*.

Sørensen, Preben Meulengracht 1977: *Saga og samfund: En indføring i oldislandsk litteratur*. København.

Sørensen, Preben Meulengracht 1992: *Fortælling ære. Studier i islændingesagaerne*. Aarhus.

Stamsø, Munch, Johansen, Roesdahl 2003: "Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway". *Arkeologisk skriftserie 1*. The Viking Museum at Borg, Lofoten.

Stefánsson, Magnús 1977: „Kirkjuvald eflist". *Saga Íslands II*, Red. Sigurður Líndal. Reykjavík.

Stefánsson, Magnús 2000: *Staðir og Staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen I*. Bergen.

Stoklund, Bjarne 1996*: Det færøske hus – I kulturhistorisk belysning.* København.

Storm, Gustav (udg.) 1888: *Islandske Annaler indtil 1578*. Christiania.

Teitsson, Bjørn og Stefánsson, Magnus 1972: "Islandsk ødegardsforskning".

Det nordiske ødegårdsprosjekt, publikasjon nr. 1, (Keld. A. Holmsen). København.

Thór, Jón Th. 2000: "Fisheries in the Traditional Icelandic Society". *Aspects of Arctic and Sub-Arctic History*. (Ed. Sigurdsson, I. and Skaptason, J.). Reykjavik.

Þorláksson, Helgi 1977: "Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen". *Middelaldersteder. Urbaniseringsprosessen i Norden* 1. (Red. Grethe Authén Blom). Det XVII. nordiske historikermøtet, Trondheim.

Þorláksson, Helgi 1999: *Sjórán og siglingar. Ensk-íslensk samskipti 1580-1630*. Reykjavík.

Þorláksson, Helgi 2000: "Enterprizing Explorers in the North Atlantic." V*oyages and Exploration in the North Atlantic from the Middle Ages to the XVIIIth Century*, ed. Anna Agnarsdóttir. Oslo.

Þorláksson, Helgi 2000: "The Icelandic Commonwealth Period. Building a New Society". *Vikings. The North Atlantic Saga*, ed. W.W. Fitzhugh, E.I. Ward.

Þorláksson, Helgi 2005: "Historical background: Iceland 870-1400". *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*. (Ed. Rory McTurk). Oxford.

Þorsteinsson, Björn 1970: *Enska öldin í sögu Íslendinga*. Reykjavík.

Þorsteinsson, Bjørn 1985*: Island.* København.

Tierney, J.J. (ed.) 1967: *Dicuili Liber de Mensura Orbis Terrae*. Dublin.

Young, G.C.V. 1982*: Færøerne – fra vikingetiden til reformationen.* København.

DEL III

Vestnordens demografi

Ole Marquardt, Beinta í Jákupsstovu,
Sigriður Jörundsdóttir

Vi skal i dette kapitel beskrive udviklingen i de tre lande ved hjælp af demografiske grundelementer som etnisk sammensætning, folketal, fødsel, død, middellevetid, køns- og aldersfordeling. I kapitlets figurer og talrækker præsenteres tidsserier for de tre vestnordiske lande, der strækker sig over to til tre hundrede år. Det statistiske materiales detaljeringsgrad og opgørelsesteknikker har ændret sig gennem perioden. På den baggrund har vi, for ikke at skabe et overdrevent indtryk af den præcisions- og homogenitetsgrad, der kan opnås, når man sammenstiller talmateriale fra tre forskellige samfund for en periode på flere hundrede år, ved figurer og tabeller anført absolutte tal som f.eks. folketal i runde tal (hele hundreder) og procentstørrelser i hele tal uden decimaler.

Etnisk sammensætning

I middelalderkapitlet er det norrønt-keltiske landnam i Sydgrønland behandlet. Mellem 100 og 200 år efter nordboernes landnam i Sydgrønland kom en ny eskimoisk indvandring fra Amerika til Nordgrønland. Indvandrerne, som eftertiden kender som Thule-kulturen, kom i flere bølger – hvoraf den sidste til det nuværende Avanersuaq fandt sted i 1860'erne. Som tiden gik spredte Thule-kulturens folk sig til både Øst- og Vestgrønland, og det er fra dem, samt fra forbindelser mellem dem og europæere, der kom til landet i kølvandet på den europæiske hvalfangst i Davis strædet fra ca. 1650 og den dansk-norske kolonisation fra 1721, at den nuværende grønlandske befolkning nedstammer.

Tiden vil vise om de undersøgelser, der foregår inden for

rammerne af Inuit Genetic History Project, finder dokumentation for, at der i middelalderen opstod en norrøn-eskimoisk blandingsbefolkning. Til gengæld er der ingen tvivl om, at den europæiske hvalfangst i Davis Strædet siden 1650 og den efterfølgende dansk-norske kolonisation satte sig spor i form af opkomsten af en hastigt voksende eskimoisk-europæisk blandingsbefolkning i Grønland. Ganske som andre europæiske lande med oversøiske kolonier, hvor udvandrere fra hjemlandet kom til at leve sammen med en indfødt og såvel racemæssigt som kulturelt fremmedartet befolkning, så anså de dansk-norske myndigheder spørgsmålet om raceblandingens omfang i tvillingrigets grønlandske kolonier for at være en sag af stor vigtighed. I kirkebøger og designationsprotokoller, i KGH's (Kongelige Grønlandske Handels) mandtalslister og i officielle folketællinger, opdeltes den indfødte befolkning i Grønland derfor i to hovedgrupper. Den ene gruppe kaldtes grønlændere og omfattede de ublandede inuit. Den anden kaldtes blandinger og omfattede indfødte, der også havde europæisk blod i årerne.

I en periode sidst i 1700-tallet opererede kolonimagten med en snæver definition af blandinger, hvor kun børn født i et lovformeligt ægteskab mellem en europæisk mand og en indfødt kvinde regnedes for blandinger. Snart blev praksis imidlertid, at hvis blot en af forældrene havde europæisk blod i årerne, blev barnet anset for at være blanding. Sagt på en anden måde var det kun, når begge forældre var ublandede grønlændere, at barnet registreredes som grønlænder.

Folketællingen i 1901 blev den sidste, der skelnede mellem

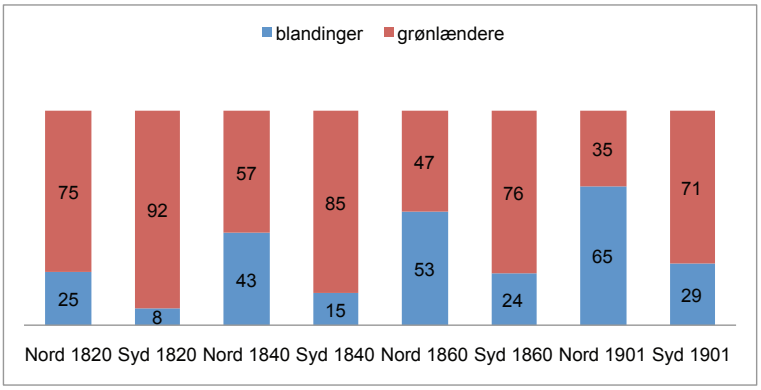

Figur 1: Indfødt befolkning i Vestgrønlands to inspektorater/landsdele – udviklingen i fordeling mellem blandinger og grønlændere (procent) i tiden 1820-1901.

ublandede og blandede. Iflg. den bestod 65 % af Nordvestgrønlands og 29 % af Sydvestgrønlands indfødte befolkning af blandinger, mens den nytilkomne (1894) østgrønlandske koloni i Ammassalik ansås for at være befolket af ublandede grønlændere.

I betragtning af, at danskere og andre europæere, der i kolonitiden var bosat i landet, kun udgjorde omkring et par procent af Grønlands samlede befolkning, så virker den hastige vækst i blandingernes andel af landets indfødte befolkning forbløffende. Forbløffelsen bliver dog mindre, når man tager i betragtning, at det altdominerende flertal af de europæere, som i kolonitiden var bosat i Grønland, var voksne mænd. Mens europæerne samlet set kun udgjorde et par procent af Grønlands befolkning i kolonitiden, så udgjorde de europæiske mænd fra midten af 1700- til midten af 1800-tallet undertiden hele 10 procent af det samlede antal voksne mænd i landet. Og som vi senere skal se, kom de til et land med et stort overskud af kvinder i den voksne alder.

Som det fremgår af figur 1 var det nordlige Vestgrønland den landsdel, som fik den største blandingsbefolkning. Det skyldes for det første, at der var flere handelsansatte, som gjorde tjeneste i de 7 nordgrønlandske kolonier, end i de 6 sydgrønlandske – og at grønlandiseringen af handelsstillingerne slog senere og mindre igennem i nord end i syd. Dernæst spillede det en vigtig rolle, at Brødremenigheden fra Herrnhut i Tyskland, som i Grønland er kendt som herrnhuterne, og som organiserede en tredjedel af Sydgrønlands befolkning, i hele deres virkeperiode (1733-1900) bekæmpede raceblanding og blandede ægteskaber efter bedste evne.

At folketællingerne efter 1901 ikke længere skelnede mellem blandinger og grønlændere betød dog ikke, at raceblandingen siden da ikke udviklede sig yderligere. Den forcerede modernisering af Grønland efter anden verdenskrig førte til en massiv import af hovedsagelig mandlig arbejdskraft fra først og fremmest Danmark. Importen satte sig demografiske spor i et antal børn, som efter den frem til 1901 gældende praksis ville være blevet registreret som blandinger.

Den norrøne og keltiske indvandring til Island i den tidlige middelalder er beskrevet i kapitlet om de vestnordiske lande

i middelalderen. I senmiddelalderen begyndte også folk fra de ikke-skandinaviske dele af Europa at besejle Nordatlanten. Allerede i 1400-tallet begyndte englænderne og snart også hanseaterne at udnytte de gode fiskemuligheder ved Island. Island lå også tæt på de nordatlantiske hvalfangstområder ved Svalbard og Jan Mayen. Væksten i besejlingen af Nordatlanten førte ikke kun til kuriositeter som Jón Guðmundssons islandsk-baskiske parlør fra det tidlige 1600-tal. Den førte også til barnefødsler, når der knyttedes lejlighedsvise kontakter mellem fremmede søfolk og islandske kvinder. Antallet af sådanne fødsler må dog antages at have været beskedent og tåler næppe sammenligning med den situation, der opstod under anden verdenskrig. I maj 1940 besatte britiske tropper Island, og i juli 1941 overtog amerikanske tropper kontrollen med landet. Forholdet mellem de islandske kvinder og de fremmede soldater bekymrede myndighederne, der frygtede, at situationen ville føre til "løsagtige tilstande". Blandt de fremførte forslag var en plan om, at alle piger i alderen 12 til 16 år skulle sendes væk fra Reykjavik, så de undgik at fortabe sig i druk og løsagtighed. Uanset myndighedernes forsøg på at forhindre det, så førte tilstedeværelsen af fremmede tropper i Island imidlertid til, at der fødtes en del børn uden for ægteskab – samtidigt med, at en del islandske kvinder giftede sig med den britiske eller amerikanske fader til deres barn og flyttede med ham til hans hjemland.

Som den norrønt-keltiske indvandring til Island og Grønland i landnamstiden er også den tilsvarende indvandring til Færøerne beskrevet i middelalderkapitlet. Hvad der oven for er sagt om Islands placering ved en af atlantbesejlingens ho-

Figur 2: Folketallet i de vestnordiske lande 1703-2007. Anførte år. GL: Frem til 1901 dækker tallene kun Vestgrønland.

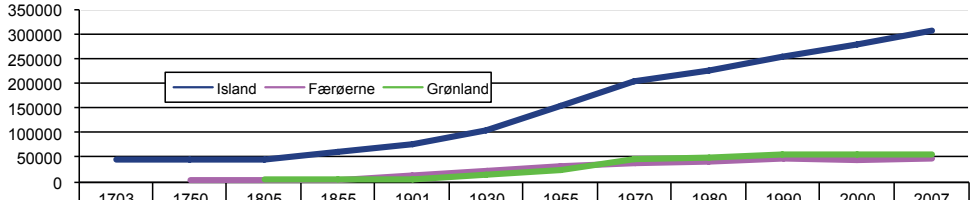

	1703	1750	1805	1855	1901	1930	1955	1970	1980	1990	2000	2007
Island	50400	48200	46300	64200	78200	106400	156000	204000	226900	253800	279000	307700
Færøerne		4600	5300	8700	15500	24500	32900	38600	43600	47300	46100	48400
Grønland			6100	9900	11900	16900	27100	46500	49800	55600	56100	56600

vedruter siden 1400, gælder også for Færøerne. Afkom af de løse eller mere faste forbindelser, som søfolk en route samt dansk-norske myndighedsrepræsentanter og fremmede besættelsesstyrker (briterne under anden verdenskrig) etablerede med færøske kvinder, blev en del af den færøske befolkning.

Samlet set har der i de to hundrede år fra 1805 til 2008 været tale om en ni-dobling af både Grønlands og Færøernes folketal, mens Islands seks-dobledes. I 1800-tallet var det Færøerne, der havde den største vækst, mens det i 1900-tallet var Grønlands befolkning, som voksede hurtigst. For så vidt angår landenes samlede folketal fastholder Island også i vore dage sin storebroder-rolle. Men hvor landet i 1805 havde en befolkning, som var 4 gange større end summen af de to øvrige landes, så er den i dag kun 3 gange større.

Grønland før 1700

Hvor mange der forud for nordbo- og Thule-folkets bosættelse boede i Grønland, ved vi ikke. Samleværket "Grønlands forhistorie" anfører fra tid til anden beregninger af befolkningstal på bestemte bopladser, men afholder sig i øvrigt – bortset fra ved spørgsmålet om antallet af nordboer i middelalderen – fra at lave estimater over det samlede antal mennesker, som Grønlands forskellige palæo- og neoeskimoiske befolkninger omfattede, da de nåede deres største omfang.

Nordboerne kom til landet i slutningen af 900-tallet. Hvor stort et antal de første bosættere udgjorde, ved vi ikke – bortset fra, at sagalitteraturen beretter, at den første landnamsflåde omfattede 25 skibe, hvoraf dog kun de 14 nåede til Grønland. 1200-tallet regnes som nordbobosættelsernes blomstringstid i Grønland. Ved at kombinere historiske og arkæologiske vidnesbyrd om antallet af bosættelser med antagelser om gennemsnitligt antal beboere i de forskellige bosættelser, har forskerne tidligere regnet sig frem til, at befolkningen på dette tidspunkt kan have udgjort et sted mellem 3000 og 6000. Nyere forskning, der inddrager antallet af kirkegårde og disses begravelsestæthed i beregningsparametrene, hælder dog til, at det samlede befolkningstal i nordbokolonierne på intet tidspunkt kan have oversteget 2000.

Hvor stor Thule-inuit befolkningen var i middelalderen, ved man ikke. Skriftlige kilder, der kan belyse spørgsmålet, eksisterer ikke, og de arkæologiske vidnesbyrd (hustomter på bopladser o.l.), man hidtil har undersøgt, er for få og spredte til, at man kan slutte noget om størrelsen af den samlede befolkning.

Perioden uden skriftlige oplysninger strækker sig fra indvandringen af Thule inuit omk. 1200 og frem til opdagelsesrejsende og hvalfangere fra Europa begyndte at frekventere de vestgrønlandske kyster. Fra de første opdagelsesrejsende i slutningen af 1500-tallet besøgte eskimoiske bopladser i Vestgrønland, og frem til Hans Egede i 1721 gik i land på Håbets Ø, har man spredte oplysninger om den grønlandske inuitbefolkning. Oplysningerne er imidlertid af en sådan art, at man ikke kan bruge dem til at slutte til landets samlede folketal.

I den tidlige kolonitid blev der lavet forskellige beregninger af, hvordan det vestgrønlandske folketal kunne have set ud, da Hans Egede i 1721 satte fod i landet. Beregningerne varierer fra et tal på 30.000 til et på 10.000. Der er dog grund til at betvivle rigtigheden af det høje skøn, og et sandsynligt bud på størrelsen af Grønlands befolkning omkring år 1700 er et tal mellem 6000 og op til max. 10.000.

Grønland siden 1700

Med etableringen af et dansk-norsk kolonirige i Grønland ændrer kildegrundlaget for vort kendskab til landets demografiske historie sig markant. Allerede i slutningen af 1700-tallet strakte kolonianlæggene sig fra Qaqortoq i syd til Upernavik i nord, og hermed var langt størstedelen af landets inuitbefolkning bosat inden for de 13 kolonidistrikters grænser. I de grønlandske kolonier blev den første officielle folketælling afholdt i 1789. Men allerede tidligere blev bestyrerne af de forskellige kolonier i Vestgrønland pålagt at udfærdige årlige såkaldte "Mandtalsruller", der udgjorde en rudimentær-summarisk form for folketællinger.

Den første folketælling fra 1789 medtog ikke de nordligste og sydligste koloniområder, og generelt gælder det, at de første folketællinger mangler den præcision og sikkerhedsgrad, der kendetegner dem, der fra 1834 organiseredes – først hvert

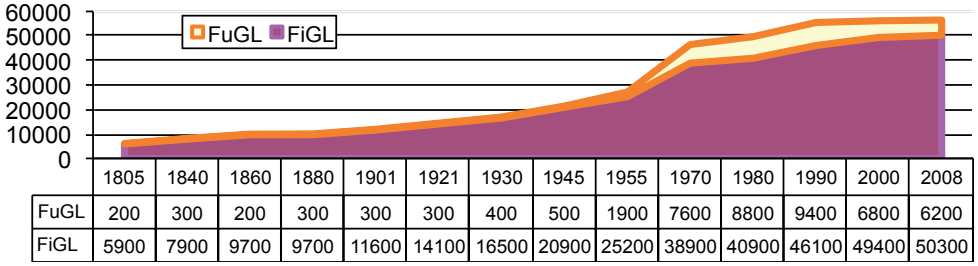

	1805	1840	1860	1880	1901	1921	1930	1945	1955	1970	1980	1990	2000	2008
FuGL	200	300	200	300	300	300	400	500	1900	7600	8800	9400	6800	6200
FiGL	5900	7900	9700	9700	11600	14100	16500	20900	25200	38900	40900	46100	49400	50300

Figur 3: Befolkningen i Grønland 1805-2008. Anførte år. Frem til 1901 dækker tallene kun Vestgrønland. FiGL: Født i Grønland; FuGL: Født uden for Grønland.

femte, siden 1860 hvert tiende år – af Danmarks nyoprettede Statistiske Bureau. Når de nødvendige korrektioner for det tidlige materiales mangler foretages, tegner sig følgende billede af udviklingen i det grønlandske folketal i de seneste 200 år.

Ved læsningen af figuren hæfter man sig ved den store vækst i den grønlandske befolkning, der kom i det 20. århundrede – og især den eksplosive vækst i perioden 1955-70. Årsagerne hertil behandles nedenfor i afsnittet om kønsfordeling samt fødsler og dødsfald.

Et nærliggende spørgsmål er, om Grønlands inuit-befolkning efter koloniseringens start blev ramt af samme demografiske katastrofer som dem, der ramte Nordamerikas indianere? Svaret er både ja og nej. De grønlandske inuit ramtes i kolonitiden også af importerede sygdomme, og som hos de nordamerikanske indianere var det ikke mindst koppe-epidemierne, der krævede mange ofre. Koppevaccine importeredes ganske vist til landet så tidligt som fra 1802, men der var problemer med at bevare vaccinens virkekraft og få skabt et effektivt vaccinationssystem. I lang tid var de mest virksomme sygdomsbekæmpende midler derfor en kombination af hårdhændede karantæne-teknikker, hvor smittede i smitteperioden isoleredes på f.eks. skærgårds-øer, samt den gældende forordning om at – med fremmede skibes anløb af Qeqertarsuaq som undtagelsen, der bekræftede reglen – kun KGH's egne skibe, hvis besætningsmedlemmer forud for afrejsen fra København skulle være, men desværre ikke altid var sygdomsfri, havde lov til at anløbe grønlandske havne.

Den første koppe-epidemi, der ramte Grønland, hærgede Nuuk-området i årene 1733-1734. Samtidige kilder taler om,

at epidemien bortrev helt op til 3000 mennesker, men et tal på omkring 1000 virker mere sandsynligt. Senere kom andre koppe-, mæslinge- og kighosteepidemier til. I ingen af tilfældene ser det dog ud til, at man i Grønland oplevede dødstal som dem, man kender fra indianerstammerne i Nordamerika, hvor en epidemi kunne bortrive størsteparten af en stammebefolkning.

Tuberkulosen bidrog, lige indtil myndighederne efter 2. verdenskrig igangsatte en effektiv tuberkulosebekæmpelseskampagne, til at holde de grønlandske mortalitetstal på et højt niveau. Det var tuberkulosens eliminering fra det grønlandske sygdomsbillede, der sammen med en samtidig stigning i fødselstallene og en nedgang i spædbørnsdødeligheden blev hovedårsag til den eksplosive vækst, som det grønlandske folketal oplevede i årene 1950-1975.

Som vi skal se, så rummer Islands historie flere triste eksempler på, at naturkatastrofer kan føre til en eksplosiv stigning i dødstallet. Også i Grønland bidrog naturen – dels i form af ugunstige vejrforhold, som forøgede den i forvejen store dødelighedsrisiko, der var forbundet med sælfangsten, dels i form af andre ulykker og af det barske klimas evne til at fremkalde udbrud af lungebetændelse og lignende sygdomme – til at holde dødstallet højt. Men vi kender ingen eksempler på naturkatastrofer som det islandske vulkanudbrud fra 1780'erne, der førte til en eksplosiv stigning i antallet af dødsfald i landet.

Som det fremgår af figur 3 stagnerede det grønlandske folketal i anden halvdel af det 19. århundrede. Stagnationen på landsplan dækker over en tilbagegang og efterfølgende stagnation i Sydgrønlands tal, mens Nordgrønlands befolkning voksede. Traditionelt har man forklaret tilbagegangen og den efterfølgende langvarige demografiske stagnation i Sydgrønland med en henvisning til sociale og kulturelle forhold. Som en negativ langtidsfølge af kolonisationen var befolkningen blevet for civiliseret og "blødagtiggjort", samtidigt med at trommedans og andre sociale institutioner, der i tidligere tider sikrede, at den flittige blev rost, mens den dovne blev dadlet, blev afskaffet pga. deres rod i en hedensk fortid. En del ting tyder imidlertid på, at den sydgrønlandske fangerbefolknings

vanskeligheder i 1800-tallets sidste halvdel snarere skyldtes naturskabte, klimatisk afledte vanskeligheder for erhvervet, end et for stort civiliseringsniveau og et for stort forbrug af importerede nydelsesmidler som kaffe m.m.

Gennem tiderne har inuit fra Canada krydset Smith Sund og bosat sig i Grønland. Det seneste tilfælde fandt sted for halvandet hundrede år siden, hvor en lille gruppe inuit fra Canada bosatte sig i Avanersuaq/Thule. Mens indvandringen fra Canada var spontan og uden regularitet, så var den indvandring til Grønland fra Nordeuropa, der foregik der i kolonitiden, præget af stor regularitet. Til Grønland kom nyansatte missionærer ved de to missioner samt nyansatte ved KGH og fra midten af 1800-tallet også minearbejdere til kryolitminen ved Ivittuut. Fra Grønland rejste missionærer, handelsansatte og minearbejdere, der efter endt tjeneste forlod landet – samt efterhånden også et lille antal grønlandske mænd og kvinder på uddannelsesophold i Danmark.

Missionærerne ved såvel herrnhutermissionen – hvoraf mange var tyskere – som ved den danske kgl. mission havde tilladelse til at medbringe evt. koner og børn. Den samme tilladelse fik også det ledende personale ved KGH. Med små udsving udgjorde det samlede antal af europæiske indvandrere, der af tjenstlige grunde var bosat i landet i kolonitiden, omkring to procent af Grønlands samlede indbyggerantal. Ovenfor er omtalt, hvordan den europæiske indvandring i kolonitiden for langt størstepartens vedkommende bestod af voksne mænd uden medfølgende hustruer – og at de indvandrede mænds andel af det samlede antal voksne mænd i Grønland var langt større end den europæiske befolkningsgruppes andel af landets samlede befolkning.

Med de såkaldte nyordninger for Grønland efter anden verdenskrig, der bl.a. indebar, at landet i 1953 fik amtslignende status, kom der en eksplosiv vækst i antallet af indvandrere fra først og fremmest det øvrige danske rige. Disse indvandrere, hvoraf flertallet i startfasen var enlige voksne mænd (typisk håndværkere), der for manges vedkommende kom til landet som sæsonarbejdere i sommerhalvårets byggeperiode, kom til at udgøre en hastigt voksende andel af den samlede befolkning i landet. I 1955 var således 6,9 % af landets bo-

siddende befolkning født uden for Grønland. I 1970 var de uden for landet fødtes andel vokset til 16,4 % og i 1988, hvor det nye Hjemmestyre, som i 1979 afløste den amtslignende ordning, havde eksisteret i 9 år, kulminerede udviklingen med hele 17,5 % af befolkningen født uden for landet. Siden er trenden vendt, og i dag (2008) udgør gruppen af fødte uden for Grønland kun 10,9 % af befolkningen.

Nu som før er det Danmark og Færøerne, der er den største bidragyder til den grønlandske indvandrerbefolkning. I 2007 var der således tale om, at mere end 90 procent af det samlede antal vandringer (både ind- og udvandring) gik mellem Grønland og Danmark. Mens indvandringen af danskere, færinger og andre udefra kommende giver et tilskud til det samlede befolkningstal i Grønland, så virker udvandringen i modsat retning. I tidligere tider var antallet af grønlændere, som var bosat uden for landets grænser, minimalt. Men siden nyordningen i 1953 og den efterfølgende "modernisering" af Grønland, har antallet af unge grønlændere på uddannelsesophold i først og fremmest Danmark været stærkt stigende. Et betydeligt antal af dem vælger i øvrigt efter uddannelsen at bosætte sig varigt uden for Grønland. Endelig skyldes en del af den grønlandske udvandring pardannelser og familiestiftelse, hvor en i Grønland født mand eller kvinde flytter med sin uden for Grønland fødte ægtefælle eller samlever til sidstnævntes hjemland. Den anden side af, at der i dag bor ca. 6000 uden for landet fødte i Grønland, er således, at der i Danmark bor ca. 15.000, som er født i Grønland.

Både ind- og udvandring omfatter personer født uden for Grønland, såvel som personer født i Grønland. I årligt gennemsnit for perioden 1981-2007 – en periode der dækker 27 af de tredive år Hjemmestyreordningen var i kraft – udgjorde de i Grønland fødte således 26 procent af indvandrerne til landet og 32 procent af udvandrerne. Som det ses af figur 4 har udvandringen fra Grønland i praktisk talt hele den 27 års periode oversteget indvandringen til landet.

Afslutningsvis er det vigtigt at gøre opmærksom på, at angivelsen af fødested ikke automatisk siger noget om etnisk baggrund. To, der er født i Grønland, og som under et ophold

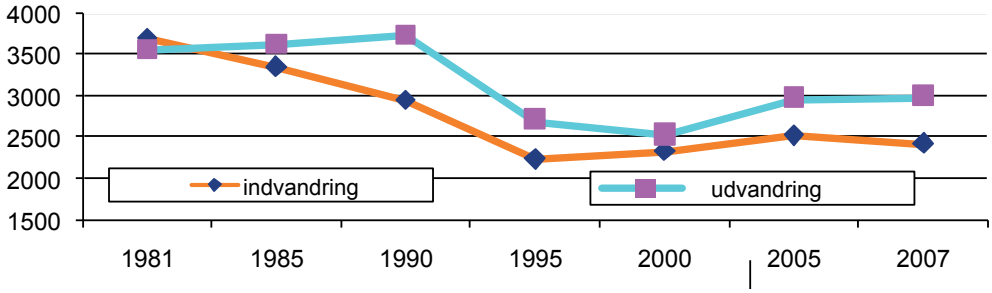

Figur 4: Grønland, ind- og udvandring 1981-2007. Anførte år.

i Danmark får barn sammen, bliver forældre til et barn som statistisk registreres som "født uden for Grønland". Omvendt bliver et dansk par, som under opholdet i Grønland får børn, forældre til børn som registreres som "født i Grønland".

Island før 1700

Som nævnt strakte Islands såkaldte Landnamstid sig fra ca. 870 til ca. 930. Ifølge *Landnámabók* udgjorde nybyggernes antal noget over 400, og hertil skal lægges hustruer, hirdfølge og trælle. Alt tyder på, at indvandringen også fortsatte efter 930, og at dette sammen med en stor naturlig befolkningstilvækst førte til, at landet hurtigt befolkedes i et sådant omfang, at der begyndte at blive mangel på jord til nye gårdanlæg.

Hvis vi kan tro på Ari den frodes *Íslendingabók*, så iværksatte biskop Gissur Ísleifsson (1082-1118) en optælling af samtlige bønder, der var skattepligtige til Altinget. I alt beløb antallet af skattebønder sig til 38 "hundreder", og hvis man regner med, at Ari den frode havde middelalderens store hundrede på 120 i tankerne, så har der omkring 1100 været 4560 skattebønder i Island. På basis heraf har senere forskere beregnet, at på tidspunktet for optællingen – som kun var godt tohundrede år efter det første landnam – har der som minimum boet 40.000 mennesker i Island. Tallet er et minimumstal, og nogle taler om, at Island på biskop Gissurs tid var hjem for det dobbelte antal indbyggere.

Befolkningstallet på biskop Gissurs tid er nået ved hjælp af beregninger af antal skattegårde multipliceret med en antaget husstandsstørrelse. Lignende proxy-beregninger har dannet baggrund for et estimeret islandsk folketal omkring 1400 på hele 70.000, hvorefter pest og andre epidemier førte til, at

tallet hundrede år senere var faldet til de 35-40.000, det udgjorde på Gissurs tid. På tærskelen til den første egentlige folketælling i Island, nemlig for perioden 1650-1675, er landets folketal beregnet til at have udgjort omkring 55.000 – et tal, som først nåedes igen et stykke ind i 1800-tallet.

Island siden 1700

I 1702 gav kong Frederik IV de to islændinge Árni Magnússon og Páll Vídalín ordre til – ved siden af andre opgaver – at foretage en systematisk optælling af den islandske befolkning. Magnússons og Vídalíns folketælling, som blev foretaget i 1703 og er den ældst bevarede "moderne" folketælling i verden, resulterede i et tal på i alt 50.358 indbyggere – et tal som senere forskning i øvrigt har justeret en smule opad til i alt 50.965.

Efter folketællingen 1703 blev der igen holdt mandtal over hele den islandske befolkning i 1762. Herefter blev der med uregelmæssige mellemrum organiseret nye folketællinger frem til 1834, hvor den første folketælling, som organiseredes af Danmarks nyoprettede Statistiske Bureau, gennemførtes. Fra landets uafhængighed i 1944 og frem til i dag, er det Island selv, der organiserer de løbende folketællinger i landet.

Som nævnt er det estimeret, at Islands befolkning fra 1650 til 1675 lå på ca. 50.000 – og det var først i 1824, at folketallet varigt og uden at falde igen oversteg dette tal. Som figur 5 viser, og som det fremgår endnu tydeligere, hvis man konsulterer supplerende tal i *Hagskinna*, så oscillerer det islandske folketal fra 1703 til 1840 omkring 50.000. Flere forskere har på den baggrund fremsat en teori om, at landet frem til 1830'erne kun kunne brødføde en befolkning af denne størrelse. Nåede tallet over denne kritiske grænse, skete der et eller andet, der snart medførte, at det faldt tilbage til 50.000 niveauet.

I de senere år har forskere stillet spørgsmålstegn ved en alt for umiddelbar tro på, at stagnationen i det islandske folketal frem til 1800-tallet alene kan forklares ved hjælp af "brødfødningsgrænsen". De peger på, at andre demografiske forhold – såsom fertilitet, giftemålsalder, hyppighed af epidemier og naturkatastrofer o.s.v. – også har spillet en afgørende rolle og

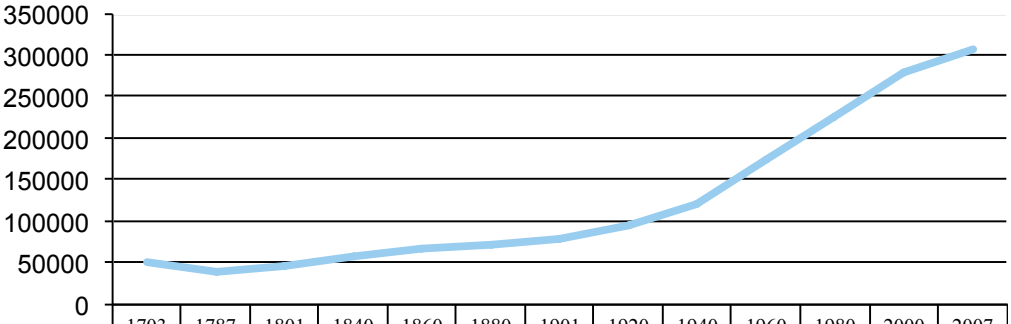

	1703	1787	1801	1840	1860	1880	1901	1920	1940	1960	1980	2000	2007
folketal	50400	39500	47200	57100	67000	72400	78200	94700	121500	175700	226900	279000	307700

Figur 5: Islands folketal 1703-2007. Anførte år.

gjort udsvingene omkring de 50.000 mere dramatiske, end man tidligere antog.

Island har gennem sin historie været hårdt ramt af epidemier og ikke mindst naturkatastrofer. Den Sorte Død kom senere til Island end til det europæiske kontinent, og det var først i 1402-1404, at pesten eller en beslægtet epidemi hærgede landet. Vi har ingen sikker viden om, hvor mange dødsofre pesten krævede, men flere ting tyder på, at deres antal kan have været så højt som mellem 40 og 60 % af befolkningen. En ny pestepidemi hærgede Island i årene 1494-1495, og denne gang er det estimeret, at der døde mellem 30 og 50 % af landets beboere. En beretning fra datiden (Hungurvaka) fortæller, at mange gårde lå øde hen, og at der på andre gårde kun fandtes 2-3 overlevende, hvoraf mange var børn eller eventuelt endog spædbørn. Samtidigt oplyser kilden, at når nogen skulle begraves, så var der måske 6 til 7 personer, som deltog i begravelsen, mens kun 3 til 4 vendte levende hjem. De øvrige blev begravet sammen med dem, de kom for at følge til graven.

I 1600-tallet krævede mindre epidemier og hungersnød mange dødsofre. Århundredet startede med mange "uår", og det siges, at omkring 9000 døde alene af den grund. Børnekopper, tyfus, influenza, difteritis og mangelsygdomme medførte også store dødstal, og specielt årene 1694-1701 var en hård tid for Island. Hertil kom nogle år med et stort antal drukneulykker. I 1685 forliste 22 både, og 181 personer druknede – heraf alene 136 på en enkelt dag, nemlig 8. marts. Også

i 1687 og 1690 forliste mange både, og i år 1700 blev 8. marts for anden gang en ulykkesdag, hvor 33 både forliste, og 165 personer druknede.

Omkring 1700 ser det ud til, at den Lille Istid nåede sit klimatiske minimum i Nordatlanten, og både i 1695 og 1699 lå havisen fra Polarhavet tæt på landet. Det affødte begivenheder, som vi møder gang på gang i landets historie. Først kom der en vinter med havis, og dernæst fulgte en sommer med ringere græsvækst og mindre høst end forventet. Blev den kommende vinter nogenlunde normal, fik bønderne mulighed for at stabilisere situationen. Men hvis også vinteren blev usædvanlig lang, så døde bøndernes husdyr i stort omfang. Vintergræsning af får var noget, som de islandske bønder i høj grad praktiserede, mens sommerens høst af foder blev anvendt til at holde kvæget i live under vinterens staldperiode. En lang og hård vinter vanskeliggjorde fårenes vintergræsning og stillede øgede krav om staldfoder for kvægets vedkommende – et krav, som den forudgående sommers ringe høst gjorde det umuligt at opfylde fuldt ud. Fulgte der i en sådan situation endnu en sommer med ringe græsvækst og høstudbytte, så blev den efterfølgende vinter katastrofal. I så fald opgav de fattigste bønder i stort tal deres landbrug, mens hungersnød hærgede i befolkningen.

Det 18. århundrede anses for at have været et helt igennem katastrofalt århundrede i Islands historie. Epidemier, hungersnød og vulkanudbrud ramte landet gang på gang, og befolkningstallet faldt fra de 50.358, som Vídalín og Magnússon optalte i 1703, til 39.490 i 1787. Det hele startede med en koppeepidemi ("Stóra bóla"), der kom til landet i foråret 1707. I det store og hele var epidemien overstået i foråret 1709, men endnu i 1711 døde spædbørn af den. Vores tal for, hvor mange dødsofre epidemien krævede, er usikre, og kilderne taler om både 12.000 og 18.000. Under alle omstændigheder har der været tale om et meget stort tal.

Efter koppeepidemien voksede befolkningstallet frem til 1752, hvor en efterfølgende syv års periode med havis langs kysten, stærk kulde, ringe græsvækst, tilfælde af regional hungersnød og et vulkanudbrud (Katla i 1755) bidrog til at reducere tallet med omkring 4500.

I 1759 var den islandske befolkning således kommet ned på et tal på kun 42.636. Mange af de fattigere bønder opgav deres landbrug og rejste bort for at finde arbejde og føde andetsteds i landet. I disse år taler kilderne om, at vagabondering var blevet en plage, samtidigt med at antallet af forbrydelser var i vækst.

Pinsedag, d. 8. juni 1783, startede så et vulkanudbrud i Lakikraterne vest for Vatnajökull, der markerer begyndelsen på en række katastrofeår. Under udbruddet blev et stort område oversvømmet af lava, og dermed skabtes den formodentlig største lavamark, som i historisk tid er skabt af et enkelt udbrud. 18 gårde blev ødelagt, mens andre blev beskadiget, og folk flygtede i stort antal fra hus og hjem. Skaftáreldar, som vulkanudbruddet kaldes, fortsatte uafbrudt frem til starten af 1784.

Tingene gik fra slemt til værre, da det viste sig, at Skaftáreldar kun var begyndelsen på noget endnu værre, der er kendt som *Móðuharðindi ("tåge-uårene"* – navnet henviser til dampen, som opstod i forbindelse med vulkanudbruddet). Forurenet af et stort udslip af gas og aske fra vulkanudbruddet blev en stor del af øens græs forgiftet. Følgen var, at får og kvæg i stort antal døde af sygdomme – eller, hvis de forhindredes i at spise græsset, af sult.

Sideløbende hermed ramte et stort jordskælv i året 1784 den sydlige del af Island, hvor omkring 400 huse blev ødelagt. Dertil kom, at vinteren 1783-1784 var usædvanlig hård og præget af havis og kulde i Nordisland. Da andre vintre forud for den i 1783-1784 også havde været hårde, blev mange nordislandske bønder tvunget til at opgive deres landbrug. Fra den nordlige del af landet og det vulkanberørte område flygtede folk til fiskeriområderne i det vestlige og sydvestlige Island. I foråret 1784 begyndte de første tegn på hungersnød at vise sig på øens nordlige del, og i vinteren 1784-1785 døde mange af hunger og hungerafledte sygdomme. Da en koppeepidemi, som krævede 1500 ofre i 1786, kom til, mødte den derfor en i forvejen stærkt svækket befolkning.

Trods den dansk-norske regerings forskellige forsøg på at afhjælpe katastrofens konsekvenser, der bl.a. omfattede ikke-realiserede planer om at flytte dele af befolkningen til

Danmark og Finmarken, så blev der tale om en naturkatastrofe af enestående omfang. Samlet set regner man med, at omkring 10.000 mennesker eller ca. 20 % af landets samlede befolkning døde i forbindelse med Móðuharðindi. I figur 5 ses resultatet af tragedien i form af det nedadgående knæk i folketalskurven ved året 1787.

Mens planerne om at evakuere dele af Islands befolkning til andre dele af det dansk-norske rige efter Móðuharðindi aldrig blev realiseret, så blev der i 1800-tallet tale om en betydelig udvandringsbølge fra Island til Nordamerika. I årene efter 1855 flyttede en del islændinge til især Utah og Brasilien, men på det tidspunkt var der endnu ikke tale om en regelmæssig fraflytning. Det blev der til gengæld i perioden fra 1870 til 1914, hvor omkring 15.000 islændinge – heraf over 3000 i det store udvandringsår 1887 – flyttede fra Island til først og fremmest Canada.

Blandt årsagerne til udvandringen lå håbet om at skabe et bedre liv for sig og sine, der stimuleredes af, at den gældende islandske lovgivning satte snævre grænser for den livskvalitet, som jordløse folk kunne opnå. Som på Færøerne fra 1777 til 1846 skulle man eje jord, førend man måtte gifte sig. De, der ikke selv ejede jord, skulle have fast tjeneste (vistarband) hos en bonde, og det indgåede tjenesteforhold havde de kun mulighed for selv at opsige en gang om året – og da kun såfremt de i øvrigt var gældfrie. Da 1800-tallets demografiske vækst indebar en støt stigning i antallet af jordløse, og da der i flere af årene var både havis ved kysterne og stærk kulde i landet, samtidigt med at et vulkanudbrud i 1875 (Askja) og et omfattende jordskælv i 1896 ødelagde mange huse, er det forståeligt, at mange islændinge i datiden traf beslutning om at forlade hjemlandet.

Efter Landnamstiden gik der tusinde år, hvor Island kun tiltrak få indvandrere fra udlandet. Så sent som i 1960'erne udgjorde antallet af udenlandske statsborgere kun mellem 1 og 2 procent af landets befolkning. Det boom, som den islandske økonomi oplevede ved slutningen af 1990'erne, fik dog ændret på den sag. I 1999 oversteg udlændingenes andel af landets befolkning de 2 procent, og ved indgangen til år 2008 var den steget til knap 7 procent. På det tidspunkt be-

stod langt størsteparten (10.540) af polakker, mens danskerne indtog andenpladsen foran folk fra Sverige og USA.

Indvandringen til Island modsvares af udvandringen fra øen. Flere islændinge var i tiden under dansk-norsk herredømme (1380-1944) bosat i rigets skandinaviske del og ikke mindst i uddannelses- og universitetsbyen København, hvor uddannelsessøgende diaspora-islændinge i danskerherredømmets sidste hundrede år bidrog til udviklingen af en islandsk nationalfølelse, mens de islandske straffefanger i Stokhuset og andre af hovedstadens fængsler i det forudgående århundrede havde haft andre grunde til at opholde sig i kongens by.

Også efter selvstændigheden i 1944 er mange unge islændinge taget til Danmark og andre lande for at få større eller mindre dele af en videregående uddannelse eller af andre grunde. Som det fremgår af figuren, havde Island frem til det økonomiske boom i slutningen af 1990'erne et udvandringsoverskud. Billedet af et stabilt udvandringsoverskud frem til da er dog mindre entydigt, hvis andre år vælges som målingsår, og nogen klar tendens har der ikke været tale om. I det store kriseår 2009 oversteg udvandringen dog indvandringen med hele 4835 personer, og det gør dette år til Islands største udvandringsår overhovedet. Nummer to i rækken af store udvandringsår er 1887, hvor udvandringen oversteg indvandringen med 2229. Islands økonomiske krise i de seneste år har ført til, at mange af de udlændinge, som kom til landet i boom-årene, nu er flyttet hjem igen – samtidigt med at flere islandske familier har besluttet sig for at flytte til de andre nordiske lande.

Figur 6: Island, ind- og udvandring 1961-2009. Anførte år.

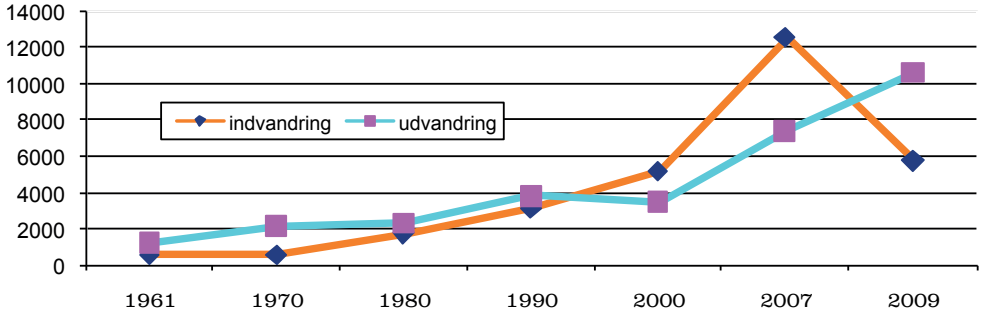

Færøerne før 1700

Der er kun få faste holdepunkter vedrørende det færøske folketals udvikling i landets ældre historie. Mange har uden nærmere begrundelse formodet, at befolkningen lå på et stabilt leje på omkring 5000 i de tusind år fra Landnamstiden i 800-tallet og frem til år 1800. Det må dog anses for højst sandsynligt, at skiftende epidemier, hungersnød, klimaforandringer, økonomiske konjunkturer og sociale strukturændringer har medført betydelige udsving i øernes befolkningstal.

Historikere har forsøgt at estimere befolkningstallet ud fra forskellige kilder. Det første af disse estimater blev i 1932 lavet af Anton Degn, der ud fra kirkeligt kildemateriale kunne konstatere, at der i året 1327-1328 fandtes 270 husholdninger på Færøerne. Ved at antage, at der i gennemsnit indgik 15 individer i hver husholdning – hvilket ifølge andre er et højt tal – nåede han frem til en skønnet befolkning på 4000 i dette år. Et andet holdepunkt er de islandske annalers omtale af, at Den sorte Død kom til Færøerne i midten af 1300-tallet – og at den førte til en halvering af landets folketal. Andre bestrider imidlertid, at Den sorte Død overhovedet kom til øerne, hvorimod andre og senere pest- og epidemiformer har reduceret befolkningstallet. På basis af jordebogsmateriale skønnede Arnbjørn Mortensen, at folketallet i år 1584 lå på kun 3180, mens N. Andersen ud fra samme type materiale skønnede, at der boede 4293 mennesker på øerne i 1614. Rolf Guttesen, hvis estimater er baseret på kilder om fødevareproduktionens størrelse, har anslået, at befolkningen i år 1600 kun udgjorde 3200 og at den i de følgende 50 år faldt yderligere.

Selv om kilderne giver divergerende oplysninger, så giver de dog basis for det forholdsvis sikre estimat, at der omkring 1600 levede ca. 4000 mennesker på Færøerne, og at der i den efterfølgende periode frem til midten af 1600-tallet var tale om et fald i antallet.

Af stor betydning for udviklingen i den færøske demografi var bestemmelserne om adgang til at bosætte sig. I de første år efter Landnam ser det ud til, at økonomien koncentreredes om landbruget, og at den høvdingestruktur, som karakteriserede organiseringen af magten i landet, bidrog til at begrænse både bosætningens størrelse og spredning samt variabiliteten

i udnyttelsen af ressourcerne. I løbet af 1100-tallet opløstes høvdingestrukturen, og der åbnedes op for en mere spredt bosætning med deraf følgende større opdyrkning af jorden – hvilket gav basis for en befolkningsvækst.

Fra slutningen af 1200-tallet til begyndelsen af 1600-tallet ændredes erhvervsstrukturen fra korndyrkning til animalsk produktion med øget vægt på fiskeri. Skiftet i erhvervsstruktur forklares især ved de voldsomme demografiske ændringer, som pest og epidemier skabte, samt ved en henvisning til den betydning, som klimaændringer ("Den lille Istid") og hanseaternes dominerende position i Bergen, der var hjemsted for Færøernes vigtigste handelsforbindelse til Europa, fik.

Færøerne siden 1700

N. Andersen har for året 1715 et skøn på 4229 indbyggere på Færøerne, og det stemmer godt overens med Bergur í Garði's skøn på en færøsk befolkning på ca. 4000 i 1720. Sidstnævnte har ud fra kirkebøgernes oplysninger estimeret befolkningsudviklingen i alle årene fra 1720 og frem til den første egentlige folketælling på Færøerne i 1801.

Ved at kombinere Bergur í Garði' s beregninger af folketal for perioden 1720 og frem med resultatet af folketællingerne siden 1801, kan der opstilles en figur, som viser det færøske folketal siden 1720.

Figuren viser, hvordan det færøske folketal for første gang i folketællingernes historie faldt sidst i det 20. århundrede – for dog senere at stige igen. Faldet skyldes en stor nettoudvandring i kølvandet på den økonomiske krise, som ramte Færøerne i første halvdel af 1990'erne.

Figur 7: Færøernes folketal 1720-2007. Anførte år.

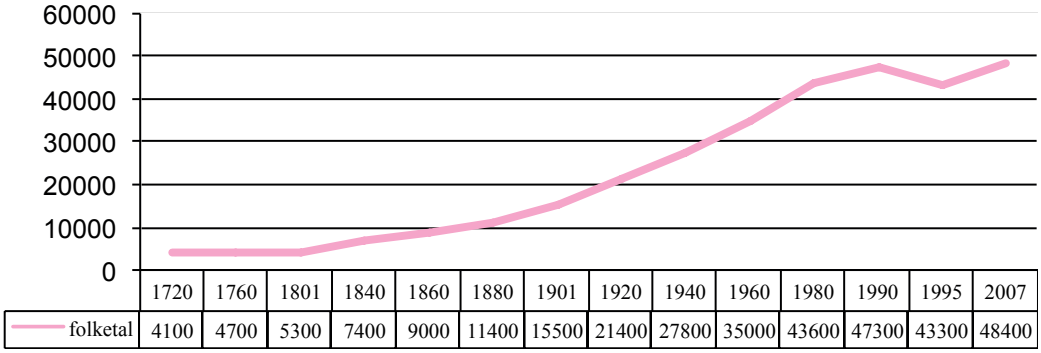

Sammenligner man figur 7's befolkningstal fra 1700-tallet med de ca. 5000, der i henhold til folketællingen fra 1801 levede i landet, så har 1700-tallet været præget af en betydelig (20 %) demografisk vækst. Væksten accellererede yderligere i det følgende århundrede, og som tidligere nævnt, var det blandt de tre vestnordiske lande Færøerne, der i 1800-tallet havde størst demografisk vækst. I udgangspunktet var der ellers ikke meget, der tydede på, at øernes befolkning skulle vokse usædvanligt hastigt i netop dette århundrede. Det gamle forbud mod at føde børn uden for ægteskab fik nemlig en ny og øget betydning på Færøerne, da det i 1777 kombineredes med et forbud mod, at jordløse (med smede og tømrere som eneste undtagelse) stiftede familie.

I 1700-tallet var 'færøske hoser' blevet en kommerciel eksportartikel, og hosestrikning gav jordløse færinger en mulighed for at ernære sig på anden og bedre måde end ved at være tyende på bøndernes gårde. Ekspansionen i den færøske strømpefabrikation skabte efterhånden arbejdskraftmangel på gårdene. I 1777 bestemte en kongelig forordning, som blev vedtaget på færøsk opfordring og på trods af modstand i kancelliets mere liberalt indstillede kredse, at ingen færing måtte gifte sig, med mindre ægteparret efter den lokale præsts skøn havde råderet over så meget jord, at de kunne brødføde en familie. Forordningen havde rødder i gammel færøsk lovgivning (*Seyðabrævið* fra 1298), men stadfæstelsen eller skærpelsen af den gamle sædvane blev foretaget med det eksplicitte formål at sikre bønderne en fortsat tilførsel af billig arbejdskraft.

Svabo fortæller os i sine *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*, hvordan færinger på det tidspunkt praktiserede den børnebegrænsning, han selv af religiøse grunde tog stærkt afstand fra. Det må antages, at forordningen af 1777 stimulerede brugen af børnebegrænsningsteknikker. Forordningen ophævedes imidlertid igen i 1846, og på det tidspunkt havde en serie reformer skabt nye muligheder for, at ikke-bønder kunne få en familieøkonomi til at hænge sammen. Forordningen af 1777 fastsatte nemlig ikke blot krav om jordbesiddelse, førend et par kunne blive gift. Den åbnede også mulighed for, at hidtil jordløse kunne få adgang til at opdyrke ny jord på

bopladser, der enten var blevet forladt for lang tid siden, eller som aldrig tidligere havde eksisteret. I kølvandet herpå blev det i 1811 tilladt at oprette såkaldte udflytterbygder, hvor folk frit kunne bosætte sig på nye bopladser eller genoprette nedlagte bopladser. Tilsammen skabte de nævnte bestemmelser mulighed for, at hidtil jordløse folk fik tildelt et stykke udyrket jord, som de nu kunne opdyrke – og ved at gøre dette samt supplere opdyrkningen med fiskeri blev de i stand til at forsørge en familie.

Gen- og nyopdyrkningsbestemmelsen betød, at de etablerede bønder mistede råderetten over dele af deres såkaldte 'udmark'. Pga. bøndernes modstand gik der nogen tid, førend der i løbet af 1830'erne for alvor kom gang i implementeringen af nyordningen. Men gang i den kom der. Og de jordløses adgang til at få jord og dermed mulighed for at gifte sig blev en kilde til eftertidens stærke demografiske vækst.

Et andet forhold af stor betydning for væksten i folketallet var den overgang fra selvforsyningsøkonomi til markeds- og eksportøkonomi, der kom til at præge Færøerne i 1800-tallet. En veritabel serie af reformer førte gennem 1800-tallet til ikke blot nyopdyrkning af jord, men også introduktion af nye afgrøder som f.eks. kartoflen, anlæggelse af nye bygder, anvendelse af ny teknologi inden for fiskeriet, anlæg af flere handelspladser og fra 1856 frigivelse af handelen med og på Færøerne – og fra 1872 også starten på havgående fiskeri. Tilsammen skabte de erhvervs- og arbejdsmuligheder, som øerne aldrig før havde kendt til.

Også Færøerne ramtes fra tid til anden hårdt af importerede epidemier. Et eksempel herpå er den mæslinge-epidemi, der hærgede i 1846, og hvis beskrivelse gav startskuddet til den senere så berømte doktor Panums karriere. I løbet af de ca. 300 år siden 1720, hvor vi har forholdsvis sikre dødelighedstal, er det dog en tidligere mæslingeepidemi, nemlig den i 1781, der har skabt den højest kendte dødelighed (42 promille) i et enkelt år. Generelt er der dog tale om, at befolkningen ret hurtigt regenererede sig efter en epidemi.

I 1800-tallet valgte relativt færre færinger at emigrere til Amerikas Nye Verden, end det var tilfældet for islændingene. Til gengæld blev 1900-tallet århundredet, hvor mange færin-

ger valgte at flytte udenlands. Krisetider med nedgang i samfundsøkonomien i 1930'erne, i 1950'erne og i mest alvorlig grad i 1990'erne førte til en betydelig fraflytning fra øerne, hvor især de unge bosatte sig i udlandet i takt med, at krisen begrænsede mulighederne for at finde beskæftigelse i hjemlandet.

Det nedadgående knæk i folketalskurven fra 1990 til 1995, som ses i figur 7, skyldes den virkning, som den store nettoudvandring i kølvandet på krisen i starten af 1990'erne fik for øernes samlede folketal. De økonomiske kriser i 1930'erne og 1950'erne førte til et fald i befolkningstilvæksten, men det var først i 1990'erne, at en økonomisk krise førte til et fald i selve folketallet. Men selv i dette tilfælde gik der dog kun ca. 10 år, førend folketallet i 2004 oversteg det niveau, det havde nået i årene forud for krisen.

Kønsfordeling, fødsler og død

Hvis vi kalder en kønsfordeling jævn, når der pr. 1000 af det ene køn er mere end 900 (90 %) eller færre end 1100 (110 %) af det andet køn, så viser figur 8, hvordan Færøerne frem til ca. 1900 adskilte sig fra de to andre vestnordiske lande ved at have en jævn fordeling mellem de to køn. Mens Grønland frem til 2. verdenskrig og Island frem til 1900 havde en uforholdsmæssig stor overvægt af kvinder i befolkningsgruppen 15-59/64 år, så var dette ikke tilfældet på Færøerne. Til gengæld har Færøerne siden midten af det 20. århundrede været præget af et uforholdsmæssigt stort underskud af kvinder.

Figur 8: Kønsfordeling, antal kvinder pr. 1000 mænd i aldersgruppen. Anførte år. Grønland (den i GL fødte befolkning) 15-59 år; Island 15-64 år; Færøerne 15-64 år.

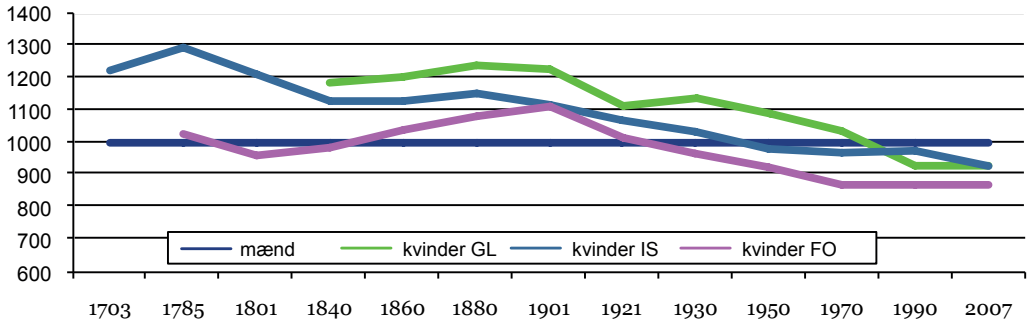

(Noter: GL: værdien for 2007 er fra 2008. Værdien for 1950 er fra 1953 og dækker gruppen 14+. Værdien for 1970 dækker gruppen 15+. IS: værdien for 1921 er fra 1920. FO: værdien fra 1785 er fra 1769 – og omfatter aldersgruppen 16+).

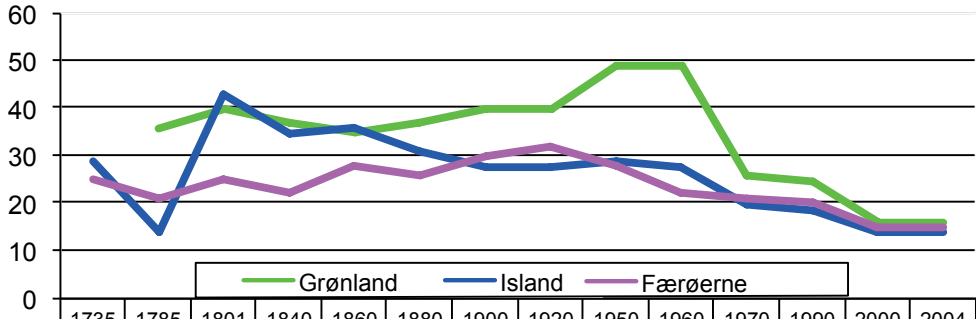

	1735	1785	1801	1840	1860	1880	1900	1920	1950	1960	1970	1990	2000	2004
Grønland		36	40	37	35	37	40	40	49	49	26	25	16	16
Island	29	14	43	35	36	31	28	28	29	28	20	19	15	15
Færøerne	25	21	25	22	28	26	30	32	28	22	21	20	15	15

(Noter: GL: Værdien for 1785 er fra 1789. Værdien for 1801 er fra 1799. Værdien for 1840 er anslået. Værdien for 1860 er gennemsnit for 1861-70. Værdien for 1880 er gennemsnit for 1881-90. Værdien for 1900 er gennemsnit for 1891-1900. Værdien for 1920 er gennemsnit for 1911-20).

Figur 9: Summarisk fødselsrate (antal fødsler pr. 1000 indbyggere) for befolkningen i Grønland (den i GL fødte befolkning), Island og Færøerne 1735-2004. Anførte år.

Også i Grønland og Island blev tidligere tiders tendens til et overskud af kvinder i aldersgruppen 15-59/64 år i løbet af det 20. århundrede ændret til et overskud af mænd. Men på Færøerne slog denne tendens først igennem – og det er her, den har udviklet sig mest tydeligt.

Et gennemgående træk er, at mens fødselsraten i Grønland og Island frem til midten af 19. århundrede lå ganske tæt på hinanden, hvis man ser bort fra de naturkatastrofebetingede fald i raten, som Island f.eks. i 1780'erne blev udsat for, så har Grønland siden 1880 distanceret sine vestnordiske naboer og indtog også i opgørelsesperiodens slutår (2004) førstepladsen.

Man hæfter sig ved figur 9 også ved de voldsomme udsving i Islands fødselsrate i 1700-tallet, hvor lavpunktet i 1785 skal ses i sammenhæng med den naturkatastrofe, der ramte landet i årene 1783-87. Også i størstedelen af 1800-tallet var landets fødselstal imidlertid præget af en betydelig ustabilitet, hvilket bliver mere tydeligt, når man konsulterer tallene for de enkelte år i århundredet i *Hagskinna*. Man hæfter sig ligeledes ved de lave færøske fødselstal frem til midten af 1800-tallet. De lå ikke blot klart under de islandske og grønlandske, men også under datidens danske tal. Endelig er eksplosionen i det grønlandske fødselstal i årtierne efter anden verdenskrig et iøjnefaldende træk. Og sidst, men ikke mindst, kan man kon-

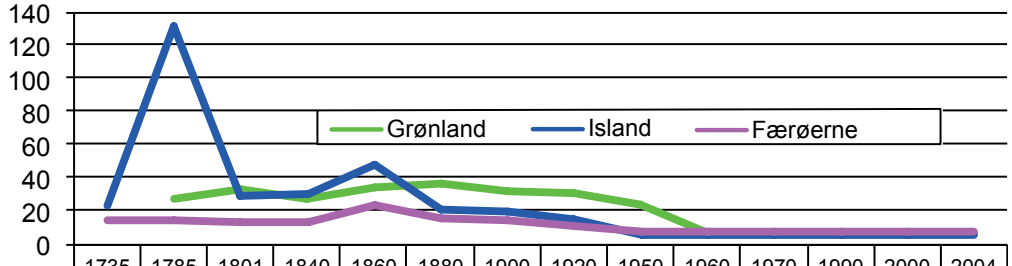

	1735	1785	1801	1840	1860	1880	1900	1920	1950	1960	1970	1990	2000	2004
Grønland		27	33	28	35	37	32	31	24	8	7	9	9	9
Island	24	132	30	31	48	21	20	15	8	7	7	7	6	7
Færøerne	14	15	13	13	24	16	15	11	9	8	8	8	8	8

(Noter: GL: Værdien for 1785 er fra 1789. Værdien for 1801 er fra 1799. Værdien for 1840 dækker kun Syd-Grønland. Værdien for 1860 er gennemsnit for 1861-70. Værdien for 1880 er gennemsnit for 1881-90. Værdien for 1900 er gennemsnit for 1891-1900. Værdien for 1920 er gennemsnit for 1911-20)

Figur 10: Summarisk dødsrate (antal dødsfald pr. 1000 indbyggere) for befolkningen i Grønland (den i GL fødte befolkning), Island og Færøerne 1735-2004. Anførte år.

statere, at alle tre landes fødselstal siden år 2000 har stabiliseret sig omkring samme – i forhold til tidligere langt lavere – niveau.

Man hæfter sig ved figur 10 ved, at mønsteret fra fødselstallene gentager sig. Mens Grønland og Island frem til slutningen af 1800-tallet skiftedes til at have de højeste tal, så har Grønland siden da – bortset fra 1970, hvor de mange børn og unge i landet af rent matematiske årsager bidrog til at sænke dødelighedsraten – haft den største dødelighed.

Som landets fødselstal, så varierede også Islands dødstal meget frem til sidste del af det 19. århundrede. Vi ser også, at analogt med fødselstallene så udviste Færøerne frem til et stykke ind i det 20. århundrede dødelighedstal, der var bemærkelsesværdigt lave. Ikke blot Grønland og Island, men også Danmark havde i midten af 1800-tallet dødelighedstal, som var markant højere end de færøske. Endelig ser vi, at ganske som fødselstallet så har også samtlige tre vestnordiske landes dødstal omkring årtusindskiftet stabiliseret sig på samme forholdsvis lave niveau.

Grønland

Et kendetegn for det grønlandske inuit-samfund, som vi kender det fra de første 200 års kolonitidshistorie – og som man

må antage også gjorde sig gældende i samfundet før kolonitiden – var overvægten af kvinder i den voksne befolkning.

Kvindeovervægten gjorde sig ikke gældende i børnegruppen under 15 år, men kun i den voksne befolkning. Den afspejlede den høje dødelighedsrisiko, der var knyttet til sælfangsten. Den høje dødelighedsrisiko for sælfangsten omfattede både fangst fra havisen og fra kajak i åben sø, men den var mest fremtrædende for sidstnævntes vedkommende. Til faren for dødsulykker i forbindelse med udøvelsen af fangererhvervet kom risikoen for at dø af de følgesygdomme som bl.a. lungebetændelse, der kom sig af at skulle tilbringe dag efter dag i åben båd i et klima, som var præget af kulde, blæst og nedbør i form af regn, slud eller sne.

Kvindeovervægten i det grønlandske samfund i kolonitiden (jf. figur 8) var mest udpræget i Sydvestgrønland, hvor der i 1860 og 1880 var 1315 og 1342 kvinder for hver mand i aldersgruppen 15-59 år. Specielt ved de herrnhutiske menigheder i det centrale Sydvestgrønland nåede ubalancen ekstreme højder, idet antallet af kvinder her nåede op på 1600 pr. 1000 mænd i sidste halvdel af 1800-tallet. Forklaringen på kvindeovervægten i syd var den enkle, at mens sælfangsten i Nordgrønland i vinterhalvåret kunne bedrives som åndehulsfangst o.l. fra den islagte havoverflade, så var den i Sydgrønlands åbenvandsområder henvist til at foregå i kajakfangstens endnu mere risikable form året rundt. Resultatet heraf var en mandlig overdødelighed. At overvægten nåede sit maksimum hos herrnhuterne skyldtes, at i begge de herrnhutiske menigheder, der fandtes i det centrale Sydvestgrønland (Nuuk og Qeqertarsuatsiaat), var det herrnhuterne, der i mest udpræget grad levede af sælfangst fra kajak på den traditionelle måde, mens de grønlandske medlemmer af den danske missions menigheder i samme distrikt i højere grad også fandt beskæftigelse inden for de – ufarlige – såkaldte europæiske erhverv som handels- og missionsansatte.

Figur 8 illustrerer således, at der i Grønlands historie har været en nær sammenhæng mellem sælfangst – og især sælfangst fra kajak – og overdødeligheden blandt mænd i voksengruppen. Da erhvervsskiftet fra fangst til fiskeri begyndte at sætte sig igennem i mellemkrigstiden, begyndte kønsfordelin-

gen i voksengruppen 15-59 år også at blive mere lige. Efter 2. verdenskrig, hvor sælfangsten har haft en støt faldende betydning som erhvervskilde for de grønlandske mænd, er denne udvikling fortsat. Dette, i forening med en overrepræsentation af kvinder blandt udvandrerne fra landet, har medført, at der i de seneste årtier er blevet tale om en overvægt af mænd.

Den betydelige skævhed i kønsfordelingen i voksengruppen frem til midten af det 20. århundrede viser, at der var gode grunde til, at Grønlands før-kristne befolkning praktiserede polygami og fertilitetsstimulerende kulturvaner såsom lampeslukningsleg og konebytning. Havde den ikke gjort det, så ville konsekvensen have været, at kun et antal kvinder svarende til antallet af mænd kunne få lov til at føde deres børn som en forsørgende ægtemands lovformelige hustru, mens et betydeligt antal kvinder ville have været henvist til et liv uden svangerskab eller som enlige ugifte og forsørgerløse mødre.

Med kristendommen kom en ny tro og en ny og mere puritansk sexualmoral til Vestgrønland. Både den kgl. danske mission og Herrnhutermissionen var fjender af polygamiet og de fertilitetsstimulerende kulturvaner. Begge formåede på forbavsende kort tid at få gjort polygame ægteskaber til noget nær ikke-eksisterende. Men mens den kgl. mission opererede i hele Vestgrønland og kun havde et begrænset antal missionærer til at føre overopsyn med tingene, så kunne den herrnhutiske mission koncentrere sig om tre distrikter i Sydgrønland, hvor dens relativt mange missionærer og øvrige kirketjenere muliggjorde en effektiv kirketugt og nidkær kontrol med menighedens moralske vandel.

Manglen på giftefærdige mænd i voksenalderen modvirkedes i en vis udstrækning af, at Grønland i kolonitiden ikke blot blev udsat for en import af polygami-bekæmpende kristendom, men også af enlige voksne mænd, som gjorde tjeneste ved den Kongelige Grønlandske Handel – og som for en dels vedkommende endte med at indgå såkaldt blandet ægteskab med landets døtre.

Importen af europæiske fædre til legitime såvel som illegitime børn ændrer dog ikke ved, at man må antage, at den grønlandske fødselsrate, i forhold til hvad der var tilfældet i kolonitiden, lå højere i den før-koloniale tid. Her kunne po-

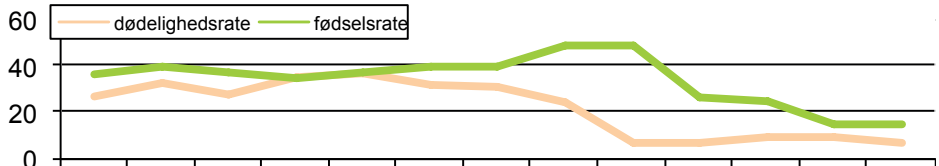

	1789	1799	1840	1860	1880	1900	1920	1950	1960	1970	1990	2000	2006
dødelighedsrate	27	33	28	35	37	32	31	24	8	7	9	9	8
fødselsrate	36	40	37	35	37	40	40	49	49	26	25	16	15

(Noter: GL: Ved værdien for 1840 er tallet for fødselsraten anslået, mens tallet for dødsraten kun dækker Sydgrønland. Værdien for 1860 er gennemsnit for 1861-70. Værdien for 1880 er gennemsnit for 1881-90. Værdien for 1900 er gennemsnit for 1891-1900. Værdien for 1920 er gennemsnit for 1911-20).

Figur 11: Summarisk fødsels- og dødelighedsrate (antal fødsler/dødsfald pr. 1000 indbyggere) for den i Grønland fødte befolkning 1789-2006. Anførte år.

lygami og lampeslukningslege nemlig til en vis grad modvirke følgerne af det erhvervsaffødte underskud på voksne mænd. Figur 11 viser dog, at på trods af en i udgangspunktet vanskelig situation med forholdsvis få gifte kvinder og forholdsvis mange ugifte og enker, så lykkedes det ikke desto mindre i 1800-tallets Grønland i det store og hele at holde fødselstallet over dødstallet – og dermed at få skabt en naturlig demografisk vækst. Figuren viser også, hvordan de to tal i perioden 1860 til 1880, som i Grønland er kendt som årene for "Den store Krise", var praktisk talt lige store. Det var da også i netop disse årtier, at det færøske folketal, som endnu i 1840 lå under det grønlandske, oversteg dette – og fastholdt sit forspring frem til midten af det 20. århundrede. Endelig viser figuren, hvordan Grønland i 1960'erne og 1970'erne kom til at opleve et massivt overskud af fødsler i forhold til dødsfald.

Faldet i de grønlandske dødelighedstal afspejler den omtalte erhvervsomlægning, hvor sælfangsten med sin høje dødelighedsrisiko mistede i betydning i forhold til mindre risikable erhverv. Det afspejler også en virkningsfuld sundheds- og hygiejnekampagne, som begyndte hen ved midten af det 19. århundrede, hvor indsatsen fra et stigende antal forskelligt uddannede jordemødre medvirkede til at få nedbragt spædbørnsdødeligheden. Kulminationen på det sundheds- og hygiejneforbedrende arbejde kom med tuberkulosekampagnen kort efter anden verdenskrig.

Det store fald i dødeligheden for spædbørn (under 1 år) kom i 1950'erne. I de tre årtier fra 1901 til 1930 døde i årligt gennemsnit 14,6 % af de levendefødte børn, inden de nåede

at fejre et års fødselsdag. Situationen var stort set uændret i 1948, hvor 13,6 % af de levendefødte børn døde inden for det første år. Men dernæst gik det hurtigt nedad, og i 1958 lå tallet på kun 7,9 %. Senere er tallet blevet yderligere reduceret. I 2005 døde således kun 0,8 % af de levendefødte børn inden for deres første år, mens tallet i 2006 lå på 1,5 %.

Eksplosionen i fødselstallene i de årtier, hvor Grønland havde amtslignende status, kan for en stor dels vedkommende forklares ved henvisning til de nævnte sundheds- og hygiejnekampagner. Dertil kom en liberalisering af den i forvejen liberale grønlandske sexualmoral, som i forening med importen af de mange danske mænd i 1960'erne og 1970'erne førte til mange fødsler – hvoraf unge mødre stod for et betydeligt antal. Endelig spillede det også en rolle, at den udbredte tradition for lange (2-3 år) brystmælksperioder, der fungerede som en periode med nedsat frugtbarhed for moderen, og som de grønlandske kvinder i øvrigt havde tilfælles med de færøske, nu fik konkurrence fra en øget brug af modermælkserstatning.

Det grønlandske baby-boom, som nåede et i nordiske sammenhænge enestående højt niveau, skabte bekymring hos de ansvarlige myndigheder. Fra midten af 1970'erne begyndte en kombination af målrettede præventionskampagner, abortmuligheder og øget karriereplanlægning blandt de potentielle forældre at påvirke de grønlandske fødselstal i nedadgående retning.

Island

De store udsving i fødsels- og dødstallene i Island frem til midten af 1800-tallet afspejler landets status som katastrofeøen par excellence i Vestnorden. Halveringen af fødselstallet og 6-doblingen af dødstallet i 1785 skal således begge forklares ved katastroferne i 1783-87. Men udviklingen i de islandske folketal afspejler ikke kun virkningen af naturkatastrofer og epidemiers hærgen.

Trods sameksistensen af en kristen kernefamiliestruktur og en ulige kønsfordeling med overvægt af kvinder i forhold til mænd var Island i lang tid præget af en høj fødselsrate. En del af forklaringen herpå lå i de islandske kvinders tradition

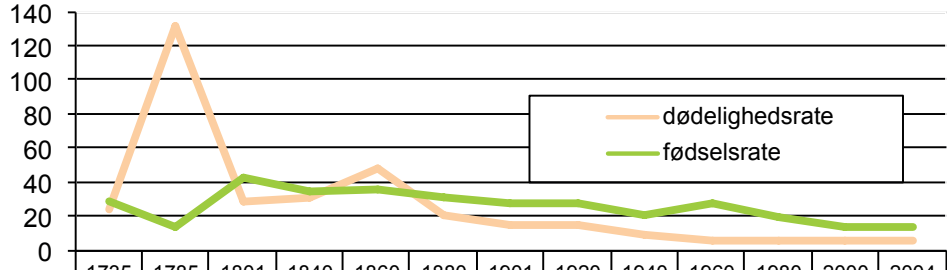

	1735	1785	1801	1840	1860	1880	1901	1920	1940	1960	1980	2000	2004
dødelighedsrate	24	132	29	31	48	21	15	15	10	7	7	6	7
fødselsrate	29	14	43	35	36	31	28	28	21	28	20	15	15

Figur 12: Summarisk fødsels- og dødelighedsrate (antal fødsler/dødsfald pr. 1000 indbyggere) i den islandske befolkning 1735-2004. Anførte år.

for ikke eller kun i meget kort tid at amme deres børn. Prisen for den øgede fertilitet, som den islandske tradition for ingen eller korte amningsperioder medførte, var imidlertid en tilsvarende forøgelse af spædbarnsdødeligheden. Spædbørnene blev tidligt vænnet til komælk og derefter fast føde. Det gav sig udslag i fordøjelsessygdomme og en høj dødelighed blandt børnene. Fra fødslen er drengebørn mere skrøbelige end piger, så det var først og fremmest drengebørnene, der blev ofre for den høje spædbørnsdødelighed. I denne omstændighed lå en del af forklaringen på det kvindeoverskud, der prægede den islandske befolkning i 17- og 1800-tallet.

I anden halvdel af 1800-tallet forbedredes skoleforholdene og sundhedsvæsenet udbyggedes, så læger og uddannede jordemødre kom til at sætte deres præg på børneplejen. Samtidigt blev de islandske mødre informeret om amningens betydning og begyndte i stigende grad at give deres børn brystmælk. En del af forklaringen på faldet i børnedødeligheden var således, at kvinderne i højere grad end før fik en uddannelse – og dermed blev mere modtagelige for offentlige såvel som privatorganiserede oplysningskampagner, som fremhævede amningens betydning for spædbarnets velbefindende.

Som det fremgår af figur 13 var det omkring 1850 kun 680 ud af hver tusind nyfødte børn, der overlevede det første leveår. Ved århundredets slutning var antallet af overlevende steget til 880. Som det fremgår, er 1900-tallet præget af et støt fald i den islandske spædbørnsdødelighed, og i 2007 døde kun 2 ud af tusind nyfødte børn før deres et års fødselsdag.

I modsætning til de islandske, var de grønlandske og færø-

Figur 13: Børnedødelighed i Island.

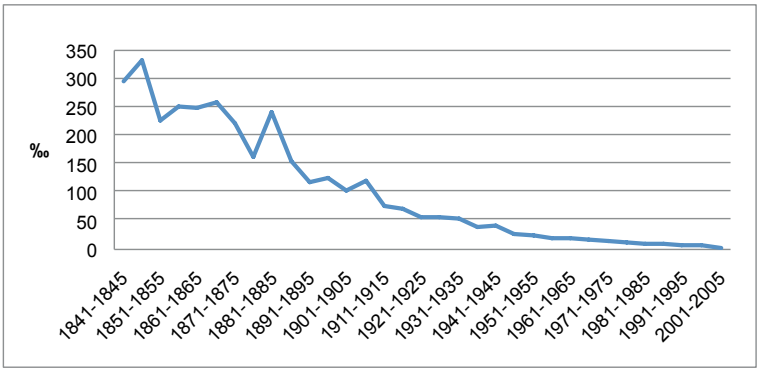

ske kvinder kendt for deres lange lactationstider. Da diegivningsperioden i praksis repræsenterer en periode med nedsat frugtbarhed for kvinden, indebar det kulturelle valg af kort amningstid i Island ikke blot en høj børnedødelighed, men også en høj fødselshyppighed. Da derfor jordemødre og et forbedret sundhedsvæsen fra slutningen af 1800-tallet skabte øget opmærksomhed om amningen og om modermælkens betydning for barnets sundhed, viste resultatet sig ikke blot som et fald i spædbørnsdødeligheden, men også som et fald i de islandske kvinders fertilitet.

Færøerne

Fra slutningen af 1800-tallet til omkring 1930 var der kvindeoverskud i aldersgruppen 15-64 år på Færøerne. Traditionelt var kønsfordelingen på øerne imidlertid ganske lige, med tendens til overskud af mænd. På den måde afveg den færøske kønsfordeling i før-moderne tid fra den, man fandt i Island og Grønland. Til gengæld mindede den om den ligelige fordeling, der karakteriserede samtidens europæiske bondesamfund. Det er derfor nærliggende at antage, at det færøske "særtilfælde" skyldtes, at det færøske samfund var det mest landbrugsprægede af de tre vestnordiske lande.

Rigtigheden af denne antagelse styrkes af, at Færøerne i en kort periode omkring 1900 fik en ujævn fordeling med et kvindeoverskud på mere end 10 % i forhold til mændene. I sidste halvdel af 1800-tallet overtog fiskeriet landbrugets traditionelle rolle som øernes hovederhverv. I periodens start, hvor fiskeriet stadigvæk foregik fra åbne både, blev der imid-

lertid tale om mange drukneulykker, og dette bidrog til at skabe en kortvarig periode med overvægt af kvinder i den voksne befolkning. Med overgangen fra det traditionelle fiskeri fra åben båd til det moderne slupfiskeri fra sejlførende og senere også maskindrevne småskibe, faldt mændenes dødelighedsrate imidlertid på ny. Dette, i forening med at det var kvinderne, som i det nye århundrede udgjorde størsteparten af udvandrerne fra Færøerne, førte til, at den kortvarige overvægt af kvinder snart blev erstattet af et voksende underskud af kvinder i den voksne aldersgruppe.

Gennem hele 1900-tallet har Færøerne pga. udvandring mistet en betydelig andel af sine unge kvinder. Kvinder begyndte at søge arbejde og/eller uddannelse i Danmark, mens andre rejste til Norge og senere også Island for at søge arbejde i fiskeindustrien. Mange kom aldrig tilbage, men stiftede familie i deres nye hjemland. Andre giftede sig med norske fiskere eller danske værnepligtige, der besøgte Færøerne. Det er interessant at bemærke, hvordan udvandringen af færøske kvinder har været stabil i hele efterkrigstiden – også i de økonomiske opgangstider i 1970'erne og 1980'erne. Hvorfor kvinderne udvandrede, står ikke klart og kan næppe forklares ved henvisning til en enkelt faktor. Det virker dog oplagt at se på de økonomiske forklaringer. Erhvervsfrekvensen hos de færøske kvinder overstiger i dag mændenes, og det tyder på, at deres vilje til at søge arbejde uden for hjemmet er høj. Det må derfor antages, at den kvindelige udvandring i høj grad afspejler, at færøske kvinder har ønsket sig et indtægtsgivende og attraktivt arbejde, som de har haft svært ved at finde det på det lokale arbejdsmarked. Og kvindernes udvandringslyst er givetvis også blevet stimuleret af, at en række af disse kvinder

Figur 14: Summarisk fødsels- og dødelighedsrate (antal fødsler/dødsfald pr. 1000 indbyggere) i den færøske befolkning 1720-2004. Anførte år.

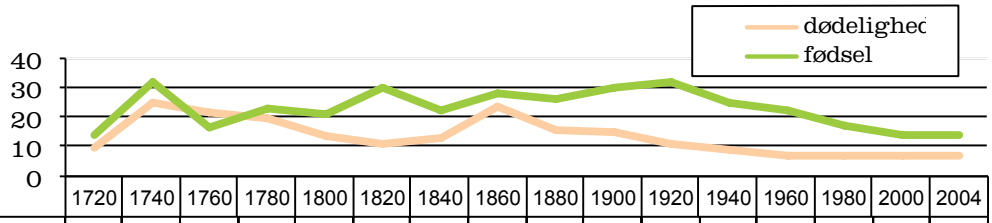

	1720	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	1920	1940	1960	1980	2000	2004
dødeligh.	10	25	22	20	14	11	13	24	16	15	11	9	8	7	8	8
fødsel	14	32	16	23	21	30	22	28	26	30	32	25	22	17	15	15

har oplevet den færøske samfundskultur som så negativ, at de ikke har ønsket sig en fremtid i landet. Nettoudvandringen fra øerne kan på den baggrund ses som et barometer for både den færøske økonomi i generel forstand og for hvor attraktivt samfundet har været for kvinder.

Det generelle billede er, at den færøske fødselsrate som helhed har ligget et pænt stykke over dødelighedsraten i de 300 år som figur 14 dækker. I forbindelse med moderne demografisk vækst taler man almindeligvis om, at det er faldet i dødelighedsraten, der skaber væksten, og at denne vedvarer indtil et efterfølgende fald i fødselsraten bliver så stort, at det kompenserer for den lavere dødelighed. På Færøerne var situationen imidlertid, at den demografiske vækst i 1800-tallet skabtes ved, at fødselsraten steg, mens dødelighedsraten, som internationalt set var enestående lav, holdt sig nogenlunde konstant. Det var tilgangen af nye og store fødselsårgange ved indgangen til det 19. århundrede, som skabte den befolkningsvækst, der i århundredets løb fik Færøernes folketal til at stige over Grønlands. Og tilgangen af disse store fødselsårgange blev stimuleret af de før nævnte jordfordelingsreformer og erhvervsmæssige innovationer, som gennem 1800-tallet forbedrede den brede befolknings vilkår – og som derigennem gjorde det mindre påkrævet at gribe til de børnebegrænsningsteknikker, som Svabo i 1781-1782 kunne iagttage brugen af.

Middellevetiden

Middellevetiden er et udtryk for, hvor mange år folk, som har nået en bestemt alder (20 år, 40 år osv.), i gennemsnit har tilbage at leve i. Målt fra fødslen (således som det sker i den aktuelle sammenhæng) falder middellevetiden sammen med befolkningens gennemsnitlige dødsalder.

Tal for den islandske og færøske middellevetid ved fødslen er beregnet fra midten af 19. århundrede og frem. Hvad angår den grønlandske befolkning, har vi ikke landsdækkende middellevetidsberegninger før 1900. Distriktslægen i Nuuk, P. Børresen, foretog imidlertid i 1930'erne en systematisk beregning af gennemsnitlig levealder i sit distrikt fra midten af

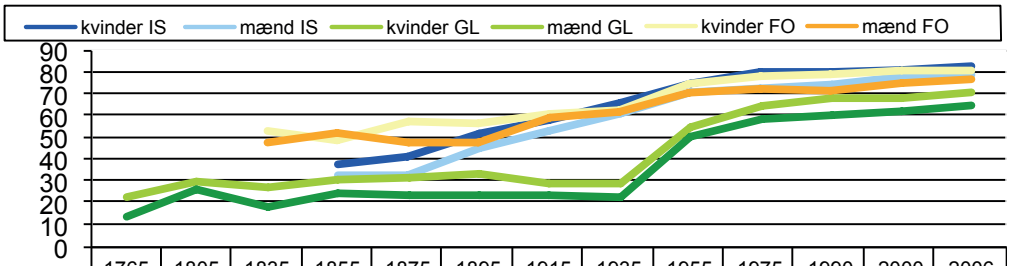

	1765	1805	1835	1855	1875	1895	1915	1935	1955	1975	1990	2000	2006
kvinder IS				38	41	52	58	66	75	80	80	81	83
mænd IS				33	35	45	53	61	71	73	75	78	79
kvinder GL	23	30	28	31	32	34	29	29	55	65	68	68	71
mænd GL	14	27	19	25	24	24	24	23	51	59	61	62	65
kvinder FO			53	49	57	56	61	62	75	78	79	81	81
mænd FO			48	52	49	49	59	62	71	73	72	75	77

(Noter: GL: tallene for 1765 til og med 1895 og tallet for 1935 er regionstal (Nuuk & Qeqertarsuatsiaat) og er gennemsnitstal for 10-årsperioder (f.eks. tallet for 1835 er gennemsnit af 1831-40). Tallet for 1935 er dog gennemsnitstal for 1921-30. Tallet for 1915 er det nationale gennemsnit for perioden 1901-30. Tallene fra 1955 og frem er nationale gennemsnitstal for 1954-58 (1955), 1971-75 (1975), 1991-95 (1990), 1996-2000 (2000) og 2002-06 (2006).
IS: frem til og med 1990 er der tale gennemsnitlig årsværdi for 10-årige intervalperioder. f.eks. er værdien for 1855 årlig gennemsnitsværdi for 1851-60 o.s.v. Værdien for 2000 og 2006 er fra anførte år.
FO: værdien for 1835 er fra 1840, værdien for 1855 fra 1850, værdien for 1875 fra 1880, værdien for 1895 fra 1890, værdien for 1915 fra 1920, værdien fra 1935 fra 1930, værdierne for 1955, 1975 og 1990 er gennemsnitstal for årene 1955-60, 1971-80 og 1988-92. Værdien for 2006 og 2006 er fra anførte år).

Figur 15: Middellevetid ved fødslen – Grønland (den i GL fødte befolkning), Island og Færøerne. Anførte år.

1700-tallet og frem. Beregningen omfatter de herrnhutiske menigheder i Nuuk distrikt fra 1741 til 1900 og i Qeqertarsuatsiaat distrikt fra 1761 til 1900. Endelig lavede Børresen også for perioden 1831-1930 tilsvarende beregninger af gennemsnitlig levealder blandt medlemmerne af den danske mission.

I regionen, Børresens undersøgelse dækker, levede i 1800-tallet fra 10 til 12 procent af den samlede vestgrønlandske befolkning. Børresen vurderede selv, at undersøgelsen var repræsentativ for i det mindste Sydgrønland. For årtierne 1901-1930, hvor vi har samlede landstal at sammenligne med, viser tallene fra den region, Børresen undersøgte, faktisk højere tal for gennemsnitlig levealder end landsgennemsnittet. Det skal dog nævnes, at under den store krise i årene 1860-1880 var Nuuk-Qeqertarsuatsiaat regionen blandt de aller-

hårdest ramte i landet. Der er derfor grund til at tro, at disse år har den gennemsnitlige levealder i regionen ligget under det nationale gennemsnit.

Det generelle billede i figur 15 er, at i hele den periode, hvor vi har tal fra mere end ét af de vestnordiske lande, har Grønlands indfødte befolkning haft den laveste middellevetid. Et andet gennemgående træk ved perioden som helhed er, at kvindernes middellevetid i alle tre lande har oversteget mændenes. Endelig hæfter man sig ved, at mens Islands middellevetid for alvor begyndte at vokse i sidste del af 1800-tallet, blev Grønlands liggende på sit oprindelige lave niveau frem til efter 2. verdenskrig. Af figuren fremgår, at det store spring i den grønlandske middellevetid skete i perioden mellem 1935 og 1955. Springet kan nærmere tidsfæstes til at have fundet sted mellem perioden 1946-51, hvor middellevetid ved fødslen for mænd lå på 32,2 år og for kvinder på 37,5, og perioden 1954-58, hvor den hos mændene var vokset til 50,5 og hos kvinderne til 55,2 år.

Samlet set er tallet for forventet middellevetid ved fødslen steget i alle tre vestnordiske lande i løbet af de sidste tre århundreder. Væksten har været mindst på Færøerne, hvilket har sin baggrund i, at man her startede fra et udgangspunkt i både 1700- og 1800-tallet, der, som bl.a. dr. Panum i 1846 kunne konstatere, internationalt set lå enestående højt. Ved starten af det 21. århundrede lå de grønlandske tal stadigvæk under Islands og Færøernes. Men i forhold til situationen i 1700- og 1800-tallet er det heldigvis på et langt højere niveau, at Grønland i dag indtager sidstepladsen.

Aldersfordeling

Den amerikanske historiske demograf Jaffe har i 1992 lavet estimerede aldersfordelinger – kaldt "rekonstruerede folketællinger" – for to indianske model-befolkninger. Estimaterne er lavet for at få et indtryk af aldersfordelingen blandt Nordamerikas indianere på tidspunktet, hvor Columbus kom til Amerika. Men Jaffe mener, at fordelingen var stort set uændret frem til udgangen af 1800-tallet.

Et resultat af Jaffe´s beregninger er, at de 0-14 årige ser ud til at have udgjort mellem 49,8 og 54,2 procent af de indian-

ske befolkninger, der levede nord for Rio Grande fra 1500 til 1900. Blandt de vestnordiske befolkninger blev grønlænderne i 1700- og 1800-tallet betragtet som et af jagt levende naturfolk på linje med Nordamerikas indianere. Men som det fremgår af figur 16 var antallet af 0-14 årige i Grønland – også selvom det lå højere end hos islændingene og færingerne – betydeligt mindre end det iflg. Jaffe var hos indianerne. Faktisk var det først i baby-boom årene i 1960'erne og 1970'erne, at størrelsen af børne- og ungdomsgruppen i Grønland begyndte at nærme sig det indianske niveau.

Man hæfter sig ved, at Grønland i 1800-tallet faktisk oplevede et fald i gruppen af børn og unge, og på trods af forskellige samtidige observatørers tale om det børnerige grønlandske samfund, så havde den grønlandske jæger-samler befolkning i datiden faktisk en forbavsende lav andel af befolkningen i aldersgruppen 0 til 14 år. Men i sammenligning med de øvrige vestnordiske lande indtog Grønland en førerposition, som landet på et – bortset fra baby-boom årene i midten af det 20. århundrede – jævnt faldende niveau har fastholdt til vore dage.

Man hæfter sig også ved, at i 1700-tallet var antallet af børn og unge i Island lavt. Forklaringen herpå er en kombination af naturkatastrofers og epidemiers indvirkning på folketallet og den høje spædbørnsdødelighed i landet.

Figur 16: Aldersfordeling Grønland (befolkningen født i GL), Island og Færøerne, de 0-14 åriges andel (procent) af den samlede befolkning 1703-2006. Anførte år.

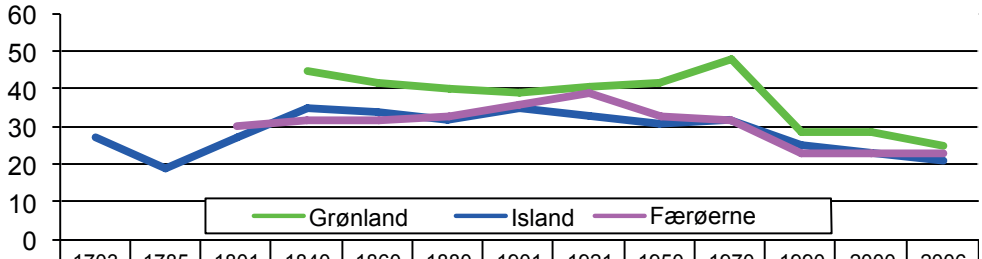

	1703	1785	1801	1840	1860	1880	1901	1921	1950	1970	1990	2000	2006
Grønland				45	42	40	39	41	42	48	29	29	25
Island	27	19	27	35	34	32	35	33	31	32	25	23	21
Færøerne			30	32	32	33	36	39	33	32	24	24	23

(Noter: GL: værdien for 2006 er fra 2008. IS: værdien for 1921 er fra 1920. FO: værdien for 2006 er fra 2007).

Ved figur 17 springer det i øjnene, at størrelsen af den erhvervsaktive befolkning (15-64 år) i de tre vestnordiske lande har ligget forholdsvis tæt på hinanden i perioden med sammenlignelige tal. Når Grønland, med en større befolkningsgruppe i alderen 0-14 år, kunne have en nogenlunde lige så stor andel af sin befolkning i gruppen fra 15 til 64 år som Island og Færøerne, så skyldes det, at antallet af ældre på 65 år og derover helt frem til udgangen af det 20. århundrede udgjorde en forsvindende lille størrelse. Forklaringen har noget at gøre med, at middellevetiden i Grønland var og er lavere end i Island og på Færøerne (jf. figur 15). En lavere middellevetid betyder, at folk dør tidligere end i de lande, hvor middellevetiden er højere. Men i nyere tid er der kommet et nyt fænomen til. Den relativt lave middellevetid i vore dages Grønland afspejler ikke kun, at grønlænderne dør tidligere end islændingene og færingerne, men også at en del af landets ældre vælger at lade sig pensionere uden for Grønland. Som tingene forholder sig, så vil en ældre person, som ved pensionsalderen forlader Grønland og flytter til typisk Danmark, påvirke den grønlandske demografi på to måder. Dels vil han/huns relativt mange leveår ikke, ved den efterfølgende død, blive godskrevet den grønlandske middellevetid og være med til at drive denne opad. Dels vil han/hun medvirke til, at de 65+ åriges andel af den grønlandske befolkning bliver mindre,

Figur 17: Aldersfordeling Grønland (befolkning født i GL), Island og Færøerne – de 15-64 og de 65+ åriges andel (procent) af den samlede befolkning 1703-2006. Anførte år.

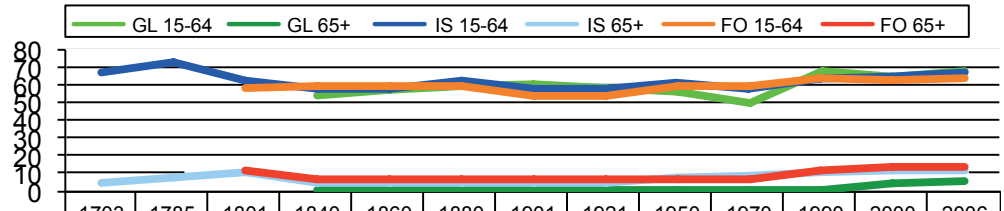

	1703	1785	1801	1840	1860	1880	1901	1921	1950	1970	1990	2000	2006
GL 15-64				54	57	59	60	58	56	50	68	65	68
GL 65+				1	1	1	2	2	2	2	4	5	6
IS 15-64	68	73	63	58	61	63	58	60	62	59	64	65	67
IS 65+	5	8	11	7	5	5	7	7	8	9	11	12	12
FO 15-64			58	60	60	60	56	54	60	60	64	63	64
FO 65+			12	8	7	7	8	7	8	9	12	14	14

(Noter: GL: værdien for 2006 er fra 2008. FO: værdien 2006 er fra 2007).

end den ville have været, hvis vedkommende ved pensioneringen var forblevet i Grønland.

Sammenfatning

Ved indgangen til det 21. århundrede er alle tre vestnordiske lande folkerigere, end de nogensinde tidligere har været. Landenes befolkninger lever også længere, end de tidligere har gjort, selvom moderne livsstilssygdomme i de senere år ser ud til at modvirke bestræbelserne på at skabe fortsat vækst i antallet af leveår.

De tre landes demografiske struktur er i dag også mere ens, end den var i tidligere tider. Et gennemgående træk ved samtlige figurer i dette kapitel er, at målt over tid kommer de tre landes forskellige demografiske kurver tættere og tættere på hinanden. Gennem historien er forskellighederne kort sagt blevet mindre, mens fællesprægene er blevet større.

En bivirkning af forhøjelsen af middellevetiden er, at samfundet får råd til at give sine unge flere år til at blive voksne i. Hvis voksen forstås som erhvervsaktiv, var der nemlig gode grunde til, at f.eks. den Kongelige Grønlandske Handels summariske folketællinger i kolonitiden satte skellet mellem ungdom og voksenliv ved 12 års alderen. I datidens Grønland lå den mandlige middellevetid på godt tyve år, så hvis en 12 års dreng skulle nå at være andet end forbruger af, hvad andre frembragte, så skulle han tidligt i gang med at fange sæler. Parallelle omstændigheder vedrørende behovet for at undgå, at unge mennesker i 1700-, 1800- og en del af 1900-tallet døde, førend de nåede at yde et bidrag til hjemmets økonomiske overlevelse, gjorde sig gældende i Island og – dog i mindre omfang – på Færøerne. Ariès fortæller os, at barndommen har en historie – og at den lange barndom er en moderne foreteelse, som man først for nylig har fået råd til. De vestnordiske landes demografiske historie bekræfter rigtigheden heraf.

Litteratur

Als, Thomas D., Tove H. Jorgensen, Anders D. Børglum, Peter A. Petersen, Ole Mors and August G. Wang, 2006: "Highly discrepant proportions of female and male Scandinavian and British Isles ancestry within the isolated population of the Faroe Islands". *European Journal of Human Genetics*.

Andersen, N. 1895: *Færøerne 1600-1709*. København.

Andreasen, C. 2006: "Inuit i middelalderen". *De vestnordiske landes fælleshistorie II. Udvalg af foredrag holdt på VNH-konferencerne i Ísafjörður 2003*, *Tórshavn 2004 og Oslo 2005*. Red. Mortensen m.fl. Nuuk.

Arge, S., G. Sveinbjarnardóttir, K.J. Edwards, P.C. Buckland 2005: "Viking and Medieval Settlement in the Faroes: People, Place and Environment". *Human Ecology*.

Ariès, P. 1962: *Centuries of Childhood. A social history of family life*. New York.

Barfod, P. 1954: "Dødelighed og gennemsnitlig levealder i Grønland". *Grønland*.

Befolkning, *1997-3*, udg. af Grønlands Hjemmestyre.

Beretning og Kundgørelser om Grønland 6-1960, udg. Grønlands Styrelse.

Bertelsen, A. 1935: "Grønlandsk medicinsk statistik og nosografi: Undersøgelser og Erfaringer fra 30 Aars Grønlandsk Lægevirksomhed. Grønlands Befolkningsstatistik 1901-1930". *Meddelelser om Grønland 117-1*. København.

Bertelsen, A. 1937: "Grønlandsk medicinsk statistik og nosografi. Undersøgelser og Erfaringer fra 30 Aars Grønlandsk Lægevirksomhed. Sundhedsvilkaarene i Grønland". *Meddelelser om Grønland 117-2*. København.

Bertelsen, A. 1945: "Grønlændere i Danmark. Bidrag til Belysning af Grønlandsk Koloniarbejde fra 1605 til vor Tid". *Meddelelser om Grønland 145-1*. København.

Björnsson, L. 2006: "18. Öldin". *Saga Íslands VIII*. Reykjavik.

Brandt, J. og R. Guttesen 1978: "Population and Climate in the Development of the Faroese Peasant Society". *Klimatologiske Meddelelser*, *nr. 4*. København

Børresen, P. 1934-35: "Undersøgelse over Befolkningens Levealder i Godthaabs Lægedistrikt". *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*.

Børresen, P. 1936: "Undersøgelse af Dødsaarsagerne inden for de Herrnhutiske Menigheder ved Ny Herrnhut og Lichtenfels fra 1738 til 1900". *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*.

Collegial-Tidende, 1806. København.

Debes, H.J. 1990: *Føroya søga 1. Norðurlond og Føroyar*. Tórshavn.

Debes, H.J. 1993: *Politiska søga Føroya: 1814-1906*. Tórshavn.

Debes, H.J. 1995: *Føroya søga. Skattland og len*. Tórshavn.

Degn, A. 1932: *Varðin* 12. Tórshavn.

Degn, A. 1945: *Færøske Kongsbønder*, Tórshavn.

Dobyns, H.D. 1991: *Their Numbers became Thinned. Native American Population Dynamics in Eastern North America*. Knoxville, Tennessee.

Egilsson, J.: *Hungurvaka. Biskupaannálar Jóns Egilssonar. Safn til sögu Íslands*. København 1856.

Folketællingen i Grønland, 1840, 1860, 1880, 1901. Folketællingen i Grønland i anførte år (Statistisk Bureau). Ved 1840 er anvendt de håndførte lister.

Fortuine, D. 1968: *The Health of the Eskimos. A Bibliography 1857-1967*. Dartmouth College Libraries.

Garðarsdóttir, Ó. 2002: *Saving the Child: regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland 1770-1920*. Umeå.

Garðarsdóttir, Ó. 2004: "Ljósmæður, brjóstamjólk og hreinlæti". *Saga 42: 2*. Reykjavík.

Garðarsdóttir, Ó. 2008: "Menntun kvenna og lækkun ungbarnadauða á Íslandi 1850 til 1920". *Menntaspor: rit til heiðurs Lofti Guttormssyni sjötugum 5. apríl 2008*. Reykjavík.

Garði, B. í 1984: *En historisk-demografisk undersøgelse af udviklingen på Færøerne 1720-1831*. Upubliceret speciale ved cand.polit. studiet, Københavns Universitet.

Gilberg, R. 1976: "En canadisk eskimoindvandrings indflydelse på polareskimoernes tilværelse i 1860'erne i Thule distriktet". *Grønland*.

Grønland 1999: *Grønland 1999 Kalaallit Nunaat*, udg. Grønlands Statistik. Nuuk.

Grønland 2000: *Grønland 2000 Kalaallit Nunaat*, udg. Grønlands Statistik. Nuuk.

Grønland 2005: *Grønland 2005 Kalaallit Nunaat*, udg. Grønlands Statistik. Nuuk.

Grønland 2008: *Grønland 2008 Kalaallit Nunaat*, udg. Grønlands Statistik. Nuuk.

Guðmundsson, Ó. 2006: "Transformationen fra hedensk til kristen religion". *De vestnordiske landes fælleshistorie II. Udvalg af foredrag holdt på VNH-konferencerne i Isafjörður 2003, Tórshavn 2004 og Oslo 2005*. Red. Mortensen m.fl. Nuuk.

Gulløv, H.C. (ed.) 2007: *Grønlands Forhistorie*. København 2004 (Grønlandsk udg. 2007).

Gunnlaugsson, G.Á. 1997: *Saga og samfélag*. Reykjavík.

Gunnarsson, G. 2000: "Er Það satt að innan við milljón manns hafi fæðst á Íslandi frá upphafi?" *Vísindavefurinn* 8.8. 2000. http://visindavefur.is/?id=737. (Set 16.10.2008).

Guttesen, R. (red.) 1996: *Topografisk Atlas Færøerne*. København.

Hagskinna, 1997: *Sögulegar hagtölur um Island – Icelandic Historical Statistics*. Ed. G. Jónsson & M. Magnússon. Reykjavík.

Hagstofa, Hagstofa Islands/Statistics Iceland, www.hagstofa.is.

Hálfdanarson, G. 1993: "Íslensk þjóðfélagsþróun á 19. öld". *Íslensk þjóðfélagsÞróun 1880-1990: ritgerðir*. Reykjavík.

Hálfdanarson, G. 2001: "Ungbarna- og barnadauði á Íslandi 1771-1950: nokkrar rannsóknarniðurstöður". *Saga 39*. Reykjavík.

Helgason, A. 2000: "Staðfesta nútíma rannsóknir að Íslendingar sék mestu leyti komnir af Norðmönnum likt og segir i fornum ritum?" *Vísindavefurinn* 4.12.2000 – http://visindavefur.is/?id=1213 (Set 15.8.2008).

Helgason, A. (m.fl.) 2004: "Uppruni Íslendinga". *Hlutavelta timans: Menningararfur á Þjóðminjasafni*. A. Björnsson & H. Róbertsdóttir, eds. Reykjavík.

Helgason, A. 2004: *Vitnisburður erfðafræðinnar um uppruna Íslendinga. Greinar. Byggt á rannsókn visindamanna frá íslenkri erfðagreiningu*. Oxford University, Trinity College Dublin, Reykjavík.

Helgason, A. (m.fl.) 2006: "mtDNA variation in Inuit populations of Greenland and Canada: Migration History and population structure". *American Journal of Physical Anthropology, 130*.

Hjálmarsson, J.R. 1999: *Islands historie: fra bosættelsen til vore dage*. Reykjavik.

Høgnesen, R.N. 1968: "Færøernes historie frem til 2. verdenskrig". *Færinger – frænder. Sprog, historie, politik, økonomi*. Red. A. Ølgård. København.

Inuit Genetic History Project, se Helgason, A. og Pálsson, G.

Jákupsstovu, B. 2005: "Leik og lærd, vitan og vold. Um siðvenju hjá íslendskum og føroyskum mammum at hava børn á brósti", *Frændafundur 5*. M. Snædal, A. Johansen, eds.. Reykjavik.

Jákupsstovu, B. 2006: *Kunnskap og makt. Føroysk helsepolitikk gjennom 150 år*. Fróðskapur – Faroe University Press.

Jákupsstovu, B. sammen med B.M. Laxafoss og H.P. Strøm 2010: *Notat. Tabeller over islandske og færøske folke-, fertilitets- og mortalitetstal* (upubliceret).

Jaffe, A.J. 1992: *The First Immigrants from Asia. A Population History of the North American Indians*. London/New York.

Jennings, F. 1976: *The Invasion of America. Indians, Colonialism and the Cant of Conquest*. Williamsburgh VA.

Jørgensen, F. 1902: *Anthropologiske Undersøgelser fra Færøerne (Anthropologia Færoica)*. København.

Joensen, H.D. 1945: "Føðslurannsóknarferðin til Føroya 1936-37". *Samfelagsrit, 1. hæfti.* Tórshavn.

Joensen, H.D. 1981: "Sambandið føroyinga og útlendinga millum". *Fróðskaparrit 28-29*, Tórshavn.

Joensen, J.P. 1982: *Fiskafólk. Ein lysing av Føroyska húshaldinum i slupptiðini*, Tórshavn.

Joensen, J.P. 1987: *Fra bonde til fisker. Studier i overgangen fra bondesamfund til fiskersamfund på Færøerne*. (Tórshavn).

Jóhansen, J. 1978: "Cereal Cultivation in Mykines, Faroe Islands, AD 600". *Årbog fra Danmarks Geologiske Undersøgelser.*

Jörundsdottir, S.H. 2007: "Islandske straffefanger i København 1736-1830". *København som Vestnordens hovedstad. Udvalg af foredrag holdt på VNH-konferencen i København 2006.* Red. A. Mortensen m.fl.. Nuuk.

Jörundsdottir, S.H. 2007: *Umhlaupandi landeyðarar: samfélagsleg viðbrögð við undirmálsfólki i harðindunum 1755-1759*. MA-ritgerð við Háskóla Íslands.

Júlíusson, Á. 1990: "Áhrif fólksfjöldaþróunar á atvinnuhæti gamla samfélagsin". *Saga.* Reykjavík.

Karlsson G. & Kjartansson, H.S. 1994: "Plágurnar miklu á Íslandi". *Saga.* Reykjavík.

Karlsson, G. 2000: *The History of Iceland*, Minneapolis.

Karlsson, G. (m.fl.) 2003: *Fornir timar: spor mannsins frá Laetoli til Reykjavíkur 4.000.000 f.Kr. til 1800 e.Kr.*. Reykjavík.

Kjartansson, H.S. 2002: *Ísland á 20. öld*. Reykjavík.

Kjartansson, H.S. 2008: "Þenkt um pak: um stýrikerfi fólksfjöldans á 18. öld". *Menntaspor: rit til heiðurs Lofti Guttormssyni sjötugum 5. april 2008*. Reykjavík.

Keller, C. 2006: "Kolonisering av Island og Grønland". *De vestnordiske landes fælleshistorie II. Udvalg af foredrag holdt på VNH-konferencerne i Isafjörður 2003, Tórshavn 2004 og Oslo 2005.* Red. A. Mortensen m.fl. Nuuk.

Kjellström, R. 1974: "1700-talets grönländska sexualmoral". *Grønland.* København.

Kristjánsson, L. 1981: "Sjóslysaárin miklu". *Vestræna.* Reykjavík.

Krogh-Lund, G. 1944: "Anmeldelse af A. Bertelsen, 'Grønlandsk medicinsk statistik og nosografi'". *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*.

Kristiansen, Paornanguaq 2004: *Tuberkulosebekæmpelsen i Grønland. Udvikling og følger i det offentliges tuberkuloseforanstaltninger*, upubl. kandidatspeciale, Ilisimatusarfik. Nuuk.

Lamb 1995: *Climate History and the Modern World*. London-New York.

Laxafoss, B.M., se Jákopsstovu, B.

Laxness, E. 1998: *Íslandssaga A-Ö*. Reykjavík.

Marquardt, O. 1994: "Demografisk profil for den indfødte befolkning i Vestgrønland og i Godthåb (Nuuk) kolonidistrikt i Rink-tiden". *Grønlandsk kultur- & samfundsforskning 94*. Nuuk.

Marquardt, O. 1999: "A Critique of the common Interpretation of the Great Socio-Economic Crisis in Greenland 1850-1880". *Études Inuit Studies 23 (1-2)*.

Marquardt, O. 2002a: "The Importation of European Diseases to Greenland and the great Smallpox Epidemic in the Nuuk region in 1733-1734". M. Therrien, ed.: *Dynamics and Shifting Perspectives. Arctic Societies and Research. Proceedings of the First IPSSAS Seminar*, *Nuuk 2002*, University of Greenland.

Marquardt, O. 2002b: "Greenland's Demography 1700-2000: The Interplay of Economic Activities and Religion". *Études Inuit Studies*, *26(2)*.

Meldorf, O. 1912: "Epidemiske Sygdomme i Grønland. Influenza og akutte Infektioner af Luftvejsslimhinderne ikke medregnede". *Meddelelser om Grønland 50*, København.

Mikkelsen, F. 1978: "Om familieplanlægning. Strøtanker i anledning af Robert Lechat's artikel". *Grønland*. København.

Ministeriet 1971-72: *Grønland 1971-72*, udg. af ministeriet for Grønland. København.

Mortensen, Arnbjørn 1955: "Yvirlit yvir søgu einhandilsins". *Føroyar undir fríum handli i 100 ár. Minnisrit um frigeving Føroya handils 1. Januar 1856*. Red. J.K. Joensen m.fl.). Tórshavn.

Mortensen, Andras 2000: *Hin føroyski róðrarbáturin. Sjómentir føroyinga i eldri tið*. Tórshavn.

Nolsøe, L. 1986: *Kvindearbejde på Færøerne ca. 1800-1940*. Specialeafhandling, Historisk institut, Københavns Universitet (upubl.).

Nordal, J. 1970: "Um bókina og höfund hennar". *Mannfækkum af hallærum*. Reykjavik.

Nordic 2000: Nordic Statistical Yearbook. Nordisk Ministerråd.

Nordic 2007: Nordic Statistical Yearbook. Nordisk Ministerråd.

Oldendow, K. 1936: *Grønland. Folk og Land i vore Dage*. København.

Pálsson, G. 2008: "Genomic Anthropology – Coming in from the Cold?". *Current Anthropology 49-4*.

Patursson, J. 1939: *Føroya Søga I*. Tórshavn.

Persson, I. 1970: "Nordboernes efterkommere i Grønland". *Grønland 1970*.

Petersen, R. 1964: "Eskimoernes sidste indvandring fra Canada til Grønland". *Grønland*.

Rasmussen, R.O. 2000: "Befolkningen i dag". *Topografisk Atlas Grønland*. København.

Rønsager, M. 2006: *Imellem læger og landsmænd. Den vestgrønlandske jordemoderinstitution 1820-1920*. PhD-afhandling, Københavns Universitet.

Saga Íslands I-VIII., Reykjavik 1974-2006.

Sedal, K. 1983: *Færøske trøbrugere. En etnologisk undersøgelse af trøbrugernes eksistensvilkår og dagligliv ca. 1770-1970*. Magisterkonferens i etnologi, Københavns Universitet (upublic.).

Seiding, I.H. 2009: *The intimate (Cultural) Encounter: Aspects of Social Security and Insecurity in the Emerging Colonial Societies in Greenland*. Paper præsenteret på IPSSAS PhD seminar. Edmonton.

Skaftáreldar 1783-1784: ritgerðir og heimildir, 1984. Reykjavik.

Sammendrag af Statistiske Oplysninger om Grønland. Udg. Statistisk Bureau 1912.

Sammendrag af Statistiske Oplysninger om Grønland. Red. Grønlands Styrelse 1942-47.

Steining, J. 1958: "Ældre historie & Nyere historie". O. Jacobsen & N. Djurhuus, ed. *Færøerne 1*. København.

Strøm, H.P., se Jákupsstovu, B.

Svabo, J.C. 1959: *Indberetninger om en Reise i Færøe 1781 og 1782*, København (2. udg.).

Thór, J.T 2007: "Københavns universitet og Island". *København som Vestnordens hovedstad. Udvalg af foredrag holdt på VNH-konferencen i København 2006*. Red. A. Mortensen m.fl. Nuuk.

Thorsteinsson, B. (sammen med B. Jónsson & H.S. Kjartansson) 1985: *Island – Politikens Danmarkshistorie*, København.

Thorsteinsson, B. 1991: *Íslandssaga til okkar daga*. Reykjavik.

Trap, 13, N. Nielsen m.fl., ed. 1968: *Trap Danmark bd. XIII – Færøerne*. København.

Tölfræðihandbók 1984. Reykjavik.

Wang, Z. 1988: *Stjórnmálafræði*. Hoyvik.

Wang, Z. 1999: *Føroyar á vegamóti*. Hoyvik.

West, J. 1974: *Færøerne. En nation og dens historie*. København (engelsk udg. 1972).

Zachariassen, L. 1961: "Føroyar sum rættarsamfelag". *Fróðskaparrit –Supplementa, IV*. Tórshavn.

Aagaard Olsen, G. 1971: "Sexualnormer mellem ugifte i Grønland før og nu". *Grønland 1971*.

DEL IV

Under dansk herredømme, 1550-2000

Hændelser i perioden fra ca. 1550 til ca. 1620 var af stor historisk betydning for udviklingen i de vestnordiske lande. Med reformationen og den katolske kirkes forsvinden fra det dansk-norske rige blev kongemagten styrket og samtidig tiltog dansk indflydelse i det vestnordiske område. Juridisk set hørte Vestnorden stadig til det norske kongerige, men i realiteten eksisterede det gamle norske vesterhavsrige ikke længere. Det blev i overgangsperioden fra middelalder til moderne tid til en dansk interessesfære, hvor danske og ikke norske interesser bestemte udviklingen. Nordatlanten blev et dansk havområde, som danske konger, ikke mindst Christian IV, betragtede som en slags *mare nostrum*, selvom danskerne aldrig magtede at hævde deres suverænitet i området militært eller beskytte kongens undersåtter over for England eller andre europæiske stormagter (jfr. Del V).

Ved overgangen fra senmiddelalder til moderne tid og Kalmarunionens opløsning kom de tre vestnordiske lande under dansk herredømme. Dette gjaldt i første omgang Færøerne og Island i 1500-tallet, men efter 1721 også Grønland. Dansk indflydelse blev først mærkbar inden for administration og kirke, specielt efter reformationen i 1500-tallet, men derefter også i handel og økonomi. København afløste Bergen som Vestnordens hovedstad, kulturelt og på det økonomiske område, og lidt efter lidt blev de vestnordiske landes kulturliv mere og mere præget af dansk (og nordtysk) indflydelse. Denne udvikling diskuteres i de tre følgende afsnit.

Erhvervs- og næringsliv i tiden ca. 1550-1850

Erland Viberg Joensen, Ole Marquardt, Jón Th. Thór

Regionen før og efter reformationen

Trods de negative påvirkninger, som Den sorte Død og det norske kongeriges krise indebar for Bergens position, så betød hanseaternes brug af byen som ind- og udskibningshavn for fjernhandel, at byen bevarede sin stilling som førende handelsby igennem senmiddelalderen og ind i 1500-tallet.

I 1600-tallet overtog norske og hollandske købmænd hanseaternes position i Bergen. De fortsatte med eksporten af tørfisk, men i forbindelse med den såkaldte 'engelske tid' i 1400-tallet var Island gået tabt for Bergen, mens handelen på Færøerne fortsattes. I 1553 blev Færøerne lagt under Bergenshus, og kongen selv overtog administrationen af, hvem der måtte handle med færingerne. Efter at borgerne i Bergen i en kort overgang sidst i 1500-tallet stadigvæk forestod færøhandelen, gik denne definitivt tabt for Bergen, da københavnske købmænd overtog den. Det islandske Compagnie, dannet af borgere i København, fik privilegium til at handle med Færøerne i 1619. Således fik både Island og Færøerne en nærmere tilknytning til Danmark og København. Grønland forsvandt imidlertid i 1400- og 1500-tallet ikke blot ud af Bergens, men af hele det dansk-norske riges handelsområde.

1600- og 1700-tallets kongelige handel og administration

Det var hvalfangsten, der i det 17. århundrede gjorde Grønland til en økonomisk attraktiv destination. Baskiske hvalfangere fangede i 1500-tallet hvaler i Nordatlanten, og snart

fulgte hollænderne og andre søfartsnationer i deres kølvand. Den kommercielt set mest interessante hval var oprindeligt nordkaperen, men fra omkring 1600 blev det den store bardehval, grønlandshvalen. I begyndelsen blev den mest fanget ved Svalbard, som tidligt i 1600-tallet omtaltes som det nye Grønland eller Grønland slet og ret. Fra midten af 1600-tallet begyndte europæerne også at jage den i Davis Strædet ud for Grønlands vestkyst – i datiden kendt som det gamle Grønland. At der var gode penge at tjene ved en heldig hvalfangst var velkendt blandt redere og investorer. I 1737 anslog den daværende indehaver af den dansk-norske grønlandshandel, Jacob Severin, således, at der i det år kom mellem 120 og 180 hvalfangerskibe fra Holland, Hamburg, Bremen og England til Davis Strædet.

Europæisk hvalfangst: højsøfangst og bayfangst

Hvalfangsten foregik på to måder. I højsø-fangsten satte moderskibet normalt 3-6 chalupper i vandet. Hver chalup var bemandet med 6-8 mand inklusive rorsmand og harpunér. Normalt blev fangsten drevet af et eller flere "fangsthold" på 3 slupper hver. De omringede hvalen, der efter drabet bugseredes til moderskibet, hvor barderne blev udtaget og sorteret og spæklaget afskrællet for derefter at blive hakket i småstykker og stuvet. Jo længere tid der gik, inden spækket blev kogt til tran, jo ringere var tranens kvalitet. Nogle højsøhvalfangere valgte derfor at lade trankogningen foregå til søs. Men brandfaren ved tranbrænding fik dog mange til at vente med dette, indtil de var tilbage i hjemhavnen.

Den anden fangstform var bugt- eller bayfangsten, hvor skibet i fangstsæsonen lagde ind i en bugt, hvor hvalerne opholdt sig. Efterfølgende oprettedes en landbase, som flere skibe ofte var fælles om. Her foregik flænsning og tranbrænding, og herfra udgik chalupperne for at "brandvagte", dvs. spejde efter hvaler, og efterfølgende jage dem.

De skibe, der anvendtes til højsø-fangst, skulle navigere i isfyldt farvand og var derfor specialbygget med dobbelt skrog (isforhudning) og i stævnen undertiden op til 3 lag planker. De skibe, der anvendtes til bay-fangst, havde en ren transportfunktion og bestod derfor af normale fragtskibe.

Hollandske hvalfangere ca. 1670, muligvis nær Spitsbergen. Maleriet *Walvisvangst* af Abraham Storck (1644-1708). ©P719 Maritiem Museum, Rotterdam.

Jagten på grønlandshvaler var ikke ene om at skabe fornyet interesse for det i lang tid glemte "gamle Grønland". Ønsket om at finde værdifulde metaller eller en nordvestpassage fra Europa til Asien førte til ekspeditionsrejser til Grønland og Davis Strædet. Også Danmark-Norge sendte ekspeditioner til området i 1600-tallet. Deres opgaveportefølje var af en blandet karakter, idet de som oftest både skulle kortlægge området og prospektere mulighederne for at fange hvaler, drive handel og finde værdifulde metaller. Som det var tilfældet for skibe fra andre lande, tog også dansk-norske skibe undertiden inuit fra området med tilbage til Europa, hvor de kunne vises frem ved hoffet og på markedspladser og få deres udseende, vaner og sprog studeret af lærde forskere eller blive omvendt til kristendommen, så de kunne missionere blandt deres landsmænd.

Den dansk-norske aktivitet i Grønland kom i 1600-tallet ikke ud over ekspeditionernes hit-and-run prægede niveau. I det næste århundrede ændrede tingene sig imidlertid. Mens Danmark-Norge fra 1709 til 1721 deltog i den Store Nordiske Krig, fandt handels- og hvalfangstinteresser i Bergen sammen med den missionsivrige præst fra Nordnorge, Hans

Egede. Kronen gav sin tilladelse til, at et til lejligheden dannet kompagni, det såkaldte Bergenskompagni, anlagde handelspladser, dvs. kolonier, og drev hvalfangst, fiskeri og missionsvirksomhed i Grønland. I foråret 1721 satte kompagniets 3 skibe kurs mod det gamle norske skatteland. Det ene skib skulle fange hvaler, men de to andre skulle anlægge en koloni. Og hermed startede den dansk-norske kolonisering i Grønland.

I mangt og meget blev Grønland efterfølgende et typisk oversøisk koloniområde. Når det drejede sig om de produkter, som landet tilførte det europæiske marked, faldt det imidlertid uden for de typiske kolonilandes kreds. Det var tranolie fra hvaler og sæler, skind fra sæler og barder fra bardehvaler, der udgjorde Grønlands internationale cash crops. Disse produkter havde Europa kendt til i århundreder, og kontinentet havde sin egen bestand af sæler og mindre hvaler. Med undtagelse af narhvalstand ("enhjørningstand"), hvalrostand og isbjørneskind betød Grønlands fornyede tilkobling til det europæiske verdensmarked derfor et supplement til Europas forhåndenværende forsyninger – og ikke en tilførsel af noget nyt og hidtil ukendt.

Tiden manede til forsigtighed, når Danmark-Norge nu, efter 300 år hvor dets suverænitetskrav over Grønland havde haft en overvejende proklamatorisk karakter, ville til at sætte magt og handling bag ordene. Holland var stadig en stormagt, og regeringen i København var særdeles opmærksom på, at Holland var hjemsted for en stor hvalfangerflåde. Der var al grund til at tro, at hverken Holland eller de øvrige europæiske hvalfangernationer ville se med velvilje på dansk-norske forsøg på at begrænse – for ikke at tale om at forhindre – deres tilstedeværelse i det foretrukne fangstområde fra Sisimiut til Upernavik.

De europæiske hvalfangeres handelsaktiviteter i Grønland

Når hvalfangerne fra april til september kom til de grønlandske farvande, drev de handel med den lokale befolkning

ved et antal efterhånden velkendte anløbssteder. Handelen med inuit var normalt kun en sekundær aktivitet, når skibe fra Holland, England og hansestæderne kom til Grønland. I 1737 skrev storkøbmanden Jakob Severin ganske vist, at der i samme år var kommet 15-16 skibe fra Holland, Hamburg og Altona alene for at drive handel i Vestgrønland. For det første er det imidlertid tvivlsomt, om tallet faktisk var så stort. For det andet udgjorde det under alle omstændigheder kun en lille del af den samlede hvalfangerflåde, der søgte til Davis Strædet. Alene fra hollandske havne gik der på dette tidspunkt i årligt gennemsnit 75 skibe til det gamle Grønland.

I erkendelse af at den internationale interesse for at drive handel med grønlænderne var mindre end interessen for at fange hvaler, koncentrerede Danmark-Norge sig i starten alene om at sætte begrænsninger for den førstnævnte aktivitet. I den allerførste fase overlod man det endvidere til en privat virksomhed selv at indføre disse begrænsninger – og sørge for, at de blev overholdt. Med to års forsinkelse udstedte kong Frederik IV. i 1723 en oktroj for foreløbig 25 år til Bergenskompagniet. Det bemærkelsesværdige er, at oktrojteksten friholdt kronen fra på det praktiske aktørplan at deltage i etableringen af monarkiets nye kolonirige. Som den hollandske og engelske regering havde gjort det i Ost- og Vestindien, overlod også regeringen i København det i første omgang til et privat foretagende at etablere sig som koloniherre i det af oktrojen tildelte landområde. Regeringen tillod, at Bergenskompagniet etablerede sig i Grønland for at drive hvalfangst, fiskeri, mineralefterforskning og handel, og ved samme lejlighed at drive missionsvirksomhed. Men det var ikke som repræsentant for den dansk-norske krone, at kompagniet anlagde sin koloni på Håbets Ø. Kronen støttede kolonisationsprojektet ved på tidstypisk merkantilistisk facon at forbyde sine egne undersåtter at drive konkurrerende handelsvirksomhed i Grønland, og den støttede den rent missionsmæssige del af kompagniets virksomhed ved at give tilskud hertil. Men i modsætning til, hvad kompagniet oprindeligt ønskede, forbød kronen ikke ud-

lændinge at drive konkurrerende handel. Og når kronen tillod kompagniet at have egne militærstyrker og fæstningsanlæg, så afslog den dermed også kompagniets anmodning om, at staten gav dets kolonianlæg militær beskyttelse. På tilsvarende måde skal det forstås, når oktrojen overlod det til kompagniet at oprette sine egne domstole og – med forbehold for livs- og æresstraf – idømme de straffe, det følte situationen krævede.

Da Frederik IV i oktrojen gav Bergenskompagniet landet Grønland med tilhørende øer og kyster" til (sin) egen disposition", så overdrog han i praksis landets styre og forsvaret heraf til en privat virksomhed. Som bærer af kronen forbeholdt han sig alene sin enevældige suverænitet over og arveret til landet Grønland, samt retten til at godkende fæstningens kommandant, såfremt kompagniet ansatte en sådan.

Bergenskompagniets økonomiske problemer fik i 1727 kronen til at overtage det reelle ansvar for grønlandskolonien. Fra det år, og frem til 1734, var Grønland, hvad det igen blev i 1774, nemlig en kronkoloni, der administreredes som del af den samlede statsforvaltning.

Fra Håbets Ø til Nuuk – kolonien Godthaab grundlagt i 1728

Fra 1728 til 1730 fik det statslige engagement et særdeles aktivistisk og synligt udtryk. I 1728 omdøbtes den skrøbelige koloni til Godthåb, idet den ved samme lejlighed flyttedes til Nuuk på fastlandet og fik en kongeligt udnævnt guvernør som øverste myndighed. Guvernøren opsendtes sammen med en lille militærstyrke. Blandt hans opgaver var, at sætte marinesoldaterne – samt en lille skare til lejligheden samgiftede mandlige og kvindelige straffefanger, der skulle bidrage til at "populere" landet – til at anlægge en ny koloni med tilhørende fort ved Nipisat nær den hollandske anløbs- og handelsplads Sydbay ved det nuværende Sisimiut. Endelig skulle guvernøren også søge efter nordboernes Østerbygd.

Dog ophørte det aktivistiske statslige engagement lige så brat, som det var begyndt. I 1730 hjemkaldtes guvernøren og militærgarnisonen, men af praktiske grunde forlod de først

Grønland året efter – i samme år, hvor også det ikke-militære personale, med undtagelse af familien Egede samt 10 andre, tog mod tilbuddet om at blive sejlet tilbage til Danmark. I et stykke tid var den nye konge, Christian VI tæt på helt at opgive ambitionen om et dansk-norsk kolonirige i Grønland. I september 1731 besluttede han dog at videreføre den, idet han samtidigt forsøgte at få private entreprenører til at overtage den praktiske aktørrolle.

I 1734 lykkedes det at få storkøbmanden Jakob Severins handelsfirma til at forestå den fortsatte kolonisering i Grønland. I oktrojen gav kronen ham ikke blot inden- og udenlandsk monopol på at drive handelsvirksomhed i de områder, hvor der var eller blev anlagt kolonier, men den gav også i både den indirekte form, som tilskud til missionen og tilladelse til lotteriafholdelse repræsenterede, og i den meget direkte form som dansk flådepatruljering i Diskobugten repræsenterede, udtryk for sin aktive støtte til Severins virksomhed.

Kronen involverede sig yderligere i Jakob Severins koloniseringsprojekt, da den ved ophøret af flådens patruljering tillod udlån af tøjhusets kanoner til bestykning af Severins skibe – og gav disse lov til at føre kongeligt flag og vimpel, når de opholdt sig i den kongeligt sanktionerede monopolzone, der strakte sig 4 mil (1 mil = 7,5 km) ud fra kysten og 15 mil – i starten 10-15 mil – rundt om hvert af Severins efterhånden fire kolonianlæg. Efter flere fornyelser af Severins oktroj overgik retten til at drive handel og erhvervsvirksomhed i Grønland i 1750 til det kongeligt oktrojerede Almindelige Handelskompagni, der også var aktiv i andre af rigets koloniområder. På tidspunktet for overtagelsen bestod det dansknorske kolonirige i Vestgrønland af fire kolonier, Godthaab (Nuuk), grundlagt i 1721, endelig placeret i 1728, Christianshaab (Qasigiannguit), grundlagt i 1734, Jakobshavn (Ilulissat) i 1741, og Frederikshaab (Paamiut) grundlagt i 1742.

I de 24 år, det Almindelige Handelskompagni havde ansvar for koloniriget, bidrog det selv til dets betydelige udvidelse ved anlæg af nye kolonier i Ritenbenk (Appat), grundlagt i

1755, og endelig placeret i 1781, Godhavn (Qeqertarsuaq) i 1773, Uummannaq i 1758, og endelig placeret i 1761, Fiskenæsset (Qeqertarsuatsiaat) i 1754, Egedesminde (Aasiaat) i 1759, og endelig placeret i 1763, Upernavik i 1771, Sukkertoppen (Maniitsoq) i 1755, og endelig placeret i 1781 og Holsteinsborg (Sisimiut), grundlagt i 1756, og endelig placeret i 1764. Sideløbende hermed anlagde kompagniet et par hvalfangsstationer, hvorfra det drev bayfangst.

Kolonierne i Grønland lukket for udenlandske interesser

De mange kolonianlæg i Severins og Det Almindelige Handelskompagnis oktrojperioder, betød i praksis, at hele Vestkysten fra Upernavik til Kap Farvel var ved at blive en lukket zone, som udlændinge ikke måtte drive handel i. I skiftende kundgørelser bekendtgjorde kronen, at det var forbudt alle andre end oktrojindehaveren at drive handel og lægge til land i monopol-zonerne rundt om de forskellige kolonier. I 1762 blev der skabt international accept af, at Grønland som handelsland og anløbsplads var lukket for alle andre end den, som den dansk-norske krone havde givet eneret hertil. Prisen for forliget var en dansk-norsk accept af, at andre landes højsø-fangst ikke måtte generes.

Det Almindelige Handelskompagni opløstes i 1774, og for anden gang overtog kronen på direkte vis driften af kolonierne i Grønland. Konkret skete den statslige overtagelse ved, at grønlandsmonopolet blev del af den islandske, færøske, finmarkske og nu altså også grønlandske handel. En af statens første opgaver var at bekræfte handelskompagniets beslutning om etableringen af en koloni, Julianehåb (Qaqortoq), der omfattede landets sydligste dele. I årene 1775-1781 fik den statslige administration af monarkiets arktiske kolonirige sin blivende form ved oprettelsen af en særlig enhed inden for statsforvaltningen, den Kongelige Grønlandske Handel eller KGH, som kom til at eksistere i mere end 200 år. KGH indgik fra tid til anden i administrativt fællesskab med den

islandske, færøske og finmarkske statsdrevne handel – men fra nu af som en selvstændig enhed, eller direktorat med egen direktion.

Ved grønlandshandelens overgang til at være en aktivitet under kronen benyttede kong Christian VII samtidig lejligheden til den 18. marts 1776 at udstede anordning om KGH's monopolrettigheder. Det reelle budskab var, at hele vestkysten fra 60 til 73 graders nordlig bredde lukkedes for skibsanløb – dog bortset fra ved skibbrud eller mangel på ferskvand – og handelsvirksomhed for alle andre end KGH. Qeqertarsuaq gjordes dog samtidigt til international anløbsplads, som udenlandske hvalfangere havde fri adgang til at anløbe for at supplere vandforsyninger, vente på andre skibe o.s.v. I 1781 bekræftede kongen desuden KGH's adkomst til at føre dansk splitflag – om end med en mørkere dug, end kongens flåde anvendte.

Den administrative ordning i Grønland blev også fastsat i disse år, idet landet opdeltes i to inspektorater, Det nordre Inspektorat med 7 kolonier fra Upernavik til Aasiaat, og det søndre med 6 kolonier fra Sisimiut til Qaqortoq. I spidsen for hvert inspektorat stod en kongelig handels- og hvalfangstinspektør. Inspektørerne fik deres bestallinger i 1782 og fik i 1794 kongelig tilladelse til at bære uniform og felttegn. Det var til inspektørerne, at de enkelte kolonibestyrere refererede.

Den indførte administrative ordning fortsatte uændret gennem hele 1800-tallet, idet den eneste nytilkommende koloni, Ammassalik på Østkysten, der oprettedes i 1894, blev holdt uden for inspektoratsstrukturen.

Hvad angår den islandske og færøske handels historie i den tre århundrede lange periode fra 1550-1850 var der mange fælles træk. De to landes handelshistorie ligner hinanden mere, end de ligner den grønlandske.

For så vidt angår Island i 1400-1500-tallet, så var der hård konkurrence om landets handel mellem engelske købmænd og fiskere på den ene side og tyske hanseater på den anden. Den danske konge støttede hanseaterne, og der opstod gentagne gange væbnede konflikter, bl.a. i Hafnarfjörður i 1518 og i nabohavnene Básendar og Grindavík i 1532. Her kom hanseaterne til at dominere den islandske handel i 1500-tal-

lets sidste halvdel. Engelske fiskere fortsatte med at fiske ved Island, bl.a. ved Vestmannaeyjar og Snæfellsnes, men deres andel i den islandske handel var dog aftagende efter 1540.

Kong Christian IV regerede over et vidtstrakt rige med flere vigtige naturressourcer. Han var en ambitiøs nationalist og en trofast tilhænger af merkantilismen. Han gik ind for at styrke den danske købmandsstand og købstæderne – og ikke mindst Københavns position, og han ville sikre, at handelens profit i alle rigets områder forblev i riget. På Christians IV's tid var det danske kongerige næsten selvforsynende med fornødenheder, og riget rådede samtidigt over et ganske stort eksportpotentiale. Lykkedes det at opbygge en stor og driftig indenrigs- og eksporthandel med København som centrum, ville det ikke kun gavne byen og selvfølgelig den københavnske købmandsstand, men hele riget. Samtidig ville handelen styrke kongemagten.

Med undtagelse af Grønland, som man havde mistet forbindelsen med, var Island omkring 1600 kongens mest fjerntliggende land. På den anden side vidste man, at den islandske handel potentielt kunne give et godt udbytte. I de sidste årtier af 1500-tallet var islændingenes købekraft ganske god, og i Island havde man brug for varer, som danskerne gerne ville forsyne landet med, eksempelvis korn, klæder, fiskeredskaber, brændevin, tobak m.v. Dertil kom, at der i Island blev tilvirket mængder af tran og tørfisk, som let kunne afsættes til gode priser i Europa. Desuden kunne man købe uld og strikvarer i Island, samt saltet kød, og ikke mindst svovl, som blev brugt til fremstilling af krudt. Hvide falke var også en lukrativ handelsvare.

For at sikre den islandske handel for danske købmænd udstedte Christian IV i 1602 et brev, som indebar, at al handel med Island blev monopoliseret. I årene 1602-1620 var handelen med Island forbeholdt købmænd i tre danske byer, København, Helsingør og Malmö, men fra 1620 havde købmænd i hovedstaden eneret på handelen. På dette tidspunkt kunne danske købmænd ikke tage handelen i egne hænder, men var nødt til at fragte skibstonnage og hyre den navigationsmæssige ekspertise hos tyske købmænd og købmandshuse i Hamburg, i hertugdømmerne og Lübeck.

Islands handelshavne og -områder i 1600- og 1700-tallet
Landet blev opdelt i handelsområder, som udlejedes til enkelte købmænd eller kompagnier, og havnene blev delt op i såkaldte "fiske-" og "kødhavne", dvs. i havne der hovedsageligt eksporterede fiskeprodukter (tørfisk og tran) eller landbrugsprodukter (kød, uld m.v.). For købmændene var fiskehavnene altid de mest attraktive havne. I København forsøgte man at udligne konkurrencen ved at gøre sejladsen på kødhavnene mere tillokkende ved at fastsætte højere, ofte ublu høje takster på landbrugsprodukter, mens taksten på tørfisk og tran var lavere. På den måde brugte man tørfisk og tran til at subsidiere landbrugsprodukter, som var sværere at afsætte i udlandet.

Monopolhandelen i Island blev udelukkende drevet af danskere, og alle takster og priser blev bestemt af kongen og myndighederne i København. Islændingene deltog ikke i selve handelen, og blev sjældent spurgt om, hvad der egentlig burde og kunne tjene deres interesser.

Det hævdes gerne, at monopolhandelen i hvert fald sikrede en regelmæssig sejlads til Island og forsynede befolkningens minimale behov af udenlandske fornødenheder. Dette er også sandsynligt. Men trods strenge forbud mod handel med udlændinge, benyttede islændinge enhver mulighed til at smughandle med udlændinge. I første omgang foregik denne handel mest med engelske, og efter ca. 1650 med hollandske fiskere. Der var tale om en tuskhandel, hvor de udenlandske fiskere købte islandske varer, såsom lammekød og strikvarer, og betalte med tobak, fiskeredskaber og andre varer, som ubesværet kunne transporteres i de små fiskefartøjer. Vores viden om denne handels omfang er naturligvis begrænset, men den har været ganske omfattende. I hvert fald klagede monopolkøbmændene så højlydt over dens omfang, at kongen undertiden fandt det nødvendigt at sende orlogsskibe til de islandske farvande om sommeren for at holde opsyn med de fremmede fiskere. Det gav dog sjældent noget resultat, da fiskeskuderne let kunne gemme sig i de mange vige og smalle fjorde. Mange

af de fremmede skibskaptajner var kendt af befolkningen, og de handlede ofte med islændingene i en årrække. Islændingene kendte naturligvis intet til denne lyssky handel, når de blev spurgt af de danske myndigheder. De fleste var enige om, at handelen med hollændere var bedre end med danskere. Hollændernes priser var bedre, varernes kvalitet ligeledes.

Den danske monopolhandel har fået et dårligt ry og opfattes i det hele taget som en handel, der ikke gav tilstrækkelige gode resultater. Men danskerne gjorde heller ikke nogen god forretning i Island. Det er blevet påpeget, at monopolhandelen generelt gav underskud. Sammenlignet med 1400- og 1500-tallets handel var priserne på både import- og eksportvarer ringe. Dertil kom ydermere, at monopoltiden klimamæssigt kendetegnedes af kulde og vanskelige forhold for det islandske landbrug. Enkelte år var sågar så hårde, at mange led af hungersnød og døde af sult.

Monopolhandelen fortsatte indtil 1787 og varede altså i 185 år. Monopolhandelen blev afløst af den såkaldte frihandel. I frihandelstiden, som trådte i kraft i 1788, var alle kongens undersåtter berettigede til at drive handel i Island. Islændingene kunne ligeledes handle frit inden for det danske kongerige.

Den islandske frihandel var, som monopolhandelen var det i sin tid, barn af samtidens tankegang og strømninger og fortsatte indtil den 1. april 1855, da uindskrænket handelsfrihed blev indledt i Island.

Da Bergen ophørte med at være handelshovedstad for de vestnordiske lande og centrum for deres fiskeeksport til de europæiske markeder, kom den færøske handel på skiftende hænder. Fra 1524 til 1709 var færøhandelen i det store og hele en monopolhandel, som administreredes af dem, som den dansk-norske krone gav eller fik overtalt til at modtage eneretten til at drive handel på øerne. I mellemliggende perioder var der undertiden frihandel og kongelig handel, og i to omgange havde købmænd i Hamburg handelsmonopolet. I nogle år havde færingen Magnus Heinason handelen på Færøerne, og fra 1597 til 1619 var den igen administreret fra Bergen. Interessen for den færøske handel var øjensynlig størst i

Bergen og Hamburg. En forklaring på, at der var så mange forskellige borgere og selskaber, som fik den færøske handel som privilegium, kan være, at besiddelsen af de handelsmæssige monopolrettigheder samtidigt indebar en mindre attraktiv forpligtelse til at forsyne landet med varer.

Sideløbende med den officielle og mestendels monopoliserede handel på Færøerne fandtes "lønhandelen", dvs. de mere gedulgte og sporadiske maritime kontakter mellem færinger og udlændinge. I 1500-, 1600- og 1700-tallet fiskede engelske, skotske og hollandske skibe ved Færøerne. Færinger smughandlede med de fremmede skibe, ganske som islændingene og grønlænderne gjorde det. Retssager vidner om handel med hoser i bytte for spiritus og tobak, og dermed om en vis og måske endda hyppig kontakt med omverdenen.

Fra 1620 til 1662 kom færøhandelen i mere stabil gænge, da den kom under Det islandske, færøske og nordlandske Kompagni med borgere i Malmö, Helsingør og København i spidsen. Herefter udgik handelen ikke fra Bergen, men fra København, hvorfra al skibsfart og handel skulle udgå. Det dominerende eksportprodukt fra Færøerne, som fra ca. 1350-1600 havde været tørfisk, blev nu uldprodukter. Nogenlunde samtidig med forskydningen af Vestnordens centrum fra Bergen til København fandt sted, var der således tale om, at markedet efterspurgte en helt anden vare, nemlig strikkede uldstrømper. Årsagen kan have været konkurrencen fra fiskeriet på de nyopdagede fiskebanker i Newfoundland, samtidig med at reformationen indebar, at brugen af tørfisk som fastespise ophørte i Nordeuropa.

Konsekvensen af, at handel og centralmagt fremover var på danske hænder, fik færinger bl.a. at føle i den såkaldte 'gabeltid' frem til 1709, hvor først faderen Christoffer, og siden sønnen Frederik von Gabel havde Færøerne i len og monopol på handelen.

Gablerne på Færøerne 1655-1709

Den danske gabeltid står som en hård og underkuende tid med strenge vintre og dårlige år for fiskeri og fåreavl. Færing-

er klagede over begrænsningen i afsætningen af og ringe priser på hoser samt over mangel på varer i handelen i Tórshavn. Det påpeges yderligere, at gabeltiden kendetegnes ved, at de to lensherrer aldrig kom til landet. De havde ringe kendskab til landets samfundsforhold og færingers behov for nødvendighedsartikler som tømmer, jern, salt, hamp og korn. På den anden side var Gablernes færøhandel ikke altid en let opgave. Salget af den færøske hoseproduktion til markedet i Holland var ikke altid lukrativ. I 1691 blev en fastsat handelstakst sat i kraft ved både køb og salg af varer i kramboden i Tórshavn.

Trods andres interesse for færøhandelen overtog kongen endnu en gang handelen på øerne i 1709, og da kronen udstyrede både sine soldater og søfolk med færøske hoser (knælange for soldater, korte for marinen), kunne den optræde som aftager af sine egne eksportvarer. Den kongelige monopolhandel på

F.V. Gabels monogram på vagthuset Corps de Garde, *Portugálið*, i Tinganes i Tórshavn. Indskriften på stenmuren: *C5 – 1693 – F.V. Gabel*. ©Føroya Fornminnissavn 5091F096.

Færøerne varede helt frem til 1856, og de i 1691 fastsatte handelstakster for varer til Færøerne var gældende indtil 1790.

Kyst og folk – ressourceudnyttelse

Men hvordan var det så med folk og ressourcer i de tre vestnordiske samfund? Man havde bosat sig ved havet. Man havde det til fælles, at man var kystfolk. I Island og på Færøerne kunne bosætningsmønstret føre sin oprindelse tilbage til landnamstiden. I Grønland var tiden op til og under KGH' s administration af landet præget af en fortsættelse af den traditionelle spredte bosættelse.

Arkæologiske vidnesbyrd tyder på, at hvalfangst fra konebåde oprindeligt spillede en større rolle blandt inuit i Grønland, end den gjorde, da Hans Egede kom til landet. I 1721 var det imidlertid – selvom fangst af især mindre hvaler vedblev at spille en vigtig rolle – fangsten af sæler, der var det grønlandske samfunds økonomiske fundament. Trods den stedvis store betydning, som KGH's bayfangst i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet fik for de grønlandske chalupbesætninger, så ændrede dette ikke ved sælfangstens dominerende position i kolonitidens grønlandske samfund.

Sælskind og spæk fra sæler og hvaler indgik i den kreds af grønlandske produkter, som kaldtes "monopolvarer", og som det var forbudt alle andre end KGH at købe fra de grønlandske fangere. Også andre produkter, såsom hvalbarder, rensdyrskind, narhvals- og hvalrostand samt edderdun, var klassificeret som monopolvarer. Men efter KGH's overtagelse af monopolrettighederne blev det i stigende grad sælprodukter, spæk og skind, der fik den største kommercielle betydning. At det gik således, betød at grønlænderne ikke, som f.eks. mange indianerstammer i det nordlige Canada, kom til at stå over for valget mellem subsistensfangst af fødedyr eller kommerciel fangst af dyr, der var interessante for handelskompagniet, men ikke eller kun i ringe grad lod sig spise.

Fra sælen fik inuit i Grønland både føde og spæk til fedtstenlamperne, som gav både lys og varme i vinterhusene, samt skind til påklædning, kajakker og konebåde samt sommertelte. At det primære fødedyr også var det primære handelsdyr, var dog ikke uden problemer. I 1800-tallet diskuteredes højlydt,

om ikke grønlændernes ønske om at købe mest muligt af de importerede handelsvarer, de satte pris på, forledte dem til at sælge flere skind og mere spæk, end de i deres daglige husholdning kunne undvære.

Grønlandsk sælfangst
Sælerne fangedes med harpun fra enten kajak (åbenvandsfangst), eller fra det islagte hav (isfangst) ved deres åndehuller eller når de krøb op på isen. Fangstteknikken var fuldt færdigudviklet før de dansk-norske kolonisatorers ankomst til landet, og i de første par hundrede års kolonihistorie var det i praksis kun på to punkter, at tilførslen af europæiske redskaber betød en forbedring af den traditionelle fangstmåde. Det første punkt var introduktionen af riflen som fangstredskab. Det andet var garnfangsten, hvor sæler, og undertiden også hvidhvaler, fangedes i net, der opsattes under isen eller ved strømsteder i yderfjordenes skærgård.

Det kolonirige på Grønlands vestkyst, som KGH overtog, strakte sig fra Upernavik i nord til Kap Farvel i syd. Forbuddet mod, at andre end KGH drev handel med befolkningen i de enkelte kolonidistrikter, kombineredes med et generelt

To sælfangere i kajak. Sinaalittoq øver sig i kajakvending. Eftersom havet blev et vigtigt fangstområde udviklede inuit et let, smalt, lukket og manøvre- og sødygtigt én-mands fartøj til højest raffinement, nøje tilpasset til brugeren og som var i stand til at sejle i al slags vejrlig. Foto: John Møller. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

forbud mod, at andre end KGH's egne skibe anløb havnene i de 13 kolonier, hvoraf Godhavn og Fiskenæsset benævntes loger. Undtaget fra anløbsforbuddet var Godhavn på Diskoøen, hvor udenlandske hvalfangere fik lov til at lægge til for at supplere deres ferskvandsforsyninger. I alle øvrige tilfælde måtte de fremmede skibe kun søge land i tilfælde af skibbrud eller akut mangel på ferskvand. Anløbsforbuddet begrundedes med en henvisning til både monopolrettigheder og til faren for import af smitsomme sygdomme. Det lettede den internationale accept af forbuddet, at man ikke håndhævede det strengere, end hensynet til et godt forhold til hvalfangstnationerne – hvor Storbritannien siden slutningen af 1700-tallet indtog førerpositionen – tilsagde.

Mens hvalfangst i høj sø spillede en meget begrænset rolle for de privatejede kompagnier, så var det efter 1775 planen at gøre KGH til en fremtrædende aktør inden for den internationale hvalfangst i Nordatlanten. Hvor det Almindelige Handelskompagni i 1750'erne i årligt gennemsnit sendte 4-5 skibe på hvalfangst i Nordatlanten, sendte KGH i årligt gennemsnit i perioden 1776-82 20 skibe til Davis Strædet og Svalbard. Nogle af skibene var bestemt til at overvintre ved hvalfangsstationerne ved de grønlandske kolonier, så besætningen kunne drive vinterfangst fra land (bay-fangst), hvorefter den om foråret og sommeren kunne stikke til søs igen og drive højsø-fangst. De i alt 123 skibe, der i de 6 år sendtes af sted, fangede imidlertid kun 204 hvaler. Med et fangstresultat pr. skib på gennemsnitligt 1,7 hval lå KGHs hvalfangerskibe på en fangststørrelse, der kun var ca. halvdelen af, hvad man havde håbet på. I årene 1783-1789 udsendtes derfor kun halvt så mange (62) skibe. I 1789 skrinlagdes endeligt tankerne om at gøre KGH til en stormagt inden for højsø-fangsten, og de hertil indkøbte skibe afhændedes. Regeringens efterfølgende forsøg på at stimulere dansk-norsk højsø-fangst skete gennem tildeling af statslige præmier til private borgere, som udrustede havgående skibe.

KGH's anlagte hvalstationer 1778-86 – et forsøg på kommerciel næringsvej

På bayfangstens mere beskedne niveau fastholdt KGH imidlertid sit engagement inden for hvalfangsten. Mens det Almindelige Handelskompagni i 1756 og 1759 havde anlagt to stationer nær Sisimiut, så oprettede KGH fra 1778 til 1786 hele tolv stationer, hvoraf størsteparten placeredes i området fra Aasiaat til Waigattet.

I stationernes første år var det planen, at de i fangstsæsonen januar til april skulle bemandes med besætningen på overvintrende hvalfangerskibe, hvorefter skib og besætning fra sidst i april til september forlod landstationen og gik på højsø-fangst. Denne kombinationsdrift, som startede i 1778, viste sig at være urentabel, og blev derfor opgivet i 1783. Også hvalfangststationerne, hvoraf nogle kun eksisterede i få år, viste sig i længden at være urentable. I 1830 var kun tre tilbage, og i løbet af 1850'erne blev også de nedlukket.

Oprindeligt blev bayfangststationerne bemandet med folk fra Danmark-Norge. Omkostningsbetragtninger, samt opgivelsen af den ovennævnte kombinationsfangst i 1783, førte imidlertid snart til en udbredt anvendelse af lokal arbejdskraft til stationernes drift. Forskellige modeller for aflønning af det grønlandske personale, der bestod af både mænd og kvinder, samt for fordelingen af fangstudbyttet mellem personalet og KGH, praktiseredes. Efterhånden blev dog den såkaldte Ilimanaq/Claushavn-akkord fra 1781 enerådende. Ifølge den fik grønlændere europæisk kost, når de brandvagtede og jagede hvaler, samt kødet, som handelen ikke interesserede sig for. Spækket og barderne fordeltes efter en share crop nøgle, der gav KGH og grønlænderne hver en halvpart.

Som KGH så det, så udgjorde "den halve hval" den leje, som grønlændere betalte for at få lov til at låne handelens chalupper og redskaber til deres hvalfangst. I praksis beholdt KGH normalt så godt som alt spækket og barderne, mens grønlænderne fik deres halve hval, prissat til 120 rigsdaler, udbetalt i handelsvarer. Inden beløbet kom til udbetaling,

blev et beløb til dækning af den kost, chalupbesætningerne havde fået af KGH i fangstperioden, fratrukket regnskabet. Interessant er, at da den franske revolution ved at skabe en ny og mere fri kvindemode også skabte prisfald på de hvalbarder, der anvendtes til fremstilling af de tidligere så populære kvindekorsetter, så lod KGH ved prisfastsættelsen af grønlændernes halve hval, som om den franske revolution aldrig havde fundet sted. Nu som før fik grønlændere varer for en værdi af 120 rigsdaler for deres halvpart. Dermed blev bayfangsten det første eksempel på, hvordan KGH på godt og ondt forsøgte at friholde den grønlandske befolkning for konsekvenserne af verdensmarkedsprisernes svingninger.

Opbygningen af et finmasket handelsnet i Vestgrønland var påbegyndt af KGH's forgængere og videreførtes af KGH. Opbygningen førte til, at der i Vestgrønland i midten af 1800-tallet ikke blot fandtes en overordnet handelsstation i hvert af de 13 kolonidistrikter, men også gennemsnitligt 4 filialstationer, eller udsteder som de kaldtes. Både kolonien, hvor der i tilknytning til selve handelstransaktionerne også foregik reparations- og fremstillingsvirksomhed, samt udstederne, skulle bemandes. Følgen heraf blev, at der i forhold til antallet af grønlandske fangere var et meget stort antal handelsansatte i Grønland. I midten af 1800-tallet var der således tale om, at der fandtes 1 fastansat KGH'er for hver 7-9 fangere i landet. Set i forhold til situationen i andre af de områder, der blev genstand for europæisk kolonisation i tiden fra 1500 til 1900, var der tale om et ualmindeligt stort antal handelsansatte i forhold til størrelsen af den lokale befolkning, som handelspersonalet servicerede. Det store antal handelsansatte i forhold til antallet af fangere afspejlede, at det var et generelt problem for handelen, at spredningen af fangstdyrene og de øvrige ressourcer gjorde det nødvendigt med en tilsvarende spredning af bosættelsen. I slutningen af 1700-tallet udgjorde folketallet 6000. I løbet af 1800-tallet voksede det til de kun 10.000, som boede langs en kyststrækning der strakte sig over ca. 1800 km. Da man ikke uden faldende grænseudbytte for fangsten kunne samle befolkningen på få bopladser, var KGH nødt til at opbygge et meget finmasket handelsnet, hvis den

kommercielle indhøstning af de lokalt tilgængelige fangstprodukter skulle være effektiv.

Spredt bosættelse som i Grønland prægede også Island. Indtil 1900-tallet var bosættelsen præget af landnamsmændenes bosættelse fra 800- og 900-tallet. Den islandske økonomi bestod af fiskeri og landbrug, kvæg- og fåreavl. Udnyttelsen af naturens ressourcer og produktion af vigtige fornødenheder som mad og klæder var forudsætningen for overlevelse, og det prægede både økonomien, bosættelsen og samfundet i århundreder. Man var nødt til at udnytte landets og havets ressourcer, og alle hushold skulle være så selvforsynede som muligt. Landnamsmændene lagde store områder under sig og opdelte landet for de folk, som ledsagede dem til det nye land. Opdelingen af landet og bosættelsen tog udgangspunkt i, at man forstod sig som et folk af bønder, der havde landbrug som hovederhverv og fiskeri som et supplerende erhverv, der praktiseredes i de landbrugsmæssigt set stille vintermåneder. Landnamsmændene kom til et ubebygget land, og fra begyndelsen forsøgte alle at sikre sig en lod jord. Resultatet blev spredt bosættelse med ofte store afstande mellem gårdene. Dette bosætningsmønster varede ved helt frem til det 20. århundrede.

Klimatiske forhold i Island

Forskere er enige i, at klimaet var forholdsvis mildt i landnamstiden og frem til tidligt i 1100-tallet med en årlig gennemsnitstemperatur på 3,2-4,7 °C. Omkring 1250 forværredes klimaet. Temperaturen faldt og en kuldeperiode satte ind. De næste syv århundreder, altså til omkring 1900, kom den årlige gennemsnitstemperatur sjældent over 3,3 °C. I de koldeste perioder tidligt i 1600-, sent i 1700- og ind i 1800-tallet kunne temperaturen flere år i træk ligge under frysepunktet. Under sådanne naturforhold forværredes vilkårene for landbrug. Fåreavl afløste kvægavl. Samtidig voksede fiskeriet. Fra tidligt i 1300-tallet, muligvis tidligere, var tørfisk og tran islændingenes vigtigste eksportvarer, men

indtil sidst i 1800-tallet fiskede man først og fremmest for at opfylde indbyggernes behov for fisk. Kun det, som var tilovers, blev eksporteret. Vi har ikke nøjagtige tal for de enkelte år, men i midten af 1700-tallet ved vi, at ca. 63 procent af islændingenes fiskefangst gik til eget forbrug.

Sæl og søfugle havde islændingene fanget siden landnamstiden, men hvalfangst var begrænset til fangst af små hvaler, samt den såkaldte drivhval, dvs. store hvaler der strandede på kysten. I begyndelsen af 1600-tallet begyndte europæiske hvalfangere som før nævnt at drive hvalfangst i havet nord for Island, ved Jan Mayen og Svalbard. Nogle af disse hvalfangere kom ind til Islands nordvestlige kyst og arkæologiske udgravninger peger på, at de i hvert fald har oprettet en station, hvor de smeltede hvalspæk.

Fra middelalderen frem til sidst i 1700-tallet var tørfisk islændingenes vigtigste eksportartikel. I 1770'erne begyndte man at eksportere klipfisk fra Island til Spanien og Portugal, og inden for de næste tre-fire årtier afløste klipfisk tørfisken som Islands vigtigste eksportvare. Dermed blev Europas sydlige lande islændingenes vigtigste handelspartnere, mens afsætningen til de gamle markeder for tørfisk i Nord- og Centraleuropa var dalende, for helt at forsvinde i 1800-tallets sidste halvdel. Samtidig dalede islændingenes fangst til hjemmebrug gradvis, og spisevanerne ændredes også. Med det voksende fiskeri begyndte man lidt efter lidt at spise mere fersk fisk, mens tørfisken forsvandt fra det daglige bord og blev en delikatesse. Saltet fisk tog man også til hjemmebrug, men den blev aldrig så populær, muligvis fordi den bedste klipfisk blev eksporteret, og kun den dårligste del, den såkaldte "slavefisk", var tilbage til hjemmemarkedets forbrug.

Fiskeriet var sæsonbestemt. Den mest givtige tid var fra månedsskiftet januar-februar indtil tidlig maj, hvor fiskere fra hele landet kom til Syd- og Vestisland. De fleste fiskere var bønder og karle fra gårdene samt fæstere med små jordbrug. Vintertiden passede som fangstsæson godt til bondegårdenes arbejdsrytme. Om vinteren var der ikke samme behov for at

have folk på gårdene som om sommeren, og bønder og storbønder samt kongen og kirken ville gerne anvende deres arbejdere og fæstere som fiskere i vinterhalvåret.

Der blev fisket med mindre robåde. Den mest almindelige type havde en besætning på 7 eller 9 mand, altså 6 eller 8 årer, men større både kom også i brug. Dæksbåde (slupper) blev derimod ikke taget i brug i det islandske fiskeri før ind i 1800-tallet, og fra ca. 1840 til ca. 1870-1880 hovedsagelig til hajfiskeri. Fiskeredskaberne var næsten udelukkende håndsnøre med en krog eller langline med flere kroge. Fiskeri med vod kom i brug i 1700-tallet, men indtil videre kun i begrænset omfang.

Det traditionelle bosættelsesmønster på Færøerne har altid været af maritim karakter. Fra gammel tid var landet inddelt i 85 såkaldte marketalsbygder. Disse fungerede som lokale og selvstændige samfund med jordbesidderne i spidsen. Marketallet er en værdiansættelse for jord, og angav oprindelig ret og andel til en række nicher (herligheder), herunder fangst- og strandrettigheder. Jordbesiddelsen styrede etableringen af husstande. En færøsk bondegård skal ses som en produktionsenhed med familie og tilhørende tyende. Fremstilling og produktion var en integreret del af et system med bonden i den centrale position.

Begyndende forandringer i bosættelsesmønstret indtraf i 1800-tallets første del, da ca. 30 udflytterbygder blev etableret i marketalsbygderners udmark. I tiåret 1830-40 kulminerede udflytningen. Det var først og fremmest ejendomsløse, som bosatte sig i de nye bygder og syslede med opdyrkning af de erhvervede jordlodder og bådfiskeri. Nogenlunde samtidig med grundlæggelsen af de ovennævnte nye bygder fik også det tórshavnske proletariat adgang til mindre jordlodder, de såkaldte trøbrug, der gav en familie et minimalt eksistensgrundlag.

I det færøske landbrugs-, eller bondesamfund, var brugsretten til jord bestemmende for adgang til både fangst og fiskeri, samt adgang til fugle- og sælfangst, tang og drivtømmer. Den gav også retten at skære tørv til brændsel, idet alle, og altså også de jordløse, dog fik lov til at skære til eget brug.

Det færøske bådsbånd
Sikkerheden for at kunne få bemandet sin åbne robåd til fiskeri, bådsbåndet, hørte også til bondens rettigheder. Han kunne rekruttere besætning til egen båd blandt bygdens mænd. Disse havde deres faste plads og havde ret til at bevare pladsen i båden.
Trods divergerende opfattelser af bådsbåndet, herunder hvorvidt det blev praktiseret alle steder i landet, bør denne institution, som blev afskaffet i 1865, ses som en langvarig sædvane, der også tjente som en social sikkerhedsforanstaltning. Bådene blev bemandet til fiskeri, især mandskabskrævende vinterfiskeri, og besætningen, som jo gjorde tjeneste ombord, var på den anden side sikret deres plads i båden.

En rettighed, som ligesom tørveskæring stod delvist uden for systemet, var hvalfangst, som på Færøerne udelukkende drejede sig om fangst af grindehvaler, som af både blev drevet i land. Her fik alle del af fangsten. Dog havde jordbesiddere ret til landpart, jordehval. Fordeling af fangsten blev forandret i 1832, da landet blev inddelt i grindedistrikter. Samtidig blev bondens fangstdel reduceret.

Den gængse opfattelse af det færøske bondesamfund er, at det var temmelig uforanderligt. Hvad angik teknologi i bredeste forstand, var redskaberne i jordbruget traditionelle, og det samme gjorde sig gældende for teknikken og fangstmetoderne i fiskeriet. Frem til sidst i 1800-tallet blev der fisket med et simpelt redskab, 'ongul og stein', en stor krog bundet i en sten. Det bør dog nævnes, at der sidst i 1700-tallet blev stiftet et vodselskab i Tórshavn. Fjorden uden for byen var kendt for at rumme rigelige mængder af sej, og uanset brugsret til jord eller ej, havde alle adgang til denne form for fiskeri og kunne have part i selskabets redskaber.

Den altdominerende bådtype på Færøerne var frem til sidst i 1800-tallet den åbne båd. Det første forsøg med brug af større fartøjer i færøsk farvand gjordes, mens Gabel administrerede den færøske handel sidst i 1600-tallet. Forsøg med havfiskeri i færøsk og islandsk farvand blev gjort, mens den

danske handelsmand, Niels Ryberg havde sit oplag og handelshus i Tórshavn sidst i 1700-tallet. Men de var ikke vellykkede. Tiden var ikke til havgående fiskeri førend i 1800-tallets sidste årtier. De, som ernærede sig af hjemmefiskeri, var samtidig knyttet til hovederhvervet, jordbruget, og til fremstillingen af landets altdominerende eksportartikel, uldstrømper. I 1700-tallet var der en vis vandring fra bygderne til Tórshavn, hvor ejendomsløse bosatte sig som daglejere, tjenestefolk og hosebindere. Den udvikling truede bøndernes sikkerhed for altid at have folk nok, og en forordning af 1777 – i folkemunde benævnt 'trælleloven' – blev indført for at fastholde arbejdskraften på gårdene, og tegner dermed et billede af landbrugets dominerende position i det traditionelle færøske samfund.

Maritime kontakter og sporadisk søfart i og uden for Vestnorden

I den lange periode fra ca. 1550 og frem til de første årtier af 1800-tallet fik færinger og islændinge et mere direkte kendskab til havgående sejlads end grønlændere. Men færingernes og islændingenes kendskab til sejlads på de store have var alene et spørgsmål om, at enkelte færinger og islændinge tog hyre på fremmede skibe. Lige så lidt som en grønlandsk, fandtes der i datiden en færøsk eller islandsk flåde af havgående skibe. Foruden den tidligere omtalte smughandel med udenlandske fiskere, så foregik al Islands handel med udlandet med tyske, og derefter danske skibe. De to islandske bispestole i Hólar og Skálholt havde havgående skibe i middelalderen, men disse omtales ikke i kilderne efter reformationen. I 1600- og 1700-tallet byggede to islændinge sejlskibe efter hollandsk forbillede, men begge forsvinder fra kilderne efter kort tid. Vi ved, at det ene forliste, og ingen af dem sejlede til andre lande.

Verdensmændene Jón Indíafari og Árni Magnússon på de store have

Selv om man ikke havde havgående skibe i Island, så rejste nogle islændinge dog til udlandet og sejlede som sømænd

på udenlandske skibe. Den bedst kendte er vel Jón Ólafsson fra Svarthamar í Álftafjörður ved Ísafjarðardjúp. Han rejste som ung til England med engelske fiskere og tog siden til København, hvor han blev bøsseskytte i kongens tjeneste. Han var med på den anden danske ekspedition til Ostindien i 1622 og skrev en bog om sine oplevelser og eventyr. Bogen er udgivet på både dansk og islandsk og er en vigtig kilde til de første danske ekspeditioner og til grundlæggelsen af kolonierne i Ostindien, herunder Trankebar. Da Jón kom tilbage til Island, fik han tilnavnet "Indíafari" – Jón Indíafari. Jón Ólafsson rejste ikke kun til troperne. Han var også med på ekspeditioner til Nordnorge og Grønland i Christian IV's tid.

En anden kendt islænding, Árni Magnússon fra Geitastekkur, drog også på langfart med udenlandske skibe. Han levede omtrent 100 år efter Jón Ólafsson og rejste blandt andet til Kina med et dansk skib. Árni Magnússon skrev også en bog om sine rejser og oplevelser udenlands.

Foruden de to var der flere islandske sømænd på udenlandske skibe i 1600- og 1700-tallet. Vi kender ikke alle ved navn, men de fleste vides at have været i dansk og hollandsk tjeneste.

Sidst i 1600- og først 1700-tallet sejlede et antal islændinge med hollandske fiskeskibe. Flere af dem bosatte sig i Holland, og nogle få af dem fiskede ved Island med hollandske fiskeskibe, deltog i smughandel med islændingene, og virkede ofte som lodser. Folk som Jón Ólafsson og Árni Magnússon fra Geitastekkur bragte sikkert ny viden om fjerntliggende lande og verdensdel med sig hjem, men hverken de, eller de sømænd som drog til Holland eller andre lande, tilførte deres hjemland nye praktiske kundskaber i sømandskab.

Det var først omkring 1750, at de første havgående dæksbåde kom til Island. I frihandelstiden ejede nogle få islandske skippere og købmænd skibe, der sejlede mellem Island og udlandet om foråret og efteråret og drev fiskeri ved Island om sommeren. Med få undtagelser havde disse skibe danske besætninger. Det var først efter 1830, at man fik islandske sø-

mænd til at bemande landets sejlskibe og dæksbåde. De fleste af disse var dog fiskere. Sejladsen til Danmark og andre lande var stadigvæk på udenlandske hænder.

Den færøske handel gik frem til 1619 i det store og hele til og fra Bergen. Det antages, at færøske småskibe i 1500-tallet bidrog til at fragte eksport- og importvarer mellem Norge og øerne. De skiftende købmænd, borgere og selskaber, som havde færøhandelen frem til 1709, var forpligtede til at indsætte skibe med fragt til og fra øerne. I tiden 1660-1720, da handelsforbindelsen var dansk, og København var blevet Færøernes stabelhavn på kontinentet, anslås det, at 3-5 skibe udsendtes årligt. Enkelte år hører man også om fragtskibe, der gik til Tórshavn fra Amsterdam. Men skibene fra København var den eneste officielle og lovlige kontakt færinger havde med omverdenen.

Handelsmonopolet indebar isolation. Impulser udefra var begrænset til dem, der kom fra København, og Tórshavn var frem til 1830'erne den eneste handelsplads på øerne. Men som vi har hørt, at enkelte islændinge gjorde, så drog også enkelte færinger på langfart i Vestnorden, Europa og den store verden.

Færinger i Nordatlanten og på langfart

I 1500-tallet havde en færøsk skipper, bosiddende i Bergen, sit eget skib i sejlads mellem Norge og Østersøen. Magnus Heinason førte skib i sejlads mellem Bergen og Færøerne, og var senere også i hollandsk tjeneste. I begyndelsen af 1600-tallet førte en færing skib på ekspedition til Grønland. Sidst i 1600-tallet hører vi om en Dánjal Eysturindiufari (Daniel Ostindiensfarer), som var længe væk fra sit hjemland. To brødre i Tórshavn var i begyndelsen af 1700-tallet i hhv. dansk tjeneste på langfart, (bl.a. i Ostindien) og i hollandsk tjeneste. I begyndelsen af 1800-tallet var enkelte på langfart med skibe fra Det danske Asiatiske Compagni. Endnu to brødre i Tórshavn sejlede på samme tid som officerer på Vestindien. Den nok mest kendte færing i udenlandsk søfart var Poul Poulsen, Nólsoyar Páll. Han var blandt

de mest berejste i tiden omkring 1800, og var efter sigende i både Amerika og Vestindien og i flere af de europæiske og nordiske lande.

Der er ingen tvivl om, at færingernes kundskaber om sømandskab, navigation samt strøm- og vejforhold, først og fremmest blev hentet fra de erfaringer, man gjorde sig i det hjemlige fiskeri. Men ved 1700-tallets udgang begyndte tingene at ændre sig. I den ovennævnte Nólsoyar Páls samtid var der i to årtier et rigt maritimt miljø i Tórshavn i tilknytning til den før omtalte danske storhandelsmand Niels Rybergs transithandel i Tórshavn i 1767-93, hvor luksusvarer som te, spiritus og tobak blev smuglet til Storbritannien. Varerne ankom til oplaget Frederiksvaag i Tórshavn med amerikanske, norske og Rybergs egne skibe, hvorefter engelske, skotske og irske skibe førte fragten videre til Storbritannien. Rybergs transithandel skabte en livlig skibstrafik i Tórshavn med op til 12-14 skibe på reden på én gang. Ryberg opførte pakhuse og anløbsbro og anvendte både færøsk og udenlandsk arbejdskraft. Det var i denne virksomme tid, at Nólsoyar Páll startede karrieren som sømand. Han førte først skib for Ryberg, og senere, samtidig med den kendte danske Skipar Hansen i Tórshavn, også for den kongelige handel. Sammen med andre byggede han i 1804 et mindre fartøj, og til myndighedernes irritation sejlede han med gods til og fra Færøerne med anløb i havne som København, Bergen og London. Hans broder, Jákup Nolsøe, den kongelige handelsforvalter i Tórshavn, underviste i navigation. Andre færinger sejlede i den danske handelsflåde.

Fra omkring 1850 sås et større antal europæiske og engelske fartøjer på fiskeri i færøsk farvand, og færinger begyndte at sejle med skotske og shetlandske fiskeskibe og fik gjort de første egentlige erfaringer med skibsfiskeri.

Trods alle kontakter og afstikkere til andre lande og havne, blev København ved med at være Vestnordens, og dermed også Færøernes, handelscentrum. København fortsatte også i tiden efter den kongelige monopolhandels ophør i 1856 med at være knudepunkt for besejlingen af øerne. Her tænkes i

særdeleshed på den faste ruteforbindelse med gods og passagerer mellem København og Færøerne, som etableredes sidst i 1850'erne, der knyttede Færøerne tættere til det danske rige og dette riges hovedstad.

Den dansk-norske kolonimagt i Grønland stod fra starten over for spørgsmålet om, hvordan man skulle behandle den stedlige befolkning. I første omgang overlod kronen det som nævnt til det private Bergenskompagni at sætte rammer herfor. Kun på troens område, hvor kronen forventede en aktiv missionsindsats, stillede den konkrete krav til kompagniet. Efter Bergenskompagniets ophør, og det korte kronkoloniintermezzo fra 1727 til 1734, henholdt kronen sig til at formane de skiftende indehavere af handelsmonopolet om, at man forventede en sådan opførsel, at deres virksomhed også blev til gavn for lokalbefolkningen. Da staten gennem KGH igen overtog grønlandsmonopolet, følte man imidlertid behov for at få fastsat et samlet regelsæt for handelspersonalets opførsel i monarkiets arktiske kolonier. Regelsættet, der i mange henseender videreførte praksis fra KGH's privatejede forgængere, fik form af en særlig instruks, der udstedtes i 1782.

Instruxen fra 1782 for ansatte ved KGH

Den såkaldte Instrux rummede regler for KGH's og de ansattes behandling af den grønlandske befolkning – og for iværksættelse af disciplinærsager, når reglerne overtrådtes. Da man i løbet af 1700-tallet begyndte at anvende grønlændere som fuldtidsansatte ved KGH, fik instruksens regler også gyldighed for dem. I ikke-religiøse sager satte instruksen også rammer for missionsansattes optræden som f.eks. ved forbuddet mod snighandel. Endelig gav den kolonibestyrerne i de enkelte kolonier en uklart defineret adkomst til at idømme grønlændere en skønsmæssig straf. På basis af den beføjelse, som hermed blev givet til kolonibestyrerne – for senere at overgå til inspektørerne – kunne grønlændere uden for handelens tjeneste straffes på pungen ved at blive udelukket fra at kunne sælge og købe i butikkerne – og i andre tilfælde straffes på kroppen ved at blive idømt tamp.

Som hovedregel var Instruksen tænkt som retningslinjer for handelspersonalet – og indirekte også missionspersonalet. Danske Lov blev ikke udstrakt til også at gælde for den almindelige grønlandske befolkning. Da grønlændere i stigende grad begyndte at blive fastansat i de såkaldte europæiske erhverv (handel og mission), resolverede Danske Kancelli imidlertid i 1828, at Danske Lov også gjaldt for dem. Men her gik grænsen, og den blev først flyttet i det 20. århundrede. Når kolonibestyrerne derfor i henhold til den ovennævnte beføjelse kunne idømme almindelige grønlændere en skønsmæssig fastsat straf, så skal det understreges, at da de straffede ikke var underlagt gældende dansk lovgivning, så kunne den forseelse, de straffedes for, heller ikke kaldes lovstridig.

Hvad det øvrige angik, var der fire hovedformål for instruksen: at sikre, at grønlænderne vedblev at udgøre en nation af kompetente sælfangere, at forhindre ulovlig handel (snighandel) med monopolvarer, at sikre en ærlig handel med grønlænderne, og at forebygge usædelige forbindelser mellem europæiske mænd og grønlandske kvinder. Hvad det første formål angik, fik inspektører og kolonibestyrere pligt til at sørge for, at de unge generationer, og ikke mindst børnene i de såkaldte blandede ægteskaber, ikke mistede deres forfædres sælfangerkompetencer. Hvad det andet angik, blev det detaljeret indskærpet, hvornår der var tale om ulovlig handel, som kolonibestyreren skulle gribe ind over for. Hvad det tredje angik, fastsatte instruksen standarder for størrelsen af de fade, tønder og baljer, som spækket ved indhandlingen opmåltes i. Hvad det fjerde angik, henvises til kapitlet om demografiske forhold.

Et særligt problem var snighandel mellem grønlændere og udenlandske søfolk, der under henvisning til *force majeure* anløb en af kolonibyerne, eller som opholdt sig til havs uden for kolonien. Kildematerialet antyder, at denne snighandel var ret almindelig, og kolonibestyrernes muligheder for at gribe ind svækkedes af, at de ikke havde nogen klar hjemmel til at kunne forbyde andre grønlændere end deres egne ansatte at besøge skibene. Problemerne omkring snighandel må imidlertid ikke overskygge, at både KGH og dens forgængere tillod privat handel mellem de grønlandske fangere og de han-

dels- og missionsansatte samt besætningsmedlemmerne på besøgende skibe. KGH's handelsmonopol omfattede alene de såkaldte monopolvarer, og det stod alle, og herunder også KGH's egne ansatte, frit for at købe såkaldte "forfriskninger" – rensdyr-, sæl- og hvalkød, fugle, fisk og bær – af villige leverandører. Sådanne former for fuldt ud lovlig privathandel fandt oprindeligt sted som dørsalg, og privathandelen blev i løbet af 1800-tallet så almindelig i de grønlandske kolonier, at konturerne af vore dages tilstande, hvor fangere og fiskere sælger deres friskfangede produkter på et såkaldt "brætmarked", begyndte at aftegne sig.

De varer, som handelen solgte – kaldt: udhandlede – til befolkningen, var oprindeligt opdelt i tre hovedtyper: nødvendighedsvarer, nyttige varer og luksusvarer – dvs. "overdådighedsvarer". Dertil kom en særlig varetype, nemlig varer og proviant "for de danske alene". Ved prisfastsættelsen blev nødvendighedsvarerne og de nyttige varer holdt lave, mens luksusvarerne solgtes med et så stort tillæg, at det forventeligt ville dæmpe kundernes lyst til at forkøbe sig i dem.

Oprindeligt forsynede handelen og missionen sine ansatte med proviant, idet en del af de ansattes løn (kostdeputatet) bestod af fødevarer fra hjemlandet. For ansatte var der – med en forskel i mulighederne, der afspejlede den pågældendes placering i personalehierarkiet – adgang til fra hjemlandet at rekvirere varer, som ikke forhandledes i butikkerne i Grønland. Da almindelige grønlændere oprindeligt ikke havde fri adgang til at indkøbe de varer, der indgik i deputatordningerne, for slet ikke at tale om de særligt rekvirerede, blev den slags varer hurtigt til et skattet betalingsmiddel i den private handel. Generelt er udhandlingen en historie om, hvordan KGH af privathandelen pressedes til at gøre flere og flere varetyper til genstand for fri udhandling til almindelige grønlændere. Tobakken, kaffen og skibsbrødet udgjorde tre af mange eksempler på, hvordan varer, som oprindeligt var forbeholdt europæerne og de indfødte ansatte ved handel og mission, vandt indpas på brætmarkederne. Det tvang handelsledelsen til at opgive sine oprindelige restriktioner på deres udhandling i Grønland. Brændevin og andre former for alkohol var eksempler på det modsatte, for her blev der i koloni-

tiden aldrig tale om fri udhandling. Almindelige grønlændere uden for handelens og missionens tjeneste kunne ved særlige lejligheder – som bonus, når de var daglejere ved handelen, eller i anledning af f.eks. kongens fødselsdag – få udskænket en snaps brændevin. Men købe det i butikkerne fik de ikke lov til.

I 1700-tallet foregik både den officielle ind- og udhandling og privathandelen uden brug af penge. I handelens regnskabsføring optrådte penge som regnepenge, idet både ind- og udhandlingsprodukterne var prissat i rigsdaler, mark og skilling. Men i praksis udbetaltes der ingen penge til de grønlandske leverandører, ligesom disse ikke betalte med penge, når de gjorde indkøb i butikken. I stedet blev handelsomsætningen enten klaret på én gang – som når en fanger indhandlede for ti rigsdaler og samtidigt købte handelsvarer for hele indhandlingsværdien, eller når det i handelens bøger noteredes, at en fanger havde solgt for ti rigsdaler, og han efter at have købt for fem rigsdaler havde fem til gode i butikken.

Omkring 1800 gjordes de første forsøg med KGH's såkaldte kreditsedler eller handelskompagnipenge. Som omtalt i afsnittet om Englandskrigen 1807-14 mistede den grønlandske befolkning i krigsårene tilliden til kreditsedlerne. Men efter krigen genoprettedes den tabte tillid, og omkring 1830 var kreditseddelsystemet veletableret i de grønlandske kolonier, og mulighederne for at sælge uden samtidigt at købe, og omvendt, blev dermed stærkt forbedrede.

Handelsskibenes tur/retur mellem København og Grønland i 1700- og 1800-tallet

Forsyningen af Grønland med handelsvarer samt deputat- og rekvisitionsvarer krævede en besejling, der til langt op i 1800-tallet foregik uden brug af avancerede navigationshjælpemidler. Ser vi på den klassiske kolonitid i midten af 1800-tallet, hvor det interne handelsnet var fuldt udbygget, fandt der i årligt gennemsnit 10 tur/retur rejser fra København til Grønland sted. Det tilsvarende tal fra slutningen af 1700-tallet hed 7-8 rejser. Lasten fra Danmark til kolonierne

androg omkring 1850 knap 1000 kommercelæster eller ca. 2000 tons. Returlasten fra Grønland var normalt mindre end udsendingen. I midten af 1800-tallet opgjorde KGH, at en rejse fra København til Vestgrønland normalt varede mellem 31 og 46 dage, mens returrejsen fra Grønland varede mellem 29 og 39 dage.

Mens indhandlings- og udhandlingspriserne oprindeligt kunne variere fra koloni til koloni, så indførte KGH i 1782 det såkaldte enspris-system. For at undgå, at befolkningen flyttede til de steder, hvor de fik mest for deres indhandlingsvarer, blev indhandlingspriserne fastlagt fra centralt hold. På samme måde blev udhandlingspriserne fastlagt i en særlig prisliste, General-taksten, som årligt fastsattes af direktionen.

Koloniseringen fik ikke kun betydning for befolkningens forbrugs- og afsætningsmuligheder. Tendensen til, at en sti-

Motorskonnerten *Teddy* i kaj ved Den Grønlandske Handels Plads i København. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

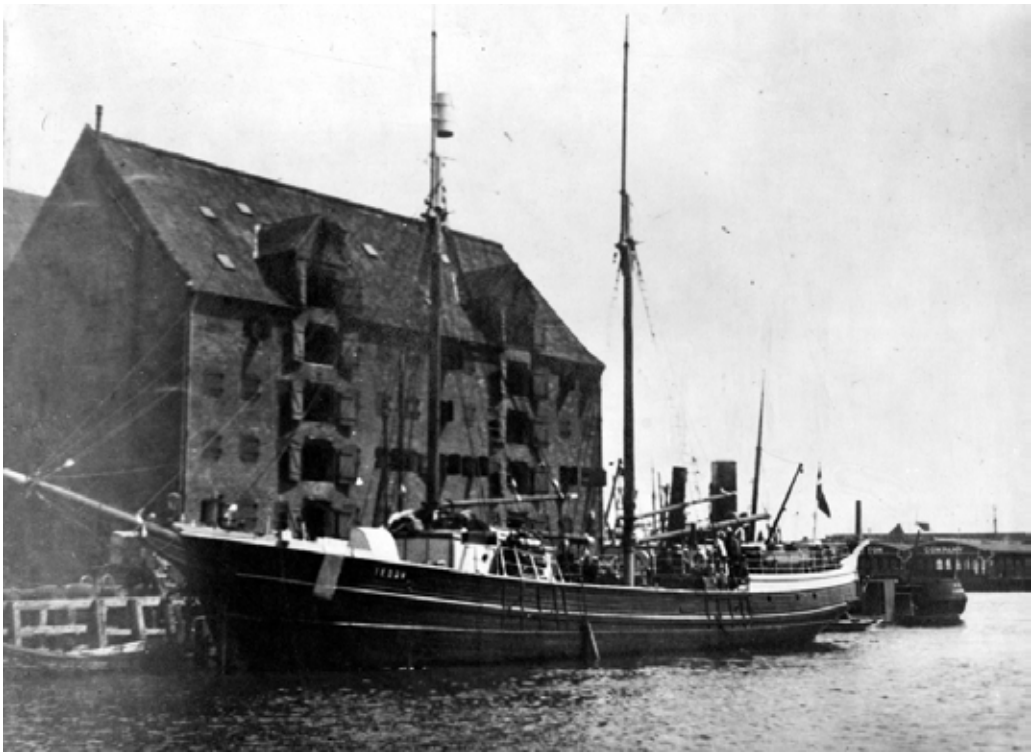

gende del af befolkningen bosatte sig nær koloniens centrale handelsstation, blev hurtigt tydelig. Her skal kun nævnes, at anlægget af udsteder også – men ikke kun, for ønsket om at gøre handelsnettet mere finmasket spillede også ind – var et forsøg på at modvirke, hvad KGH anså for en uhensigtsmæssig befolkningskoncentration i kolonibyerne.

Den kongelige handels udvikling og afvikling

De tre vestnordiske landes handels- og erhvervshistorie fulgtes ikke altid ad, og overgangen fra kongelig handel til fri handel skete på forskellige tidspunkter i de tre lande. Island, det største samfund i regionen, fik frihandel i 1787/88 og uindskrænket handelsfrihed i 1855. Færøerne fik frihandel i 1856, mens KGH's handelsmonopol i Grønland varede frem til 1950. Som et kuriosum kan det i øvrigt nævnes, at KGH som institution levede videre efter ophævelsen af sit århundredgamle monopol og bestod frem til 1986, hvor hjemmestyret overtog virksomheden og videreførte den som Kalaallit Niuerfiat (Grønlændernes Handel eller KNI).

Ved monopolets afskaffelse i Island i 1787/88 blev der oprettet seks købstæder, som man i liberalistisk ånd tænkte sig skulle blive centrene i landet: Reykjavík, Grundarfjörður, Ísafjörður, Akureyri, Eskifjörður og Vestmannaeyjar. Disse købstæder var landets første bydannelser. De øvrige havne var udliggersteder, og ved frihandelens indførelse blev den kongelige handels ejendomme solgt til købmænd, der påtog sig at drive handel på de enkelte steder. Mange af dem var forhenværende monopolkøbmænd. For nogle få islændinge lykkedes det at købe et handelshus eller handelsplads, og lige efter monopolets afskaffelse begyndte jyske købmænd, undertiden i samarbejde med islændinge, at handle i Island. I enkelte tilfælde oprettede også norske handelshuse virksomheder i Island, f.eks. i Ísafjörður.

Allerede i midten af 1700-tallet blev der etableret værkstedshuse i Reykjavík, hvor man ønskede at gøre forsøg med handel og industri, nærmere bestemt uldindustri. Forsøg med fremstilling af svovl blev indledt andre steder i landet. Der blev også købt fartøjer til transport. Værkstedshusene i Reykjavík, også kaldt fabrikker, blev ikke en succes. Men det

andet forsøg, der gjordes med de såkaldte Nye Fabrikker, med aktionærerne fra København i spidsen, repræsenterede ikke desto mindre et vigtigt forsøg på at styrke Reykjavíks og Islands næringsliv. Her fik islændinge indsigt i ny teknisk viden. Først i 1800-tallet begyndte det at lysne. I islandsk historieskrivning opfattes 1700-tallet som det værste århundrede i landets historie. Der var der flere hårde og kolde år. I 1780'erne indtraf der store naturkatastrofer med vulkanudbrud og jordskælv. Ved århundredeskiftet 1800 var der kun omkring 48.000 mennesker i Island, og mange tvivlede på, om landet var beboeligt. Fra 1820 blev klimaforholdene bedre og i de følgende årtier sås der forandringer i fiskeriet. I 1800-tallets anden halvdel blev fiskeriet landets største og vigtigste næringsvej. Bådfiskeriet fortsatte efter gammelt mønster, men antallet af både voksede, samtidigt med at man begyndte at drive havgående fiskeri med sejlskibe, kaldt slupper. Overgangen til anvendelsen af sejlskibe til fiskeri repræsenterer den største forandring i det islandske fiskeri i 1800-tallet. Med et udtryk fra den økonomiske udviklingsteori kan vi betragte slupfiskeriet som "take off" fasen i det moderne islandske fiskeri. Det begyndte ganske beskedent omkring 1800, men tog efterhånden til. Efter 1850 tog væksten til. Indførelsen af slupper – eller "dæksbåde", som de oftest blev kaldt – medførte en stor økonomisk gevinst i forhold til, hvad man kendte fra det eksisterende robådsfiskeri. Da skibsfiskeriet kom i gang, voksede fangsten og fiskeriets afkast for hvert år. Antallet af slupper steg ligeledes hurtigt, og i 1902 var der i alt 144 i Island. I fiskerihistorisk sammenhæng betegnes 1800-tallet gerne som *skútuöldin* – sluppernes tidsalder.

I 1800-tallets sidste halvdel begyndte norske fiskere at fiske sild ved Islands østkyst og senere også ved Nord- og Vestisland. Islændingene indså snart mulighedene i sildefiskeriet, som fra omkring 1880 blev en stadig voksende del af erhvervslivet i specielt Nord- og Østisland. Indtil først i 1900-tallet blev den største del af sildefangsten saltet og eksporteret som saltsild til andre nordiske lande og til landene omkring Østersøen. Men snart kom også sildefabrikker til. De første blev etableret i 1911 med tran og sildemel for øje. I næsten hver eneste fjord og vig i Nord- og Østisland, helt fra Strandir i

vest til de sydlige fjorde i østlandet, opstod der på ganske kort tid sildebyer, hvor man saltede sild i sommeren eller kogte sild til fremstilling af tran og mel. Den mest kendte af disse er Siglufjörður – Nordatlantens sildehovedstad. Byen voksede hurtigt. Således boede der i 1901 i alt 420 mennesker i kommunen, i 1920 1.159, og endelig i 1948 var indbyggertallet vokset til 3.103.

I perioden 1840-1870 var dæksbådene (slupperne) for det meste på hajfiskeri, specielt i Vest- og Nordisland. Hajfiskeriet var meget vigtigt, men er ofte blevet undervurderet i Islands fiskerihistorie. Fra 1700-tallets sidste halvdel og frem til 1870'erne var der en stor og tiltagende efterspørgsel efter hajtran, som blev brugt til gadebelysning i europæiske byer som f.eks. København. Priserne var stigende, og fremstillingen af hajtran gav et lukrativt udbytte. Hajen blev sædvanligvis fanget få sømil fra kysten og gerne om vinteren. En hajfisketur varede i nogle dage, og man indså snart, at dæksbåde passede bedre til denne fangst end de åbne robåde. Desuden kunne dæksbådene rumme en meget større fangst end de små både. Økonomisk set var togterne efter haj med dæksbåde meget fordelagtige. Bådene var forholdsvis billige i indkøb, bemandet med billig arbejdskraft, og fremstillingen af tranen krævede ikke de store investeringer. De gunstige priser gjorde det muligt for ejeren at tilbagebetale købet af dæksbåden efter et eller to år, også selvom fiskesæsonen kun varede 4-5 måneder om året – fra slutningen af marts til sidst i juli. Hvis dæksbådene stod for det første "take-off" i det islandske fiskeri, så var hajfiskeriet derfor drivkraften bag det hele. De gunstige forhold i netop denne virksomhed gjorde det muligt for mange islændinge at erhverve en dæksbåd, som de kunne drive med overskud i en årsrække. Da priserne på tran begyndte at falde markant efter 1870, udrustede man skibenes besætninger med håndsnører og gik over til torskefiskeri.

Den færøske handel var fra 1709 til 1771 under Rentekammerets nordenfjeldske Renteskriverkontor, og nogle år efter blev færøhandelen administreret sammen med Island og Finmarken. I 1781 kom også den grønlandske handel med i Den kongelige grønlandske, islandske, finmarkske og færøske Handel.

Med en fast færøsk handelstakst fra 1691 til 1790, også benævnt 'Hundredaarstaxten', var der ingen dynamik i landets handel. For staten havde færøhandelen kun ringe betydning. I perioden 1709-76 havde den færøske handel til huse på forskellige adresser i København og blev varetaget af en købmand, mens handelen på Færøerne frem til 1830'erne holdt til på Tinganes i Tórshavn med en handelsforvalter, en lille stab, samt nogle løsarbejdere til losning og lastning. Handelsforvalteren kontrollerede varerne, og han rationerede også om nødvendigt. De 4–5000 indbyggere på øerne havde enten gæld eller tilgodehavende i kramboden i Tinganes. Generelt fyldte de opgående varer til Færøerne mere end de nedgående til København. Fremstillingen af uldvarer, der solgtes på auktioner i København, var en god handel for færingerne, f.eks. udgjorde hoser i årene 1771-75 hen ved 97 % af den samlede eksport. Det gav øget velstand på Færøerne og opmuntrede ikke til at søge andre næringsveje.

I det 18. århundrede var handelen en tryghedsskabende og stabiliserende faktor. Afsætningsmulighederne for varerne var gode, og tilførslen af de nødvendige varer var nogenlunde regelmæssig. Jordbesidderne og embedstanden talte dog om, at Tórshavn i de sidste årtier af 1800-tallet voksede for hurtigt. Der blev talt om byens skadelige udvidelse og om en for stor koncentration af besiddelsesløse indbyggere. De ernærede sig som tjenestefolk, daglejere og tiggere, som drog ud til bygderne for at tigge uld til egen hosebinding.

Der var tanker fremme om frihandel sidst i 1700-tallet, uden tvivl inspireret af den kongelige islandske og finmarkske monopolhandels ophævelse. De liberalistiske tanker nåede også Færøerne. Imidlertid gav den færøske handel et stort underskud. Sidst i 1700-tallet var den en dårlig forretning, og bl.a. derfor ønskede myndighederne at frigive handelen. På grund af protester fra nogle fremstående personer i Eysturoy blev der dog i stedet i 1790 nedsat en kommission, som skulle arbejde med at finde andre givtige næringsveje, f.eks. forbedring af uldfabrikationen, bedre udnyttelse af stenkul og udstykning af udmarken til kartoffeldyrkning.

I 1797 fik den færøske og den grønlandske handel hver sin ledelse. Begge sorterede dog under Den færøske og grønland-

ske Handels Kommission, hvis opgave det bl.a. var at gøre rede for og se nærmere på spørgsmålet om en fremtidig frihandel. Ved Danmarks inddragelse i Napoleonskrigen i 1807 faldt frihandelsspørgsmålet imidlertid bort igen. Som en rest af frihandelstankerne gik man dog bort fra hundredeårstakstens ufleksible priser, og fra 1801 fik handelen mere svingende priser. Fra 1814 og frem til frihandelens indførelse i 1856, blev taksten justeret årligt.

I 1820'erne så det ud til, at den statslige monopolhandel på Færøerne hverken havde gavnet land eller konge. Den skulle være kommerciel og på samme tid også forsyne Færøerne med nødvendige varer, hvilket ikke var så ligetil. Produktionen af hoser, og fra sidst i det 18. århundrede også uldtrøjer, var ikke et tilstrækkeligt grundlag for frihandel. Den kongelige handel på Færøerne fungerede som en social institution med konservative konsekvenser for øernes næringsliv. Myndighederne i Danmark ønskede at reformere handelen, men på Færøerne var man ikke rigtig stemt for forandringer og udviste sammen med det danske embedsværk i landet et forsigtigt og konservativt sindelag.

Det er værd at pointere, at færøhandelen var den eneste af de nordatlantiske handeler, som måtte nøjes med kun ét udhandelssted. Kun i Tórshavn fandtes en butik, hvilket gjorde bygdefolks handelsærinder besværlige og til tider også farefulde. I 1830'erne kom der dog vigtige innovationer i måden, hvorpå færøhandelen fungerede. For det første blev handelen decentraliseret ved oprettelsen af tre filialer uden for Tórshavn – i Tvøroyri i Suðuroy i 1836, i Klaksvík i Norðoyar i 1838 og i Vestmanna i det nordlige Streymoy i 1839. For det andet begyndte man at indhandle først klipfisk, og i 1840'erne også fersk fisk. Selv om denne produktion ikke gav givtige resultater lige det samme, øjnedes ikke desto mindre konturerne af en ny færøsk virkelighed, nemlig en transformation fra landsbrugsøkonomi til handelskapitalisme med maritimt indhold.

Skønt KGH fortsatte ind i det 20. århundrede, så var det ikke ensbetydende med, at der intet skete med handelen i Grønland.

Koloniseringen kom til at betyde en udvidelse af mulighederne for beskæftigelse i Grønland. Før 1721 var der stort set kun én erhvervsmulighed for den mandlige befolkning, nemlig livet som sælfanger med tilknyttet fiskeri. Da den første grønlænder i midten af 1700-tallet blev fastansat ved handelen, startede en udvikling, der ved midten af 1800-tallet havde ført til, at flertallet af KGH-ansatte i Grønland rekrutteredes fra det lokale arbejdsmarked. Det samme gjorde sig gældende for praktisk talt også alle kateketerne, dvs. missionærmedhjælperne.

Fastansatte grønlændere ved handel og mission fik normalt lavere aflønning end deres europæiske kolleger, og også deres aflønning var opdelt i en pengedel og en deputatsdel. For de ansatte på mellemlederniveau, dvs. udstedsbestyrere og overkateketer, var der, om end i reduceret omfang, samme adgang til at rekvirere kommissionsvarer samt spiritus til eget brug, som deres danske kolleger havde. At blive fastansat ved handelen, der som mulighed betragtet især stod åben for de såkaldte blandinger, indebar vigtige fordele. Dels undgik man at skulle leve af den kajakfangst, der indebar en høj dødelighedsrisiko. Dels fik man en fast indkomst, som lå betydeligt over, hvad en fanger i gennemsnit modtog i betaling for sin indhandling. Det samtidige bortfald af resultaterne af egen subsistensfangst kompenseredes af de muligheder for at købe friske fødevarer til en billig penge, som den lokale bræthandel gav, samt den ansattes adgang til at kunne købe spæk og skind til favørpris i handelens egne butikker.

De liberalistiske strømninger i 1800-tallets Danmark gjorde sig også gældende i forbindelse med statens monopol på grønlandshandelen. Allerede i 1788 nedsattes en kongelig Kommission, hvor spørgsmålet om frihandel i Grønland indgik blandt opgaverne. Tiden fandtes dog ikke moden. En efterfølgende kommission fra 1835 nåede frem til samme resultat, men dens betænkning førte dog til en række liberaliseringer af bl.a. udhandlingen, hvor restriktioner, som tidligere havde hindret eller begrænset den frie udhandling af bestemte varer, f.eks. kaffe og kandis, til almindelige grønlændere, nu begrænsedes eller fjernedes.

Da demokrati og folkestyre i 1849 erstattede det gamle

enevælde, havde KGH et pænt overskud. I forhold til de samlede omkostninger beløb overskuddet sig på dette tidspunkt til 16 procent. Liberale røster i og uden for Rigsdagen krævede, at private foretagender fik adgang til at drive virksomhed i de grønlandske kolonier, og at der skulle gives en højere indhandlingsbetaling til de grønlandske fangere, hvis produkter skabte handelens overskud. I 1851 nedsattes endnu en kommission til at overveje frihandelsspørgsmålet. Skønt også den anbefalede, at KGH's monopol bevaredes, så gjorde den i sin betænkning det klart, at formålet med monopolet var dets egen afskaffelse. Tiden var stadig ikke moden til frihandel, men det var KGH-direktionens ansvar, at den snarest muligt blev det.

Forhindring for fremskridt eller stabilitet og tryghed?

I folketingssamlingerne i 1862-1866 udspillede der sig en intens debat om grønlandshandelens fremtid. Endnu en kommission – 1863-kommissionen – afgav betænkning som sagen. Her var KGH meget tæt på at miste sine snart århundredgamle monopolrettigheder i Vestgrønland. Men slutresultatet blev som tidligere. Rigsdagen lod statshandelsmonopolet fortsætte i en ikke nærmere afgrænset periode, indtil, som det stadig hed, situationen og den grønlandske befolkning var moden til mere frie handelsforhold.

At det gik på den måde, skyldes i høj grad H. J. Rink (1819-1893), der på daværende tidspunkt var inspektør for Sydgrønland. Rink, der som både videnskabsmand og embedsmand var særdeles skrivende, og som publicerede en lang række skrifter om geografiske og geologiske forhold og om befolkningens materielle og åndelige kultur, var overbevist om, at den eneste varige erhvervskilde, som en befolkning i Grønland kunne bygge på, var sælfangst suppleret med lejlighedsvis fiskeri og rensdyrjagt. Kriselignende tegn i Sydgrønland fortolkede han som udtryk for befolkningens kulturtab. Dette kulturtab gav sig udtryk i et alt for stort forbrug af kandis, kaffe og andre importerede lækkerier, og i en i forhold til befolkningens eget behov alt for stor indhandling af spæk og skind til KGH. Den gav sig også udtryk i et tab af den disciplin og orden, som

de hedenske skikke og vedtægter havde opretholdt, før den kristne mission kom til landet. Begge typer kulturtab førte iflg. Rink og hans meningsfæller til det samme triste resultat, nemlig en manglende vedligeholdelse af de gamle sælfangerkompetencer, og en stigende tilbøjelighed til at voksne mænd levede som fiskere og snyltere, der i kraft af gamle fangstdelingsregler kunne lade sig underholde af deres sælfangende boplads- og husfæller.

Rink opfattede således den sydgrønlandske sælfangerkulturs krise i 1860'erne og 1870'erne som et udtryk for et erhvervsmæssigt kompetencetab hos et stigende antal grønlandske mænd, og ikke som udtryk for en begyndende nedgang i antallet af sæler langs den sydvestgrønlandske kyst. Hans evne til at få beslutningstagerne til at følge sin opfattelse medførte, at der kom til at gå endnu ca. 50 år, førend de danske kolonimyndigheder aktivt forsøgte at udvide den palet af erhvervsmuligheder, der stod åben for landets befolkning.

Medvirkende til, at Rigsdagens grønlandsdebatter i 1850'erne og 1860'erne ikke førte til en hel eller delvis afskaffelse af monopolsystemet, var, at en kortvarig forsøgsfase fra 1835 til 1841, hvor et privat firma fik lov at drive erhvervsvirksomhed på bestemte steder i det centrale Sydvestgrønland, blev udlagt som en bekræftelse af, at en indskrænkning af monopolet gav banen fri for egennyttige lykkeriddere. På samme måde fortolkedes forsøg med intensiveret torskefiskeri, som først KGH fra 1837 til 1841 og dernæst fra 1847 til 1851 en privat virksomhed stod for, som bekræftelser af, at fiskefangstens udbytte var så svingende, at man ikke kunne bygge et levedygtigt erhverv på den. I denne forbindelse skal dog nævnes, at skønt 1800-tallets sidste halvdel som helhed var præget af erhvervspolitisk konservatisme, så blev der i samme periode i privat regi påbegyndt en succesrig brydning af kryolit ved Ivittuut i Sydgrønland.

Som direktør for KGH i årene 1871 til 1882 kom Rink også til at forestå den revision af Instruksen, som kom i 1873. Revisionen var tiltrængt, for i den mellemliggende periode var der blevet indført en række bestemmelser, der supplerede dem fra 1782. Men i det store og hele var 1873 instruksen ikke andet og mere end en opdatering af de gamle bestemmelser i

en mere liberalistisk ånd. I nogles øjne var dette udtryk for, at den kongelige statshandel var garant for ro og tryghed i det grønlandske samfund. I andres var det udtryk for, at den var garant for stilstand og konservatisme.

En lignende konklusion kan drages om den kongelige handel på Færøerne hvor der både herskede tryghed, og på den anden side også stilstand. Færøhandelen var efter halvandet århundrede som kongelig handel fra 1709 til 1856 i bund og grund en fortsættelse af andre forudgående monopolhandeler helt tilbage fra 1524. Bortset fra den ulovlige smughandel kendte færingerne ikke til anden form for handel. I det store og hele var handelen stabilt administreret gennem både 1600- og 1700-tallet. Det gav en vis tryghedsfornemmelse, at eksporten af uldvarer kunne afsættes på markedet, og enehandelens pligt til at forsyne landet med livsvigtige fornødenheder betød, at varer kom nogenlunde regelmæssigt til landet. Den gæld, som nogle kom i til handelen, blev administreret lempeligt og kunne antage karakter af livslang kredit, og den sociale og økonomiske tryghed skabte rammer, der ikke ansporede til innovationer inden for fiskeri og andre erhvervsmuligheder. Fiskeriet forblev et bierhverv i enehandelstiden.

Vandringen fra bygderne til Tórshavn faldt sammen med Ryberghandelens aktiviteter i de sidste årtier af 1700-tallet. Rybergtiden ses ofte som en historisk parentes, men her fandt de første, omend mislykkede forsøg med havfiskeri i færøsk og islandsk farvand sted. I Rybergtiden tiltrak Tórshavn landets bondeproletariat, mens borgerlige elementer kom til byen fra udlandet. Nye håndværk blev introduceret og Tórshavn begyndte at udvikle sig til et bysamfund, uagtet at der kun var 554 indbyggere i byen i 1801.

I Færøernes nye skibsfiskersamfund i anden halvdel af 1800-tallet blev redernes fiskeprodukter afsat på markedet i middelhavslandene. Som systemet var skruet sammen, fik rederne først likvide midler sent på efteråret, og først derefter kunne fiskere, fiskepiger og andre få udbetalt deres løn. De sene lønudbetalinger betød, at fiskernes og fiskerpigernes løn frem til den endelige lønudbetaling og afregning blev udbetalt i varer. Dette såkaldte truck-system kan ses som en fortsættelse af de konti, man havde i kramboden i Tinganes i

den kongelige handels tid. Men dog med den store forskel, at man i det nye samfund ikke fik kredit hele livet. Systemet med kontrabog blev praktiseret forskelligt fra sted til sted, indtil det formelt afskaffedes i 1937, da loven om kontant lønudbetaling trådte i kraft.

Den kongelige handels etablering af butiksfilialer på stederne i 1830'erne førte til en positiv udvikling i Tvøroyri og i Klaksvík. Tvøroyri var en udmark mellem to bondebygder, og Klaksvík et ubeboet sted i nærheden af spredt bebyggelse med bondebygder. Her opstod to vigtige og dynamiske erhvervs- og fiskerbyer i løbet af 1800-tallets sidste og 1900-tallets første årtier. I Tvøroyri i Suðuroy bosatte sig arbejdere og fiskere fra hele landet, mens Klaksvík befolkedes af folk fra de nærmeste bygder i Norðuroyar og Eysturoy. Også Tórshavn voksede støt. Det gamle samfunds struktur og demografiske enheder var i opløsning.

Erhvervs- og næringsliv i tiden ca. 1850-2000

Erland Viberg Joensen, Daniel Thorleifsen, Guðni Th. Jóhannesson, Jón Th. Thór, Nils Kolle

Som nævnt foregik den historiske transformation fra monopol- til frihandel på forskellige tidspunkter i de tre vestnordiske lande. Hvorvidt også moderniseringen foregik i forskellige tempi kan diskuteres, men det er en kendsgerning, at Island som det første af landene påbegyndte havgående skibsfiskeri i begyndelsen af 1800-tallet. I tiden efter 1850 tog skibsfiskeriet (skútuöldin) til, mens det færøske skibsfiskeri (sluppfíðin) først for alvor kom i gang sidst i det 19. århundrede. I Grønland begyndte det kommercielle fiskeri endnu senere, idet de videnskabelige undersøgelser af fiskeriets muligheder fra starten af 1900-tallet repræsenterer de første spæde trin.

Fra ca. 1850 og indtil årtusindskiftet 2000 er der sket kolossale forandringer i det islandske nærings- og erhvervsliv – og i islændingenes livsvilkår. I midten af 1800-tallets regnedes Island stadigvæk blandt Europas allerfattigste lande. Ved udgangen af 1900-tallet var det islandske folk et af verdens rigeste. Indtægter per capita var blandt de højeste i hele verden, og den demografiske vækst var den største i Europa – omkring 1 % p.a. Den gennemsnitlige levealder voksede for næsten hvert år, og livskvaliteten var høj.

Vi kan uden tvivl finde mange forklaringer på den relativt hurtige forandring. Den vigtigste var den økonomiske forandring og overgangen fra bonde- til fiskersamfund.

Det 19. og 20. århundrede varslede nye tider for nærings- og erhvervslivet i den vestnordiske region.

Indhandling af spæk fra havpattedyr var det primære

grundlag for KGH's økonomiske aktivitet i Grønland og fortsatte med at være det indtil et stykke ind i 1900-tallet. Langt den største del af KGH's indtægter stammede fra salget af et enkelt produkt, tran. Hajfiskeri blev fra midten af 1800-tallet udbredt og fandt sted langs den grønlandske vestkyst. Dette fiskeri havde dog langt større betydning for Nordgrønland end Sydgrønland. Hajlever, som ved udsmeltning gav 50 % tranolie, blev inkluderet i handelens buket af indhandlingsvarer i 1835. Fiskeriet blev drevet fra kajak eller båd, og om vinteren også fra fastisen. Oprindelig benyttedes udelukkende snøre, men senere gik man over til at bruge langliner. Fra midten af 1800-tallet begyndte monopolhandelen at opkøbe torskelever, der også kunne koges til tranolie, som indhandlingsvare. Nogen stor indhandling blev der dog ikke tale om. Fiskeriet var i økonomisk og teknisk henseende på et meget lavt stade, idet KGH var tilbageholdende med at ophjælpe fiskeriet for ikke at trække de grønlandske fangere væk fra sælfangsten. Ud fra et traditionelt økonomisk synspunkt var fangsten af havpattedyr mere vigtig og givtig, da den ikke kun tjente til at brødføde befolkningen, men også skabte biprodukter til grønlænderne i form af tran til lys og opvarmning og skind til tøj og telte, kajakker og konebåde.

Sælfangst i 1800-tallets Grønland

I Grønland fastholdt KGH sælfangst som det dominerende erhverv gennem 1800-tallet. Man etablerede en række udsteder og bopladser for at sprede befolkningen mest muligt, og på den måde udnytte sælfangsten optimalt. I 1901 var der 11.621 indbyggere i Grønland, hvoraf 80 % levede i 50 udsteder og 120 bopladser, mens 20 % levede i 13 kolonisteder. I 1853 var der 1.400 mænd i aldersgruppen 20-55 år, som ikke var ansat i KGH, og 1.000 af dem var registreret som fangere. Selvom fiskerne ikke var specificeret i fangstlisterne, var der i slutningen af 1800-tallet registreret omkring 400 fiskere.

Indtil 1880 lå priserne på tran højt. Efterspørgslen efter tran var tilfredsstillende for KGH, og udbuddet begrænsedes af, at hvalfangsten i Nordatlanten og ved Grønland, der leverede en væsentlig del af verdensmarkedets tranforsyning, var i tilbagegang som følge af rovdrift på bestanden. I 1800-tallets sidste fjerdedel fik tranen hård konkurrence fra den mineralske olie og fra gas. Petroleum var kommet på markedet omkring 1860 og kunne leveres billigere. Det var umuligt at forhindre, at markedspriserne på tran begyndte at falde, og KGH, der tidligere kørte med overskud og gav indtægter til det danske stat, begyndte at få underskud.

Spørgsmålet om statsvirksomheden KGH's eneret til handel i Grønland aktualiseredes igen i begyndelsen af 1900-tallet. Indenrigsministeriet modtog ansøgninger fra en række erhvervsfolk i Danmark, der ønskede at anvende Grønlands ressourcer og give kapitalen i Danmark vækstbetingelser ved investeringsinitiativer inden for især eksportorienteret fiskeri, fåreavl og minedrift. I foråret 1906 besluttede KGH's direktorat at engagere et par færøske kuttere til at fiske langs kysten i Grønland. Da der samtidig indkom et andragende fra en færøsk kutterejer og fisker, Napoleon Andreasen, om en lignende tilladelse, blev sidstnævnte engageret til at forestå et fiskeriforsøg samme år. Som en opfølgning herpå stillede indenrigsministeren på finansloven 1907-08 en bevilling på i alt 135.000 kr. til rådighed for en tre-årig periode til at foretage de fiskeriundersøgelser ved Grønlands vestkyst, som blev kendt som Tjalfe-ekspeditionen 1908-09. Formålet med undersøgelserne skulle udelukkende være at skabe en udvidet erhvervskilde for den grønlandske befolkning, navnlig den del, der ikke ernærede sig ved sælfangst. Fiskeriundersøgelserne, ledet af Adolf Jensen, førte til et kommercielt erhvervsfiskeri, først efter helleflynder og hellefisk, og senere efter torsk. I Qeqertarsuatsiaat ved Nuuk og Sarfannguaq ved Sisimiut oprettedes fra 1909 de første fiskeristationer for tilvirkning af torsk til klipfisk og saltfisk. Etableringen af indhandlingssteder fortsatte de følgende år på de steder, hvor fiskeriet efterhånden tog til.

Den statslige monopolhandel i kolonierne i Grønland fortsatte, men kom til at hvile på et ændret erhvervsgrundlag.

Der skete i 1920'erne et erhvervsskifte fra sælfangst til kommercielt fiskeri, og i løbet af mellemkrigstiden kom værdien af indhandlede og forarbejdede fiskeprodukter til at overstige værdien af indhandlede fangstprodukter. Omlægningen skete især i Midt- og Sydgrønland, hvor der var åbent vand hele året. I Diskobugten kom indenskærs rejefiskeri for alvor i gang i 1960'erne og kombineredes med fiskeri efter hellefisk. I områder med isbelægning om vinteren, dvs. i Østgrønland, Uummannaq og Upernavik, dominerede sælfangsten med fiskeri som supplement indtil 1980'erne, hvor fiskeriet mere og mere vandt indpas. I dagens Grønland er det derfor kun Thule-området, som stadig i overvejende grad er et fangerområde.

I årene før den kongelige handels afskaffelse på Færøerne i 1856 var der enkelte tilløb til havgående fiskeri og klipfiskeproduktion. I 1845 blev en dansk-islænding tilkaldt af handelen for at gøre et første forsøg på færøsk produktion af klipfisk, og i årene 1841-50 udgjorde fiskeprodukter ca. 40 % af eksporten. I 1859, tre år efter den kongelige handels ophør, blev den første fiskelast sendt direkte fra Færøerne til markedet i Sydeuropa.

Udenlandske handelshuse på Færøerne i 1800-tallets frihandelstid

I årene efter frihandelens indførelse var flere udenlandske aktører blandt de første til at indløse næringsbrev. Nævnes kan M. C. Restorff (Tórshavn), hamburgerkøbmanden C. F. Siemsen (Vestmanna og Tórshavn), A. W. Skibsted (Tórshavn), der i øvrigt som den første og med rentekammerets tilladelse havde forsøgt sig med skibsfiskeri i 1840'erne, Jørgen Bech & Sønner (Klaksvík) samt danskeren T. F. Thomsen (Tvøroyri), der allerede var aktiv som købmand i Island. Enkelte af de udenlandske foretagenders ejere var aldrig selv på Færøerne, men de blev sammen med de større færøske handelshuse – som sædvanligvis bestod af en købmandsforretning, skibsrederi med henblik på fiskeri og filialer ude i bygderne, hvor de solgte almindelige husholdningsvarer og

indhandlede fangsten fra bådfiskere – bærere af den handelskapitalistiske udvikling på Færøerne.

Et enkelt forsøg på industriel produktion af guano, lim og medicin-tran blev gjort af et svensk-britisk selskab i et fabriksanlæg i Tórshavn i 1887, men det gik fallit efter få år. Fangst af store hvaler startede med den første hvalfangststation i 1894. Efter nogle år var der syv stationer, der også beskæftigede arbejdskraft ombord på hvaldampere. De var hovedsagelig finansieret af norske interesser og havde blåhval som deres foretrukne fangst. I det 20. århundrede var der dog kun to af de største produktionssamfund tilbage.

Det var først i 1880-90'erne, at skibsfiskersamfundet fik sit gennembrud. Omkring 1900 var der ca. 80 fiskefartøjer af slup-typen i den færøske fiskeriflåde, og i årene 1895-99 udgjorde fiskeprodukter ca. 95 % af eksporten. Færøerne, som indtil da havde været et førindustrielt samfund baseret på bondeøkonomi og naturaliehusholdning, ændredes hurtigt i retning af et moderne fiskerisamfund.

Fra nær- til fjernfiskeri – ind i det 20. århundrede

Det havgående skibsfiskeri i Island var forskelligt fra det traditionelle fiskeri med åbne robåde. Man holdt ikke fast ved de oprindelige fiskesæsoner, men drev mest fiskeri fra marts/april til juli/august. I perioden fra ca. 1830 til 1870 fiskede dæksbådene for det meste, og til tider udelukkende grønlandshaj – havkal eller hákarl. Årsagen var den store efterspørgsel efter tran, der som tidligere nævnt bl.a. blev anvendt til gadebelysning i Europas storbyer. Prisen på tran steg næsten uafbrudt, og der er flere eksempler på, at erhvervede slupper kunne tilbagebetales på to år. Omkring 1870 begyndte prisen på tran at falde på grund af indførslen af petroleum, gas og kerosene i Danmark og på de øvrige markeder. Herefter lagde slupperne fiskeriet om til torskefiskeri og lign. med håndsnøre. I perioden fra ca. 1870 til første verdenskrig var der gode markedspriser for torsk, og specielt gode priser for saltfisk i Spanien og de øvrige middelhavslande.

Fiskesæsonen var kort, godt 4-5 måneder om året, men togterne betalte sig. Skibene var billige, driften ligeledes. Selvom fiskernes løn var lav, så lå den normalt højere end bådsfiskernes og landbrugsarbejdernes lønninger, og da de fleste skibe var gamle, undlod rederne ofte at bruge penge på forsikring. Næsten alle velhavende bønder og borgere kunne skaffe sig en slup. I området ved Eyjafjörður i Nordisland ejedes skibene næsten udelukkende af bønder, mens det i andre dele af landet mest var købmænd, som stod som redere. Produktionen af hajtran var meget billig og krævede ikke nogen nævneværdig arbejdsindsats. Det modsatte var derimod tilfældet ved produktionen af saltfisk. Torskefiskeri var langt mere kapitalkrævende end hajfiskeri. Derfor kom de fleste slupper, også dem i Nordisland, på købmandshænder efter 1870. Bøndernes skibe blev solgt til redere i byerne, som voksede hurtigt. Samtidig blev der indkøbt sejlskibe, såkaldte kuttere, fra Storbritannien. De bedste eksempler er Reykjavík og Ísafjörður, som var landets største byer ved århundredskiftet 1900. Den tredjestørste var Akureyri, som også var en såkaldt sildeby og et servicecenter. Den fjerdestørste by var Seyðisfjörður i Østisland, som først og fremmest var en sildeby.

Revolution i det islandske fiskerierhverv – motoriseringen først i det 20. århundrede

I begyndelsen af 1900-tallet oplevede man en revolution i det islandske fiskeri. Den første motorbåd kom til landet i 1902 og den første damptrawler i 1905. I løbet af ti år blev hele den islandske fiskeflåde motoriseret. Motorbåde og damptrawlere afløste de åbne robåde og slupper. Effektiviseringsgevinster førte til, at flådens fangsttal og fiskeriets afkast flerdobledes på relativ kort tid samtidig med, at flådens tonnage blev meget større.

Ved årsskiftet 1916/1917 ejede de islandske rederier 21 damptrawlere. Halvdelen af dem, ti skibe, blev i slutningen af 1917 solgt til Frankrig, men efter første verdenskrig begyndte man at forny flåden. I 1925 var der 47 damptrawlere i Island.

Damptrawleren *Jón forseti* kom til Island i 1907 og var den første damptrawler, der blev bygget til islandske rederier. ©Þjóðminjasafn Íslands.

I kriseårene i 1930'erne faldt antallet af damptrawlere. I 1939 var der 37 trawlere tilbage i landet, og mange af dem var gamle og udrangerede. Den ældste trawlers byggeår var 1902. Samtidig steg antallet af store og små motorbåde næsten uafbrudt, og i 1939 var antallet lige over 1000. Derudover indgik ca. 100 robåde, hvor de fleste var små og drev hjemmefiskeri, og 25 gamle dampskibe, såkaldte nordsøtrawlere, i landets fiskeriflåde i dette år. De sidstnævnte fiskede mest med langline i vintersæsonen, men var på sildefiskeri om sommeren. Hele flåden, med undtagelse af de åbne robåde, var på torskefiskeri om vinteren og på sildefiskeri i sommerperioden.

De hundrede robåde, som indgik i Islands fiskeriflåde på tærsklen til anden verdenskrig, viser at den traditionelle livsform med bådfiskeri stadigvæk praktiseredes langt ind i 1900-tallet. Men fremtiden tilhørte det nye fiskerierhverv med dets nye teknologi, dets maskinkraft og dets effektive fangstmetoder, som inkluderede både langliner og først og fremmest trawl.

Hvad angår grønlandsk fiskeri, så var den traditionelle fangst fra åbne fartøjer (kajak) også et af den maritime grønlandske folkekulturs mest rodfæstede elementer. Men samtidigt forestod en fornyelse i fiskeriet fra århundredskiftet 1900

og frem. Faktisk var der i det grønlandske fiskerierhverv tale om en kontinuerlig revolution igennem hele det 20. århundrede.

Udviklingen af fiskeriet i Vestgrønland i 1900-tallet startede med en førindustriel fase med stigende torskefiskeri fra ca. 1910, der startede i det sydlige Grønland. Fasen var karakteriseret af indenskærs småbådsfiskeri, som fokuserede på produktion af saltet fisk om sommeren og tørrede produkter om vinteren. I et enkelt distrikt skete allerede i denne fase en første industriel fiskeproduktion, nemlig i forbindelse med anlæggelse af hermetikfabrikken i Sisimiut i 1924, hvor der produceres først helleflynder og senere rejer på dåse. Helleflynderproduktionen var baseret på udenskærsfiskeri, hvor slupper bemandet med lokale fiskere blev slæbt frem og tilbage hver dag til fiskebankerne af fabrikkens motorbåd. I 1920'erne anskaffede en gruppe fiskere fra Sisimiut som de første grønlændere en fælles motorbåd *Nakuaq* til helleflynderfiskeriet. Derefter kom en landbaseret industrialisering af fiskeforarbejdningen fra 1950, hvor der blev gjort brug af moderne fryseteknologi. I tredje fase fra 1970 udvikledes skibsbaseret produktion i en stor skala, baseret på offshore fiskeri fra trawlere og lokalfiskeri inden for 200 sømil. I starten var teknologien for det meste fiskeri med håndsnøre og senere langline. Fra 1948 gik udviklingen i retning af brug af bundgarn og trawlfiskeri, der intensiveredes med rejefiskeriet fra 1970'erne.

Selvom vi ikke kan sige præcist, hvor stort omfanget var af det traditionelle grønlandske fiskeri i førkolonial tid, så ved vi til gengæld noget om vigtigheden af fiskeriet i 1800-tallet. Fisk var ganske vist ikke dengang en indhandlingsvare hos KGH, men alligevel beregnede en samtidig kender af forholdene, at forbruget af fisk i Sydgrønlands inspektorat lå på højde med forbruget af kød og spæk fra havpattedyr i midten af 1800-tallet. Forbruget af rensdyrkød, fugle og hvalkød svarede målt i vægt til konsumptionen af torsk. Fiskeriet spillede altså en væsentlig rolle som supplement i hverdagen.

Som følge af en stigning i havtemperaturen voksede torskebestandene i vestgrønlandske farvande. I 1920'erne startede småbådsfiskeriet indenskærs efter torsk, hovedsagelig med

henblik på produktion af saltfisk. Det mest markante træk ved denne overgang fra fangst til fiskeri skete dog på land, hvor fiskefangsten forarbejdedes. Udviklingen var et markant traditionsbrud, der skabte ændringer i arbejdsmønstre og arbejdsdeling i landet. Der ansattes lønarbejdere i fiskeindustrien, og kvinderne fik indtjeningsmuligheder uden for hjemmet i form af lønnet arbejde i fiskeriets forarbejdningsvirksomheder. Denne udvikling var mere mærkbar end selve udviklingen i fiskeriet ude på havet.

Overgangen fra fangererhvervet med sædvanligt fiskeri til eksportorienteret fiskeri var faktisk en videreudvikling af traditionen. Ved fangstmetodens udvikling begyndte en gruppe fangere, der tillige også drev lejlighedsfiskeri, at gøre det på en anden måde. Det var selvfølgelig i denne befolkningsgruppes interesse at forbedre forholdene i fiskerierhvervet, og da KGH ikke interesserede sig for indhandling af fisk, var de grønlandske fiskeredskaber ikke blevet udviklet i nævneværdig grad. Kajakken var et dårligt fiskefartøj. Fiskeredskabet – en pilk på en håndsnøre – var tidskrævende at bruge, og der var, bortset fra haj- og torskelever, kun ringe muligheder for at indhandle fisk. Det stod klart for enhver, at skulle produktiviteten forøges, måtte der ske ændringer. Udviklingen gik fra kajak til jollefiskeri. Og for sælfangerne var det også ønskeligt at forøge indtægterne fra sommerens lejlighedsfiskeri.

Først og fremmest måtte der anskaffes bedre fiskefartøjer og i de følgende år voksede antallet af robåde støt. Der byggedes forskellige typer, navnlig små, fladbundede pramme på 10-14 fod, men der kom først fart på ved anskaffelsen af træbåde i 1920'erne. I 1920 var der 387 sådanne både, og antallet var vokset til 1471 i 1935. Skridtet fra kajak til træjolle var betydningsfuldt, men hvis fiskeriet skulle udvikles, måtte man også gennemgå en mekanisering. Med indførelsen af havgående motorbåde varsledes der for alvor nye tider.

Grønlandsk fiskeri med langline fra motorbåde

Med fiskeriforsøgene fra 1906 og 1908-1909 lærte befolkningen at fiske med langliner. Samtidig begyndte grønlænderne

at fiske fra de såkaldte doryer. Disse blev slæbt ud på fiskebankerne. Fiskeriet med langliner efter helleflynder gik godt ved de centralvestgrønlandske kolonier, især omkring Sisimiut. Fra omkring 1923 begyndte man at sætte linerne direkte fra motorbåden. Ved Nuuk indsattes i disse år også større fartøjer som moderskibe i torskefiskeriet. Omkring 1930 skete der en markant teknologisk udvikling. Da begyndte man at anvende flydende langliner, ophængt mellem bøjer. Disse torskelangliner kom snart til at dominere torskefiskeriet. I 1945 var det almindeligt med 250-1000 kroge pr. mand pr. fiskedag mod 100-600 omkring 1930. Torskefiskeriet fra motorbåde gav således fem gange så stort udbytte som fiskeriet fra robådene.

Den øgede tilstrømning af fisk i de grønlandske farvande, lokkede også fremmede fiskere til. Skotterne startede deres fiskeri ved Grønland i 1925, færingerne i 1926, og i de efterfølgende år kom også engelske, norske, portugisiske og franske fiskere til.

For at lette vilkårene for især færøske fiskere blev der i 1926 og de følgende år ved særlige love givet danske, færøske og islandske fiskeskibe tilladelse til at fiske på et nærmere bestemt område i og uden for grønlandsk søterritorium, samt at anløbe havne i Nuuk distrikt, oprindelig på Ravns Storø, og fra 1927 også Færingehavn. Her placeredes en kontrollør, en radiostation og et vandfyldningsanlæg, og stedet benyttedes dels til vandfyldning, reparationer, indlæggelse af patienter, afsendelse af telegrammer m.m., og dels til oplagsplads for salt og fiskeprodukter. I 1934 blev endnu en havn åbnet ved Toqqusaq i nærheden af Maniitsoq, og yderligere en i 1939 ved Aasiaat distrikt, Færinge Nordhavn. I 1937 blev adgangen til Færingehavn åbnet for besejling for alle udenlandske skibe.

Det udenlandske fiskeri, og specielt fangsten af torsk, var betydelig større end grønlændernes. I perioden fra 1925 til 1938 fiskede de udenlandske fartøjer i gennemsnit 29.500 tons pr. år mod grønlændernes 5.700 tons. Alene færingernes

fangstmængde var næsten tre gange så stor som grønlændernes i samme periode.

I årene 1866-1881 drev amerikanere helleflynderfiskeri med langliner på fiskebankerne omkring Grønland med et betydeligt udbytte. KGH genoptog fiskeriet omkring 1910, og fra ca. 1925 satte de udenlandske fiskere stærkt ind på dette fiskeri. Resultatet blev, at bestanden gik stærkt tilbage omkring 1930. I 1938 var fangstmængden på grund af de udenlandske fiskeres rovfiskeri på under 1000 tons. I gennemsnit lå udenlandske fiskeres fangst på omkring 3500 tons pr. år. Et større antal grønlandske fiskere forlod derefter dette fiskeri, idet det var blevet urentabelt.

Da helleflynderfiskeriet ikke længere kunne svare sig, forsøgte man at finde alternative fiskemuligheder, og blandt de væsentligste tiltag var forsøgsfiskeri efter rejer.

Fiskeriet fra åbne robåde fortsatte også med at have betydning i det nye færøske skibsfiskersamfund, der var i færd med at vokse frem. Udviklingen ses ved, at fangsttallene steg frem til ca. 1900, hvorefter en tilbagegang fulgtes af en fornyet fremgang under første verdenskrig. Frem til 1930'erne dalede hjemmefiskeriet. Skibsfiskeri var klart dominerende, men bådfiskeri som erhverv og livsform eksisterede dog videre og eksisterer også i dag.

Den nyerhvervede fiskerflåde stillede krav om ganske andre forhold, end bådfiskeriet havde gjort. I Tvøroyri etableredes den første bedding i 1894, det næste kom i Skáli i Eysturoy i 1904, og siden kom andre mindre beddinger. Håndværkere og beddingsarbejdere var vigtig arbejdskraft i det nye skibsfiskersamfund. I Tórshavn startedes et værft i 1936. Undervisning i navigation påbegyndtes sidst i 1800- og først i 1900-tallet af enkeltpersoner og af privatejede skipperskoler. Færinger tog også fiskeskippereksamen ombord på danske flådefartøjer, og islændingen Mattías Þórðarson forestod undervisning i navigation i Tórshavn i vinterhalvårene 1882-83 og 1883-84. Andre privatlærere underviste i Tórshavn, Glyvrar, Porkeri og Klaksvík. Senere overtog det offentlige uddannelsen.

Færøsk slupfiskeri med håndsnøre
Håndsnøre og langline var de fangstredskaber, som blev brugt. Håndsnøren, med blylod som fiskesænk og to spinkle kroge, afløste den førnævnte store krog med sten. Langlinen, som menes at komme fra kontakten med shetlændere, blev først taget i brug i 1850'erne og var en vigtig innovation. Fiskeri med langline var almindeligt i 1880'erne, men håndsnøren var stadig det mest anvendte redskab. De traditionelle robåde fik installeret motor i 1920'erne og blev således til såkaldte "maskinbåde". Men motoriseringen var begyndt allerede i 1905 med kravelbyggede dæksfartøjer – dvs. motorbåde, som i stil lignede en mindre udgave af slupperne, og hvis mest almindelige type var i størrelsen 4 -10 BRT.

Selve skibsfiskeriet startede i 1872, og den voksende flåde blev opkøbt i Storbritannien. Skibene havde sejl. Fiskeriet var sæsonpræget med fiskeri på de færøske fiskebanker om sommeren, og normalt med to togter om året i islandsk farvand. Fra marts til maj-juni foregik fiskeriet ved Islands sydkyst, og fra maj-juni ved Islands øst- og nordkyst. Besætningen udgjordes af ca. 15 mand pr. skib. Mellem fangstturene blev der tid til et kort ophold hjemme, hvor fiskerne indgik i de traditionelle erhverv. Skibene lå i havn om vinteren.

Den store periode for erhvervelse af fartøjer var mellem 1890 og 1910, men den fortsatte frem til 1930'erne. De første slupper fik installeret hjælpemotor først i 1900-tallet, og i 1920'erne fik endnu flere motorkraft, selvom de fleste stadig måtte ty til sejl. Fiskeredskabet bestod næsten udelukkende af håndsnøre.

Det færøske fiskeri ved Island var i vækst fra 1900 og frem. De færøske slupper begyndte allerede i 1870'erne at drage til Island med åbne robåde som del af udstyret. I de første år var der gnidninger og konflikter, da islændinge følte sig trængt af de færøske fiskere. I 1880'erne drog også færøske arbejderkvinder 'til lands' i Island om sommeren som fiskepiger. De færøske fiskere lejede sig ind i skure tæt ved havet, og således fik færinger og islændinge for første gang i nyere tid kontakt

med hinanden. Færøske fiskere tog også langt ind i det 20. århundrede til Island med ruteskibene og fiskede ud fra islandske bygder med åbne både i fiskesæsonen.

I 1920'erne svigtede fiskeriet ved de banker, færingerne udnyttede ud for Island. Årsagen menes at være uhæmmet britisk trawlfiskeri. Fra 1925 blev færøsk fjernfiskeri derfor udvidet til også at omfatte et voksende aktivitetsfelt i grønlandsk farvand. På dette tidspunkt var Grønland et lukket land for fremmede skibe, men som tidligere nævnt blev flere grønlandske havne i dette tiår åbnet for færøske fiskeskibe.

Sidst i 1930'erne forsøgte færinger sig med bådfiskeri i Grønland, og der oprettedes som tidligere i Island landstationer til deres kystfiskeri. Beboelsesskure blev opførte, og færinger og grønlændere fik for første gang nogensinde en kontinuerlig kontakt med hinanden. Efter anden verdenskrig fortsatte det færøske fiskeri ved Grønland med stor økonomisk gevinst for de færøske rederier, og ikke mindst for det færøske samfund.

Den første damptrawler i den færøske flåde kom til i 1905 – samme år som Islands fiskeriflåde fik sin første trawler. Den færøske trawler gik imidlertid ret hurtigt bankerot, og vi skal frem til 1930'erne, førend trawlerfiskeriet vandt indpas på Færøerne. Fangsten blev intensiveret, og skibene var på togt året rundt. Det var fiskerflåden, som først blev industrialiseret, og modsat slup- og skonnertfiskeriet, hvor hver mand stod ved rælingen med hver sin håndsnøre og fiskede for sig selv og fik afregning på basis af sit individuelle fangstresultat, så var trawlerfiskeriet betinget af en kollektiv arbejdsindsats og satte større krav til koordinering, samarbejdsevne og præcision, end man kendte fra de gamle fiskeskibe.

I 1939 udgjorde gamle skibe langt størsteparten af flåden med ca. 160 ældre fartøjer over for 10 nyere trawlere. De sidstnævnte var mere mobile og kunne med større maskinkraft drive effektivt fjernfiskeri. Men så kom krigen.

Fjernfiskeri og produktion – efter 1945

I de første krigsår fortsatte det færøske fjernfiskeri ved Island og Grønland. Med slupper og skonnerter påtog færingerne sig hurtigt og i stort omfang rollen som transportør af fersk fisk fra Island til de købedygtige markeder i Storbritannien.

De gode priser på fisk skabte en velstand, man aldrig før havde set. På grund af krigens skader og omkostninger var trawlerflåden imidlertid halveret i 1945. Fiskeriet og fragten af iset fersk fisk var en lukrativ forretning, og de store tilgodehavender i Storbritannien fra krigstiden var en direkte årsag til en stor lyst til investering i nybygning og opkøb af britiske trawlere efter krigen. For en kort bemærkning havde Færøerne med ca. fyrre fartøjer den største trawlerflåde i Norden. Men ekspansionen endte brat ca. 1950, da fiskeriindustribanken Sjóvinnubankin, på grund af urealistisk optimisme i dispositionerne, herunder finansieringen af urentable kulfyrede trawlere, gik konkurs. Banken blev rekonstrueret, men udviklingen standsede helt, og det færøske samfund kom ikke på fode igen før omkring 1960.

Rekonstruktionen af fiskerflåden kom i stand ved hjælp fra den danske stat, og oprettelsen af et færøsk realkreditinstitut i 1955. Herefter blev der gjort investeringer i moderne fartøjer, i nybygning af dieseldrevne trawlere og ikke mindst et stort antal hovedsagelig norskbyggede stållineskibe. Fornyelsen af fiskerflåden fortsatte ind i 1960'erne og stimuleredes af, at kystlandene på det tidspunkt havde territorialgrænser, der var langt mindre omfattende, end de senere blev.

Efter krigen gik man tilbage til produktion af salt- og klipfisk. Islandsfiskeriet fastholdt sin store betydning for den færøske fiskerflåde helt frem til 1958, da Island udvidede sin fiskerigrænse til 12 sømil. I tiden ind til da tog mange færinger også hyre på islandske skibe, og mange færøske kvinder drog til Island for at arbejde i fiskeproduktion og -industri.

Med Islands udvidelse af fiskerigrænserne fik Grønland endnu større betydning for Færøerne. Fjernfiskeriet efter torsk ud for Vestgrønland blev genoptaget efter 1945. I 1950'erne fik færinger tilladelse til at etablere flere landstationer til det sæsonbestemte bådfiskeri. Færingehavn blev international fiskerihavn. I 1953 blev det norsk-dansk-færøske selskab Nordafar stiftet først og fremmest med henblik på indkøb af saltfisk og salg af salt, udstyr og proviant. I 1959 startede en ny produktion i Færingehavn. Filetfabrikken blev igangsat samtidig med, at de første forsøg af filetering påbegyndtes på Færøerne.

Industriel filetering begyndte i Tórshavn og Klaksvík først i 1960'erne. Bygdefabrikker kom til i 1970-80'erne, og lige før den økonomiske krise i 1990 var der i alt 21 filetfabrikker på Færøerne. Fabrikken i Færingehavn gik ned i 1975. Da var Nordafar udelukkende et færøsk selskab.

Det færøske fiskeri i Grønland kulminerede i begyndelsen af 1960'erne. I 1970'erne dalede den færøske fangst i grønlandsk farvand pga. Grønlands indtræden i Det Europæiske Fællesmarked (EF) i 1973. Rigsfællesskabets synspunkt i fiskeriforhandlingerne i 1977 med EF var ganske vist den, at man søgte at bevare en fælles dansk-grønlandsk-færøsk kvota for fiskeri i grønlandsk farvand, hvor Grønland skulle have en selvstændig kvote, og hvor Danmark og Færøerne skulle deles om en. Men EF opfattede Færøerne som et tredjeland, idet øerne ikke fulgte Danmark ind i det europæiske fællesmarked i 1973. Fiskeriet ved Grønland blev med andre ord et storpolitisk emne.

Færøske skibe begyndte deres rejeeventyr i Grønland i 1969. Fiskeriet toppede i 1977, hvorefter kvoterne blev reduceret i 1980'erne. Færøske langlineskibe havde taget fiskeriet ved Newfoundland og Flemish Cap op i 1956. Dette fiskeri endte dog i 1980'erne. Der var ganske vist en kort overgang færøsk rejefiskeri i canadisk farvand i 1980-90'erne. I årtier har de største fiskefartøjer, fabrikstrawlerne, været på langfart i den sovjetiske/ russiske del af Barentshavet samt i farvandet ved Nordnorge. Det færøske fiskeri ved Svalbard og Bjørnøen begyndte allerede i 1930'erne, og dette område var efter anden verdenskrig blandt de vigtigste områder for færøsk trawlerfiskeri.

Generelt led det færøske fjernfiskeri i det 20. århundrede under, at fiskeflådens rettigheder til fri udnyttelse af fremmede fiskebanker gradvist blev reduceret. Til tider blev der endog tale om, at færinger blev udelukket fra fiskebankerne i Nordatlanten, f.eks. deltog færøske fartøjer i fiskeriet efter den atlantisk-skandinaviske sild nord for Færøerne i 1960'erne og senere i fiskeriet efter industrifisk (skidtfisk) i Nordsøen. Men i 1977 udvidede landene ved Nordsøen deres fiskerigrænser til 200 sømil. Samtidig trådte den nye fiskerigrænse også i

kraft i de andre lande i Nordatlanten. Færingerne var derfor i stigende grad nødsaget til at satse på fiskeri i eget farvand.
Et andet problem for Færøerne var Danmarks indtræden i EF i 1973. Færøerne valgte at stå udenfor. Fiskerimæssigt var det et valg med muligheder for i fremtiden at kunne sikre ressourcer i egne fiskebanker. Men det kostede på den anden side også i form af begrænsninger af færingernes adgang til at udnytte havets ressourcer i andre lande.

Som Færøerne, så var også Island hen imod slutningen af anden verdenskrig en velhavende nation. I efteråret 1944 overtog den såkaldte Genrejsningsregering, en samlingsregering af Selvstændighedspartiet, Socialdemokratiet og Socialistpartiet, magten i landet. Man ville benytte overskuddet fra krigen til at styrke de grundlæggende erhverv, dvs. landbruget og især fiskeriet. Flåden blev fornyet, og der blev f.eks. købt fiskerbåde fra Sverige og trawlere fra Storbritannien. På land blev der bygget frysehuse og sildekogerier.

Opbygningen af fiskerierhvervet viste sig at være sket for hurtigt. Høj inflationsrate og stadig stigende omkostninger ramte rederierne hårdt. Endnu værre var det, at silden næsten helt forsvandt fra Islands kystområder. Sildekogerierne spandt ikke længere guld, De stod tomme rundt omkring i landet som mindesmærker over bristede drømme.

Da Island blev selvstændigt i 1944, var de islandske myndigheder enige om, at den økonomiske selvstændighed ikke var sikret, førend farvandene omkring landet, nationens største ressource, var fuldstændig under islandsk herredømme. Søterritorialgrænsen på 3 sømil, som Danmark havde sluttet aftale med Storbritannien om tilbage i 1901, var ikke længere tilstrækkelig. I 1948 vurderede de islandske myndigheder, at der måtte træffes nye forholdsregler inden for fiskeriet, og at der måtte vedtages en lov om en videnskabeligt begrundet beskyttelse af søterritoriet omkring landet. Året efter opsagde Island aftalen fra 1901. I 1950 blev fiskerigrænsen udvidet til 4 sømil ud for nordkysten, og i 1952 udvidedes den til at omfatte hele den islandske kyststrækning.

Island kommer ind på den internationale fiskeriscene – den 1. torskekrig

Udviklingen inden for havret var til islændingenes fordel. Men britiske trawlerrederier nægtede at anerkende udvidelsen af Islands fiskerigrænse, og de fik politisk støtte fra regeringen i London. Storbritannien boykottede losningen af iset fisk fra Island i tiltro til, at det ville få Island til at bøje sig, da det britiske marked jo var yderst vigtigt for det islandske hovederhverv. I 1953 svarede de islandske myndigheder igen med et uventet udspil, da landet indgik en aftale om omfattende salg af fiskeprodukter med Sovjetunionen. Dette var begyndelsen til en betragtelig østhandel, som varede helt frem til Sovjetunionens opløsning i 1991. Desuden forøgedes salget til USA og andre markeder.

I 1956 ophævede englænderne boykotten og anerkendte dermed en fiskerigrænse på 4 sømil.

Selv om mange havretslige spørgsmål endnu var uklare, så faldt den internationale udvikling ud til islændingenes fordel. I 1958 fulgte Island i Sovjetunionens og andre staters fodspor og udvidede endnu en gang fiskerigrænsen til 12 sømil. Denne gang svarede Storbritannien med at sende flådefartøjer til beskyttelse af trawlerne i de islandske farvande. Det kom ikke til direkte sammenstød i denne første "torskekrig". Men der blev først sluttet fred i 1961, da englænderne gav efter og anerkendte territorialgrænsen.

I 1960'erne herskede der fred i de islandske farvande. Men for trawlerflådens vedkommende svigtede fiskefangsten, idet det "store sildeeventyr" dog kortvarigt bragte Island store rigdomme. Islands, Norges og Sovjetunionens overfiskeri forårsagede imidlertid, at den norsk-islandske sildebestand reduceredes alvorligt, og faldende havtemperaturer fik den til helt at forsvinde i 1967-68. Så Island stod over for udsigten til en økonomisk krise i de følgende år.

Torskekrigene i 1970'erne – udvidelse af fiskerigrænsen
I 1970'erne førte Island igen to "torskekrige" mod England. Den første i 1972, da fiskerigrænsen blev udvidet til 50 sømil, og igen i 1975, da den blev udvidet til 200 sømil. Det stod på det tidspunkt klart, at det internationale samfund snart ville støtte så stor jurisdiktion, og FN's havretslige traktat blev da også underskrevet i 1982. Men Storbritannien anså, og delvis med rette, at Island havde handlet for hurtigt. Det kom til hårde sammenstød i islandske farvande. De islandske kystbevogtningsfartøjer klippede i stor stil de britiske trawleres net over. Til sidst gav Storbritannien efter, og i sommeren 1976 anerkendte det en fiskerigrænse på 200 sømil omkring Island.

Efter udvidelsen af fiskerigrænsen til 200 mil var man endelig enerådende i farvandene omkring Island. Det skulle snart vise sig, at man måtte administrere fiskeriet på en effektiv måde for at afværge overfiskeri af fiskebestandene. I 1984 blev der indført et fiskekvotesystem, hvor skibene fik tildelt kvoter, udregnet ud fra forudgående års fiskeri. Dette system har si-

En scene fra torskekrigene i 1970'erne. Et engelsk krigsskib vædrer et islandsk kystbevogtningsskib. ©Ljósmyndasafn Reykjavíkur

den været meget omstridt. Kvoterne kom til at fungere som en handelsvare, hvilket medførte, at flere fiskerbyer mistede alle deres kvoter og dermed adgangen til havet ressourcer.
Selv om det er lykkedes at afværge svigtende fiskeri, er det ikke lykkedes i tilsvarende grad at genoprette fiskebestandene. Men samlet set har der dog været tale om, at fiskerierhvervet i Island ved begyndelsen af det 21. århundrede, med sine ganske mange hæktrawlere og fryse- eller fabrikstrawlere, er blandt de mest moderne i verden. Ny teknik er blevet indført både i fartøjer og i produktionsapparatet på land. Fiskeriet indtager også stadig en vigtig rolle i landets nationaløkonomi. Men det er ikke længere den dominerende faktor, som det var i det 20. århundrede.

Etableringen af et moderne markedsorienteret fiskeri i Island siden selvstændigheden kom alle regioner i landet til gode. En kraftig udbygning af infrastrukturen i fiskerbyerne fandt sted. Nye havne og havneanlæg blev udbygget, og der oprettedes ishuse og fiskefabrikker. Opbygningen var i høj grad finansieret med statsmidler. Målet, som dog kun delvist blev nået, var at støtte og styrke erhvervslivet i byerne for derved at minimere fraflytningen til mere tætbyggede områder.

Fiskeriets vækst kom også Islands gamle hovederhverv, landbruget, til gode. Der blev gjort store fremskridt i islandsk landbrug. Mekaniseringen resulterede i forøget produktion af levnedsmidler, og trods stor tilflytning til byerne, kunne Islands landbrug sørge for, landet var selvforsynende med kød og mejeriprodukter.

Havets rigdomme skabte næsten uanede muligheder for Grønlands vedkommende i tiden efter 1945. Etableringen af et effektivt eksportorienteret fiskerierhverv samt industrialiseringen af fiskeforarbejdning på land, hvor der oprettedes filetfabrikker, repræsenterer en udvikling uden sidestykke.

Det grønlandske torskefiskeri, som hovedsagelig var småbådsfiskeri inden for Grønlands søterritorium på 3 sømil samt produktion af saltfisk, fortsatte uforandret under anden verdenskrig. De udenlandske fiskere kom hurtigt og med fuld styrke tilbage til de vestgrønlandske fiskebanker efter krigen.

Det efterhånden omfattende internationale torskefiskeri med især rødfisk som bifangst foregik især ved Fylla banke ud for Nuuk og ved Store Hellefiskebanke ud for Sisimiut.

Umiddelbart efter krigen oprettedes et dansk-norsk aktieselskab for at drive handels- og fiskeindustrivirksomhed i Grønland. Selskabet forpagtede et statsligt opført kajanlæg i Færingehavn og udvidedes som førnævnt med færøsk kapital og blev til A/S Nordafar. Selskabet betjente en stor og effektiv fiskeflåde, som forsynede virksomheden med fisk fra egne kuttere. Der var således tale om en fremmed virksomhed, som ikke var hjemmehørende i det grønlandske samfund. Selskabet klarede sig godt gennem 1950-60'erne, men måtte lukke efter torskefiskeriets kollaps i 1984.

På de vestgrønlandske fiskebanker opererede flere forskellige fiskeflåder: de færøske og norske lineskibe, portugisiske doryer med deres moderskibe, trawlere fra Frankrig, Storbritannien, Island, Vesttyskland, Spanien samt fra østeuropæiske nationer som Polen, Sovjetunionen og Østtyskland. Fiskeriet omfattede også det såkaldte hæktrawlfiskeri, der blev drevet af store fartøjer med stor tonnage og maskinkraft.

I erkendelsen af de store muligheder for fiskeri ved Grønland og af efterkrigstidens internationale krav om afvikling af de europæiske kolonibesiddelser, omlagde den danske regering i 1948 sin kurs i grønlandspolitikken. Man slog nu ind på den linje, som hed ophævelsen af Grønlands kolonistatus, ophøret af handelsmonopolet og ophøret af afspærringen af landet. I 1950 præsenterede den af den danske regering nedsatte store Grønlandskommission (G-50) sin betænkning.

Grønlandskommissionen af 1950 – G-50

I kommissionsbetænkningen indgik et storstilet program for en radikal ændring af samfundsstrukturen. Kernepunktet var omlægningen af de erhvervsmæssige og økonomiske forhold. Der skulle skabes betingelser for, at privat dansk kapital under statsligt kontrol skulle gøre det, som det mere end tohundred-årige monopolsystem ikke havde gjort, nemlig at sætte gang i en selvbåren grønlandsk økonomi, der levede op

til kravet om modernitet. Befolkningen skulle koncentreres i de større såkaldte åbentvandsbyer i Grønland – steder, hvor der kunne drives fiskeri hele året. Der åbnedes adgang for danske fiskeriselskaber og andre danske private erhvervsvirksomheder i Grønland.

I 1950'erne gennemførtes en omfattende industrialisering af fiskerierhvervet og en modernisering af flåden tog yderligere fart i 1960'erne. Torskefiskeriet og produktionen af saltfisk udvikledes ved brug af bundgarn og sneller. Linefiskeriet var i starten fortsat dominerende, men fra 1950'erne var trawlfiskeriet under hastig udvikling. Med industrialiseringen afløstes produktionen af saltfisk i byerne af produktion af frosne fileterede fisk, mens de mindre indhandlingssteder bevarede saltfiskproduktionen. I tiden frem til 1958 brugte den danske stat omkring 300 mio. kr. på investeringer på alle samfundsområder og på infrastruktur i form af tekniske anlæg som havne, fartøjer og fabriksanlæg. Alt dette betød en støt fremgang for det grønlandske fiskerierhverv, som blev fordoblet i perioden frem til 1958. Indhandlingsbeløbet for de grønlandske fiskere blev femdoblet i samme tidsrum.

Med industriprogrammet fra 1959 fik den danske regering bevilget midler til byggeri af fabrikker til produktion af fiskehermetik og frosne fiskeprodukter i 4 centrale byer: Ilulissat, Qasigiannguit, Nuuk og Paamiut, samt til investeringer i kajanlæg, landingsbroer, beddinger, tankanlæg og havne i åbentvandsbyerne fra Sisimiut og sydover. I 1966 var der 5 fabriksanlæg til fremstilling af fiskeprodukter placeret i Narsaq, Paamiut, Nuuk, Maniitsoq og Sisimiut. Da en fuld udnyttelse af disse anlæg krævede mange skibe i søen, fik KGH fra midten af 1960'erne anskaffet sig 4 store langlinekuttere på 100-150 BRT, i 1969 en offshore trawler på 500 BRT og de følgende år endnu en søgående trawler på 800 BRT. I disse år blev fiskeriet praktiseret i stor stil. Med den statslige industrialisering og et storstilet trawl-projekt skabtes et grønlandsk udenskærs fiskeri fra slutningen af 1960'erne. Det primære formål med KGH's trawl-projekt var, i konkurrence med de

udenlandske fiskeriflåder, at kunne tage del i det udenskærs torskefiskeri i havet ud for Grønlands vestkyst.

De årlige torskefangster ved Grønlands vestkyst steg drastisk efter 1950 og toppede i midten af 1960'erne med årligt fangst på omkring 400.000 tons, hvoraf den grønlandske andel var omkring 20.000 tons. Ved slutningen af 1960'erne var der tydelige tegn på, at der var sket et overfiskeri af torsk. På grund af det store udenlandske fiskeri skete der et brat fald i de samlede fangster i midten af 1960'erne. Den katastrofale nedgang i torskebestanden bevirkede, at det gennemsnitlige fangsttal i slutningen af 1960'erne var på under 50.000 tons pr. år. Nedgangen i torskefiskeriet medførte, at KGH så sig nødsaget til at omlægge fiskeriet og intensivere udenskærs rejefiskeri som kompensation for torskefiskeriet. Rejefiskeriet skulle sikre den fortsatte tilførsel af ressourcer til den landbaserede industri.

Det grønlandske indenskærs rejefiskeri blev udviklet efter krigen, især i Diskobugten. De grønlandske motorbådspionerer, som primært havde bedrevet indenskærsfiskeri, dannede stammen af de grønlandske rejefiskere. Med indførelsen af rejefiskeriet i løbet af 1950'erne opstod et specialiseret fiskerierhverv med en flåde på omtrent 30 privatejede grønlandske kuttere på en størrelse af omkring 20 BRT. Antallet af rejekuttere steg støt og nåede omtrent 130 i slutningen af 1960'erne. De årlige fangsttal var i starten på omkring 8-10.000 tons. Efter torskefiskeriets kollaps var de internationale fiskeflåder fra 1969 i stedet for på rejefiskeri nord og vest for Store Hellefiskebanke. Efter internationale rejeundersøgelser i 1976 har rejekvoten været på omtrent 40.000 tons. I midten af 1970'erne var der 7 store grønlandske søgående trawlere. Antallet var i 1985 på 45 trawlere over 45 tons, inkl. 22 som var større end 500 BRT. Af disse 22 var 10 i offentligt eje.

I dag er rejekvoten på omkring 80.000 tons og reguleres efter det såkaldte TAC – total allowable catch – og udarbejdes på grundlag af biologisk rådgivning.

En anden vigtig aktør, som havde fiskeriinteresser i Vestgrønland i det 20. århundrede, var Norge. De norske interesser bør primært opfattes som led i udviklingen af det norske fjernfiskeri i årene efter 1900.

Som generelt i udviklingen af norsk havfiskeri var det fiskere fra Sunnmøre, som gik i spidsen. I 1923 observerede møreskipperen Johan Olsen, som i en årrække havde drevet fiskeri i Davisstrædet, store mængder torsk og hellefisk på bankerne ud for den grønlandske vestkyst. Oplysningerne vakte opsigt i fiskermiljøet i Sunnmøre. Året efter blev flere linebåde gjort klar, og i sommermånederne drog de med godt udbytte på fiskeri efter torsk og hellefisk på bankerne ud for Vestgrønland. Dermed gik startskuddet til et nyt og rigt norsk fjernfiskeri, som skulle komme til at vare helt frem til 1970'erne.

De norske ekspeditioner blev udrustet til hele sæsonen, fra maj til september. De første år havde fiskeflåden følge af moderskibe som assisterede flåden. Også engelsk fiskerikapital fattede interesse for de nye fiskefelter, og særlig hellefisk var attraktiv. Fra midten af 1920'erne blev der sendt ekspeditioner af sted til felterne med hellefisk i Davisstrædet bemandet med norske fiskere. De engelske togter endte sidst 1930'erne. Hovedårsagen var, at hellefisken var opfisket. I tiden derefter dominerede torskefiskeriet.

For at kunne drive et effektivt fiskeri måtte den norske flåde have adgang til havne på vestkysten, hvor man kunne bunkre, reparere, proviantere, losse og omlaste fangsterne samt søge ly for storm og uvejr. Kravet om havneadgang blev rejst første gang af Aalesund Skipperforening i 1924, og emnet kom til at præge norsk grønlandspolitik i årene som fulgte. Fiskere fra Færøerne havde som før omtalt fået adgang til at etablere en base, Færingehavn, i 1927. Denne havn blev i 1937 i foreløbigt fem år åbnet for fiskere fra andre fiskerinationer i sommersæsonen. Da fiskeriet blev taget op igen efter anden verdenskrig, måtte man søge landsfogeden i Nuuk om at få adgang til havnen. Dette var medvirkende til, at fiskerinteresserne i Sunnmøre på ny lagde pres på de norske myndigheder for at sikre norske fiskefartøjer adgang til havne i Vestgrønland. Også de norske grønlandsaktivister engagerede sig i havnesagen.

Omkring 1950 havde de norske myndigheder gentagne gange forhandlinger med de danske myndigheder om mulighederne for at få havneadgang for norske fiskefartøjer ved Grønlands vestkyst. I Danmark var man skeptisk. De uafkla-

rede spørgsmål, som var knyttet til de norske fangstinteresser i Østgrønland, kan også have kompliceret forhandlingerne. I sin argumentation lagde de danske myndigheder vægt på hensynet til befolkningen i Grønland. Under forhandlingerne blev der henvist til en kommende lovgivning for Grønland, og før dette arbejde var færdiggjort, kunne man ikke tage stilling til de norske ønsker. De udeblevne forhandlingsresultater medførte, at det norske erhvervsliv selv tog initiativet og anlagde en tidssvarende fiskerihavn.

Norsk udbygning af Færingehavn

I 1948 indgik et selskab i Ålesund, A/L Utrustning, med fiskeeksportør Nils Skarbøvik i spidsen, et samarbejde med danske erhvervsinteresser. Det resulterede i oprettelsen af et dansk selskab, Grønlands Industri og Handel A/S, også kendt som Asgriko, som fik koncessionen at drive en fiskeristation i Færingehavn. Sammen dannede de selskabet Nordafar, som stod for udbygningen og driften af fiskerihavnen. I løbet af kort tid fik Færingehavn kaj, bedding, værksted, butik, olieanlæg, fryseri og lager til agn, salt og anden nødvendig proviant til flåden. Udbygningen blev hovedsagelig finansieret af norsk kapital. I 1950 blev der opført en såkaldt 'velfærdsbygning' med spisesal, køkken, kiosk og posttjeneste, også finansieret fra Norge. Udbygningen i Færingehavn skete i samarbejde og forståelse med færøske fiskeriinteresser, som havde deres anlæg lidt længere ude i fjorden. Færinger indgik også som ejere af Nordafar.

De danske myndigheder havde et noget ambivalent forhold til de norske interesser i Færingehavn. På den ene side blev projektet opfattet som et rent norsk foretagende, som gennem samarbejde med danske interesser omgik monopolets bestemmelser. På den anden side så man helt klart værdien i foretagendet. I opbygningen af et moderne grønlandsk fiskerierhverv kunne man lære et og andet af nordmændene.

I første omgang fik Nordafar koncession på driften af anlægget for et år ad gangen, men fra 1954 blev det udvidet til

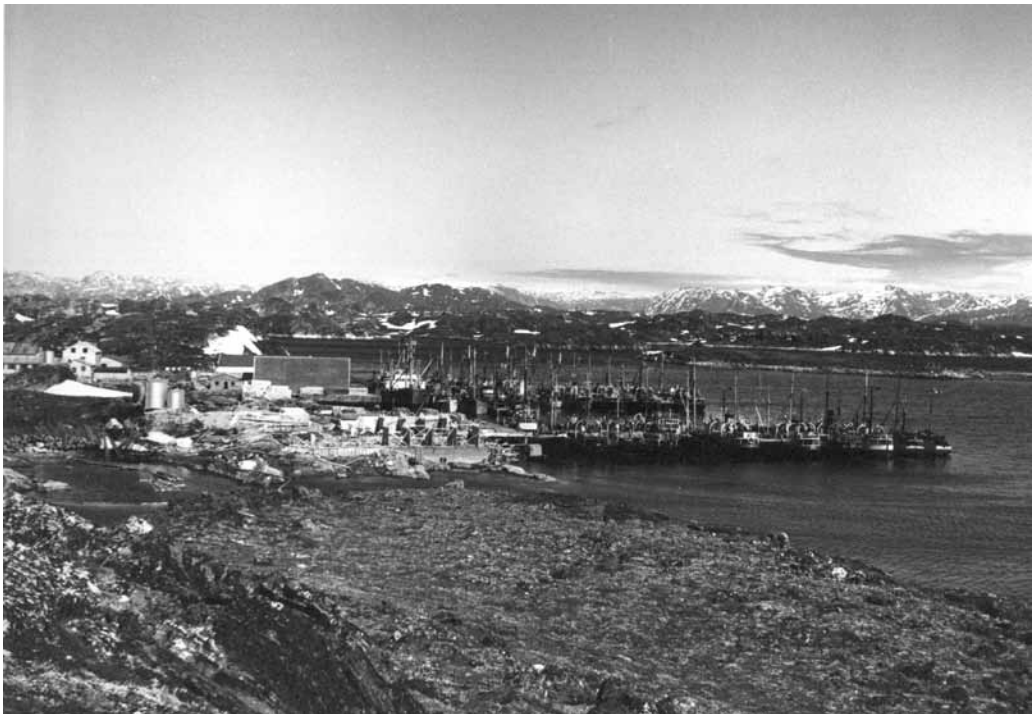

Fiskeskibe i kaj ved Færingehavn. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

en periode på 15 år. Dette må sættes i forbindelse med ophævelsen af monopolet og Grønlands nye status, hvor landet fra at have været en dansk koloni blev en ligestillet del af Danmark. Dermed blev det vanskeligt at forbyde de fremmede fiskere adgang til havnene i Grønland. I de følgende år drev nordmænd et relativt omfattende fiskeri i Vestgrønland. Det toppede i 1955 med 73 linebåde og 4 trawlere. De samlede fangsttal lå på ca. 375.000 tons, hvoraf nordmænd stod for hen ved 50.000 tons. Men efter hvert år gik den norske deltagelse i grønlandsfiskeriet tilbage. Det viste sig at være vanskeligt at rekruttere fiskere til grønlandsturene. Stadig færre var villige at være på fjernfiskeri i sommerhalvåret. Den øgede mangel på norsk mandskab blev i nogen grad kompenseret ved i stedet at hyre færinger. Da f.eks. linebåden *M/S Suløy* i 1955 gik ud fra Ålesund på grønlandsfiskeri blev kursen først sat til Tórshavn. Her påmønstrede færinger som saltere, flækkere og fiskere.

Som følge af en muligvis for stærk udnyttelse gennem mange år, kombineret med lavere havtemperatur, skete der et

markant fald i fangsttallene sidst i 1960'erne. I 1968-70 lå de norske fangsttal på ca. 13.000 tons om året – ca. 0,5 % av den samlede norske fangst. I juni 1973 mistede norske linefiskere retten at fiske indenfor 12-milegrænsen, og fra 1974 blev der indført international kvoteregulering af torskefiskeriet i Vestgrønland. Totalkvoten det første år blev sat til 95.000 tons, hvoraf Norge fik 8.000 tons. Fiskeeventyret på grønlandsbankerne havde mistet meget af sin glans.

Når man ser på det færøske båd- og havfiskeri efter 1870'erne, er det påfaldende, hvordan færøske fiskere og fiskeriarbejdere for at kunne opretholde eksistensen har måttet tilpasse sig de indre såvel som de ydre betingelser. Som det eneste folkefærd i Vestnorden har færinger flakket om i regionen på jagt efter nye fangstområder og lønnet arbejde i fiskerierhvervet. I takt med at Færøerne fra midten af det 19. århundrede bevægede sig i retning af at være del af en international markedsøkonomi, der var del af det kapitalistiske verdenssystem, så vendte man blikket mod udlandet.

I krisetider på Færøerne, som f.eks. ved fiskeriindustribankens krak først i 1950'erne, tog færinger gerne hyre på islandske, norske, tyske og britiske skibe. I tiden omkring den sidste økonomiske krise i begyndelsen af 1990'erne, tog de også hyre på norske skibe som officerer og kyndige i trawl- og langlinefiskeri. Efter at det færøske fjernfiskeri var forbi i Grønland var færinger også med til at bemande de grønlandske rejetrawlere. Færøernes mobile arbejdskraft inden for fiskeri og fiskeforarbejdning har udgjort og udgør til dels stadig Vestnordens migrantarbejdere. Årsagen til den iøjefaldende færøske mobilitet, som i vestnordisk sammenhæng repræsenterer en undtagelse, da hverken grønlændere eller islændinge i større omfang har opsøgt hinandens arbejdsmarkeder, ressourcer og fiskebanker, kan være den, at Færøernes havområde i sammenligning med Islands og ikke mindst Grønlands er meget lille.

Hvad de tre vestnordiske lande sammen med Norge har været fælles om i nyere tid, er, at ingen af dem, hvis man ser bort fra det grønlandske intermezzo fra 1973 til 1983, har været medlem af Det Europæiske Fællesmarked eller den senere

Europæiske Union. De tre lande har både af politiske og erhvervsmæssige grunde lagt sig op ad det europæiske samarbejde og fået adgang det det europæiske marked. Men i sidste ende har de dog, ganske som Norge, besluttet sig for fortsat at stå udenfor.

I andre henseender har de tre lande deltaget på både direkte og indirekte vis i bilaterale organer og organisationer, som vedrører internationalt fiskeri. De tre lande har her værnet om det store og kommercielt lukrative, men samtidigt meget sårbare ressourceområde, som Nordatlanten udgør.

Handelsforhold og fiskeripolitik

Islands statsretlige stilling blev helt anderledes end Færøernes og Grønlands, da landet i 1944 blev en selvstændig stat. I tiden efter anden verdenskrig var Islands vigtigste marked for fisk fortsat Storbritannien. Derudover solgtes en betragtelig del af fangsten til de allieredes besatte områder i Tyskland. Under krigen havde mange islandske fiskefabrikker slået sig sammen og grundlagt deres eget salgsapparat, SH, der varetog salget af deres produkter i udlandet. SH åbnede kontor i USA, og i 1954 grundlagdes der en fiskefabrik. Desuden havde den stærke kooperative bevægelse i Island, SÍS, en omfattende fiskeproduktion og eget salgsapparat. Foretagendet ophørte i 1990'erne.

Fra 1953 blev en betragtelig del af de islandske fiskeprodukter solgt til Sovjetunionen. Eksporten af klipfisk gik hovedsagelig gennem fiskeproducenternes eget salgsapparat, SÍF, til middelhavslandene Spanien, Portugal og Italien. Desuden var der også en overgang en omfattende eksport af tørret fisk til Nigeria.

Fiskeriets dominerende rolle i den islandske nationaløkonomi var sandsynligvis afgørende for, at islændingene ikke fandt et EF-medlemskab attraktivt i fællesskabets første årtier. Island blev medlem af EFTA i 1970, men det stod hurtigt klart, at man behøvede toldbegunstigelse for sine produkter indenfor Fællesmarkedet. EF og Island nåede frem til en aftale i begyndelsen af 1970'erne, men den trådte først i kraft i 1976, hvor de to parter var kommet til enighed om fastsættelsen af Islands fiskerigrænse.

I 1994 var Island med til at stifte EØS, Det Europæiske

Økonomiske Samarbejdsområde, som er et fælles marked for EU- og EFTA-landene med undtagelse af Schweiz. I Island herskede der stor uenighed om EØS, men faktisk har fiskeriet nødt godt af medlemskabet.

Hvad angår Grønland og Færøerne, som begge er dele af det danske rigsfællesskab, har de to lande delvist selv forhandlet sig til fiskeriaftaler med EF/EU og nabolandene. Begge lande har været nødsaget til at følge internationale bestemmelser og reguleringer på fiskeriområdet, samt fiskeripolitisk at tilpasse sig de svingende priser på fiskeprodukter og de internationale markedsmekanismer.

I Grønland skete den første regulering af internationalt fiskeri med udvidelsen af fiskerigrænse fra 3 til 12 sømil i 1963, hvor nogle lande dog samtidigt fik tilladelse til at fiske inden for en grænse på 6 sømil. Reguleringen skete, efter at biologerne i 1960'erne havde konstateret overfiskeri af torsk i grønlandske farvande. En egentlig international regulering af torskefiskeriet ved Grønland fandt sted i 1974 med fastsættelse af fælles årskvoter. Dette indebar, at grønlandske trawlfiskere fik en stigende part af fiskeriet, mens det udenlandske fiskeri reduceredes kraftigt og ophørte i 1977, hvor hele TAC'en tilfaldt Grønland. Det internationale fiskeri i Nordatlanten har været overvåget af NEAFC – North-East Atlantic Fisheries Commission, og dens pendant i Nordvestatlanten ICNAF – International Commission for the Northwest Atlantic Fisheries, der har haft en administrativ afdeling til at varetage fiskeripolitikken. I 1979 blev denne institution nedlagt som følge af de nationale fiskerigrænsers udvidelse til 200 sømil. Den afløstes af NAFO – Northwest Atlantic Fisheries Organisation, som er et videnskabeligt rådgivende organ.

Den første egentlige internationale regulering ved kvotering angik laksefiskeriet, som fik et stort opsving i Davis strædet i midten af 1960'erne. Grønlandske fiskere bedrev laksefiskeri indenskærs, mens norske, danske og færøske drivgarnsfiskere tog på laksefiskeri udenskærs i Davis strædet. Canada og Storbritannien protesterede mod fiskeriet, da de mente, at laksene kom fra opdræt af yngel hjemme i deres lande. Herefter blev internationale undersøgelser iværksat i 1965. Men før resultaterne forelå, blev Grønland presset til at

godtage en administrativ kvote på 1200 tons årlig fangst, truffet gennem ICNAF og med virkning fra 1972. Andre lande skulle nedtrappe deres fangster til helt at ophøre i 1976.

Således har fiskeripolitikken ved Grønland været varetaget gennem ICNAF indtil 1977, da Grønlands fiskerigrænse blev udvidet til 200 sømil. Da Grønland sammen med Danmark blev medlem af EF, blev fiskeripolitikken fra 1977 varetaget af EF, der anså Grønland som et EF-havområde, som ikke-medlemslandes fiskerflåder ikke havde adgang til. Efter Grønlands udmeldelse af EF i 1985 fik Grønland fuld råderet over sit fiskeriterritorium. Grønland fik i forhold til EF status som oversøisk land og territorium og opnåede fri adgang uden told til fællesmarkedet, mens EF-landene mod at betale Grønland penge herfor fik retten til indenfor en fastsat kvote at fiske i grønlandske farvande.

Efter hjemmestyrets indførelse i 1979 blev det erhvervsmæssige fiskeri og dets fangster forvaltet af Grønlands Hjemmestyre, som fastsatte en årligt tilladt total fangstmængde, TAC, for fiskebestandene. I dag har Grønland udover EU fiskeriaftaler med Færøerne, Norge, Rusland og Island. Aftalerne sikrer gensidige rettigheder til fiskeri i hinandens farvande. Indtil 2004 havde Færøerne en kvote på 4.000 ton rødfisk. I 1998 indgik Grønland aftale med Island om den fælles loddebestand. Desuden har Island deltaget i trepartsforhandlinger med Grønland og Færøerne om fordelingen af rødfisk i Nordøstatlanten. I dag er den udenlandske fangstmængde ved Grønland på 70.000 ton fisk, svarende til 27 % af de samlede fangster. Mængdemæssigt er fiskeri efter lodde det største.

I årene efter hjemmestyrets indførelse satsede landsstyret på flere væsentlige politikområder såsom uddannelse og kultur og førte desuden en meget aktiv erhvervspolitik. De store virksomheder som GTO, Grønlands Tekniske Organisation, og KGH blev omorganiseret, og der blev gennemført store investeringer i fiskeindustri og trawlere. Målene var stigende produktion og beskæftigelse. Investeringsboomet førte bl.a. til, at Grønland hen imod slutningen af 1980'erne kom i alvorlig likviditetskrise og måtte optage lån i udlandet. Herefter nedtonedes investeringstempoet.

I dag består den grønlandske fiskeflåde af ca. 860 fartøjer.

Herudover er der mellem 3000 og 5000 joller, hvoraf en del bruges til fiskeri efter hellefisk, primært i Diskobugten, og andre joller tilknyttet fiskekuttere anvendtes ved bundgarnsfiskeri. Den havgående flåde består af ca. 70 fartøjer over 75 BRT, og de fleste af dem har kapacitet til at bearbejde fangsten ombord. Omkring halvdelen af fangsten forarbejdes på indhandlingssteder langs kysten, der især får deres råvarer tilført fra indenskærsfiskeriet. Efter indførelsen af selvstyre i 2009 domineres den landbaserede fiskeindustri af de selvstyre-ejede selskaber som Royal Greenland A/S og Arctic Green Food A/S. Dog er der også private virksomheder, der indhandler og forarbejder råvarer lokalt.

Den overvejende del af Grønlands eksport består af fisk og skaldyr, som udgør 85 % af Grønlands samlede eksport. Rejerne udgør 49 % og hellefisk 21 % af eksportværdien. Således er den grønlandske økonomi særdeles afhængig af den internationale prisudvikling på fiskeprodukter.

Royal Greenland – blandt verdens største fiskeindustrivirksomheder

Royal Greenland er ubestridt den største grønlandske aktør inden for fiskeriet. Selskabet har i dag fabrikker i syv byer og ejer en række indhandlingssteder i bygder samt en stor del af de havgående rejetrawlere. Desuden opererer selskabet i udlandet gennem sit datterselskab Royal Greenland Seafood A/S med fabrikker i Danmark, Norge, Tyskland, Polen og Canada. Selskabet er i dag verdens 10. største fiskeindustrivirksomhed med en omsætning på 700 mio. USD.

Arctic Green Food A/S driver omkring 25 bygdeanlæg, samt en mindre antal indhandlingssteder og sikrer dermed de lokale fiskere mulighed for at indhandle fangsten.

Færøerne er det mindste af de tre lande i Vestnorden, men med de udvidede fiskerigrænser i 1964 og 1977 blev Færøerne i en umiddelbar fysisk forstand større.

Danmark gik ind i EFTA i 1959, og Færøerne fulgte efter i 1967. Da Danmark gik ind i EF i 1973, måtte Færøerne gå ud

af EFTA. Dernæst valgte et enstemmigt færøsk Lagting at stå uden for EF. Udslagsgivende var Norges afgørelse om at stå udenfor EF. Samtidig ønskede Færøerne en frihandelsaftale med EF, og siden har handelsforholdene mellem Færøerne og EF/EU været reguleret gennem aftaler om toldreduktion for særlige fiskeprodukter. I 1992 kom en aftale i stand, hvor Færøerne bortset fra enkelte varer fik fri adgang til det europæiske marked for alle slags fisk. I 1997 kom endnu en frihandelsaftale mellem Europa og Færøerne. På Færøerne kendetegnes tiden fra 1973 og frem i øvrigt ved, at en samfundsdebat om EF/EU har glimret med sit fravær, da en mulig færøsk indtrædelse i EF/EU har været forbundet med den evige frygt for, at EF/EU-landene til gengæld skulle få fiskerirettigheder i færøsk farvand.

Ved hjemmestyreordningen i 1948 blev fiskeriet overtaget som færøsk sagsområde. Først i 1986 fik man en selvstændig administrativ stab i centraladministrationen til at varetage anliggender der vedrørte erhvervet, territoriet, koordineringen af fiskeriet m.v. Nye administrative omstruktureringer kom til, da Færøernes Hjemmestyre i 1990'erne erstattede den tidligere ordning med et kollegialt organiseret landsstyre med direktioner med en ordning, hvor landsstyremedlemmerne har ministerielt ansvar.

Færøerne har frihandelsaftale med EFTA og andre lande, men udenrigsspørgsmål er et fællesanliggende mellem Færøerne og Danmark. Ifølge hjemmestyreordningen er færøske myndigheder undergivet og forpligtiget til at følge bestående traktatmæssige og andre internationale bestemmelser. Som Grønlands hjemmestyre har Færøernes hjemmestyre også optrådt i internationale sammenhænge. Færøerne har indgået bilaterale aftaler på egen hånd og også multilaterale aftaler med tredjelande. Færøerne har været medunderskriver af internationale aftaler mellem Danmark-Færøerne/Grønland og tredjelande. Færøerne har også haft selvstændig repræsentation i danske delegationer. Det gælder bl.a. de forskellige internationale fiskeriorganisationer, hvor Færøerne har deltaget i arbejdet i organisationer som NAFO, NASCO, og NEAFC, alle etableret omkring 1980.

Fra 1800-tallets sidste halvdel gik færøsk eksport af salt- og

klipfisk til markedet i middelhavslandene, og der var løbende kontakter med køberne i Sydeuropa. I 1936 stiftede producenter og eksportører sammenslutningen Føroya Fiskaexport. Nystiftelsen af samme efter 1945, nu under navnet Føroya Fiskasøla i 1948, skabte dynamik i fiskeeksporten og fiskeribranchen. Frem til den økonomiske krise i 1990'erne var selskabet langt det største selskab på Færøerne. Det havde monopollignende status inden for næsten alle fiskeprodukter, og repræsenterede op mod 90 % af Færøernes samlede eksport.

Det færøske Faroe Seafood drog også ud i en større verden

Føroya Fiskasøla var en international arbejdsplads og havde omkring 1990 forretningsforbindelser i 25 lande. Selskabet var ikke kun eksportør. Man tog del i fornyelsen af fiskerflåden, i opbygningen af filetfabrikker og havde afdelinger i Danmark og England. Et af de største tiltag var et tæt samarbejde med den islandsk-amerikanske eksportorganisation, Coldwater Seafood, der fra 1971 gav adgang til markedet i USA. Et dansk-færøsk fragtrederi sejlede fast mellem færøske fiskerihavne og den nordamerikanske østkyst. Fiskeribranchen fik med Føroya Fiskasøla som bannerfører et omfattende netværk i udlandet. I nyere tid fik Føroya Fiskasøla – Faroe Seafood – en struktur med professionelt præg, bl.a. vedrørende marketing, PR, eksport og shipping. Selskabet afsatte sine frosne produkter til fødevarekæder som Marks & Spencer, Tesco, Long John Silver, Findus, og Sainsbury's.

I 1970'erne ændredes den færøske fiskeeksport fra oprindeligt at have omfattet salt- og klipfisk, dvs. manuelt forarbejdede produkter, til at blive en eksport af frosne fiskeprodukter. Man markedsførte sig med varemærket Faroe Seafood eller igennem internationale virksomheder, eksempelvis Findus og Icelandic Brand. Frem til krisen først i 1990'erne var Faroe Seafoods hovedmarked Europa og USA. Siden er eksporten næsten udelukkende gået til markederne i EU. Selskabet er senere blevet rekonstrueret og er langt mindre end før, men

dog stadigvæk den største færøske fremstillings- og eksport-virksomhed.

Opsamling

I betragtning af, at den færøske, grønlandske og delvist også den islandske økonomi har karakter af at være fiskeriøkonomier, har landenes befolkninger god grund til at være bekymret for fremtiden. Man har koncentreret sig om havets ressourcer som indtægtskilde, og de ressoucer er i dag under stærkt pres. Samfundene ville være bedst tjent med at stå på i hvert fald to ben, med fiskeriet som det ene. Det andet kunne så være udnyttelsen af landenes undergrund, dvs. de mineralske og oliemæssige råstoffer, samt deres vandkraft. I 1985 grundlagde Grønlands hjemmestyre og Dansk Olie og Naturgas, DONG, olieselskabet Nunaoil. Med opbygningen af en ny industri for øje, ønskede man at få viden om landets gas- og olieforekomster. Igennem 1990'erne var selskabet den eneste aktør på området og erhvervede sig seismiske data fra farvandene i Nordøst- og Nordvestgrønland. I midten af 1990'erne var den sydvestlige grønlandskyst et spændende undersøgelsesfelt. Grundet øget interesse kom de seismiske data siden direkte fra industrien, og i dag samarbejder Nunaoil med industrien.

Island har ikke forsøgt sig med råstofudnyttelse i undergrunden, men på Færøerne finder man i de seneste årtier de samme ambitioner om deltagelse i en kommende olieindustri som i Grønland. Midt under den samfundsøkonomiske krise fik det færøske landsstyre under forhandlinger i 1992 med statsministeriet i København helt uventet råderetten til al olie og alle råstoffer, der måtte være i den færøske undergrund. Aftalen var kontroversiel. Sidst i 1990'erne blev to selskaber, Faroe Petroleum og Atlantic Petroleum, stiftet. Geologiske forundersøgelser er foretaget løbende, internationale olieselskaber har vist interesse for udbudsrunderne og har gjort boreforsøg i deres søgning efter olie. Men hidtil har investeringerne ikke givet profitabel gevinst.

Ser man på de lange historiske linjer, så var de tre vestnordiske lande i en handelsmæssig henseende del af Bergens og Norges interessesfære i tiden frem til reformationen. Fra ca. 1550 kom de i voksende grad til at høre under Danmarks handelsmæssige interessesfære. Handelen i de tre lande var kongens, og den var som oftest organiseret som monopolhandel. Denne handel var på den anden side forpligtet til regelmæssigt at forsyne de tre samfund med nødvendighedsvarer. Indbyrdes handel mellem de tre vestnordiske lande blev der ikke tale om. I forhold til først Bergen og siden København forblev de vestnordiske lande periferisamfund uden anden indbyrdes forbindelse end den, der udgik fra centret i monarkiets kernelande.

Handelsmæssigt løsnede Island som det første af de tre vestnordiske samfund båndene til centralmagten ved indførelsen af fri handel – dog vel at bemærke kun for kongens egne undersåtter – i 1788. Færøerne fik frihandel i 1856, mens Grønland, som var dansk koloni frem til 1953, måtte vente endnu længere på friere markedsforhold.

På trods af landenes særegne samfundsforhold, og hvad enten de som Island blev en nationalstat, eller de som Grønland og Færøerne blev selvstyrende samfund i det danske rigsfællesskab med hjemmestyre, har alle tre lande i nyere tid gennemgået konkrete og særegne moderniseringsprocesser. Derom vidner først og fremmest opbygningen af landenes fiskerflåder og fiskeindustrier.

I handelshistorisk henseende har de tre mikrosamfund fremstillet fiskeprodukter og producerer stadigvæk fødevarer til verdensmarkedet. Alle tre lande er i besiddelse af og forestår administrationen af et af verdens største spisekamre. Sammen med Norge har Grønland, Island og Færøerne været fælles om at have samme ambivalente forhold til det gamle center, Europa. Skønt de fra Europa har modtaget impulser og påvirkninger, har de tre vestnordiske lande hidtil afvist en indlemmelse i den europæiske union, som de selvsamme lande samtidigt er så afhængige af som afsætningsmarked.

Litteratur

Aðils, Jón J. 1919: *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*. Reykjavík.

Amdrup, C. C. 1921 (m.fl.): Grønland i Tohundredaaret for Hans Egedes Landing, I-II. *Meddelelser om Grønland 60-61*. København.

Andersen, Vinnie 1998: "The Development of Commercial Fisheries in Greenland in the Twentieth Century". *From Sealing to Fishing: Social and Economic Change in Greenland, 1850-1940 (eds. Ole Marquardt, Poul Holm and David J. Starkey). Studia Atlantica, 4*. Esbjerg.

Arge, Jógvan 1988: *Frá snørisfiski til alilaks – L/F Føroya Fiskasøla 1948-1988*. Tórshavn.

Arge, Jógvan 1995: *Neyðugt er at sigla*. Føroya Skipara & Navigatørfelag 100 ár. Tórshavn.

Arge, Jógvan 1997-2003: *Teir tóku land 2-8*. Tórshavn.

Arge, Niels Juel 1996: *Teir tóku land*. Tórshavn.

Balslev Smidt, Erik L. 1989: *Min tid i Grønland. Grønland i min tid. Fiskeri, biologi, samfund, 1948-1985*. København.

Bendixen, Ole 1930: *Grønlandsfiskeriet. Dets historie og fremtidsmuligheder*. København.

Beretninger og kundgørelser vedr. kolonierne i Grønland, 1907-1910. København.

Bobé, L. 1936: Den grønlandske handels og kolonisations historie indtil 1870. *Meddelelser om Grønland 55-1*. København.

Bobé, L. (ed.) 1936: "Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og breve til oplysning om Grønlands besejling, kolonisation og missionering". *Meddelelser om Grønland 55-3*. København.

Bro, Henning 1993: *Grønland. Kilder til en dansk kolonihistorie*. København.

Dahl, Sverri 1958: "Heimavirki, handverk og amboð". *Føroyar I*. København.

Dalgaard, S. 1962: *Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660. En studie over Danmark-Norges stilling i europæisk merkantil ekspansion*. København.

Danielsen, Birgir 1990: "Menningin av føroyskum fiskaútflutningi frá 1969 til 1990". *Okkara millum 6*. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1995: *Føroya søga 2. Skatland og len*. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 2000: *Føroya søga 3. Frá kongligum handli til embætisveldi*. Tórshavn.

Degn, Anton 1929: *Oversigt over Fiskeriet og Monopolhandelen paa Færøerne 1709-1856*. Tórshavn.

Finstad, Bjørn Petter & Hoel, Alf Håkon 2004: *En arktisk fiskeristormakt. Norsk Polarhistorie. Bind 3 Rikdommene*. Oslo.

Fiskeriet i Nordatlanten: 1974. Klaksvík.
Fogsgaard, Børge: Dansk hvalfangst i Nordatlanten 1771-1789. http://www.fogsgaard.org/Hvalfangst.pdf
Gad, Finn 1969-1976: *Grønlands Historie II-III (til 1808)*. København.
Gad, Finn 1972: "Harpunflaget". *Grønland*.
Gad, Finn 1974: *Fire detailkomplekser i Grønlands historie 1782-1808*. København.
Gad, Finn 1984: *Grønland (Politikens Danmarkshistorie)*. København.
Gad, Finn 1986: "Hvalfangsstationer ved Holsteinsborg omkring 1820". *Grønland*.
Gunnarsson, Gísli 1987: *Upp er boðið Ísaland*. Reykjavík.
Guttesen, Rolf 1980: "Færøsk fiskeri og fiskeindustri i '70erne". *Laboratorium for almen kulturgeografi*. Københavns Universitet (2. udg.).
Guttesen, Rolf 1983: "Fiskeflådens udvikling og strukturtilpasning". *Geografisk Orientering, nr. 1*. Brenderup.
Guttesen, Rolf 1983: "Kaos, regulering eller planlægning". *Geografisk Orientering, nr. 1*. Brenderup.
Guttesen, Rolf 1983: "Udvikling og problemer i færøsk fiskeri". *Geografisk Orientering, nr. 1*. Brenderup.
Guttesen, Rolf 1987: "Hugleiðingar um samfelagsbroytingar í Føroyum í 1800-talinum". *Brá nr. 11*. Tórshavn.
Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland. Reykjavík 1997.
Harhoff, Frederik 1993: *Rigsfællesskabet*. Århus.
Hammer, R. 1919: "Sejlads og handel på Nordhavet og de nordlige Bilande". Bering Liisberg, ed.: *Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage, bd. I*. København.
Hammer, R. 1919: "Hvalfangsten i de nordlige Have". Bering Liisberg, ed.: *Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage, bd II*. København.
Hjaltason, Jón, og Hannibalsson, Ólafur 1996: *Með spriklið í spørðinum. Saga SH 1942-1996*. Reykjavík.
Holm, P. & Starkey, D. (ed.): *North Atlantic Fisheries. Markets and Modernization. Studia Atlantica 2*. Esbjerg.
Ingebrigtsen, Torbjørn 2003: "Med M/S Suløy til Vest-Grønland". *Aalesund Museum. Skrift nr. 25*. Ålesund.
Joensen, Hans Andreas 1981: *Enehandelen på Færøerne 1777-1807*. Utrykt speciale, Københavns Universitet.
Joensen, H.D. 1981: "Sambandið føroyinga og útlendinga millum. Hug-

leiðingar um viðurskiftini frá 1273 til 1856". *Fróðskaparrit 28.-29. bók*. Mentunargrunnur Føroya Løgtings. Tórshavn.

Joensen, Jóan Pauli 1985: *Folk og fisk. En studie over produktion og miljø i klipfiskeberedningen på Færøerne*. Ålborg.

Joensen, Jóan Pauli 1987: *Fólk og mentan*. Tórshavn.

Joensen, Jóan Pauli 1990: "Handel på Færøerne: En sej historie". *Nordatlantiske foredrag. Seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens Hus på Færøerne 27.-30. august 1990*. Tórshavn.

Johansen, Sámal 1980: *Til lands. Útróður í Íslandi*. Tórshavn.

Jóhannesson, Guðni Th. 2006: *Þorskastríðin þrjú. Saga landhelgismálsins 1948-1976*. Reykjavík.

Jóhannesson, Guðni Th. 2007: "Silfur hafsins – gull Íslands". *Síldarsaga Íslands II-III*. Reykjavík.

Kalaallit Nunaat. Grønland 2007. Grønlands Statistik, 2006.

Kolstad, Per 1996: *Vi er ikke ferdige med oppgjøret (…) om Grønland. Grønlandssaken i dansk og norsk politikk 1945 til 1965*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Korsgaard, Peter 1981: "Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776". *Erhvervshistorisk årbog 1981*. Meddelelser fra Erhvervsarkivet. Århus.

Korsgaard, Peter 1990: "Kommentar". Jóan Pauli Joensen, Ruth Johansen og Jan Kløvstad, eds.: *Nordatlantiske foredrag. Seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens Hus på Færøerne 27.-30. august 1990*. Tórshavn.

Kristjánsson, Lúðvík 1980-1986: *Íslenzkir sjávarhættir I-V*. Reykjavík.

Lamb, H. H. 1979: "Climatic variation and Changes in the Wind and Ocean Circulation: The Little Ice Age in the Northeast Atlantic." *Quartenary Research*.

Líndal, Sigurður (ed.) 1974-2009: *Saga Íslands I-X*. Reykjavík.

Lovsamling for Island I-XXI. København 1853-1889.

Marquardt, O. 1992: "Socio-økonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid: befolkningskoncentrationen i kolonibyerne og dannelsen af lokale brætmarkeder. *Grønlandsk kultur- & samfundsforskning 1992*. Nuuk.

Marquardt, O. 1993: "Socio-økonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid: antal fastansatte ved KGH og grønlandiseringen af KGH-arbejdspladserne. *Grønlandsk kultur- & samfundsforskning 1993*. Nuuk.

Marquardt, O. (sammen med R. Caulfield) 1996: "Development of West Greenlandic Markets for Country Foods since the 18th century".

Arctic. Journal of the Arctic Institute of North America", *vol. 49-2*. Calgary.

Marquardt, O. 1998: "Indkomstspredning i Vestgrønland i anden halvdel af 1800-tallet". *Grønlandsk kultur- & samfundsforskning 1997*. Nuuk.

Marquardt, O. 1998: "Europe and the Organization of Trade with Arctic and Subarctic Countries in the 18th Century". Istituto Internazionale di Storia Economica. F. Datini, ed.: *Prodotti et Techniche d'Oltremare nelle Economie Europee Secc. XIII-XVIII*. Firenze/Prato.

Marquardt, O. 1999: "An Introduction to Colonial Greenland's Economic History". *Studia Atlantica vol. 4*. Esbjerg/Hull.

Marquardt, O. 1999: "The Importance of Fish in the Greenlanders' Everyday Economy: the Moravian Congregations of South Greenland 1850-1880". *Studia Atlantica vol. 4*. Esbjerg/Hull.

Marquardt, O. 2000: "A Critique of the Common Interpretation of the Great Socio-Economic Crisis in Greenland 1850-1880". *Études Inuit Studies vol. 23-1*. Québec.

Marquardt, O. 2006: "Change and Continuity in Denmark's Greenland Policy 1721-1870". E. Heinzelmann et al., eds.: *The Oldenburg Monarchy – an underestimated Empire/Der dänische Gesamtstaat – ein unterschätztes Weltreich*. Kiel.

Mattox, William G. 1973: "Fishing in West Greenland 1910-1966: The Development of a New Native Industry". *Meddelelser om Grønland, Man and Society 197*. Copenhagen.

Mortensen, Andras 1993: "Bátsbandið. Bátshaldsskipan føroyinga fyri 1865 og rættarstøða hennara". *Fróðskaparrit 41. bók*. Tórshavn.

Mortensen, Andras 2000: *Hin føroyski róðrarbáturin. Sjómentir føroyinga í eldri tíð*. Tórshavn.

Mortensen, Arnbjørn 1955: "Yvirlit yvir søgu einahandilsins". Johan K. Joensen, Arnbjørn Mortensen og Poul Petersen: *Føroyar undir fríum handli í 100 ár. Minnisrit um frígeving Føroya handils 1. januar 1856*. Tórshavn.

Muhle, Carl Adolf 1970: *Carl Mogensens færøske Krønike*. Tórshavn (København 1844).

Müller, Eiden og Jesper Poulsen 1973. *Faroe Seafood 1948-1973*.

Neystabø, Kr. 1984: *Færøerne og EF*. Tórshavn.

Nielssen, Alf Ragnar 2007: "Vestnordens hovedstad: fra Bergen til København". Andras Mortensen, Jón Th. Thór og Daniel Thorleifsen (red.): *København som Vestnordens hovedstad. Udvalg af foredrag holdt på VNH-temakonference i København 2006*. Nuuk.

Nolsøe, Jens Pauli A. og Kári Jespersen 2004: *Havnar søga I-II*. Tórshavn.
Nolsøe, Páll J. 1963: *Føroya siglingarsøga I. 1000-1856*. Tórshavn.
Olsen, Óli 2003: *Sigling og útbúgving I – frá landnámi til okkara dagar*. Argir.
Olsen, Óli 2004: *Sigling og útbúgving II – frá 1927 til aldamótið 2000*. Argir.
Ostermann, H. 1940: *Nordmænd paa Grønland I-II*. Oslo.
Ostermann, H. 1945: *Danske i Grønland i det 18. Aarhundrede*. København.
Patursson, Sverre 1982: *Fra Færøernes næringsveie i tekst og billeder*. Tórshavn (Kristiania 1918).
Petersen, R. 2003: "Settlement, kinship and hunting grounds in traditional Greenland. A comparative study of local experiences from Upernavik and Ammassalik". *Meddelelser om Grønland – Man & Society 27*. København.
Poulsen, Robert 1993: "Havsins flakkarar – føroyskur fiskiídnaður". Jóhann Mortensen: *Verklig menning. Føroya Verkfrøðingafelag 25 ár*. Tórshavn.
Proulx, J.P. 1986: *La pêche de la baleine dans l'Atlantique Nord jusqu'au milieu du XIXe siécle*. Ottawa.
Ragnarsson, Hreinn og Lúðvíksson, Steinar J. (ed.) 2007: *Silfur hafsins – Gull Íslands. Síldarsaga Íslendinga I-III*. Reykjavík.
Rasch, Aa.1964: *Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste*. Århus.
Rask, Sven 1993: "De første erhvervsmotorbåde". *Tidsskriftet Grønland, nr. 3*. Charlottenlund.
Ryberg, C. 1894: "Om Erhvervs- og Befolkningsforholdene i Grønland". *Geografisk Tidsskrift*. København.
Sammendrag af Statistiske oplysninger om Grønland I-IV. *Beretninger og Kundgørelser 1942-1947*. København.
Sedal, Karsten 1983: *Færøske trøbrugere. En etnologisk undersøgelse af trøbrugernes eksistensvilkår og dagligliv ca. 1770-1970*. Utrykt magisterafhandling i europæisk etnologi. Institut for europæisk folkelivsforskning. Københavns Universitet.
Sollied, P.R. & Solberg, O. 1932: "Bergenserne på Grønland i det 18. århundrede". *Haabets Koloni. Anlegg og Beseiling 1721-26*. Oslo.
Stoklund, Bjarne 1991: "Fra center til periferi. Hovedlinjer i den nordatlantiske kulturudvikling fra middelalder til nyere tid". *Nordatlantiske foredrag*. Tórshavn.
Stoklund, Bjarne 1996: *Det færøske hus – i kulturhistorisk belysning*. København.
Svabo, J. Chr. 1976: *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*. København.

Sveistrup, P. P. (sammen med Dalgaard, S.) 1945: ”Det danske styre af Grønland 1825-1850”. *Meddelelser om Grønland 145-1*. København.

Sveistrup, P. P. 1944: ”Forbruget af kaffe og sukker i Grønland”. *Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1944*. København.

Sveistrup, P, P. 1943: ”Det almindelige Handelskompagni 1747-1774 med særligt Henblik på dets Virksomhed i Grønland”. *Meddelelser om Grønland 131-9*. København.

Sølvará, Hans Andrias 2008: *Klaksvíkar søga – 1. bind – frá búseting til fríhandil. 1000 til 1856*. Klaksvík.

Sørensen, Axel Kjær 1983: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede. En historisk oversigt*. København.

Thór, Jón Th. 1984-1988: *Saga Ísafjarðar I-III*. Ísafjörður.

Thór, Jón Th. 1992: *British Trawlers in Icelandic Waters. History of British Steam Trawling off Iceland 1889-1916 and the Anglo-Icelandic fisheries dispute 1896-1897*. Reykjavík.

Thór, Jón Th. 1994: *Saga Grindavíkur I. Frá landnámi til 1800*. Grindavík.

Thór, Jón Th. 1995: *British Trawlers and Iceland 1919-1976*. Esbjerg.

Thór, Jón Th. 1996: “Foreign Fisheries off Iceland, c. 1400-1800.” *The North Sea and Culture*. Hilversum.

Thór, Jón Th. 2002: *Sjósókn og sjávarfang. Saga sjávarútvegs á Íslandi. I. bindi. Árabáta- og skútuöld*. Akureyri.

Thór, Jón Th. 2003: *Uppgangsskeið og barningsár. Saga sjávarútvegs á Íslandi. II. bindi 1902-1939. Vélaöld*. Akureyri.

Thór, Jón Th. 2005: *Nýsköpunaröld. Saga sjávarútvegs á Íslandi. III. Bindi 1939-1973*. Akureyri.

Thórhallsson, Baldur (ed.) 2004: *Iceland and European Integration: On the Edge*. New York.

Thorláksson, Helgi 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík.

Thorláksson, Helgi 1999: *Sjórán og siglingar. Ensk-íslensk samskipti 1580-1630*. Reykjavík.

Thorleifsen, Daniel 1999: “The Prelude to Greenland’s Commercial Fishery”. *From Sealing to Fishing: Social and Economic Change in Greenland, 1850-1940* (eds. Ole Marquardt, Poul Holm and David J. Starkey). *Studia Atlantica, 4*. Esbjerg.

Thorleifsen, Daniel 2009: “The Role of Fishing in Colonial Greenland”. *A History of the North Atlantic Fisheries, Volume 1. From Early Times to the Mid-nineteenth Century* (David J. Starkey, Jón Th. Thór, Ingo Heidbrink, eds.). Bremerhaven.

Thorleifsson, Heimir 1974: *Saga íslenzkrar togaraútgerðar fram til 1917*. Reykjavík.

Thorsteinsson, Arne 1981: "Jordforhold i det gamle landbrugssamfund". *Landinspektøren, Færøernes kartografi, udskiftning m.v. Særhæfte 30. bind, 10 hæfte*. København.

Toftum, Jens Helgi 1992: "Færøysk fiskenæring". *Fiskerinæringens hovedtrekk – landanalyser*. København.

Vibe, C. 1967: "Arctic Animals in Relation to Climatic Fluctuations". *Meddelelser om Grønland 170-5*. København.

Vollan, Odd 2003: "Fiskerihistoriske hovedtrekk på Sunnmøre". *Aalesund Museum. Skrift nr. 25*. Ålesund.

West, John F. 1974: *Færøerne. En nation og dens historie*. København.

Wylie, Jonathan 1987: *The Faroe Islands. Interpretations of History*. The University Press of Kentucky, Lexington.

Del V

Religiøs og åndelig kultur

Søren Thuesen, Gunnar Kristjánsson,
Jóan Pauli Joensen

Kulturlivet i Vestnorden og de åndelige, religiøse og kulturelle strømninger, som i tiden fra reformationen og frem til i dag har præget de vestnordiske lande, er emnet for det følgende. Den katolske kirke har været en stærk kulturfaktor i Island og Færøerne, hvorimod den i Grønland ikke var til stede i den lange periode fra nordbotiden til 1960. I alle tre lande har den luthersk-protestantiske statskirke spillet en stor rolle og i Grønland en særlig rolle som ydre mission i forhold til den grønlandske befolkning og dens gamle åndetro. De folkelige, ikke-kristne trosforestillinger i de tre lande berøres, ligesom tilstedeværelsen af en række forskellige trossamfund uden for kirken indgår. Den åndelige kultur forstås bredt, ikke blot som kulturelle produkter – kunst, litteratur, digtning m.v. – men som levende folkekultur med traditioner og skikke og som noget, der rummer måderne hvorpå fællesskaber skaber rammer for kulturlivet og sætter væsentlige spørgsmål på den samfundsmæssige og politiske dagsorden.

Reformationen og opgøret med katolicismen i Island og Færøerne

Reformationen i Island var ikke en fuldstændig fredelig proces, og danske soldaters indblanding i udviklingen var en torn i øjet på islændingene. Hård modstand fra Nordisland med biskop Jón Arason (1484-1550) i spidsen bidrog ikke til at gøre tingene nemmere. Ikke desto mindre blev Johannes Bugenhagens kirkelige ordning vedtaget på Altinget, for Skálholt stift i 1541 og et årti senere for Hólar stift. Det tog således tid at indføre Luthers reformation i Island. Men efter-

hånden blev den lutherske kristendom altdominerende, indtil den romersk-katolske kirke indledte sin mission i 1800-tallets anden halvdel.

Den sidste halvdel af 1500-tallet var den lutherske kirkes modningstid. Traditioner og skikke fra katolsk tid prægede stadigvæk folkets tro og fromhed, men gradvis begyndte protestantiske ideer at sætte deres præg på nationens religiøse kultur. Ved indførelsen af den lutherske protestantisme spillede skolerne på bispesæderne hovedrollen. De danske myndigheder var meget opsat på, at den nye skik fik fodfæste, og de første biskoppers hovedopgave var at formidle bøger på islandsk til præster og lægmænd.

Islandsk kirkeligt liv ændredes med reformationen, bl.a. blev der færre kirker og ligeledes færre præster. Kongen overtog klostrenes besiddelser og en stor del af bispesædernes indtægter. Bøder, som tidligere tilfaldt kirken, gik nu til kongen. Opkrævningen af bøder indledtes ved, at guvenøren over Island, Páll Stígsson (d. 1566), lod indføre den såkaldte Store Dom på Altinget 1564. Med denne lov fik staten den dømmende magt i sædelighedssager, som kirken tidligere havde haft. Reformationen fik ikke den betydning for fattigforsorgen, som den fik mange steder på kontinentet, eftersom fattighjælpen i Island altid havde hørt under landkommunerne.

De nye lutheranske præster fik deres uddannelse på bispesædernes latinskoler i Skálholt og Hólar. Uddannelsen gav adgang til præsteembeder, indtil der blev grundlagt et specielt præsteseminarium i Reykjavík. På uddannelsesområdet kom der tidligt en stærk kontakt mellem Island og København, hvor mange islændinge fik deres uddannelse. I 1579 fik islandske studerende stipendium til at studere ved Københavns Universitet og samtidigt fik de gratis ophold på Regensen.

Som på Island havde den katolske kirke på Færøerne været en del af det globale pavelige fællesskab med latin som det kirkelige sprog. Kongen overtog ved reformationen både kirken som institution og kirkens gods på Færøerne. Færøerne blev nu et dansk provstedømme, hvor det ellers siden engang mellem 1111 og 1123 havde været et bispedømme, og dansk blev fra nu af det religiøse sprog, samtidigt med de fleste præster var danske. Fra gammel tid ejede kongen jordejendom på

Færøerne, og efter overtagelsen af kirkens jordegods ejede kongen omkring halvdelen af al jord på Færøerne. Denne såkaldte kongsjord blev fæstet af på arvefæstevilkår af kongens fæstebønder, som kaldtes kongsbønder. Den såkaldte beneficerede jord blev fæstet af præsterne som en del af deres løn. Selvom kongsbønderne var kongens fæstere, og ikke som odelsbønderne ejede deres jord, så blev de som regel de betydeligste mænd i landet, fordi gården ikke kunne deles ved arv, men blev overtaget af den ældste søn. Desuden kunne de lige som alle andre købe og arve odelsjord som privateje. Kongsbønderne udgjorde derfor sammen med de rigeste af de selvejende odelsbønder den magtfulde del af den færøske befolkning.

Størrelsesforholdet mellem kongsjord og odelsjord i de enkelte bygder var meget forskelligt. Der fandtes bygder med udelukkende kongsjord og bygder med udelukkende odelsjord og bygder med begge dele. Det såkaldte *Seyðabrævið*, en forordning om jordforholdene på Færøerne fra 1298 dokumenterer, at den færøske marketalsbygd, af hvilke der var 85, havde fået sin organisatoriske form omkring 1300 og de fundamentale principper i denne ændredes ikke af reformationen.

Den enkelte færings identitet er særlig forbundet med marketalsbygden. Den øvrige lokale opdeling var i sysler og præstegæld. Præstegældene var yderligere opdelt i sogn. Sysselmændene repræsenterede øvrigheden og havde politimyndighed, medens præsten tog sig af indbyggernes åndelige tarv.

Den enkelte præst havde mange sogne, så i den enkelte kirke var der kun præstegudstjeneste nogle få gange om året. I stedet udviklede man fra lang tid tilbage den tradition, at den lokale degn læste op af en prædikensamling i kirken om søndagen og forestod degnegudstjenesten, der var noget forenklet i forhold til præstegudstjenesten. Degnen læste bønner og prædiken fra kortærskelen, fordi rummet bag alteret var forbeholdt præsten.

Guds ord blev læst op af en prædikensamling hver søndag, enten i kirken af degnen eller hjemme af husfaderen eller en anden læsekyndig i huset. Den mest berømte prædikensamling var Jesper Brochmands (1585-1652). Brochmand, der var

professor og senere biskop over Sjælland, havde stor betydning for opbygningen af det dogmatiske system, der dannede grundlaget for den lutherske ortodoksi, hvis optakt kan regnes fra *Konkordieformlen* (1577).

Jesper Brochmand forsøgte at udrydde alle papistiske vildfarelser. Ud over sine teologiske skrifter, skrev han også en huspostil for den menige mand, der helt frem til starten af 1900-tallet næsten uden konkurrence var enerådende i de færøske hjem. Brochmands skrifter, sammen med Kingos salmebog og kingosangens særlige tonalitet, medførte, at den lutherske ortodokse lære blev indprentet i hver eneste færing. Det samme blev Luthers hustavle bagest i katekismussen. Denne hustavle dannede grundlaget for den lutherske samfundsopfattelse, med Gud øverst på den religiøse side og kongen øverst på den verdslige. Det færøske samfund og det færøske bygdeunivers passede som fod i hose til denne ideologi, hvor det religiøse sprog var et dansk, der i oplæsning og salmesang fonetisk var underkastet tonen i det færøske dagligsprog.

I den islandske litteratur fra 1550-1770 finder man et stort antal *rímur*, endvidere eventyrdigtning og digtning om samtidens begivenheder, belærende poesi, polemikker og lyrik. Desuden blev der fortsat udgivet bibeloversættelser, religiøse skrifter og åndelig digtning, okkulte og historiske skrifter, rejsebeskrivelser og selvbiografier. Lidt før århundredskiftet 1700 blev et af de vigtigste litterære værker på islandsk, *Passionssalmerne*, forfattet af Hallgrímur Pétursson (1614-1674). Det islandske folk tog hurtigt salmerne til sig, og de værdsattes såvel for deres kunstneriske værdi som for deres religiøse indlevelse og bliver stadig læst op i radioen i fastemåneden.

Selvom den islandske kirke var i tæt kontakt med den danske kirke, var den alligevel national. Præsterne var, med meget få undtagelser, islandske. Man anvendte ikke som på Færøerne dansk i kirken men det islandske sprog, og en islandsk kristendom blev udviklet. Kirkens stilling i folkelivet har uden tvivl været meget stærk. Det er tvivlsomt, om folk gik meget i kirke i det tyndt befolkede land, men derimod har religiøsiteten i hjemmene været en vigtig bestanddel af islændingenes religiøse liv.

Husandagt i hverdagen såvel som på helligdage var en vigtig bestanddel af luthersk trosliv. Martin Luther opmuntrede til sådanne andagter, og til brug ved andagterne skrev han *Kristuspostillen*. Også adskillige gejstlige islændinge skrev trosskrifter, som man læste op af i hjemmene. Nogle skrev endvidere huspostiller, hvor alle årets helligdages evangelietekster blev udlagt. En huspostil af Jón Vídalín (1666-1720), der var biskop i Skálholt 1698-1720, blev læst op som husandagt på helligdagene i størstedelen af islandske hjem i op til to århundreder. Forfatterens udlægninger og drøftelser vidner om en stor lærdom og klar fremstilling på et godt islandsk. I Vídalíns postil anvendes klassisk stilistik. Bogen fik hurtigt en æresplads i de fleste islandske hjem og havde en stor andel i styrkelse af trosudøvelsen i hjemmene.

En kristen troskultur var nationens fællesnævner og kilden til forståelse af livet og livsvilkårene. Kirkelige ceremonier på helligdagene og de kristne højtider var vigtige redskaber til at danne den kristne fælles kultur, for derigennem hentede man sin religiøse opbyggelse. I de islandske kirker blev man placeret efter faste traditioner, i koret sad bønderne, i forkirken sad kvinderne til venstre, mens mændene sad til højre. Siddepladserne afspejlede således samfundets traditioner.

Sognekirken var midtpunktet i de tyndtbefolkede distrikter. Der eksisterede ingen landsbyer på nær de små samfund omkring bispesæderne i Skálholt og i Hólar, hvor også skolerne lå. Det var først sent i 1700-tallet, at der opstod landsbyer i Island, og den spredte bebyggelse har altid sat et stærkt præg på det islandske samfund.

Præstegårdene var institutioner, der til en vis grad overtog klostrenes rolle. I præstegårdene boede der sædvanligvis flere mennesker end i bondegårdene. I gennemsnit var en præstegård befolket af 12 personer, mens en gård kun var befolket af 7 til 8. Hovedårsagen var behovet for arbejdskraft for at kunne udnytte gårdene, men der var dog også andre grunde til præstegårdenes større folketal. Præstegårdene indtog mange steder rollen som kulturelle centre for sognebørnene. Præstegårdene var en vigtig del af det gamle bondesamfund, hvorfra man både hentede traditioner og nyheder. Det var eftertragtet for unge mænd at få en studieplads hos en præst, der som

lærer kunne forberede dem til studentereksamen. Præsternes koner spillede en meget vigtig rolle, hvad angik husførelse. Det var populært og nærmest anset som et privilegium at arbejde i præstegården, som var et af dannelsesstederne i det gamle samfund. Endelig må man ikke glemme præstegårdenes rolle som servicecenter for rejsende, idet præstegårdene til dels blev placeret med henblik på udøvelse af herbergsfunktioner i stil med klostrene i middelalderens Europa. Udlændinge lagde således ofte turen forbi præstegårdene på deres rejser i Island.

Præstegårdene spillede i øvrigt en lignende rolle på Færøerne. Fremmede rejsende boede ofte hos præsten. Flere nydannelser inden for madvaner på Færøerne kom fra præstegårdene.

Under reformationen blev antallet af kirker i Island mindre. Der var adskillige grunde til dette. En af dem var ændringen i præstegerningen. For at forsørge præstens familie behøvedes der større enheder, flere mennesker og en større gård, end tilfældet var i katolsk tid, hvor præsterne var ugifte. Kirkerne var hovedsagelig bygget af tørv, mens der på større steder blev bygget trækirker af importeret tømmer eller drivtømmer. Tørvekirkerne var som flertallet af øvrige bygninger i det gamle Island, der også var bygget af tørv. Det var på mange måder gode bygninger, men de var små og krævede stor vedligeholdelse. På bispesæderne var der pompøse kirker. I Skálholt byggede biskop Brynjólfur Sveinsson en trækirke, som er berømt fra malerier og tegninger udført af udenlandske rejsende.

Ved midten af 1700-tallet skete der en ændring i kirkebyggeriet, da danske tømrermestre byggede fire kirker af tilhugget sten og samme antal huse til andre formål. Det første hus, de byggede, var landfogedens hus i Viðey. Kirkerne var: domkirken i Hólar (1757-1763), kirken i Viðey (1766-1774), Landakirkja på Vestmannaøerne (1774-1776) og kirken på Bessastaðir (1777-1794). Disse kirker er alle meget store og er i dag de ældste kirker i landet. Lidt før midten af 1800-tallet begyndte man for alvor at bygge huse af tømmer og dermed også trækirker. Tømrerne var tit islændinge, der havde lært deres håndværk i Danmark.

Billedkunsten ændredes meget ved reformationen. Den lutherske kirkes billedverden var helt anderledes end den romersk-katolske kirkes. Nu behøvedes der som standardudstyr for hver kirke, alter, prædikestol, døbefond, højtidsdragt og rekvisitter til altertjenesten. I nogle tilfælde var der stofduge på altrene. Til gengæld var der ikke længere behov for helgenbilleder. De blev afløst af altertavler, hvor korsfæstelsen og den sidste nadver var i fokus i de islandske kirker indtil langt op i 1800-tallet. I mange af de katolske kirker havde der været kostbare altertavler, som man i dag kan se i Islands Nationalmuseum. Efter reformationen kom der færre importerede billeder og kirkegenstande. I stedet lavede islandske kunstnere træskærerarbejde eller malede, vævede og syede. Der findes et stort antal kunstgenstande lavet af islændinge i 1600-tallet, heriblandt sølvtøj, som i dag findes i enkelte kirker og på museer. De ældste bevarede malerier, der afbilder islændinge, er udenlandske og fra 1500-tallet, men der findes malerier af islandske kunstnere fra 1600-tallet.

Ser vi bort fra de oprindelige katolske kirkebygninger af sten i det gamle bispesæde i Kirkjubø, så var de færøske bygdekirker stavbygninger med tag af græstørv bygget efter

Domkirken i Hólar i Nordisland. Tårnet til venstre blev bygget i 1950 til minde om Jón Arason, den sidste katolske biskop i Island, og hans to sønner. ©Þjóðminjasafn Íslands.

samme principper som bolighuset. De ældste kendte kirker var relativt små, men efterhånden som de blev større, blev de inddelt i forkirke, skib og alterparti. Kirkerne var helt og holdent bygget af umalet træ. Overgangen mellem kirkeskib og alter var markeret med en væg, hvis øverste del bestod af et korgitter, et udskåret træparti, som er det nærmeste, vi kommer til en færøsk kirkekunst. Der findes stadig eksempler på de gamle kirketyper, men i løbet af 1900-tallet ændredes byggestilen, idet kirkerne blev arkitekttegnede og bygget af andre materialer end træ.

Kirkernes udsmykning på Færøerne var forholdsvis enkel. Det mest iøjnefaldende var det udskårne korgitter mellem kirkeskib og alter. Dertil kom altertavlen og det med stof beklædte alter og knæfald. Mange kirker havde også en hel del gammelt kirkesølv i form af alterkalk og fadet i døbefonten. Dertil kom lysekroner og lyseholdere ved hver bænk. I de nyere kirker er udsmykningen anderledes. Mange kirker er kunstfærdigt malede, og hvor kirkeskibet tidligere gik op i en spids, er der i mange af de nye kirketyper opført et hvælv i stedet. Kirkerne bygget i 1900-tallet og senere er alle mere individuelle i deres karakter og har ikke noget med de gamle traditionelle trækirker at gøre.

Fra åndetro til protestantisk mission og kirke i Grønland

Den danske kolonisering af Grønland fra 1721 markerede begyndelsen på en langvarig og gennemgribende kulturel og samfundsmæssig ændringsproces for inuit. Grønlændernes levevis og trosforestillinger blev udfordret af de to institutioner, som i praksis gennemførte koloniseringen, nemlig handelen og missionen. Handelen bidrog gradvist til at ændre den måde, grønlænderne boede og levede på og fik voldsom indflydelse på erhverv, indtjening og hele indretningen af samfundet. Missionen sigtede fundamentalt på at ændre grønlændernes forestillinger om tro, om krop og sjæl, om liv og død, om ret og uret, dvs. hele deres åndelige verdensbillede.

Med baggrund i den danske statskirkelige protestantiske mission blev grønlænderne efterhånden kristnede, og dermed ændredes grønlændernes åndelige og religiøse praksis grund-

læggende. Grønlændere var på en række områder selv med til at præge denne udvikling, både kirkeligt og hvad angår åndslivet i bredere forstand.

Grønlændernes tidlige møde med kristendommen kender vi først og fremmest fra de danske, norske eller andre europæiske missionærers beskrivelser. Det er dels fra 1700-tals missionærer som Hans Egedes og H. C. Glahns dagbøger og optegnelser, og dels fra grønlænderes mundtlige overleverede myter og fortællinger, der blev indsamlet i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, at vi har informationer om grønlændernes tro. Den indebar overordnet en tro på al tings besjæling, dvs. hvad religionsvidenskaben kalder animisme. Den kristne forestilling om en sondring mellem krop og sjæl modsvaredes af en grønlandsk, eskimoisk forestilling om *anersaaq*, sjæl og *inua*, en anden type sjæl tilhørende en enkeltdel af kroppen (f.eks. et led). Ikke blot mennesker havde sjæle. Man forestillede sig, at også dyr, sten og alt omkring menneskene havde sjæle. Omverdenen var befolket af mange typer af åndeværsener. Dyr og ånder levede deres liv i samfund, som på mange måder lignede den måde, mennesker levede sammen på. Der herskede en tæt forbindelse mellem mennesker og fangstdyr, og man forestillede sig, at menneskers handlinger havde indflydelse på, hvordan fangstdyrene artede sig. Derfor overholdtes en række taburegler, som skulle sikre, at dyrene fortsat villigt lod sig fange.

I krisesituationer tyede man til *angakkut*, åndemanere, som hver især havde særlige evner inden for særlige sider af det åndelige. Ved hjælp af afholdelse af seancer, hvor f.eks. hjælpeånder påkaldtes, var dygtige åndemanere i stand til at afdække årsager til kriser og genoprette balance. De bedste var i stand til at rejse gennem luften og ned under havet, hvor de kunne besøge Havets moder. De kæmpede med hende for at få lov til rede og rense hendes hår for skidt. Skidtet var forårsaget af menneskers forkerte handlinger, men når angakkut fjernede skidtet, forvandledes det til fangstdyr for menneskene. Der fandtes også mennesker med åndelige evner, som brugte dem i det skjulte til at skade andre mennesker. De var hekse, *ilisiitsut*.

Den første dansk-norske missionær Hans Egede (1686-

Egon Sikivat underholder med trommedans. Foto: Knud Josefsen. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

1758) så generelt grønlænderne som hedninge, som det gjaldt om at føre ud af mørket og undervise om det kristne budskab med henblik på kristendåb. Håndhævelsen af kristen moral og de ti bud var vanskelig i et samfund uden nedskrevet ret, og uden at missionærer havde overblik over de grønlandske forestillinger om ret og uret. Det var i det hele taget en udfordring for de første missionærer at skaffe sig kundskab om, hvilke trosforestillinger der herskede blandt grønlænderne. Hans Egede gik målrettet efter at "udrydde" åndemanerne, som han opfattede som hedenske præster og ledere, og hvad han anså for at være hedenske ritualer eller seancer, som f.eks. trommesang. En generation senere mente missionær H. C. Glahn (1738-1804), at trommesangen var væsentlig i forbindelse med grønlændernes måde at løse retslige konflikter på, og han mente i det hele taget med baggrund i oplysningstænkningen, at der var en fornuft at finde også i grønlændernes måde at indrette sig på. I tilbageblik er det tydeligt, at det lykkedes for missionen i Vestgrønland at nedbryde den status, åndemanerne havde, og udrydde "hedenske" skikke, men der

er ingen tvivl om, at elementer af disse trosforestillinger og -skikke har overlevet i måske andre former.

Trommesang og -dans

De første indvandrere til Grønland medbragte en oval tromme og sang og dansede til trommerytmer for 4500 år siden. Trommesang og -dans blev brugt af alle inuit lige fra underholdning til løsning af alvorlige personlige konflikter. Shamanen brugte trommen ved seancer, *toornineq*, og trance, *ilimmarneq*. Inuits sange, melodier og tekster, *inngerutit*, ledsages ofte af tromme og trommerytme. Det samme gjaldt dansen, *tivaneq*. Trommesang bruges også til at eliminere en eskalerende konflikt eller splid, når den opstod mellem to personer eller grupper. Under sangduellen, *iverneq*, udføres til lejligheden affattede sange, *pisit*, som fremføres skiftevis, indtil den ene af duellanterne overgiver sig ved, at argumenterne slipper op. Overgivelsen afgøres også ved tilhørerne og graden af deres latter. Med den kristne missions fremmarch fra 1721 blev traditionen bandlyst og forsvandt i Vestgrønland. I de seneste årtier er traditionen ved at blive genoplevet, dog kun i form af underholdning. Trommen er i dag et stærkt symbol hos inuit som et fredskabende instrument.

Kristendåben af voksne betød som oftest, at dåbskandidaten fik et dansk eller bibelsk navn i stedet for sit grønlandske navn. Den kristne dåbsnavngivning udfordrede en navngivningsskik, som bundede i en forestilling om, at der til et menneskes navn var knyttet en sjæl, *ateq*. Forestillingen indebærer, at når et menneske dør, får mennesket ikke fred, før nyfødte bliver opkaldt efter det. Til gengæld indgår de nye mennesker, som bærer den afdødes navn, i samme slægtskabsrelationer, som den afdøde havde. Dvs. hvis din afdøde navnefælle er din onkel, vil din tante kalde dig for 'min mand' og måske beværte dig med den mad, han kunne lide, men måske også stille forventninger til gengæld. Afdødes navn kan akkurat lige så vel stamme fra en person, som ikke er i umiddelbar familie. Der-

med kan navngivningsskikken siges at betyde en udvidelse af individets sociale netværk. I 1800-tallet var det almindeligt, at forældre ønskede 3-4 eller flere dåbsnavne. Når missionærerne søgte at begrænse antallet af dåbsnavne, fik det tydeligvis konsekvenser i forhold til menighedens ønsker om at indgå i et bredspektret socialt netværk, som havde bund i de særlige regler om fangstdeling.

Udfordringen for den tidlige mission var at nå ud til den særdeles spredte befolkning og etablere faste og forpligtende kontakter. Missionen fulgte med og etablerede sig der, hvor Handelen grundlagde kolonier. Missionens baggrund i en statskirkelig protestantisme er afgørende for at forstå, at missionen i Grønland foregik på grønlandsk, altså på modersmålet. Missionærerne lærte sig grønlandsk, så dåbsforberedelse, kirkegang og børneskole kunne foregå på grønlandsk. Også ideen om at benytte kateketer, grønlandske medhjælpere til gudstjeneste og skoleundervisning, har rod i en protestantisk tradition, som bl.a. anvendtes inden for den norske mission blandt samerne. I missionens første årtier i 1700-tallet udsendtes danske kateketer som medhjælpere for missionærerne, nemlig de såkaldte Vajsenhus-elever. Men brugen af grønlandske kateketer, nationalkateketer, gjorde det muligt for missionen at nå længere ud end til de få kolonibyer – og desuden var de billigere at ansætte. Ved udgangen af 1700-tallet havde nationalkateketerne derfor fuldstændigt overtaget arbejdet fra de danske kateketer.

For at styrke missionsarbejdet havde den danske konge i 1733 givet lov til, at den tyske pietistiske Brødremenighed kunne etablere sig i en række missionsstationer i Sydgrønland fra Nuuk og sydpå. Man kan kalde Brødremenigheden, der normalt kaldtes herrnhuterne, for et radikalt protestantisk supplement til den danske statsmission. Hvor de danske missionærer var universitetsuddannede teologer, så var de tyske missionærer lægfolk. Også Brødremenigheden benyttede sig af grønlandske medhjælpere (såkaldt *lehrer* eller *nationalhelfer*).

Ved slutningen af 1700-tallet var de danske og tyske missionsaktiviteter udbredt til størstedelen af vestkysten fra det sydligste Qaqortoq distrikt til Uummannaq i nord. De to

missionsmenigheder skønnedes i 1789 at omfatte tilsammen knap 3000 døbte, mens godt 2000 var udøbte.

Den danske mission organiserede sin tilstedeværelse i Grønland i missionariater, som oftest var sammenfaldende med kolonidistrikterne. Hver missionær refererede direkte til Missionskollegiet i København. Missionærerne var som nævnt teologer, som under deres uddannelse ved Københavns Universitet havde fået kurser i grønlandsk sprog og kulturforhold af den grønlandske professor, i 1700-tallet Poul Egede (1709-1789) og Otho Fabricius (1744-1822). Missionærerne opholdt sig ofte i Grønland i en længere årrække. Den spredte bosætning og de store geografiske områder, som missionariaterne udgjorde, betød, at missionærerne ikke kunne nøjes med at opholde sig i præsteboligen i kolonien, men ofte tilbragte lange perioder på rejse for at nå ud til menigheden, ligesom befolkningen på mindre bosteder ofte måtte rejse langt for at deltage i gudstjeneste ved kolonien ved f.eks. højtiderne. Når missionæren afholdt gudstjeneste på de små steder, måtte han lige som de lokale kateketer som regel gøre dette i et beboelseshus, et tørvehus, og selv ved hjælp af en medbragt alterdug og evt. også lysestager nødtørftigt "indrette" et gudstjenesterum. I kolonierne blev der dog allerede i 1700-tallet bygget trækirker af importeret tømmer. Flere af disse er bevaret i dag. I Sisimiut havde menigheden selv samlet midler til kirkebyggeriet ved at aflevere spæk til Handelen, hvilket førte til, at man i 1775 kunne indvie Vor Frelsers Kirke, som stadig eksisterer, men dog ikke længere fungerer som kirke. Altertavlen og øvrig udsmykning af kirkerummet, var som det ofte var tilfældet i de grønlandske kirker, skænket af givere i Danmark.

Etableringen af to kateketseminarier i henholdsvis Nuuk og Ilulissat fra 1845, som begge tilbød en 6-årig boglig uddannelse, markerede begyndelsen på en udvikling frem mod den situation, hvor missionen kunne erstattes af en grønlandsk kirke med grønlandske præster. Seminarierne markerede et afgørende kulturelt og bevidsthedsmæssigt brud i Grønland, idet de uddannede kateketer, der som oftest rekrutteredes blandt blandingsbefolkningen, kom til at udgøre en grønlandsk kulturel elite med en fælles dannelseshorisont, som ud-

dannelsen og det omkringliggende miljø havde befordret. De uddannede kateketer fik embeder langs hele vestkysten og fik dermed mulighed for at formidle såvel kristne som verdslige og oplysningsmæssige budskaber til befolkningen.

Det tidlige 1800-tals tanker om at uddanne grønlandske kateketer til præster, blev kun delvis til virkelighed i 1870'erne og 1880'erne, hvor nogle få kateketer efter uddannelse i Danmark blev udnævnt til præsteviede overkateketer. Der kom først hjemmel til at uddanne grønlandske præster i 1905, hvor Lov om Grønlands kirke og skole blev vedtaget. I begyndelsen af 1900-tallet blev den første grønlandske viceprovst ansat. Kirken har siden været bemandet med både grønlandske og danske præster og en egentlig grønlandsk kirke med egen biskop blev først en realitet efter indførelsen af Hjemmestyre.

Hekseri, vækkelse og religiøse bevægelser

Hekseri og trolddom satte sit præg på 1600-tallets Island, hvor i alt 25 mennesker blev henrettet for hekseri. 21 mænd blev brændt, én blev hængt og én halshugget, mens en kvinde blev druknet, og en anden blev brændt. At der er færre kvinder end mænd er påfaldende, eftersom det andre steder i Europa forholdt sig omvendt. Den sidste trolddomssag fandt sted i året 1720.

Den almene islandske befolknings tro var gennem århundrederne formet af faste traditioner og skikke. I dagliglivet bad man bønner morgen og aften. Dertil kom rejsebønner, inden man tog ud på lange rejser, samt bønner inden man gjorde noget farligt som f.eks. at krydse floder eller passere bjergveje. Søfolkenes bønner var en bemærkelsesværdig del af det gamle samfunds bønnetradition. De blev fremsagt af hele besætningen på en robåd, når man søsatte båden for at sejle ud på havet. Folkelige bønner kunne minde om trolddomskunster, da troen på bønnens magt var stor. Der fandtes endvidere bønner, som folk havde syet ind i deres tøj. I hverdagslivet var der mange religiøse skikke, som tit var knyttet til folketroen, noget som i de færreste tilfælde var velset af præster og kirkelige myndigheder. Troen på trolde og elverfolk, på spøgelser og huldrefolk levede længe i bedste velgående og gør det også den dag i dag.

I Grønland var den danske mission altid på vagt over for afvigende udlægninger af kristendommen. Den mest kendte såkaldt sværmeriske bevægelse fandt sted i årene 1787-90 i Evighedsfjorden nord for Maniitsoq. Her fik Habakuk og hans kone Marie Magdalene status af profeter. Efter at hun havde haft religiøse åbenbaringer, fik de opbakning fra en talstærk menighed til deres delvist herrnhutiske inspirerede udlægning af kristenlivet. Habakuk var efter sigende kvindeglad og havde taget sig en medhustru, ligesom han rensede de smukkeste kvinder for deres synd på briksen bag et forhæng. Missionen fik dog bugt med Habakuks bevægelse ved hjælp af den grønlandske kateketformand og senere præstviede kateket Frederik Berthelsen (1750-1828). Habakuk har siden lagt navn til den grønlandske betegnelse for religiøst kætteri, *aapakorneq*.

Ved begyndelsen af 1900-tallet rapporterer både danske missionærer og grønlandske kateketer om eksempler på hedenske træk hos kristne vestgrønlændere, såsom at placere et blad fra salmebogen i stævnen af kajakken som en slags amulet. Selvom missionærerne på dette tidspunkt længe havde håbet på en mere inderlig kristendom i de grønlandske menigheder, blev *Peqatigiinniat*, den grønlandske kristne og nationale vækkelsesbevægelse, ved sin start i 1907/08 mødt med en vis paternalistisk skepsis blandt de danske præster. Man var stadig på vagt over for "frie" udlægninger af kristendommen, og de koloniale myndigheder mødte bevægelsen med en vis reservation. Man var bange for vestindiske eller islandske tilstande, dvs. at bevægelsen skulle rumme oprørske tendenser.

Peqatiginniat spillede i mange år en væsentlig rolle, dels som en art personlig engageret, aktiv menighedsbevægelse i stil med Indre Mission, dels som en social bevægelse der tog sig af spørgsmål vedrørende social forsorg og almen erhvervsmæssig udvikling efter delvis grundtvigiansk inspiration. Således var bevægelsen ikke kun optaget af at virke til fremgang for medlemmernes kristne tro, men også for fremgang inden for det verdslige – oplysning og materiel fremgang. Peqatigiinniat kunne i de første år samle i hundredvis af mennesker til oplysende stævner, som bl.a. omfattede diskussion af nye erhvervsmetoder (fiskeri) eller andelsorganisering. Des-

uden var foreningen aktiv inden for ydre mission, nemlig ved gennem salg af husflidsproduktion at samle ind til fordel for hedningemissionen i Østgrønland og Thule. Peqatigiinniat organiserede sig som en forening med vedtægter, bestyrelse, foreningsblad og byggede flere steder forsamlingshuse. Peqatigiinniats unge mænd, bl.a. kateketeleverne i Nuuk, stiftede i 1910 *PIAK* efter forbillede fra Kristelig Forening For Unge Mænd (KFUM).

Peqatigiinniat, som stadig eksisterer, blev forløber for det bredspektrede foreningsliv, der blomstrede frem fra omkring 1920, og som efter 1950 fik følgeskab af andre kristelige og religiøse foreninger og samfund. Der stiftedes flere afholdsforeninger omkring 1920, men især efter frigivelsen af spiritussalg i 1955 voksede afholdsbevægelsen. I 1956 var der 46 afdelinger af *Blå Kors* med ca. 1200 medlemmer og desuden *Hvide kors/Grønne bånd*, ofte med egne foreningshuse.

Der er i dag en række kristne retninger repræsenteret i landet. I årene umiddelbart efter indførelsen af religionsfrihed i Grønland i 1953 ankom *Pinsemissionen*, *Jehovas Vidner* og *Syvende dags adventister* til Grønland. Hvor Pinsemissionen og Jehovas Vidner etablerede sig med missionshuse/kirker eller rigssale i flere byer og udgivelse af blade på grønlandsk, holdt adventisterne sig i højere grad til Nuuk, hvor de byggede en kirke med en klinik. Adventist-kirken blev dog afhændet i 1998, hvorimod de to første missioner fortsat er aktive. *Den katolske kirke* kom, som nævnt i kapitlets indledning, til landet i 1960 og indviede i 1972 Krist Konge Kirke i Nuuk. Den katolske orden *Jesu Små Søstres Kommunitet* er endvidere til stede i Nuuk. Endelig findes der et *Bahá'í*-samfund.

Nye trosretninger kom til Færøerne i sidste halvdel af 1800-tallet. Central i denne forbindelse er skotten William Gibson Sloan, som kom fra trossamfundet *The Plymouth Brethren*. Han opholdt sig på Shetlandsøerne, da han i 1865 fik mulighed for at rejse til Færøerne med et shetlandsk fiskerskib for at prædike sit evangelium.

Sloan var vant til at prædike og udbrede sit budskab på engelsk, men han kunne hverken dansk og færøsk, da han ankom, så han havde meget at lære. Selvom han i sin fremtoning var fredsommelig, beskeden og en venlig sjæl, så virkede han i

sit forsøg på at vinde sjæle på sit ubehjælpelige dansk som en fremmed fugl i de færøske bygder. Så snart man fandt ud af, at han havde et andet budskab end kirkens, var der flere som afholdt sig fra at lade ham bruge deres stuer til sine prædikener. Efterhånden accepterede man manden selv, men hans bestræbelser bragte ikke mange frugter, for der skulle gå 14 år, før nogen lod sig døbe. Den første, der blev døbt (31. oktober 1880), skulle vise sig at blive Sloans svoger. Dåben foregik offentligt nede ved stranden i Tórshavn. Denne første gendåb på Færøerne skabte en hel del røre i Tórshavn, og det gjorde den næste også. Den foregik i Hoydalsá, en å uden for Tórshavn.

I 1879 var Sloan begyndt at opføre sit eget forsamlingshus i Tórshavn, og efter at forsamlingshuset stod færdigt, kom dåbshandlingen til at foregå indendørs i den dertil indrettede dåbsbrønd. Sloan blev i 1881 gift med en færøsk kvinde, som også blev døbt. Men hans menighed kunne i mange år tælles på en hånd, og den var stadig beskeden, da han døde i 1914. Hans færøske efterfølgere klarede dog bedre at vinde flere for sagen. En af disse var den karismatiske Viktor Danielsen, som var læreruddannet. Han blev allerede under sin uddannelse i Tórshavn vækket af Indre Mission. Senere kom han til at finde sig bedre til rette i Brødremenigheden. Viktor Danielsen var en særdeles velbegavet, skarp prædikant, som kunne få sit budskab klart og tydeligt frem. Desuden var han en flittig skribent, forfatter og debattør, som også oversatte Bibelen til færøsk, dog ikke fra originalsprogene. Det er særlig i 1920'erne og 1930'erne, at der for alvor kom vækst i Brødremenigheden. Flere af de konverterede var redere, købmænd og personer med vigtige positioner i færøsk erhvervsliv. Købmanden og rederen J. F. Kjølbro i Klaksvik, der startede sin virksomhed i 1915, blev en matador i sin hjembygd, hvor Brødremenigheden snart kom til at udgøre næsten halvdelen af befolkningen. Ikke alene Kjølbro, men flere andre af menighedens fremtrædende medlemmer kom i en mere eller mindre calvinistisk ånd til at få stor indflydelse i færøsk erhvervsliv og især den finansielle sektor. Brødremenigheden er stadig den største menighed uden for folkekirken. Det, der er kendetegnende for Brødremenigheden, er at den har haft

ståsted i det færøske sprog og sin egen form for en færøsk nationalitetsfølelse.

I modsætning til Brødremenigheden, der efter en famlende begyndelse blev rent færøsk, kom *Indre Mission* til Færøerne i årene umiddelbart før 1900 med danske præster, der havde rødder i Indre Mission i Danmark. Der kom også en særlig indremissionsk missionær, som senere blev præst, Axel Moe til Færøerne. Moe var en kraftfuld prædikant, som prædikede mod vanekristendom og for personlig omvendelse. Indre Mission var også aktiv på andre måder. Blandt andet tog Viggo Ryving Jensen og Andreas Nielsen i 1905 initiativ til en navigationsskole i Tórshavn, der byggede på indremissionsk grund. Flere af de danske indremissionærer, der kom til Færøerne, forstod sig ikke på færøske forhold og den færøske kultur, men det blev bedre, efterhånden som flere færinger overtog ledelsen indenfor Indre Mission. Selvom Indre Mission hørte til Folkekirken, så havde missionen sine egne forsamlings- eller missionshuse, hvor de holdt møder.

Den katolske kirke havde efter reformationen en meget beskeden betydning på Færøerne. Men i 1931 blev der etableret en katolsk skole *Sankta Frans Skúli*, der både havde børnehave og vuggestue. Skolen fik i 1933 nye lokaler, hvortil der også hørte en kirkebygning. I perioder modtog skolen kostskoleelever og i perioder blev der også afholdt husholdningsskole for unge piger. Nonneskolen, som den katolske skole blev kaldt i folkemunde, er nu overtaget af de kommunale skolemyndigheder i Tórshavn som en af kommunens skoler. *Syvende dags adventistkirken* har både kirke og privatskole i Tórshavn. *Pinsemenigheden* findes især i Tórshavn og i et par bygder. *Jehovas Vidner* har sin rigssal i Tórshavn.

Ud over de traditionelle frikirkelige menigheder som Brødremenigheden, Pinsemenigheden og Adventisterne er der i de senere år opstået flere forskellige mere aktive og udtryksfulde særlige færøske menigheder eller religiøse samfund, som går på tværs af de kirkelige forsamlinger, og hvoraf flere, *Afholdsbevægelsen* med sine loger, *Blå Kors*, kristelige foreninger som *KFUK og KFUM* samt *Frelsens Hær*, hører med i det samlede billede. Flere af disse har også deres egne spejderbevægelser. En trosretning som *Bah'á'i* har også enkelte tilhængere på Færøerne.

Vækkelsesbevægelser dukkede først op i Island omkring århundredskiftet 1900. Det var de ændrede forhold med opkomsten af tætbefolkede områder, der muliggjorde denne udvikling. I de nye bysamfund var bondesamfundets traditioner ikke så indgroet som andre steder, og udenlandske missionærer samt repræsentanter for andre kirkesamfund kunne dér tilbyde nye alternativer på det religiøse marked.

I årene 1895-1905 kom forskellige religiøse sekter og kristne organisationer til landet. *Mormonerne* sendte missionærer til Island med bl.a. det resultat, at nogle familier emigrerede til Utah i USA. I året 1895 indledte *den romersk-katolske kirke* en mission og grundlagde både skole og sygehus og i 1929 en domkirke i Reykjavík. *Plymouth brødrene* kom fra England og grundlagde en mission i Akureyri. I 1895 indledte *Frelsens Hær* sin virksomhed i Reykjavík og kort efter mange andre steder i landet, og bevægelsen byggede efterfølgende et stort hus i Reykjavík i 1916. Samtidig med, at Frelsens Hær opbyggede sin virksomhed, kom *KFUM* til landet. *Syvende dags adventister* sendte missionærer til Island i 1897 og byggede senere en stor kirke i Reykjavíks centrum. *Kvindelig missionærforening* blev oprettet i 1904 og Foreningen *Samaritaneren*, der kombinerede velgørenhedsarbejde og *Indre Mission* blev oprettet lidt senere. Der blev oprettet missionsforeninger, der fokuserede på den tredje verden. I 1936 oprettede *Pinsebevægelsen Philadelphiamenigheden* i Reykjavík og bredte sig herfra til andre dele af landet. Mange af disse menigheder drev endvidere mange slags velgørenhedsinstitutioner.

Frikirker, der var baseret på samme evangelisk-lutherske grundlag som folkekirken, blev grundlagt kort efter århundredskiftet, bl.a. i Reykjavík i 1899 og i Hafnarfjörður i 1913. Begge menigheder byggede kirker og fik en stor tilhængerskare. Frikirkeidealet var stærkt blandt de islændinge, der emigrerede til Amerika i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor de lærte aktivt menighedsarbejde, som man ikke havde kendt til i Island, at kende. Og deres ideer virkede tilbage på Islands kirkeliv i form af en styrkelse af frikirkesystemet.

Teosofien kom til Island lidt før århundredskiftet 1900 og fik fodfæste, selv om den dog aldrig fik mange tilhængere.

Frimurerbevægelsen, *afholdsbevægelsen* og mange andre bevægelser fik fodfæste allerede i begyndelsen af 1900-tallet.

En af de stærkeste religiøse bevægelser var *spiritismen*. Denne bevægelse kom til Island fra England og fik tidligt i 1900-tallet et stærkt tag i islændingene på trods af de kirkelige myndigheders modstand. Man kan antage, at den store indflydelse, som spiritismen fik, har rod i folks tro på liv efter døden og, da spiritismen var knyttet til videnskabstroen i begyndelsen af 1900-tallet, i folks behov for at få videnskabelige beviser for denne tro.

Blandt de ikke-kristelige religiøse samfund siden 1900 var og er *Asa-samfundet* det største. Samfundet, der bygger på den oldnordiske tro, blev i 1970'erne anerkendt som religiøst samfund. Selvom der aldrig har været mange medlemmer, er det blevet særdeles synligt i det islandske samfund. Mod slutningen af århundredet blev der grundlagt mindre *muslimske og buddhistiske menigheder*. Næsten samtidigt kom et antal russiske og balkanske immigranter, som tilhører den russisk-ortodokse kirke.

Samlet set må man konstatere, at den islandske folkekirkes position fortsat er stærk, idet den op igennem hele 1900-tallet har udgjort så langt det største religiøse samfund med over 90% af befolkningen.

Sprog, litteratur, kunst og folkelig kultur

Islændingene kan stadig uden større besvær læse den litteratur, der blev skrevet i landet i middelalderen. Dette viser, at det islandske sprog over en lang periode har ændret sig langt mindre end dansk, norsk og svensk.

Trods den store sproglige kontinuitet står det dog klart, at det islandske sprog blev blandet med dansk i 1700-tallet. Enkelte af datidens mænd pegede endog på, at med samme udvikling ville sproget uddø inden for kort tid. Dette blev dog ikke tilfældet. Den danske sprogforsker Rasmus Christian Rask (1787-1832), der opholdt sig i Island i 1813-1815, havde stor indflydelse på islændingenes sprogbevidsthed. Flere steder i landet stod det islandske sprog svagt over for det danske. Rask medvirkede til oprettelsen af Det islandske litteraturselskab i 1816, der fra 1827 udgav litteraturtidsskriftet *Skírnir*,

som er det ældste tidsskrift, der stadig udgives i Norden. Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab blev oprettet i København i 1825 med det formål at udgive islandske håndskrifter.

Langt senere, omkring midten af 1900-tallet, frygtede man for det islandske sprogs stilling over for den angelsaksiske indflydelse. Udviklingen begyndte under den anden verdenskrig, da englænderne besatte Island og efterfulgtes af den amerikanske hær, der overtog Islands forsvar og grundlagde både radio- og tv-station i Keflavík. Også denne frygt for, at islandsk ville forsvinde, viste sig dog at være overdrevet.

Den sidste katolske biskop i Hólar, Jón Arason, oprettede omkring 1530 det første trykkeri i Island. Efter reformationen blev det flittigt brugt, da de lutherske biskopper udgav skrifterne fra den unge reformationskirke. Den mest produktive var biskop Guðbrandur Þorláksson (1541(?)-1627), der i 1575 udgav en messebog efter dansk forbillede, *Graduale*, der anvendtes i flere århundreder. I løbet af sit 56-årige virke udgav han endvidere, ud over islandske og oversatte salmer, *Bibelen* i islandsk oversættelse, hvoraf han selv havde oversat noget, mens andet stammede fra ældre oversættelser.

Trykkeriet i Hólar blev flyttet til Skálholt lidt før 1700, men blev dog senere flyttet tilbage. Biskoppen i Skálholt, Þórður Þorláksson, lod som den første trykke islandsk oldtidslitteratur ved siden af religiøse skrifter. Han udgav *Íslendingabók*, *Landnámsbók*, *Kristnisaga* og *Olaf Tryggvasøns saga*.

Oplysningen, hvis vigtigste bannerfører var konferenceråd Magnús Stephensen (1762-1833), havde en tydelig indflydelse i Island omkring 1800. Stephensen stod for oplysning af almenheden, bogudgivelser og var forstander for Det islandske oplysningsselskab. Han købte de to trykkerier, der fandtes i landet, i Hólar og på øen Hrappsey, og flyttede dem til Leirárgarðar. Dermed blev han den eneste bogudgiver i landet. Trykkeriet i Leirárgarðar blev oprettet i 1795, og Magnús overtog virksomheden i 1798.

Magnús Stephensens samtidige var digteren Bjarni Thorarensen (1786-1841), der var hans modstander i de fleste samfundsanliggender. En anden samtidig var præsten og oversætteren Jón Þorláksson (1744-1819). Pastor Jón oversatte *An Essay on Man* af Alexander Pope (1688 -1744), *Messias* af

den tyske digter Friedrich Gottlieb Klopstock (1724 -1803), og sidst men ikke mindst oversatte han *Paradise Lost* af den engelske digter John Milton (1608-1674).

I skolen på Bessastaðir var Sveinbjörn Egilsson (1791-1852) rektor i begyndelsen af 1800-tallet. Egilsson, som var en stor sproglig begavelse, oversatte bl.a. *Odysseen* af Homer samt dele af Bibelen. I København oprettede islandske studenter foreningen *Fjölnir* og udgav et tidsskrift med samme navn i årene 1835-1838 og 1843-1847. Tidsskriftet havde stor indflydelse på islændingenes nationale bevidsthed. Blandt *Fjölnirs* redaktører var Jónas Hallgrímsson (1807-1845), en af romantikkens budbringere i islandsk litteratur. Romantikkens første og efter manges skøn vigtigste repræsentant var digteren Bjarni Thorarensen. Den første islandske roman, *Piltur og stúlka* af Jón Thoroddsen (1819-1868) blev forfattet i København i 1850. Repræsentanter for romantikken lagde vægt på alt, som var islandsk, ikke mindst det islandske sprog, som de mente fortjente en ny og værdig rolle. De rettede også nationens opmærksomhed mod den islandske kulturarv, især de middelalderlige tekster.

Fjölnir var ikke det eneste tidsskrift, der blev udgivet i første halvdel af 1800-tallet. Flere tidsskrifter, omhandlede nationale og samfundsmæssige anliggender, var kærkomment læsestof i islandske hjem på den tid. Den første islandske nyhedsavis var *Þjóðólfur*, der udkom hver fjortende dag, den første årgang i 1848-1849.

Henimod 1900 steg skønlitteraturens andel på bekostning af religiøse skrifter. Der kom digtere og forfattere, der skrev om kirke og kristendom på en måde, som folk ikke havde kendt til før. Nogle var langt fra tilhængere af kirken og mente, at religionen ikke var af det gode. De knyttede stagnation og mange slags uretfærdighed til den, mens andre forfatttere forsvarede tro og kirke.

I den realistiske litteratur fremkom tit en hård kritik af tro og kirke, der blev kritiseret for at have brudt med det kristne budskab. Samtidig fremkom der en stærk kritik af religion som sådan, og i stedet talte man for ateisme, eller pegede på andre trosretninger. I mange tilfælde blev hverken præster eller kirke skånet. Realismen kom med islandske digtere fra

Danmark, hvor brandesianismens radikale kritik af kirke og kristendom havde stor indflydelse. Nogle islandske forfattere skrev dog religiøs litteratur, som f.eks. Einar Benediktsson (1864-1940) og teologen og forfatteren Einar Hjörleifsson Kvaran (1859-1938).

I 1800-tallets sidste årtier blev der digtet mange salmer, og i salmebogen fra 1886 var der, foruden de oversatte, et stort antal islandske salmer. Mange af disse salmer bliver stadig sunget i kirkerne. De vigtigste salmedigtere var præsterne Helgi Hálfdanarson (1826-1894), Matthías Jochumsson (1835-1920) og Valdimar Briem (1848-1930). Blandt de udenlandske salmedigtere, hvis salmer blev oversat, var Grundtvig, Kingo og Brorson.

Få islandske digtere har nydt så stor folkeyndest som pastor Matthías Jochumsson. Igennem 1900-tallet var hans salmer, både de originale og oversættelserne, blandt de mest sungne i landets kirker, og han digtede den islandske nationalhymne *Ó, Guð vors lands*. Matthías Jochumsson var en af pionererne inden for islandsk skuespildigtning og oversatte mange af verdenslitteraturens vigtigste værker til islandsk, digte, skuespil såvel som romaner. Han var en af budbringerne for den såkaldte frisindede teologi, som var fremherskende på det europæiske kontinent, i England og Amerika.

Nogle islandske digtere blev medlemmer af den katolske menighed i Reykjavík, bl.a. Halldór Laxness (1902-1998). I hans værker fremtræder religionen på en anden måde end i den tidligere islandske litteratur. I hans værker behandles kirker og præster, så det kan minde om realisternes behandling af dette tema, idet kirken, d.v.s. præsterne, beskyldes for manglende interesse for almuens kår.

Mange steder i Gunnar Gunnarssons (1889-1975) forfatterskab problematiseres tro og livsholdninger, idet der gøres op med mange af det tidligere århundredes trosretninger. Gunnar skrev de fleste af sine romaner på dansk. Han boede i Danmark og var anerkendt der og i andre lande. Forfatterkollegaen Halldór Laxness oversatte mange af hans værker til islandsk. Andre islandske digtere fik succes i andre lande og skrev deres værker på andre sprog end islandsk. Guðmundur Kamban (1888-1945) skrev også på dansk og boede i Dan-

mark. Jón Sveinsson, Nonni (1857-1944), en af Islands mest kendte børnebogsforfattere, skrev på tysk.

Noget af det mest centrale i færøsk kultur er kæde- eller ringdansen, også kaldet færøsk dans. Til denne dans hørte kvad på færøsk og viser på dansk, og her levede det færøske sprog videre hos folket. Anderledes var det med det religiøse sprog, hvor man i århundreder levede med dansk som kirkesprog som den naturligste ting i verden. Men i forbindelse med den nationale bevægelse, der også berørte Færøerne, blev flere og flere færinger bevidst om deres kulturelle egenart. De samfunds- og erhvervsmæssige ændringer fra midten af 1800-tallet åbnede landet for nye impulser og ideer, der kom til at påvirke færingernes opfattelse af samfundet og nedbryde den gamle enhedskultur. Der var således mange forskellige ideer, der konkurrerede med hinanden i årene både før og efter 1900.

Det første bibliotek kom i 1832 og snart etableredes også trykkerier, der kunne trykke aviser og bøger. Med aviserne kom der gang i den offentlige debat, og Færøerne fik som andre nordiske lande sin egen borgerlige offentlighed, hvor både religiøse og samfundsmæssige spørgsmål blev diskute-

Færøsk dans udendørs. Kirkjubøur. ©Føroya Fornminnissavn.

ret. Det tog ikke lang tid, før aviserne kom til at repræsentere både radikale og mere konservative synspunkter. Enkeltpersoner havde tidligt markeret sig i den dansk-færøske offentlighed som fortalere for frihandel og demokrati, men bevidste i senere tiders nationale forstand har de næppe været.

Da provst V. U. Hammershaimb (1819-1909) i 1846 grundlagde det færøske skriftsprog, fik man redskabet, med hvilket både digtere og forfattere kunne udtrykke sig. Den nationale idé på Færøerne opstod som påvirkning fra nationalromantiske bevægelser i Danmark og det øvrige Norden. Skriftsproget fik stor betydning for færøsk digtning og efterhånden skabtes en ret så omfattende national litteratur, både poesi og prosa, men det kom ikke af sig selv. Som belyst i kapitlet om den nationale bevægelse på Færøerne måtte der føres en lang kamp for det færøske sprogs rettigheder som kirkesprog, undervisningssprog og doms- og forvaltningssprog.

Da ideen om den nationale og kulturelle identitet fødtes, stod hele den færøske kulturelle elite sammen om at tilegne sig den. Det var først med polariseringen i politiske fraktioner, at der blev problemer. De første politiske interessenter, der sluttede sig sammen, var dem, der ønskede fortsat samhørighed med Danmark. Der var skabt et forum for en offentlig diskussion på Færøerne, som siden har været en del af samfundsformationen på Færøerne.

Færøerne fik også sin egen litteratur, og snart fik man sin egen kunst. Den ældste litteratur på Færøerne er folkedigtningen i dens forskellige former, der optegnedes i 1800-tallet og senere blev udgivet i det store værk *Føroya Kvæði. Corpus carminum Færoensium*. I og med man fik et færøsk skriftsprog, opstod der en færøsk digtning på færøsk. Det begyndte med en national digtning, hvor man hyldede Færøerne og det færøske folk. Præsten Fr. Petersen digtede således den første færøske nationalsang. Senere kom en lyriker som J. H. O. Djurhuus (1881-1948), der også oversatte klassisk litteratur til færøsk, til. J. H. O. Djurhuus' broder Hans Andreas Djurhuus (1883-1951) var ikke så avanceret i sin digtekunst som broderen, men til gengæld blev hans digtning folkeeje. En anden digter var læreren Mikkjal Dánialson á Ryggi (1879-1956), som digtede om hverdagslivet, men også blev en af Færøernes største

salmedigtere. Af andre forfattere kan nævnes Poul F. Joensen, Heðin Brú og Martin Joensen, der især skrev romaner fra det færøske hverdagsliv. Sprog- og litteraturmanden Chr. Matras var også en stor poet. Dertil kom William Heinesen, der ligesom Jørgen Frantz Jacobsen skrev på dansk. Siden er der kommet flere forfattere og digtere, der både skriver prosa og digte og har fået deres plads i den færøske litteraturs historie.

I midten af 1800-tallet fik man etableret de væsentlige forudsætninger for udviklingen af en grønlandsk offentlighed og litteratur. Den tidligere brødremissionær Samuel Kleinschmidt (1814-1886) introducerede i 1851 en ny standardretskrivning i forbindelse med sin grønlandske grammatik.

Kleinschmidt, der var født i Grønland, blev, efter han var blevet afskediget af Brødremenigheden, ansat som seminarielærer ved kateketseminariet i Nuuk. Kleinschmidts retskrivning, baseret på den central-vestgrønlandske dialekt, gjorde op med de bud på en grønlandsk retskrivning, som forskellige missionærer havde haft siden Hans Egede, og med en sådan succes, at hans retskrivning bibeholdtes frem til 1971. Med opnåelsen af læsekyndighed i den almene befolkning, boglig uddannelse i form af kateketseminarier fra 1840'erne, etableringen af et trykkeri i Nuuk med udgivelse af grønlandsksprogede bøger i 1850'erne samt udgivelsen af en grønlandsksproget avis fra 1861 var grundlaget lagt for udviklingen af en grønlandsk litteratur. Blandt 1800-tallets grønlandske digtere bør nævnes salmedigteren, seminarielærer Rasmus Berthelsen (1827-1901). Hans absolut mest kendte og elskede salme er julesalmen *Guuterput qutsinnermiu*.

Det litterære gennembrud i Grønland kom på baggrund af vækkelsesbevægelsen *Peqatigiinniat* i begyndelsen af 1900-tallet. Bevægelsen udløste stor kreativitet, især blandt kateketerne. Der blev udgivet hæfter med salmer og verdslige sange. Besyngelsen af fædrelandet og det grønlandske stod stærkt i sangene, men også moderniteten, oplysningen og fremtidstroen versus sælfangstkulturen var et væsentligt tema. Blandt de væsentligste og mest produktive skal nævnes overkateket og senere præst Henrik Lund (1875-1948), som også malede, seminarielærer Jonathan Petersen (1881-1961), der også komponerede, samt overkateket og landsrådspolitiker Josva

Kleist (1879-1938). Grønlands første roman med titlen *Sinnattugaq* (Drømmen) udkom i 1914. Forfatteren var kateket og senere vice-provst Mathias Storch (1883-1957). Denne roman og den følgende *Ukiut 300-ngornerat* (Tre hundrede år efter) af seminarielærer Augo Lynge (1899-1959) er begge samfundskritiske fremstillinger med visioner om det fremtidige Grønland og tematisering af det traditionelle over for det moderne liv. De blev i de følgende årtier, frem til 1960'erne, efterfulgt af romaner, som ofte fokuserer på fortiden, den fælles grønlandske kultur og historie. Det gælder forfattere som Frederik Nielsen (1905-1991), Hans Lynge (1906-1988), Otto Rosing (1896-1965), Ole Brandt (1918-1981) og Villads Villadsen (1916-2006). I 1970'erne blev litteraturen del af den bevægelse, som radikaliserede det politiske liv med krav om selvbestemmelse og Hjemmestyre. Politisk, antiimperialistisk digtning, som hos Aqqaluk Lynge (født 1947), Jens Geisler (1951-2010) eller rockgruppen Sume, og socialrealistiske romaner, som hos Kristian Olsen (født 1942), Hans Anthon Lynge (født 1945) eller Maaliaaraq Vebæk (født 1917), føjedes til den grønlandske litteraturhistorie. Væsentlige forfattere, som kan være vanskelige at sætte i bås, er digteren Moses Olsen (1939-2009) og digteren og romanforfatteren Ole Korneliussen (født 1947). Selvom der kan være grund til at nævne flere nutidige grønlandske forfattere, skal det undlades her. Vigtigere er måske, at vilkårene for at udgive litteratur på grønlandsk ikke er de bedste. Det grønlandske Forlag, *Atuakkiorfik*, som havde eksisteret siden 1956, måtte lukke i 2009. Tilbage er stadig to private forlag, *Atuagkat* og *Milik Publishing*, som udgiver skønlitteratur. Desuden er den offentlige støtte til udgivelse af denne litteratur af højst begrænset omfang.

I 1700-tallet var teater kun at finde blandt borgerskabet i Tórshavn. Men når vi kommer til slutningen af 1800-tallet, blev teater og fremførelse af skuespil eller *kommedie*, som det også blev kaldt, almindeligt på Færøerne. Det var glade lokale amatører, som optrådte. Skuespil blev også fremført ude i bygderne i de lokale dansestuer, loger eller forsamlingshuse. Enkelte færøske forfattere skrev også skuespil, men mange af

stykkerne var udenlandske og oversat til færøsk. I mellemkrigstiden fik Tórshavn sit eget teaterhus, *Sjónleikarhúsið*, der endnu bruges til formålet foruden til meget andet. Færøerne fik også for få år siden en national scene, men et nationalt teater er endnu ikke bygget. Til gengæld har *Nordens Hus* i Tórshavn haft en enorm betydning for både teater-, musik og andet kulturliv.

Skuespilkunsten var populær blandt islændingene og der blev spillet amatørteater i gymnastikforeninger og afholdsloger, på skoler og herunder ikke mindst hos gymnasiedrengene i Reykjavík, samt i amatørforeninger over hele landet. *Reykjavíks skuespilforening* blev grundlagt i 1897 og suppleredes af teaterforeninger og -selskaber i Ísafjörður og Akureyri. Der findes i dag flere etablerede teatre, Nationalteatret (fra 1950) og Stadsteatret i Reykjavík, samt et professionelt teater i Akureyri og en række amatørteater over næsten hele landet. Endvidere findes der ensembler inden for teater, ballet og opera.

Også i Grønland spilledes der amatørteater, f.eks. skuespil af Pavia Petersen (1904-1943) og Hans Lynge (1906-1988) eller opførelser af Hostrup-stykker på kateketseminariet i Nuuk i begyndelsen af 1900-tallet. Flere steder stiftedes amatørteaterforeninger. Det var dog først i 1984, at teatergruppen *Silamiut* etablerede sig i Nuuk, fra 2011 efter vedtagelsen af en ny teaterlov med status som Grønlands Nationalteater.

Den moderne færøske billedkunst udviklede sig først og fremmest i løbet af 1900-tallet, selvom den har rødder i 1800-tallet. Sædvanligvis nævnes Díðrikur av Skarvanesi (1802-1865) først, når der tales om færøsk kunst. Han malede fugle og især duer, men efterhånden kom der også landskabsmalere. Blandt disse kan nævnes J. Waagstein (1879-1949). Blandt de største ældre færøske kunstnere er Samuel Joensen-Mikines og Ingálvur av Reyni. Der var også flere kvindelige kunstnere, heriblandt er Ruth Smith nok den mest kendte.

Efter 2. verdenskrig fik Færøerne sin egen kunstforening, der tog initiativ til oprettelsen af et færøsk kunstmuseum i 1970. Det er senere blevet udbygget og drives i dag som en selvstændig institution. Foruden et godt udvalg af mere eller mindre permanente udstillinger af national færøsk kunst

arrangerer museet jævnligt separatudstillinger. Færøerne har også et eget grafisk værksted. Det ville være forkert at nævne nogen frem for andre af de mange begavede færøske kunstnere.

Også i Island spillede landskabsmaleriet en stor rolle i den tidlige billedkunst fra 1800-tallet. Under indflydelse af internationale strømninger som naturalisme og ekspressionisme og 1900-tallets abstrakte retninger indgik det islandske landskab i mange kunstneres fremstillinger. Der oprettedes en kunstskole i Reykjavík i 1943. Islandske kunstnere har dog generelt og måske især i de seneste årtier været meget internationalt orienterede. Den islandske kunstverden er så mangfoldig, at der desværre også her må afstås fra at nævne enkeltkunstnere og deres betydning. Der findes i dag en række kunstmuseer og gallerier i Island, heriblandt Islands kunstmuseum. Initiativet til dette nationale galleri blev taget i 1884 af Björn Bjarnarson i København. Efter i en årrække at have hørt under det islandske nationalmuseum, blev det selvstændige kunstmuseum en realitet i Reykjavík i 1961.

Aron fra Kangeq, Aalut Kangermiu, (1822-1869) regnes normalt for Grønlands første betydende kunstner. 'Grønlands nationale kunstner' er han ofte blevet kaldt. Han lavede træsnit og illustrationer til de grønlandske myter og sagn, som blev indsamlet omkring 1860 på foranledning af den danske inspektør for Sydgrønland, H. J. Rink (1819-1893). Aalut Kangermiu var dog ikke alene, bl.a. lavede hans samtidige Jens Kreutzmann (1828-1899) ligeledes illustrationer til myter og sagn. I begyndelsen af 1900-tallet sås begyndelsen på en grønlandsk nationalromantisk billedkunst, med landskabsmalerier af f.eks. Steffen Møller (1882-1909), Henrik Lund (1875-1948), Niels Lynge (1880-1965) og brødrene Peter (1892-1965) og Otto Rosing (1896-1965). Senere sås en mere sprudlende og fabulerende billedkunst ofte med temaer fra det før-koloniale samfund fra forfatteren og multi-kunstneren Hans Lynge (1906-1988). I 1972 etableredes *Grafisk Værksted* i Nuuk, som senere i 1981 blev til *Grønlands Kunstskole* med en korterevarende kunstnerisk uddannelse. I 1970 stiftedes kunstnersammenslutningen *Simerneq*, som i gennem en årrække har afholdt årlige udstillinger i Nuuk. Dette gælder

ligeledes kunstnersammenslutningen *Kimik*, som stiftedes i 1995. Billedkunsten har fået et væsentligt udstillingssted med etablering af kulturhuset *Katuaq* i Nuuk i 1990'erne og lignende kulturhuse i andre grønlandske byer. Også de lokale museer fungerer som udstillingssteder for kunst. Et egentlig nationalt kunstmuseum er under etablering. Der har i de seneste år været stærke reaktioner blandt de mange aktive og ofte eksperimenterende billedkunstnere mod fastholdelsen i rollen som repræsentant for det etnisk grønlandske. I stedet tales for en mindre national og mere international kunst og en kunst, der tør tage stilling til væsentlige samfundsmæssige og politiske spørgsmål.

Den vestnordiske musiks udvikling forløber som de øvrige kulturelle udtryk ikke kronologisk. Den traditionelle musik på Færøerne var fremførelse af viser og kvad i forbindelse med kædedansen, samt den særlige færøske kirkesang, omtalt som Kingosang, der havde sin egen tonalitet. Det er først i 1900-tallet, at man fik udviklet et rigt og omfattende musik- og sangliv med især korsang. Med udgangspunkt i *Færøernes Musikskole*, der blev oprettet i 1940, har man i dag stille og roligt fået oprettet et eget symfoniorkester baseret på amatører og professionelle musikere. Færøsk musik og musikliv tilhører nutiden og er kendetegnet af unge og moderne tonekunstnere. På musikkens område er der sket en vældig udvikling de sidste 100 år, det gælder både mere klassisk betonet musik og mere populær musik, hvor man ikke længere kopierer men også skaber egen musik.

Island fik sine første komponister inden for den klassiske musik i 1800-tallet. Til dem hørte Sveinbjörn Sveinbjörnsson (1847-1927), som var uddannet i Europa og skrev kammermusik og et stort antal sangmelodier, herunder melodien til den islandske nationalsang *Lofsöngur* eller *Ó, Guð vors lands!* Komponisten Jón Leifs (1899-1968) tematiserede i 1900-tallet den islandske natur og historie og trak på de særlige islandske middelalderlige musikalske former i sine symfoniske værker. Etableringen af en national radiofoni og Reykjavík musikskole i 1930 var væsentlige baggrunde for dannelsen af et professionelt symfoniorkester i 1950. Islands symfoniorkester har siden

opnået en høj standard og optræder også internationalt. Symfoniorkestret fik i slutningen af 1970'erne følge af Islands opera, som også har til huse i Reykjavík. Populærmusikken og den rytmiske musik var i 1800-tallet som i det øvrige Vestnorden oftest europæisk dansemusik med violin og harmonika som de vigtigste instrumenter. I 1900-tallet kom jazz og senere rock til at spille en rolle, og der dannedes lokale orkestre. Indflydelsen fra engelsk og amerikansk musik blev mærkbar under 2. verdenskrigs militære tilstedeværelse bl.a. via den amerikanske radiostation i Keflavík. Den rytmiske musik blev udgivet på plader i Island fra 1950'erne. Det store internationale gennembrud for den islandske rockmusik er kommet i de seneste årtier med navne som Björk (født 1965), Sugarcubes, Bubbi Morthens (født 1956) og Sigur Rós.

Den traditionelle grønlandske trommesang og -dans har overlevet mest livskraftigt i de senest koloniserede områder, dvs. Thule og Østgrønland. Men i Vestgrønland blev trommesangstraditionen genoplivet i slutningen af 1900-tallet, dog ikke som en levende skik, men som et revitaliseret kulturelt udtryk, inspireret fra Thule og Østgrønland. Unge mennesker har på kurser lært sig trommesang som performance. Århundreders musikalske indflydelse fra europæiske hvalfangeres spillemandsmusik og europæisk sang- og salmetradition spiller en rolle i det moderne grønlandske musikudtryk. Men stærke udenlandske påvirkninger kom også til, da efterkrigstidens internationale bølge af rytmisk populærmusik så som country og rock nåede Grønland og førte til dannelsen af lang række grønlandske bands som f.eks. The Eskimos i 1960'erne, Sume samt sangeren Rasmus Lyberth (født 1951) i 1970'erne. Det var karakteristisk, at der blev sunget på grønlandsk fra 1970'erne. I de seneste årtier er det ikke helt ualmindeligt at lade traditionelle trommesangsrytmer blande sig med moderne rytmiske udtryk. Sproget er stadig først og fremmest grønlandsk, men flere sangskrivere vælger i dag at udtrykke sig på engelsk. Den klassiske musik har stået knapt så stærkt i Grønland. I hovedstaden findes dog siden 1979 en musikskole og *Nuuk Byorkester*. I gennem de senere år har Grønland fået et mindre antal konservatorieuddannede operasangere og musikere.

I første halvdel af 1900-tallet blev der ikke indspillet mange

film i Vestnorden, men enkelte borgere deltog i udenlandske film, der blev optaget i landene. Der er ikke tale om egentlig lokal filmproduktion før i sidste halvdel af 1900-tallet, hvor der kom gang i vestnordisk filmindustri, og hvor flere vestnordiske filmproducenter er slået igennem internationalt.

Dans

Det islandske samfund var i mange århundreder et forholdsvis stillestående bondesamfund. Det stillestående samfund var i lang tid præget af stærke traditioner og skikke. Hvad angår daglig skik og brug, så kan nævnes højtlæsning for gårdens folk om aftenen samt husandagten, der fandt sted hver aften om vinteren, men i mindre grad om sommeren. Som underholdning dansede islændingene *vikivaki*, sang *rímur* og fremsagde digte, og prøvede deres kræfter i forskellige sportsgrene som bl.a. brydning.

På Færøerne var det oprindeligt normalt, at man i dansetiden om vinteren lejede sig ind i en privat stue i et privat hus. Det ophørte imidlertid i forbindelse med sociale ændringer før århundredskiftet. I stedet opførte man i de fleste bygder en såkaldt *dansestue*, der også fungerede som forsamlingshus. I denne dansestue blev der danset om vinteren – både færøsk dans og *engelsk dans*. Betegnelsen *engelsk dans* betegnede tidligere al anden dans end den traditionelle færøske kædedans. *Engelsk dans* blev først almindelig i bygderne i 1900-tallet, efter at flere – ofte sømænd og fiskere – kunne spille på harmonika.

Vigtigt i denne forbindelse er det faktum, at både Indre Mission og baptisterne opførte egne huse i samme periode. Indre Mission opførte missionshuse og baptisterne sale. Dansestuerne var profane og tjente syndige formål med forlystelse og dans og hvad der dertil hørte – iberegnet indtagelse af brændevin. Missionshusene og baptisternes sale havde ligesom kirken et sakralt formål. Dette konkurrenceforhold mellem det sakrale og det profane er givetvis også en af årsagerne til, at både Indre Mission og Brødremenigheden tog afstand fra den traditionelle færøske kædedans, som foregik i dansestuen. I visse miljøer betød det et regulært kulturtab, hvor den gamle færøske dans med tilhørende viser og ballader gik tabt.

Afholdsbevægelsernes huse og loger, der opstod på omtrent samme tid, forsøgte at samle ungdommen til alternativt samvær med dans uden brændevin.

Den folkelige grønlandske dans, *kalattuut*, ('på grønlandsk vis') har rødder i kontakter til europæiske hvalfangere i 1500- til 1700-tallet. Der er tale om f.eks. polka eller reels og gigs af britisk herkomst. Disse danse er stadig i høj grad i brug f.eks. ved familiefester og opleves i dag som noget særligt og egentlig grønlandsk.

Nationaldragt

Det, der i dag kendes som den grønlandske nationaldragt eller festdragt, *kalaallisuut*, fik sin nuværende form så sent som i 1920'erne. Både kvinde- og mandsdragterne var i før-kolonial tid skinddragter, men i løbet af 1700-tallet og 1800-tallet indarbejdedes en række nye og farverige elementer af europæisk oprindelse såsom stof, broderier og perler i kvindedragten. For mandsdragtens vedkommende blev de sorte kamikker den eneste rest af den oprindelige hundrede procents skindpåklædning. Dragten kom, som en lokalt tilpasset version af det internationale jakkesæt med hvid skjorte, for det øvriges vedkommende til at bestå af sorte tekstilbukser og hvid bomuldsanorak. Dragten bruges flittigt af både voksne og børn ved private og nationale festlige anledninger, det være sig første skoledag, konfirmation, bryllup eller landstingsåbninger, nationaldage eller modtagelse af officielle gæster. Der er i de senere år udgivet bøger med vejledninger i fremstilling af dragten. Festdragten har udviklet sig til et vigtigt nationalt symbol, men ses samtidig udstillet på grønlandske museer som folklore.

Den islandske nationaldragt for kvinder har altid været højt respekteret i befolkningen. I de senere år er interessen for nationaldragten blevet genopvakt, og kvinderne har søgt tilbage til dragtens opståen, som går helt tilbage til 1500-tallet. Den kvindelige nationaldragt – som findes i forskellige udformninger – har altid været lavet af udsøgte stoffer og især festdragterne har været udsmykkede og elegante. Udenlandske rejsende har helt fra 1700-tallet givet gode beskrivelser

En konfirmand i midten sammen med forældre og lillebrødre i grønlandsk festdragt, Nuuk 2000. Fotograf: Alfred Jakobsen. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

af disse dragter med illustrationer. Den islandske mandsdragt ser ikke ud til at have været bundet af lige så faste traditioner som kvindedragten.

På Færøerne omtales nationaldragten som *føroysk klæðir* (færøske klæder). Elementerne i dragten har udviklet sig fra 1800-tallets folkelige dragt. Der er kontinuitet i mandsdragten, som består af en ensfarvet ulden strikket trøje med sølvknapper, en broderet rød eller blå vest, sorte vadmelsbukser, uldne sokker, der bliver holdt oppe med strømpebånd. Sokkerne er naturfarvede, lyseblå eller indigo. Brudgomssokkerne var tidligere hvide. Som overtøj bruges en jakkeformet *kot*. Hovedbeklædningen er den karakteristiske færøske hue, syet af samme stribede stof som kvindernes kjole. I modsætning til mandsdragten, så var kvindernes dragt gået af brug, men under indflydelse af tidens nationalkulturelle bevægelse blev den genopdaget i 1800-tallet som nationaldragt. Kvindens dragt består af et rødt og sortstribet stribet skørt eller nederdel, dertil en mønstret strikket trøje og et farverigt tørklæde over skuldrene, samt et forklæde. Dertil kommer en kappe som overtøj. Dragtens elementer er farverige. I begyndelsen af 1900-tallet overførte man de sølvsmykker, der tidligere blev brugt i forbindelse med den ældre og fine *stakkur*, til nationaldragten, hvor de blev hægtet i kæder foran trøjen.

Færøske klæder har aldrig været så populære som i nutiden, hvor man også eksperimenterer med nye farver i kontrast til de traditionelle. Næsten alle, der består en studentereksamen eller lignende, er iført *færøske klæder* den dag, de får eksamensbeviset overrakt.

Mod ny tider og nye måder – foreningsliv og kommunikation

I løbet af 1900-tallet udviklede der sig et omfattende og forskelligartet foreningsliv i alle de vestnordiske lande. Deltagelse i organiserede fællesskaber til fremme af særlige interesser kom til at involvere store dele af befolkningen. Foreningerne var med til at sætte væsentlige spørgsmål på den samfundsmæssige og politiske dagsorden og ofte også til at skabe rammer for kulturlivet. Foreningen som organisationsform blev i Vestnorden ligesom i det øvrige Skandinavien en integreret og vigtig del af samfundslivet. Foreningerne var og er ofte med til at løse væsentlig samfundsmæssige opgaver.

Foreninger og interesseorganisationer spillede også en rolle inden for udviklingen i den del af kulturlivet, som knytter sig til kommunikationen, fra den skrevne presse og tidsskriftsoffentligheden til radio, tv og de elektroniske medier. 1900-tallets rivende teknologiske udvikling inden for kommunikationsområdet, som har gjort sig gældende globalt, blev også udnyttet lokalt overalt i Vestnorden.

I 1800-tallets sidste tre årtier indtraf store ændringer i det islandske samfund. Skellet sættes ofte til året 1874, da nationen fejrede 1000-året for bosættelsen af Island. Man skulle ikke vente længe, inden de første politiske partier blev grundlagt og hen imod århundredskiftet 1900 grundlagdes de første fagforeninger. Trykkerne startede, efterfulgt af sømandsforeninger og kort efter 1900 de ufaglærtes foreninger. I sidste halvdel af 1800-tallet understregede idealister vigtigheden af, at samfundets borgere organiserede sig, og der blev i begyndelsen af 1900-tallet stiftet mange fagforeninger, organisationer samt et stort antal foreninger og sammenslutninger. Disse foreninger var af forskellig art: ishusforeninger, havneforeninger og mejeriforeninger. Kort efter 1900 blev lønmodtagernes sammenslutninger og de politiske forenin-

ger stærkere. Indkøbsforeninger og brugsforeninger blev til en stærk andelsbevægelse, der prægede samfundet indtil slutningen af 1900-tallet. Den første brugsforening blev grundlagt i Húsavík i 1882. Stiftelsen af Sammenslutningen af de islandske brugsforeninger (SÍS) i 1902 gav skub til oprettelsen af endnu flere brugsforeninger. Islands husflidsforening blev grundlagt i 1913 med det formål at bevare og styrke folkelig islandsk husflid, herunder at medvirke til høj kvalitet og vække almen interesse for denne skattede nationale arv. Foreningens oprettelse var længe under forberedelse, og de første tilløb fandt sted halvtreds år tidligere, da Islands antikvariske samling, der i dag udgør Islands Nationalmuseum, blev grundlagt. Den første islandske pigeskole var blevet grundlagt i Reykjavík i 1874 og i dens kølvand fulgte der med en lov fra 1938 husmorskoler i alle distrikter, hvor der blev der lagt vægt på islandsk håndværk, især håndarbejde, stikning og syning, vævning og andet traditionelt håndarbejde.

Afholdsforeningerne fik stor indflydelse på det sociale liv i Island kort før århundredskiftet 1900. *Islands afholdsloge* blev

Frelsens Hær på besøg i bygden Sandavágur. ©Føroya Fornminnissavn.

oprettet i Reykjavík i 1886 efter norsk forbillede, og loger blev dannet over hele landet. Hovedformålet med dem var at modarbejde indtagelsen af alkohol, men i logerne fandt der også forskelligt kulturarbejde med bl.a. teater sted, og nogle af logerne byggede foreningshuse, som var velegnede til opførelsen af skuespil.

Sport

Den stærkeste og mest levedygtige bevægelse, der opstod i Island omkring århundredskiftet 1900, var gymnastikbevægelsen, som var en ungdoms- og sportbevægelse, der efter norsk forbillede arbejdede på nationalt og kristeligt grundlag. Der blev grundlagt foreninger i hele landet som fik stor indflydelse, helt til den dag i dag. Bevægelsen ville styrke alt, som var nationalt. Virksomheden var meget omfattende og stod faktisk for en alsidig "opdyrkning af land og folk", som var bevægelsens vigtigste slogan. Formålet var at opdrage den unge generation til at udvikle sig positivt og til at værne om landet og den folkelige kultur. Blandt det som gymnastikbevægelsen genopvakte var islandsk brydning, og man sendte repræsentanter til De olympiske lege i London (1908) og i Stockholm (1912), hvor de fremviste sportsgrenen. Gymnastikforeningernes medlemmer dyrkede endvidere forskellige kunstarter bl.a. skuespilkunst og folkedans.

Andre idrætsbevægelser opstod med rødder i gymnastikforeningerne. I begyndelsen af 1900-tallet oprettedes de første special-idrætsforeninger inden for idrætsgrene som fodbold, håndbold o.s.v. Næsten samtidigt opstod de første skakklubber, der kunne drage fordel af, at skak længe havde været meget populær i Island og stadig anses næsten som en nationalsport.

Også på Færøerne opstod adskillige lokale idrætsforeninger omkring århundredskiftet. Bygden Tvøroyri fik som den første på Færøerne sin egen boldklub *Tvøroyra Bóltfelag (TB)* i 1892. I Tórshavn begyndte man at spille fodbold i 1903, og året efter i 1904 blev *Havnar Bóltfelag (HB)* stiftet. Efterhånden kom flere og flere idrætsforeninger til. Fodbold kunne visse steder spilles på sandstrande, men efterhånden fik man i mange bygder såkaldte fodboldplæner af grus og sand. Disse

Fodboldskamp på Reykjavíks gamle idrætsstadion omkring 1950. ©Þjóðminjasafn Íslands.

var anvendelige i mange år. Det er først inden for de sidste 20 år, at man har fået mere professionelle idrætsanlæg med kunstigt græs og endda naturligt græs. Desuden er kropstræning som løb blevet en ny profan religion, der berører en stor del af befolkningen. Flere og flere idrætsgrene er kommet til, så i dag er færinger aktive inden for stort set alle sportsgrene, og læser man i aviserne, så fylder idrætsreportager en meget stor del af spaltepladsen.

I Grønland efterfulgtes den første forening *Peqatigiinniat* af en række af foreningsstiftelser, i første omgang oplysnings- og sportsforeninger i hhv. 1920'erne og 1930'erne. I lighed med mange danske sportsforeningers navne, som blev hentet fra nordisk mytologi, fik flere af de grønlandske navne fra den grønlandske mytologi, som f.eks. *Aqissiaq* og *Kaassassuk*. Senere blev dog også grønlandske dyrenavne almindelige som f.eks. *Nanoq* (Bjørn) eller *Nattoralik* (Ørn). Grønlands mange sportsforeninger gik i 1953 sammen i Grønlands Idrætsforbund, der dengang bestod af 30 foreninger med ca. 3.000 medlemmer og fik status som specialforbund under Dansk Idrætsforbund. Det gav adgang til dansk økonomisk støtte til idrætten i Grønland. Fodbold, håndbold, badminton, bordtennis, skiløb, og forskellig kampsport som taekwondo er

blandt de populære sportsgrene. I de senere år er der også en del udøvere af grønlandsk kajaksport og traditionel inuitsport med diverse øvelser inden for styrke, smidighed, hurtighed og balance, som udøves bl.a. som konkurrencesport ved Arctic Winter Games.

Andre grønlandske foreninger

Nye støttemuligheder til foreningsaktiviteter i 1950'erne førte i Grønland til et væld af foreningsdannelser, som det vil føre for vidt at nævne alle sammen. Nogle var rent lokale, andre nationale, men mange med forbindelse til danske eller internationale søsterforeninger. Det var bl.a. tilfældet med Spejderbevægelsen, som efter de første forsøg i 1930'erne og 1940'erne startede i 1952. I 1973 blev Det grønlandske spejderkorps stiftet med klubber over hele landet.

Blandt de tidlige oplysningsforeninger var *Nunatta Qitornai* (Børn af vort land), som blev stiftet 1942 og var for unge mennesker. Den var stiftet af Augo Lynge, som på dette tidspunkt og under 2. verdenskrig var en kontroversiel person hos de koloniale myndigheder. Han ytrede sig politisk i sit eget tidsskrift *Taqqissuut* (Lampepinden), der udkom fra 1934-47. I København stiftedes i 1939 grønlænderforeningen *Kalaallit*, som i en årrække stod for sociale og oplysende arrangementer og udgav bladet *Kalaallit*. Bladet havde også en læserskare i Grønland og kom i sine tidlige år til at spille en rolle med sin ofte kritiske holdning til styret af Grønland.

I 1948 blev der indført valgret og valgbarhed for kvinder. Dette betød startskuddet for etableringen af *Arnat Peqatigiit*, kvindeforeningen, som i mange år var en særdeles omfattende og indflydelsesrig forening med afdelinger i byerne og i rigtig mange bygder. Den har i dag omkring 5.000 medlemmer.

Allerede under 2. verdenskrig stiftedes den første fagforening, en afdeling af specialarbejderforbundet i Danmark, og i 1946 det første grønlandske politiske parti, det kommunistiske parti, begge blandt kulminearbejderne i Qullisat på Disko-øen. I 1950'erne og 1960'erne stiftedes en række politiske partier, hvoraf de fleste kun havde en kort levetid. I 1955 stiftedes et socialdemokratisk parti, i 1963 *Inuit-partiet*, og i 1969 *Sukaq-partiet*. Som en reaktion på den danske stats

moderniseringspolitik og forsøg på integrering af Grønland som ligeberettiget del af det danske rige fra 1953, skete der en radikalisering af især unge grønlandske studerende i København i begyndelsen af 1960'erne. Disse stiftede *Unge Grønlænderes Råd*. Rådet var igennem dette årti og begyndelsen af 1970'erne, inspireret af tidens anti-imperialistiske bevægelse, med til at nyformulere grønlandsk politik i forhold til de danske magthavere. I slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne stiftedes de tre partier, som har været med til at præge det politiske liv i hele hjemmestyreperioden og frem til selvstyret i 2009. Det drejer sig om *Siumut*, *Atassut* og *Inuit Ataqatigiit (IA)*.

Presse og medier

Som allerede antydet tidligere i kapitlet udviklede der sig allerede i løbet af 1800-tallet en skriftlig presse i alle de tre vestnordiske lande. I kølvandet på enevældens afskaffelse og indførelsen af folkestyre, iværksatte den danske inspektør for Sydgrønland, H. J. Rink (1819-1893), en række nye tiltag og reformer i Grønland. I 1857 etableredes et bogtrykkeri i Nuuk under Sydgrønlands inspektorat, som bl.a. producerede lærebøger. Men vigtigst var starten på Grønlands første avis, *Atuagagdliutit*, som fra 1861 udgik fra dette trykkeri. *Atuagagdliutit* eksisterer fortsat den dag i dag, men nu under navnet *AG*. Avisens sprog var grønlandsk, og den formidlede debat og information fra grønlandske læsere. Desuden indeholdt den information fra myndighederne og almen orientering, oversættelser af udenlandske romaner i føljetonform og ikke mindst farveillustrationer. *Atuagagdliutit*, der i en international sammenhæng var hurtigt ude med at anvende flerfarvetryk, var ikke noget dagblad. Den udkom månedligt, men blev distribueret på den måde, at en hel årgang udsendtes samlet, når der var skibsforbindelse, dvs. om sommeren, til de enkelte bosteder i Grønland. Det betød, at den grønlandske debatkultur i mange år blev langsommelig, så en debat kunne strække sig over et tiår. Med udgivelsen af *Atuagagdliutit* – og suppleret af *Avangnâmio*ĸ(Nordgrønlænderen) fra 1913 – fik Grønland et forum for kommunikation på tværs af de mange isolerede bosteder og en presse, som sikrede en nogenlunde

samtidig og ensartet national kommunikation, alt sammen en forudsætning for at der kunne opstå tanker og følelser om national sammenhørighed og egenart.

Færøerne blev anløbet af den kongelige monopolhandels skibe to gange om året. De medbragte nyheder i form af breve og enkelte udenlandske aviser. Nyhederne sivede ud til den brede befolkning og bragtes mundtligt videre. Enkelte personer blev også påvirket af det, der skete i Europa i slutningen af 1700-tallet. En af disse var juristen og politikeren Niels Winther (1822-92), der i 1852 fik udgivet *Færingetidende*. Niels Winther skrev målrettet om demokrati og tog hårdt fat på embedsmændene. Resultatet blev, at der kun udkom 9 blade, hvorefter avisen ophørte, og Niels Winther skuffet forlod Færøerne. I 1878 udkom avisen *Dimmalætting*, amtstidende for Færøerne. Den var fra begyndelsen af konservativ observans og blev danskhedens forsvarer på Færøerne. Den national-kulturelle bevægelse fik med udgivelsen af *Føringatíðindi* i 1890 sit talerør skrevet på færøsk. De sidste år udkom avisen uregelmæssigt, og efter 1906 ophørte avisen med at udkomme. Sverri Patursson, politikeren Jóannes Paturssons broder, udgav i årene 1898-1902 sit eget blad *Fuglaframi*. Dimmalætting fik i 1901 en mere vedvarende konkurrence af den frisindede, radikale avis *Tingakrossur*, der efterhånden også blev Sjálvstýrisflokkurins talerør. Lokalavisen *Norðlýsið* udkom i Klaksvik i 1915, og samme år udkom også *Føroyatíðindi* i Tvøroyri på Suðuroy. Også Socialdemokraterne fik deres talerør med avisen *Føroya Social-Demokrat*, der udkom for første gang i 1927 og senere ændrede navn til *Sosialurin*, der ligesom *Dimmalætting* stadig udkommer. De nationale konservative udgav fra 1935 avisen *Dagblaðið*. Flere aviser udkom som avislignende periodika under anden verdenskrig, men ophørte snart. Det republikanske parti Tjóðveldisflokkurin fik i 1946 sit talerør med avisen *14. september*. Ud over aviserne er der blevet publiceret flere månedsskrifter, religiøse blade og foreningsskrifter og et enkelt litterært tidsskrift. Nogle af disse er ophørt, og andre bliver stadig udgivet.

De første islandske tidsskrifter udkom i første halvdel af det nittende århundrede, og i 1800-tallets sidste halvdel udkom forskellige ugeblade i alle landsdele. De første island-

ske aviser med daglig udgivelse stammer fra omkring 1910. De var hovedsagelig ejet af de politiske partier og tjente som partiorganer gennem størstedelen af 1900-tallet. Det nu uafhængige *Morgunblaðið*, som blev grundlagt i 1913, konkurrerer i dag med gratisavisen *Fréttablaðið*, som er landets største avis og *DV*, som nærmere er en tabloidavis og udkommer fire gange om ugen.

I Island blev statsradioen *Ríkisútvarpið* (RÚV) grundlagt i 1930 og nåede til hele befolkningen fem år senere. Radioen havde helt fra begyndelsen en stor indflydelse på det islandske samfund. Man havde længe som princip at forbigå politiske anliggender, idet man i stedet ønskede at forene nationen i lærdom og almen oplysning. I 1966 udvidedes radioen med det statslige TV, *Sjónvarpið*. Både den skrevne presse og de øvrige medier har undergået store forandringer i det sidste årti. Fra kun at have rummet partistyrede aviser eller statsstyrede monopoler er vore dages islandske mediemarked præget af et stort opbud af kommercielle radio- og tv-kanaler.

Færøerne fik egen radio *Útvarp Føroya* i 1957 og i slutningen af 1970-erne begyndte en fjernsynsforening at sende TV-udsendelser på Færøerne. Det førte til, at der i 1981 blev oprettet en offentlig færøsk tv-station *Sjónvarp Føroya*. Den er siden blevet slået sammen med Útvarp Føroya under navnet *Kringvarp Føroya*. Før den tid lyttede man på Færøerne til dansk og norsk radio.

I Vestgrønland blev de første regelmæssige "radiofoniske meddelelser" sendt i 1926 med lokale nyheder, vejr- og skibsmeldinger. Under 2. verdenskrig, hvor kontakten til Danmark var afskåret, etableredes en radio i Nuuk, som kunne aflyttes i dele af Vestgrønland, og som spillede en væsentlig rolle for kommunikationen. Dertil kom under krigen amerikanske nyhedsfilm, "newsreels", og aflytning af islandsk radio. En egentlig grønlandsk radiofoni *Kalaallit Nunaata Radioa (KNR)* begyndte i 1958. Den spillede en stor rolle i årtier som den eneste fælles formidler af oplæsning af litteratur, mundtlige fortællinger og musik til den grønlandske befolkning. Fra midten af 1960'erne stiftedes en lang række lokale tv-foreninger, som via lokale kabelnet udsendte "illegalt" kopierede TV-udsendelser fra Danmarks Radio, som blev sendt

til Grønland på videobånd. I 1982, kort efter indførelse af Hjemmestyre, etableredes et nationalt samtidigheds-tv i form af *KNR-TV*. Der gik dog mere end 10 år, før KNR-TV kunne ses i hele landet. Selvom der er en væsentlig del egenproducerede, grønlandsksprogede udsendelser med nyheder, kulturstof og programmer henvendt til børn og unge, så sendes der stadig mange dansksprogede udsendelser fra Danmarks Radio. Mange lokale tv-foreninger eksisterer stadig. De spiller en vigtig rolle i lokalsamfundet og leverer ofte nyhedsproduktioner til KNR-TV. I de senere år er det blevet muligt at få adgang til mange internationale TV-kanaler via satellit. Desuden har mange, som det naturligvis også er tilfældet i det øvrige Vestnorden, efter introduktionen af internettet, i princippet ubegrænset adgang til f.eks. internationale nyheder og anden information.

Litteratur

Andrésson, Kristinn E. 1976: *Um íslenskar bókmenntir*. Ritgerðir. 1. b. Reykjavík.

Berghamar, Sigurd 1992: *-men Gud gav vøkst*. Tórshavn.

Berthelsen, Christian 1976: "Det at være grønlænder. Fra en debat i begyndelsen af det 20. århundrede". *Tidsskriftet Grønland*, nr. 4.

Berthelsen, Christian 1983: *Grønlandsk litteratur. En kommenteret antologi.* Viborg.

Birgit Lynge 1981: *Rytmisk musik i Grønland i 70'erne*. Århus.

Björnsson, Björn Th. 1964: *Íslensk myndlist I*. Reykjavík.

Bjørst, Lill Rastad 2004: "Fra polka til Popstars. Grønlandsk populærmusik i forandring". *Tidsskriftet Grønland*, nr. 1-2.

Boel, Jens og Søren Thuesen 1993: "Grønland og den store verden: 2. verdenskrigs betydning for det dansk-grønlandske forhold". *Grønlandsk kultur og samfundsforskning 93*. Nuuk.

Brú, Heðin 1958: "Det gamle Bondesamfund". *Færøerne I*. København.

Bruun, Daniel 1903: Færøske Bygdekirker, *Architekten* 5. årg. København.

Bruun, Gudmund 1958: "Kirken". *Færøerne II*. København.

Dahl, Árni 1980-1985: *Bókmentasøga 1-3*, Fannir, Tórshavn.

Dalsgarð, Arnbjørn 2002: *Føroysk blaðsøga 1852-2002*. Sprotin. Vestmanna.

Debes, Hans Jacob 1990-2000: *Føroya søga 1-3*, Føroya Skúlabókagrunnur. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 2001: *Færingernes land – Historien om den færøske nutids oprindelse*. København.

Djurhuus, N. (red) 1958: *Færøerne I og II*. København.

Djurhuus, N. 1958: Dansen. I: *Færøerne I*. København.

Duelund, Peter 1984: *Grønland-Norden. En udredning om udvikling af kulturforbindelserne*. Stockholm.

Exner, Bent 1975: *Færøsk Kirkesølv*. København.

Finsen, Helge og Esbjörn Hiort 1978: *Steinhúsin gömlu á Íslandi.* Kristján Eldjárn þýddi. Reykjavík.

Fon, Sverri 1958: "Kulturelle institutioner". *Færøerne II*. København.

Gad, Finn 1984: *Grønland. Politikens Danmarkshistorie*. København.

Guðjónsson, Elsa E. 1969: *Íslenzkir þjóðbúningar kvenna frá 16. öld til vorra daga.* Reykjavík.

Guttormsson, Loftur 2000: "Frá siðaskiptum til upplýsingar". *Kristni á Íslandi* III, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Hákonardóttir, Inga Huld 2000: "Konur og kristni". *Kristni á Íslandi* IV, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Halldórsson, Óskar 2004: „Bókmenntir á lærdómsöld 1550-1770“. *Saga Íslands* VII. Reykjavík.

Hansen, Gerhard 1984: ”Vækkelsesbevægelsens møde med færingernes enhedskultur. En analyse”. *Annales Societatis Scientiarum Færoensis.* Supplementum 10. Tórshavn.

Hansen, Gerhard 1987: *Eindarmentan føroynga og vekingarrørslurnar*. Emil Thomsen. Tórshavn.

Havning, Thomas 1958: ”Bygdekirker”. *Færøerne I*. København.

Heinesen, William 1958: ”Bildende kunst”. *Færøerne II*. København.

Heinesen, William og Petersen, Erik 1958: ”Musik”. *Færøerne*. København.

Hugason, Hjalti 1988: *Kristnir trúarhættir.* Íslensk þjóðmenning V. Reykjavík.

Idrætten i Grønland. Kalâtdlit-nunâne timersorneq 1978: Nuuk.

Íslenskt fornbréfasafn (*Diplomatarium Islandicum*), 10. bindi 1169-1542 (1911-1921). Reykjavík.

Jacobsen, Ole 1958: ”Nyere digtning”. *Færøerne II*. København.

Jákupsson, Bárður 2000: *Færøernes Billedkunst*. Hjørring.

Joensen, Jóan Pauli 1980: *Fólk og mentan*. Føroya Skúlabókagrunnur. Tórshavn.

Jónasson frá Hrafnagili, Jónas 1961: *Íslenskir þjóðhættir*, 3. útg. Reykjavík.

Kelling, Fred 1993: *Fisherman of Faroe.* William Gibson Sloan, Leirkerið, Gøta.

Kjartansson, Helgi Skúli 2002: *Ísland á 20. öld.* Reykjavík.

Kleivan, Birna Marianne og Ulla Hjorth Nielsen 1984: *KNR-TVs første år*. Nuuk.

Kleivan, Inge 1983: ”Herrnhuterne eller Brødremenigheden i Grønland 1733-1900”. *Tidsskriftet Grønland*.

Kristjánsdóttir, Þóra 2000: ”Kirkjur og kirkjugripir”. *Kristni á Íslandi* III, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Kristjánsdóttir, Þóra 2004: *Saga Íslands* VII. Reykjavík.

Kristjánsson, Gunnar 1994: *Útaf Edens fold. Um Paradísarmissi Miltons og þýðingu séra Jóns á Bægisá.* Ritröð Guðfræðistofnunar. Reykjavík.

Kristjánsson, Gunnar 1995: *Inngangur*, *Vídalínspostilla og höfundur hennar*. Jón Þorkelsson Vídalín, Vídalínspostilla. Reykjavík.

Kristjánsson, Gunnar 2000: ”Kirkjan og bókmenntirnar”. *Kristni á Íslandi IV*, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Kristjánsson, Gunnar 2006: ”Siðbótarmenn á Skálholtsstað”. Saga biskupsstólanna. Reykjavík.

Kvaran, Einar H. 1959: *Mannlýsingar. Tómas Guðmundsson sá um útgáfuna*. Reykjavík.

Kaalund, Bodil 1990 [1979]: *Grønlands kunst - skulptur, brugskunst, maleri.* København.

Langgård, Karen 1998: "An examination of Greenlandic awareness of ethnicity and national self-consciousness through texts produced by Greenlanders 1860s-1920s". *Études Inuit Studies*, 22(1). Québec.

Laxness, Einar 1995: *Saga Íslands a-h, i-r og s-ö*. Reykjavík.

Lidegaard, Mads 1986: "Profeterne i Evighedsfjorden. Habakuk og Maria Magdalena". *Tidsskriftet Grønland*, nr. 6.

Lyberth, Juakka 1999: "Kulturen og kunsten". *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland.* Red. Bent Gynther og Aqigssiaq Møller. København.

Lynge, Finn 1966: "Den katolske kirke i Grønland. Status og målsætning". *Tidsskriftet Grønland.*

Lützen, Chr. 1958: "Undervisning". *Færøerne II*, København.

Madsen, Heini 1990: *Færøerne i 1000 år*. Skúvanes, Vadum.

Matras, Christian 1958: "Folkedigtning". *Færøerne II*. København.

Møller, Ernst 1983: "Den danske stat, GAS og DsF". *Arbejderhistorie*, 20.

Næs, Johs. Andr. 2006: *vit trúgva, tí tala vit.* Heimamissiónsforlagið. Tórshavn.

Olsen, Kammammii 1996: *Kalaallit Nunaanni Sulisartoqarnerup oqaluttuarisaanera.* Nuuk.

Olsen, Tupaarnaq Rosing 2005: *I skyggen af kajakkerne. Grønlands politiske historie 1939-79.* Nuuk.

Óskarsson, Þórir 2004: „Frá rómantík til raunsæis". *Saga Íslands* IX. Reykjavík.

Pedersen, Birgit Kleist 2003: „Filmens indtog i Grønland. Grønlands film og medier". *Kosmorama. Tidsskrift for filmkunst og filmkultur*, nr. 232.

Petersen Maria Eide 1973: „Religiøs Sæd og Skik på Nólsoy og i Funnungr omkring 1900". *Fra Færøerne/Úr Føroyum VII-VIII*. København.

Petersen, H. C. (ed.) 1991: *Grønlændernes historie fra urtiden til 1925*. Nuuk.

Petersen, Robert 1999: "Det grønlandske sprog". *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland.* Red. Bent Gynther og Aqigssiaq Møller. København.

Pétursson, Pétur 2000: "Þjóðkirkja, frelsi og fjölbreytni". *Kristni á Íslandi* III. bindi, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Ponzi, Frank 1986: *Ísland á 19. öld. Leiðangrar og listamenn*. Reykjavík.

Rasmussen, Rasmus 1949: *Sær er siður á landi. Endurminningar*. Tórshavn. Genoptrykt 1985.

Rosing, Peter Frederik og Marianne Stenbæk 1998: *Radiormiut. Kalaallit Nunaata Radioa*, *Grønlands Radio*, *Radio Greenland*. Nuuk.

Sandgreen, Otto 1991: *Nunatsinni oqaluffiit. Grønlands kirker*. [Godhavn].

Sonne, Birgitte 1997 [1985]: "Eskimoernes førkristne religioner". *Religionshåndbogen*. Red. Peter Boile Nielsen. København.

Steining, Jørgen 1958: "Ældre historie. Nyere Historie". *Færøerne I*. København.

Sørensen, Aksel Kjær 1983: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt*. København.

Thisted, Kirsten 1999: "Grønlandsk litteratur". *Inuit kultur og samfund – en grundbog i eskimologi*. Lorentzen, Jørgen et al. (eds.). København.

Thisted, Kirsten 1999: "*Således skriver jeg, Aron*". *Samlede fortællinger og illustrationer af Aron fra Kangeq*. Nuuk.

Thór, Jón Th. 2001: "Krossgötur og kirkjustaðir". *Kirkjuritið*, okt. 2001. Reykjavík.

Þorláksson, Helgi 2003: *Saga Íslands VI*. Reykjavík.

Þorsteinsson, Björn og Bergsteinn Jónsson 1991: *Íslandssaga til okkar daga*. Reykjavík.

Thuesen, Søren 1988: *Fremad, opad. Kampen for en moderne grønlandsk identitet*. København.

Thuesen, Søren 1991: "Difference and boundary in a local community. On the formation of local associations in West Greenland". *North Atlantic Studies*, vol. 3, no. 1. Aarhus.

Thuesen, Søren 2005: "Dressing Up in Greenland: A Discussion of Change and World Fashion in Early-colonial West Greenlandic Dress". *Arctic Clothing*. J.C.H. King et al. (eds.). London.

Thuesen, Søren 2007: *Fremmed blandt landsmænd. Grønlandske kateketer i kolonitiden*. Nuuk.

Thuesen, Søren 2009: "Henric Christopher Glahn". *Grønland. En refleksiv udfordring*. Red. Ole Høiris. Århus.

Trondhjem, Jørgen Ellegård 2007: *Moderne grønlandsk billedkunst. En undersøgelse af den grønlandske kunstinstitution og dens refleksion af lokale og globale processer i værker og praksis*. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.

Valdimarsdóttir, Þórunn 2000: "Öld frelsis, lýðvalds og jafnaðar". *Kristni á Íslandi* IV, ritstjóri Hjalti Hugason. Reykjavík.

Wallmann, Johannes 2006: *Kirchengeschichte Deutschlands*, 6. útg. Tübingen.

West, John F. 1974: *En nation og dens historie*. København.

Wilhjelm, Henrik 2001: *"Af tilbøielighed er jeg grønlandsk". Om Samuel Kleinschmidts liv og værk*. København.

Ølgaard, A. (ed.) 1968: *Færinger -- frænder. Sprog, historie, politik og økonomi*. København.

Øssursson, Janus 1958: "Pressen". *Færøerne II*. København.

Skole og uddannelse

Elin Susanna Jacobsen, Sigriður Jörundsdóttir, Daniel Thorleifsen

Skolevæsen på Færøerne har historisk set været omfattet af de samme kirkelige og verdslige love, som var gældende i det øvrige kongerige. Dette var især gældende for perioden inden hjemmestyrets indførelse i 1948, hvor alle skoleplaner skulle sanktioneres af staten, og hvor man driftsmæssigt var afhængig af statslig lovgivning og financiering. I hjemmestyreloven af 1948 blev det bestemt, at Færøerne kunne overtage skolevæsen. Siden da har Færøerne gradvist overtaget ansvaret for skole og undervisning og udviklet sin egen lovgivning på området.

Mange af de skoler og uddannelsesinstitutioner, som oprettedes på Færøerne i 1900-tallet, har haft en lang tilblivelseshistorie og kæmpet med stram økonomi. Når man har lagt vægt på at etablere skoler og uddannelser på Færøerne, har det til tider været udtryk for national stolthed og ønsket om emancipation. Men ofte er det dog også sket på baggrund af rent praktiske hensyn, så som at gøre det billigere og lettere for unge mennesker at få sig en uddannelse hjemme på Færøerne i stedet for at rejse væk.

En historisk beskrivelse af færøske skole- og uddannelsesforhold kan ikke begrænses til de skoler og uddannelser, som i tidens løb er oprettet på Færøerne. Som en lille nation har færinger til alle tider været henvist til at søge kundskaber udenlands. I så henseende har Danmark været stedet, som de fleste færinger søgte til. Det er først i de seneste årtier, at unge mennesker i større omfang har valgt at rejse længere ud i verden i uddannelsesøjemed. Medvirkende til denne udvikling er de favorable offentlige støtteordninger, som Lagtinget i 1999

indførte for studerende, som søger højere uddannelser uden for Norden.

Skole og mission i Grønland var efter 1721 to sider af samme sag. Hans Egede mente, at kristendommen skulle formidles gennem inuits eget sprog. Handelens og missionens folk lærte i større eller mindre grad at tale inuits sprog. Selvom Grønland formelt ophørte med at være missionsmark i 1905, havde statskirken stor indflydelse på skolen til langt op i vor tid, uanset at skole og kirke formelt blev adskilt i 1950. I begyndelsen af 1900-tallet intensiveredes grønlændernes ønske om at lære det danske sprog, men især den danske embedsstand i Grønland nedtonede ønskerne. Ønskerne om mere dansk blev delvist imødekommet med styrelsesloven af 1925, da Rigsdagen forsigtigt banede vejen mod indførelse af dansk som fag og som undervisningssprog i skolen. Det blev også muligt for de dygtigste uddannede kateketer fra seminariet at blive videreuddannet til lærer og præst i Danmark, men det blev kun til en håndfuld lærere. Fra 1950 intensiveredes brugen af det danske sprog i skolen. Flere og flere rejste nu til Danmark for videre skolegang og erhvervsuddannelse. Samtidigt voksede antallet af danske lærere i Grønland markant. Med nyordningen af 1950 skulle tilstandene i Grønland "normaliseres" i forhold til Danmark. Det førte til en altomfattende danisering og brug af det danske sprog i skolen. Med hjemmestyrets indførelse i 1979 blev reguleringen af skolevæsen, uddannelse og kulturliv overført til landstinget. Det førte til oprettelse af en lang række uddannelsessteder i Grønland. Sproget i skolen blev primært grønlandsk. Men problemet var, at der ikke var lærebøger på grønlandsk til unge, der fortsatte efter folkeskolen. Generelt er det kendetegnende for det moderne Grønland, at man ikke har formået at skabe konsensus omkring sprogbrug i skolen og generelt i det offentlige rum.

I Island blev udviklingen noget anderledes end i de to andre vestnordiske lande. Til forskel fra Grønland og Færøerne havde islandsk altid været undervisningssproget i alle islandske skoler, og der opstod aldrig en debat om brugen af det danske sprog til undervisning. Dansk var et fag i latin- og realskoler i

1900-tallet, men det var som fremmedsprog at dansk optrådte i læseplanerne. Administrativt set var uddannelsessystemet i Island fra reformationen og indtil 1800-tallets anden halvdel, ganske som på Færøerne, omfattet af de kirkelige og verdslige love og forordninger som var gyldige i kongeriget som helhed. I 1800-tallets anden halvdel blev undervisningen af børnene i mange tilfælde et kommunalt anliggende, og i nogle få tilfælde blev den besørget af private personer og finansieret af private midler. Efter indførelsen af skoleloven i 1907 blev den "regulære" børneundervisning samt realskoler og gymnasier en statlig sag. Det samme gjaldt mange fagskoler, f.eks. sømands- og landbrugsskoler, lærerskolen og universitetet. Enkelte private skoler har altid eksisteret i Island, men det var først i slutningen af 1900-tallet, at der efter udenlandsk forbillede blev oprettet to nye universiteter på privat basis, nemlig Háskólinn i Reykjavík og Háskólinn á Bifröst.

Latinskoler i Island og på Færøerne

I middelalderen var de eneste egentlige skoler i Island og på Færøerne præsteskoler. I Island holdtes skole på de to bispesæder Skálholt og Hólar, på Færøerne på bispesædet i Kirkjubø.

Reykjavík omkring 1900. Den sorte bygning til højre er *Lærde skolen*. ©Þjóðminjasafn Íslands.

Præsteskolerne blev nedlagt efter reformationen i 1500-tallet, og i stedet blev der efter dansk forbillede oprettet såkaldte latinskoler. Latinskolerne skulle forberede til præstegerningen. I kølvandet på reformationen skulle den lutherske lære formidles til almuen, og derfor var der brug for uddannelse af præster, som kunne formidle den rette tro.

Ifølge en kongelig befaling fra 1552 skulle der på bispesæderne Hólar og Skálholt oprettes latinskoler med det formål at uddanne præster. I starten regnede man med 50 elever i Skálholt og 24 í Hólar – det blev senere ændret til 24 på hvert bispesæde. I Hólar blev der bygget et særskilt hus til skolen, det første af sin slags i landet. Skolerne var opdelt i to klasser, og studieåret varede fra 11. november frem til påske hvert år. På hvert bispesæde blev der ansat en rektor og en hører. I 1552 skulle biskoppen betale sin rektor værdien af 60 rigsdaler i form af penge, smør, fisk, vadmel, sølv eller en anden form for vare, alt efter hvad rektor ønskede sig. Desuden fik rektor hvert år 1 okse, 6 tønder malt, 4 gamle får, 3 tønder mel, 1 tønde salt og en tønde smør, to hundrede fisk og al den mælk og skyr, han havde behov for. For at sikre skolernes økonomi overlod kongen biskoppen en del af sin tiende til fordeling til fattige elever.

Der blev lagt vægt på at få kvalificerede personer til at undervise i latin, græsk, religion og teologi. Skálholt havde mellem 20 og 40 elever hvert år, og en del af dem fik gratis undervisning (almisse). Kosten for almissedrengene var ringere end for dem, som betalte selv. To gange om dagen fik almissedrengene tørfisk og smør, og de fik kun varm mad og kød ved højtider og festlige lejligheder. Desuden fik de 'syrnet drik' og nogle gange mælk. De sov 3-4 sammen i hver seng, og deres værelser og skolestuer var uden nogen form for opvarmning. Deres forhold har dog næppe været værre end hos så mange andre på denne tid. Studietiden var 4-6 år.

De islandske latinskoler fortsatte indtil slutningen af 1700-tallet, under skiftende og ofte ugunstige omstændigheder. I 1784 ødelagde et jordskælv de fleste af skolebygningerne på Skálholt. Året efter blev det bestemt at flytte Skálholts bispesæde og skole til Reykjavík, hvor en ny skole, Hólavallarskóli (1786-1806) blev stiftet. Skolen i Hólar oplevede

også trangstider i 1700-tallet. I 1801 blev den endelig nedlagt, og derefter var der kun én latinskole i Island, nemlig Hólavallarskóli. Den fungerede indtil 1804 og optog ca. 30 elever om året. Forholdene var meget primitive, og efter at halvdelen af eleverne i 1804 blev angrebet af skørbug, blev skolen flyttet til Bessastaðir i 1805. Det var tænkt som en foreløbig ordning, men skolen havde til huse dér i de næste 40 år.

Omkring 1830 stod det klart, at et nyt hus måtte bygges til Bessastaðaskolen. Samtidigt var det på tale at henlægge skolen til Reykjavík. Ved en kongelig resolution fra 1841 blev Bessastaðaskolen nedlagt, og en lærdomsskole (Lærði skólinn) oprettedes i en ny bygning i Reykjavík. Skolen startede i 1846. Foreløbig skulle den uddanne præster og forberede studenter til universitetsuddannelse. Men i 1850 kom et nyt regulativ om, at skolen alene skulle forberede eleverne til en videre universitetsuddannelse.

For at blive optaget på Lærði skólinn skulle ansøgerne aflægge prøver i latin, islandsk, dansk, regning m.m. Studietiden var 6 år og strakte sig over 9 måneder om året. Minimumsalderen blev i 1877 nedsat fra 17 til 12 år. I 1886 fik kvinder lov til at blive eksamineret på skolen, men de kunne ikke følge undervisningen. Den første kvinde, Ólafía Jóhannsdóttir (1863-1924) tog en fjerde års eksamen i 1890. Den første og eneste pige, som afsluttede studentereksamen før 1900, var den færøske Elinborg Jakobsen (1897). Som følge af ændringer i dansk skolelov i 1903, blev Lærði skólinn i 1904 ændret til at være et almindeligt gymnasium, og den er i dag landets ældste gymnasium.

I 1847 oprettedes et præsteseminarium i Reykjavík. Samtidigt blev kravet om eksamen fra latinskolen for at kunne påbegynde en præsteuddannelse afløst af kravet om studentereksamen fra den lærde skole. Studietiden på præsteseminariet var to år. Da Islands Universitet blev oprettet i 1911, blev præsteseminariet et af universitetets fire fakulteter.

På Færøerne blev bispesædet i Kirkjubø nedlagt ved reformationen, og latinskolen fik hjemsted i Tórshavn. Kongen pålagde den hamborgske købmand, som i 1547 fik øerne i len, at betale 100 mark om året til skolen. Pengene skulle anvendes til skolemesterens løn og elevernes underhold. Senere fik

skolen dog andre indtægtskilder. Rektor på den færøske latinskole var indtil 1722 præsten i Tórshavn. Undervisningen foregik i præsteboligen, indtil skolen i 1628 fik sin egen bygning. Elevantallet svingede mellem 6 og 10. Nogle af latinskolens dimittender rejste til København for at studere teologi. Latinskolens forhold var efter omstændighederne gode i det meste af 1600-tallet, bl.a. takket være de sjællandske biskoppers og kong Christian IV's velvilje og interesse for skolen. Hen imod slutningen af 1600-tallet gik det tilbage for skolen som følge af økonomiske vanskeligheder og mindre heldige rektorer. Skolen oplevede en ny og kort blomstringstid i midten af 1700-tallet, men sygnede derefter hen, og ved indgangen til 1800-tallet var dens rolle udspillet.

Mission og skole i Grønland

Den dansk-norske kolonisering af Grønland blev gennemført med baggrund i en protestantisk statskirke. Hans Egede besluttede tidligt i forløbet, at missionsvirksomheden i Grønland skulle foregå på det lokale sprog og benytte sig af lokale kirkelige medhjælpere, som samtidig skulle være skolelærere. Derfor gik han i gang med at lære inuits sprog, omsatte det til et skriftsprog og forsøgte at udarbejde en grammatik. Grønlandsk skriftsprog anvendte fra første færd latinske bogstaver – i modsætning til situationen i de nordiske lande, hvor man brugte gotiske bogstaver indtil ca. 1875. Grønlænderne brugte i øvrigt også latinske bogstaver, når de skrev på dansk.

Egede udgav den første ABC i 1739, og herefter fulgte oversættelser til inuits sprog af bl.a. Luthers Katekismus i 1742. I 1766 udkom hele Det nye Testamente, oversat af Hans Egedes søn Poul. Efterfølgende forsøgte flere andre missionærer sig på inuits sprog og udgav relativt mange hæfter, skrifter og bøger, alle med religiøst indhold.

Inuit skulle lære at læse og skrive, og der skulle uddannes mænd, som både kunne varetage missionsarbejdet som kirkelige medhjælpere og fungere som skolelærere. De kaldtes nationalkateketer, for at adskille dem fra de danske eller norske kateketer, som i 1700-tallet bistod missionærerne. Da de i Grønland fødte kateketer i 1800-tallet blev enerådende, blev betegnelserne kateket og nationalkateket synonymer.

Den enkelte missionær stod for uddannelse af kateketerne, og kvaliteten af deres uddannelse var afhængig af missionærens formåen og dygtighed. Udover de "uddannede" kateketer brugte den dansk-norske mission også læsere uden særskilt uddannelse til at undervise børnene i læsning, skrivning og udenadslære, samt – under forsæde af de danske og norske missionærer – til at varetage kirkelige pligter. I slutningen af 1700-tallet var antallet af nationalkateketer ca. 40, og antallet steg til 50-60 i midten af 1800-tallet. De betjente fra ca. 6000 (1700-tallet) til ca. 10.000 (sidst i 1800-tallet) inuit langs den grønlandske vestkyst.

Brødremenigheden
Sideløbende med den statslige, såkaldt kongelige mission, blev en tysk missionskirke, Brødremenigheden eller Herrnhuterne, etableret i 1733 i Neuherrnhut ved Nuuk. Gradvist udvidede den sit virke med oprettelse af andre herrnhutiske missionsstationer i Sydgrønland ved Lichtenfels, Lichtenau, Illorpaat, Friedrichsthal, Kangeq og Uummannaq (i Godthåbsfjorden). Den herrnhutiske missionsvirksomhed i Grønland ophørte i 1899. I begyndelsen af 1800-tallet var store dele af Vestgrønland kristnet, med undtagelse af udkantsområder mod syd og mod nord. Missionsvirksomheden nåede Østgrønland i 1894 og Thule-området i 1909, og den sidste hedningedåb i disse områder skete i henholdsvis 1921 og 1934.

I begyndelsen af 1830'erne opstod ideen om oprettelse af et seminarium i Grønland blandt private missionsselskaber i Danmark. Det danske Missionsselskab, som var en privat organisation, foreslog, at der skulle oprettes et tre-årigt præsteseminarium som en forlængelse af en tre-årig kateketuddannelse. Selskabet mente, at det var vigtigt, at de danske missionærer blev afløst af grønlændere. Imidlertid forkastede Missionskollegiet i København, der var en statslig myndighed, forslaget om uddannelse af grønlandske præster, da det ikke fandt grønlænderne civiliserede nok til at være præster.

Resultatet blev, at der i 1845 blev oprettet to kateketseminarier henholdsvis i Nuuk og i Ilulissat. Som præster ville de uddannede grønlændere have indtaget en ledende position i samfundet. Beslutningen om oprettelse af kateketseminarier i stedet for præsteseminarier betød, at man afskar egnede kateketer fra muligheden for gennem uddannelse i Grønland at kunne avancere fra kateket til præst.

I forlængelse af beslutningen om kateketseminarier besluttede en kongelig nedsat kommission i 1835 at holde lønnen til kateketerne nede på et minimum. For at kateketerne kunne få en nogenlunde anstændig levefod, måtte de derfor supplere kateketlønnen med sælfangst og anden fangst. Kajakroning indgik i kateketundervisningen, og ugentlige jagtdage, der bidrog til at supplere kosten, var elementer i uddannelsen.

Seminariet i Ilulissat eksisterede i 30 år og blev nedlagt i 1875. Kendetegnende for denne institution var dens målrettede indsats for at uddanne kateketer i det danske sprog, så de bedste af dem kunne videreuddannes i Danmark med henblik på præstevielse. I 1850 oprettede herrnhuterne en hjælpelæreruddannelse i Neuherrnhut, som dog kun fik en kort levetid.

Læseplanen ved seminariet i Nuuk bestod for halvdelens vedkommende af teologiske fag. Dertil kom visse færdigheds- og orienteringsfag som historie, geografi, naturhistorie, regning, dansk, skønskrift, orgelspil og sang. Det ser ud til, at fagene historie, geografi og naturhistorie for det meste har understøttet de religiøse fag. I faget naturhistorie var lærebogen en direkte udfoldelse af den bibelske skabelsesberetning. Historieundervisningen omfattede Danmarks-, verdens- og kirkehistorie og var tænkt som et "Forsøg paa at oplyse Eleverne til en vis Grad om Folkeslagenes fremadskridende Udvikling og paa et religiøst Grundlag at gjøre unge Grønlændere begribeligt, hvorledes Forsynet i Oldtiden styrede Nationernes Skjæbner, saa vidunderlig førte Israels Folk... Alt til det store Maal, Frelserens Komme"! Biblen blev af europæerne og efterhånden også af grønlænderne betragtet som bogstavelig sandhed, og den generelle verdensanskuelse var derefter.

Siden Hans Egede havde børneskolen været en katekisations-

skole, hvor undervisning stort set begrænsede sig til indenadslæsning og udenadslære. Men efter seminariernes oprettelse fik skrive- og regneundervisningen større vægt i skolen. Siden 1791 havde skrivning i inuits sprog taget afsæt i Otto Fabricius´ grammatik, men grammatikken blev væsentlig forbedret med Samuel Kleinschmidts nye og epokegørende *Grammatik der grönländischer Sprache*, udgivet i 1851 i Berlin. Herefter var grønlandsk skriftsprog ensartet og standardiseret.

Resultatet af alle anstrengelser og af undervisningen i læsning og skrivning kan læses hos seminarieforstanderen i Nuuk, Carl Emil Janssen, som i 1856 gav følgende karakteristik af befolkningens kundskabsniveau: "Altsaa den hele Befolkning kan læse og læser meget og gjerne, en stor Deel af den kan skrive, og af den opvoxende Slægt lære nu Alle at skrive, men i europæisk Regnekunst er Befolkningen endnu meget ukyndig"!

Hvorom alting er, så var sidste halvdel af 1800-tallet en meget frugtbar periode for produktionen af læse- og debatstof på grønlandsk. I 1857 fik Sydgrønlands inspektorat et bogtrykkeri, som blev placeret i Nuuk. Her blev der udgivet lærebøger og andre publikationer af blandet indhold. Som tidligere nævnt fik Grønland i 1861 sin egen avis, *Atuagagdliutit*. Den indeholdt, foruden forskellige oversættelser og alment orienterende og oplysende stof, også artikler med de grønlandske læseres egne beretninger og oplevelser. De blev allemandseje, idet avisen i de første mange år blev uddelt til stort set alle husstande i Vestgrønland. Siden starten udkom der årligt 12 numre med i alt ca. 200 sider. På grund af datidens langsommelige distributionsmuligheder, sendtes avisens månedlige udgaver gennem mange år kun til bostederne en gang om året.

Børneskolen

Oprindeligt var undervisning af islandske børn noget, som forældrene tog sig – eller ikke tog sig af. I Island kan man føre idéer om børneskoler tilbage til 1540'erne, da biskop Gissur Einarsson (1512-1548) foreslog oprettelse af børneskoler ved de tre klostre (Þykkvabæjaklaustur, Kirkjubæjarklaustur og Skriðuklaustur) i Skálholt bispedømme, og to latinskoler på

tidligere klostre (Viðey og Helgafell). Ideen om børneskoler blev dog ikke virkeliggjort, eftersom klostrene i 1554 blev lagt under den danske krone og deres jordafgifter forlenet til danske embedsmænd eller islandske stormænd.

De første årtier efter reformationen var præsternes prædiken den vigtigste oplæringsform. Men efterhånden som den lutherske tro fik en stærkere stilling, kom kravet om, at forældrene skulle påtage sig medansvar for at undervise de unge. Da børneskolerne ikke blev til noget, blev præsternes og forældrenes ansvar større, og som før reformationen blev undervisning af børn og unge henvist til at foregå i hjemmet. I 1635 kom en forordning om, at præster skulle aflægge besøg i hjemmene for at kontrollere, om børnene blev undervist i kristendom og for at vejlede forældrene i børnenes undervisning. Nogle præster påtog sig at undervise børn i deres hjem, især dem der skulle videre til latinskolerne. Denne husbesøgsordning kom til at udgøre en stor del af sognepræsternes menighedstilsyn.

I sommeren 1741 kom den danske præst Ludvig Harboe (1709-1783) til Island. Harboe var udsendt af de danske kirkemyndigheder for at undersøge de kirkelige forhold i Island og for at forbedre almuens uddannelse. Før Harboes rejse til Island havde både Jón Árnason, biskop i Skálholt (1665-1743), og hans rektor Jón Thorkelsson (1697-1759) fremsat forskellige forslag til myndighederne om, hvordan uddannelse og moral kunne forbedres i Island. De klagede bl.a. over, at bispedømmets skole ikke fik tilstrækkelige pengemidler, og at de vordende præsters lærdom ikke var god nok. Desuden fremsatte Jón Árnason ideer om, at der skulle stiftes en børneskole for børn af fattige forældre i hver syssel. Det var på grund af disse klager og forslag, at Harboe sendtes til Island for at vurdere forholdene.

Det var tanken, at Harboe skulle tilbringe et år i Island. Men da biskoppen i Hólar døde under hans ophold, blev Harboe indsat som biskop. Han holdt provstemøder, og i sommeren 1742 og 1743 tog Harboe på visitats i alle Hólars præstegæld sammen med Jón Thorkelsson, Skálholts tidligere rektor, som var Harboes tolk og sekretær. Harboe undersøgte, hvor flittig hver enkelt præst var til prædiken, børneundervis-

ning og husbesøg. Desuden forhørte han sig om, hvor mange bøger de ejede og om børnenes læsefærdighed og kundskaber i katekismus. I sommeren 1744 rejste han på visitats i landets østlige del. Han blev udnævnt til biskop i Skálholt, hvor han indkaldte sognepræster i hvert syssel for at få de informationer, han manglede.

På basis af de indsamlede informationer fremsatte Harboe forskellige forslag til forbedring af landets kirkelige system og almuens uddannelse. I 1743-1746 blev der udgivet forskellige forordninger i Island med direkte forbindelse til Harboes besøg, bl.a. om hustugt, konfirmation, husbesøg, latinskole og ægteskab.

Konfirmationen blev indført ved lov i 1741. Børnene skulle være i 14-18 års alderen, og langt op i 1900-tallet skulle børnene læse N. E. Balles *Religionsbog for Ungdommen*, som udkom i islandsk oversættelse i 1796 (*Lærdómsbók í evangelískum kristilegum trúarbrögðum handa unglingum*). Denne bog skulle læres udenad ord for ord, og det var for de fleste en stor udfordring. I 1866 udkom C. F. Balslevs bog, der blev betragtet som en lidt nemmere bog at lære efter end Balles bog. Den første islandske konfirmationslærebog udkom i 1877, *Kristilegur barnalærdómur: eptir lúterskri kenningu*, og var skrevet af en lærer ved præsteskolen, Helgi Hálfdanarson.

De, som skulle konfirmeres, skulle gå op til spørgsmål, som det blev kaldt. Det indebar, at de efter gudstjeneste hver søndag fra starten af syv-ugesfasten skulle stå på kirkegulvet og besvare præstens spørgsmål, medens menigheden stadig var i kirken. Selve konfirmationen blev ofte holdt på pinsedag. Men inden den dag tog præsten konfirmanderne hjem til sig for at sikre sig, at de kunne det, de skulle, på den store dag.

Den danske almueskolelov af 1814, hvorefter alle børn skulle have mulighed for at gå i skole, og hvor det bestemtes, at udgifterne skulle betales af det offentlige, blev ikke sat i kraft i Island. Børnene blev som tidligere for det meste undervist i hjemmet, og der gik et stykke tid, inden en lov om børneskoler blev virkelighed i landet.

Islands første børneskole blev ganske vist oprettet i Vestmannaeyjar i 1745, men den blev nedlagt få år senere. I Reykjavík oprettedes Miðbæjarbarnaskólinn (1862), som be-

stod indtil ca. 1970. Den ældste børneskole, der stadig består, er Eyrarbakkaskólinn fra 1852. Efter 1874, da Island fik øget selvstyre, blev der lagt større vægt på skolevæsen på landet, og flere både kommunale og private skoler opstod. Disse skoler var dog kun tilgængelige for børn fra de højere sociale lag, da forældrene skulle betale skolepenge.

Island fik i 1879 en lov om undervisning af børn i skrivning og regning. Det blev pålagt præsterne at have tilsyn med undervisningen, og skolerne kunne få et statstilskud. Året før havde landshøvdingen for Island ydet fem børneskoler i den sydlige del af landet (Eyrarbakka, Gerðum, Vatnsleysuströnd, Flensborg og Seltjarnarnes) et tilskud på 200-300 kroner. De fem skoler skulle indgive rapport efter hvert skoleår. I 1889 vedtog Altinget, at børneskoler og omgangslærere kunne ansøge om støtte fra statskassen. Omgangslærere skulle være ansat af enten kommune- eller menighedsråd og skulle undervise kommunens børn i læsning, kristendom, skrivning og regning. For at en skole kunde få støtte, skulle der undervises i mindst 6 måneder om året, og den skulle have mindst 12 elever, der aflagde eksamen hos præsten og en eksamensdommer. De første børneskoler på landet var i Leirá (1878) og på Reynivellir (1880), begge i den sydvestlige del af landet. I 1890'erne blev der oprettet skoler i de fleste bygder med 150-200 indbyggere.

I årene 1903 og 1904 blev Guðmundur Finnbogason (1873-1944), filosof og psykolog, antaget af de offentlige myndigheder som rådgiver. Han undersøgte bl.a. forholdene omkring undervisning af børn og unge på landet. Finnbogason konstaterede, at der var 309 omgangslærere, som underviste ca. 4260 børn, hvoraf ca. 60 % kun fik undervisning i to måneder eller mindre. Hver lærer underviste på to eller tre forskellige steder. Nogle lærere rejste rundt i kommunen og underviste 1-2 uger ad gangen på hver bondegård. Denne omgangslærerordning var en central del af skolesystemet i Island helt frem til 1950-60.

Guðmundur Finnbogasons undersøgelse resulterede i den første islandske skolelov fra 1907. Der blev indført skolepligt for alle børn i alderen 10-14 år. Børn under 10 år skulle undervises hjemme og være i stand til at læse og skrive, når de

kom i skole. Skolepligten blev i 1936 ændret til at gælde fra 7-års alderen, og blev i 1946 igen forlænget med et år. Samtidig blev der indført en bestemmelse om, at børneskolen afsluttedes ved 13-års alderen med en eksamen, efterfulgt af 2 års skolegang på en ungdomsafdeling, som ligeledes afsluttedes med en eksamen.

Planer om oprettelse af realskoler i Island blev diskuteret på Altinget i 1875. Den oprindelige tanke var, at der skulle oprettes to skoler, en i den nordlige og en i den sydlige del af landet. Men foreløbig oprettedes kun en enkelt realskole, nemlig den, som i 1877 oprettedes i Möðruvellir i den nordlige del af landet. Der fik 35 unge mænd 2 års undervisning afsluttet med en realeksamen.

I 1882 blev en anden realskole, Flensborgarskólinn i Hafnarfjörður oprettet med støtte fra private. Frem til 1902 fungerede den som almue- og realskole. I 1892 blev skolen med støtte fra statskassen udvidet med et lærerseminarium. Flensborgarskólinn blev i 1975 ændret til gymnasium, der stadigvæk er i drift.

I 1930 blev der vedtaget en lov om realskoler i Islands største byer. I 1946 blev realskolen udvidet med øget vægt på opdeling i en boglig linje og en linje med praktiske fag. Realskoler fandtes da rundt omkring i landet.

Ligesom i Island, var det på Færøerne efter reformationen forældrenes pligt at sørge for, at børn og unge lærte at læse for at kunne tilegne sig den lutherske tro. Ideelt set skulle det ske under præsternes vejledning og efterfølgende kontrol. De vanskelige rejseforhold taget i betragtning må denne kontrol dog anses for at have været ret illusorisk. Der var 39 kirker, som landets syv præster havde pligt til at besøge 2-6 gange om året, og i de fleste bygder var det derfor lægfolk, som tog sig af gudsdyrkelsen med salmesang og oplæsning af postiller.

Præsten Lucas Debes forsikrede i sin bog fra 1672, at færinger var flittige læsere af danske postiller og andre åndelige skrifter. Især fremhævede han den store mængde stof, som de kunne udenad. Selv børn i 10-12 års alderen kunne Luthers katekismus og Brochmands Sentenser "udenad på deres

fingre" foruden en lang række salmer. Vi kan have vores tvivl om Lucas Debes' generalisering om færinger som flittige læsere. Hans ærinde var at overbevise myndighederne og andre læsere om, at færinger ikke var et barbarisk, men et civiliseret, forstandigt og lovlydigt folk, rettroende og fri for papisme.

I 1632 blev der oprettet en såkaldt dansk skole i Tórshavn for dem, "som ikke duede til at lære latin", som det blev udtrykt i kirkeforordningen af 1539. Degnen ved kirken i Tórshavn var skoleholder, og der skulle undervises i dansk læsning, kristendomskundskab, skrivning og regning. Omkring 1700 havde skolen helt op til 24 elever, men da der i 1709-10 opstod en epidemi, som gik hårdt ud over Tórshavns befolkning, faldt elevtallet. I løbet af 1700-tallet synes det at være gået tilbage med skolen. Den blev husvild, og der var problemer med at finde penge til aflønning af skoleholderen. I 1762 klagede provsten, som havde tilsyn med skolen, over, at der ikke blev undervist i regning og skrivning, og at børnene derfor ikke var bedre stillet end dem, som blev undervist hjemme. Måske snarere tværtimod, for der var i skolen hård disciplin med korporlige afstraffelser. Mange forældre undlod af den grund at sende deres børn til skolen, der sjældent havde mere end 5-6 elever. Den danske skole blev nedlagt ca. 1780.

I midten af 1700-tallet var det på tale at indrette børneskoler overalt på Færøerne, men det blev ikke til noget. Et nyt forsøg i samme retning i 1797 mødte modstand fra mange af præsterne, som ikke mente, at det var realistisk at oprette skoler andre steder end i Tórshavn. Igen i 1801 kom der et detaljeret forslag om oprettelse af en skole i Tórshavn, udarbejdet af viceprovst Joachim Begtrup, som da havde været præst i Tórshavn i 9 år. Også han var imidlertid overbevist om, at det foreløbig ikke kunne komme på tale at indføre hverken skoler eller "omgaaende Skoleholdere" uden for Tórshavn. Folketallet på Færøerne var dengang ca. 5000, hvoraf de 500 boede i Tórshavn.

Det vedblev altså at være forældrenes pligt at sørge for, at børnene fik den nødvendige undervisning i læsning og den lutherske læres grundsætninger. Ved indførelse af konfirmationen på Færøerne i 1739 blev kontrollen med de unges kundskaber skærpet. Konfirmationen var en betingelse for

en række borgerrettigheder såsom at kunne indgå ægteskab. Christen Djurhuus, som blev provst i 1759, mente at kunne konstatere, at der var sket en mærkbar forbedring efter indførelse af konfirmationen.

I 1806 lykkedes det viceprovst Begtrup at få i stand, at der forsøgsvis blev oprettet en almueskole i Tórshavn med 36 piger og drenge. Fra engang i 1820'erne blev der flere steder indført skoleordninger, typisk ved at en omgangslærer blev antaget til at undervise på skift i flere bygder. Disse skoleordninger kom i stand ved, at nogle familier gik sammen om at hyre en lærer og på skift stille lokaler til rådighed for undervisningen. I 1829 blev der oprettet en skolefond, hvorfra man kunne søge om støtte til indretning af skolelokaler m.v. Det fratog dog ikke lokalsamfundet forpligtelsen til at sørge for kost og logi til læreren, skolebøger og brændsel.

Skolevæsenet på Færøerne nød siden 1820'erne godt af, at de indflydelsesrige amtmænd gik højt op i sagen. I 1835 skrev daværende amtmand F. F. Tillisch udkast til en skolelov med den danske almueskolelov af 1814 som forbillede. Udkastet gennemgik flere ændringer, inden det i 1846 blev sat i kraft som "Provisorisk Reglement for Almueskolen på Færøerne" – provisorisk, fordi man var forberedt på en revision efter nogle års erfaring. Der skulle undervises i kristendomskundskab, dansk, skrivning og regning, og for særligt dygtige elever desuden i historie og geografi.

Skoleloven mødte stor modstand. Det mest tungtvejende kritikpunkt var den økonomiske byrde, skoledriften pålagde lokalsamfundet, samt familiens tab ved at skulle undvære børnenes arbejdsindsats. Desuden var der manglende forståelse for, at alle børn skulle undervises i andre fag end læsning og kristendomskundskab. Loven blev ophævet i 1854 og erstattet med en ny, som igen overlod undervisningen af børn til hjemmene – bortset fra i Tórshavn, hvor den nye skolelov fastslog, at der skulle være en almueskole for begge køn og en realskole for drenge.

Da Færøerne i 1872 fik en kommunallov, blev det kommunernes ansvar at sørge for, at alle børn over 7 år fik den fornødne undervisning. Der blev bygget en række skolehuse,

gerne i form af en kombination af lærerbolig og skolestue, finansieret af kommunerne og den danske stat i fællesskab.

Ved indgangen til det 20. århundrede vandt tanken om, at formel skolegang både var almendannende og var en kvalifikation i erhvervslivet, bred forståelse i befolkningen. Men mange skoler havde svært ved at leve op til de krav, som fulgte med denne udvikling. Det kneb for kommunerne at holde skolehusene ved lige eller udvide dem i takt med det voksende børnetal. Lærerne var dårligt lønnede og deres kvalifikationer meget varierende. Fra andet hold kritiseredes skolen for at være fremmedgørende. Der fandtes kun ganske få skolebøger på færøsk. Alle fag var indrettet på det danske samfund, og der blev ikke formidlet kundskab om færøsk natur, sprog, kultur eller samfundsforhold.

I slutningen af 1930'erne var situationen, at 20 ud af ca. 120 bygder var uden skole. Af de eksisterende 98 skoler havde henved halvdelen ikke fuld lærerbetjening og heller ikke fuld undervisningstid. Skolebygningerne var gennemgående i ret dårlig stand, og der var mangel på undervisningsmaterialer. I de største bygder blev der dog både i 1920'erne og 1930'erne bygget en række store og moderne skoler.

I 1860 blev en realskole oprettet i Tórshavn, og året efter blev de første elever optaget, i alt 11 drenge i alderen 7-13 år. I 1892 fik også piger adgang til realskolen. Lærerstaben blev i 1865 udvidet fra én til to lærere, og fra 1881 var tre lærere tilknyttet. Realskolen var oprindelig en to-årig skole uden afgangseksamen, og en del af eleverne rejste til Danmark for at fortsætte på en realskole dér. I 1893 fik skolen tilladelse til at udstede samme eksamensbevis, som var blevet indført i Danmark i 1881. I 1903 blev realskoleundervisningen ændret, så den kom til at være i overensstemmelse med reglerne for danske realskoler. En begrundelse for ændringen var, at den ville betyde, at unge mennesker kunne være hjemme, indtil de var 15 år, i stedet for at skulle rejse til Danmark i 12-13 års alderen for at få sig en realeksamen.

Elevtallet i realskolen var stigende. Fra 1861 til 1865 blev i alt 28 elever optaget. De 15 kom fra Tórshavn, mens de øvrige var jævnt fordelt på de andre øer. Omkring 1880 blev ca. 30 optaget om året, tyve år senere ca. 50, og i 1927 150.

I de første årtier i 1900-tallet voksede befolkningstallet stærkt på øerne, især i de vigtigste fiskerihavne Tvøroyri, Vágur og Klaksvík. I ti-året 1925 til 1935 voksede indbyggertallet i Tvøroyri fra 1667 til 1778, i Vágur fra 1125 til 1470 og i Klaksvík fra 1042 til 1709, kun overgået af Tórshavn, hvor indbyggertallet voksede fra 2896 til 3611. I 1920'erne og 1930'erne opstod ønsket i disse byer om, at ungdommen i hjembyen skulle have mulighed for skolegang ud over folkeskolen. Efter lange forhandlinger med myndighederne blev eksamensskoler, hvor man kunne tage en såkaldt præliminæreksamen, oprettet i Tvøroyri i 1925 og nogle år senere i Vágur. Klaksvík fik en mellem- og realskole i 1935.

Da den første almueskolelov kom i 1845, var færøsk ikke et fag. Der blev undervist efter danske bøger, ligesom tidligere ved forberedelsen af børn og unge til konfirmationen. Det havde sine årsager. Et færøsk skriftsprog blev først udviklet i den sidste halvdel af 1800-tallet, og før 1900 var kun ganske få bøger skrevet på færøsk. I loven stod bl.a.: "Læreren bør stræbe efter at bringe Børnene til grundigt at forstaae og tale det danske Sprog, men dog ved Undervisningen tillige afbenytte det færøske, forsaavidt det ansees fornødent til Udvikling af Børnenes Begreber eller til at sætte dem i stand til fuldkomment at fatte, hvad der foredrages dem." Det var først efter den nationale bevægelses gennemslag, at forholdet mellem dansk og færøsk blev problematiseret. Et af de nationales mål blev at styrke det færøske sprog, bl.a. ved at indføre det som fag i skolen. Det var ikke tanken at fortrænge det danske sprog, men at begrænse dets dominans, fordi, som det hed, dansk "er kultursproget, som sætter os i forbindelse med omverdenen".

Forslag om færøsk som skolefag blev første gang fremsat i Lagtinget i 1904 og førte til megen debat. Mange havde forbehold. Lærerne skrev, at de ikke så sig i stand til at undervise på færøsk, og mange færinger frygtede, at færøsk ville komme til at fortrænge dansk og føre til kulturel isolation. I disse år delte Lagtingets medlemmer sig i to politiske partier, Selvstyrepartiet, som fremhævede modersmålets betydning, og Sambandspartiet, som var på vagt over for alt, hvad man mente, kunne svække de stærke relationer til Danmark. I sid-

ste ende var det det danske undervisningsministerium, som skulle godkende en eventuel indførelse af færøsk som skolefag. Men regeringen viste sig at være mere lydhør over for de argumenter, som – kraftigt støttet af amtmanden og andre myndighedspersoner på Færøerne – talte imod brugen af færøsk.

Sagen endte i 1909 foreløbigt med, at færøsk efter Sambandspartiets forslag blev tilladt som skolefag på valgfagsvilkår – og på betingelse af, at det på ingen måde måtte medføre nogen indskrænkning i danskundervisningen. Ved "Anordning ang. Folkeskolen i Bygderne" fra 1912 blev færøsk obligatorisk fag. Om undervisningssproget hed det: "Tilegnelsen af Stoffet kan og bør, særlig for de yngre Børns Vedkommende, lettes ved Benyttelse af Børnenes sædvanlige Talesprog, færøsk, medens det for at den fornødne Færdighed i Brugen af det danske Sprog kan opnaas, er nødvendigt, at Undervisningen i de enkelte Fag, navnlig over for de ældre Børn, hovedsagelig foregaar på dansk." Denne passus blev et centralt emne i partiernes værdipolitik de mange følgende år. Mellem 1918 og 1937 vedtog Lagtinget ti gange at ændre eller afskaffe paragraffen om dansk som undervisningssprog, men hver gang forgæves. Sprogstriden blev heftig debatteret i både færøsk og dansk presse. I 1937 bad den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen Lagtinget om at fremkomme med et forslag vedrørende undervisningssproget, og året efter blev loven ændret som følger: "Ved Undervisningen i færøsk og dansk lægges der Vægt paa, at børnene opnaar Færdighed i Brugen af de to Sprog, saavel i Læsning som i Tale og Skrift."

I 1905 vedtog Rigsdagen i København en ny lov om kirke- og skolevæsen i Grønland. Den danske missionsvirksomhed blev afløst af en egentlig kirke i Grønland, og missionærerne ændrede titel til præster. Landet blev inddelt i præstegæld, og der skulle oprettes børneskoler, der var under tilsyn og ledelse af førstepræsten i hvert præstegæld. Både kirken og børneskolen kom til at sortere under Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen i København.

Loven stadfæstede den praksis, at undervisningen skulle besørges af overkateketer og kateketer, dog således at læsere

og læserinder kunne antages på bopladser, hvor der ingen kateketer var. Ifølge loven skulle undervisningsfagene være religion, indøvelse i læsning og skrivning af grønlandsk sprog, regning, skrivning samt elementær historie og geografi.

Hvis vi ser bort fra de allermindste bopladser, var der omkring 1905 omtrent 100 bosteder, hvor missionen i Grønland mente, at der skulle være uddannede lærerkræfter til rådighed. Fra 1845 til 1905 uddannedes ca. 150 kateketer fra seminarierne, og i periodens slutning fungerede 40 af disse som skolelærere.

I 1910 var der til 2670 skolesøgende børn et antal på 180 undervisere i det vestgrønlandske skolevæsen. Heraf var 45 seminarieuddannede og 52 havde en anden uddannelse, mens 83 undervisere ingen uddannelse havde. Alle børn blev undervist i grønlandsk, 71 % af dem blev undervist i skrivning, 61 % i regning, 57 % i bibelhistorie, 55 % i læsebog, 29 % i historie, 34 % i geografi og 28 % i naturhistorie.

Som udtryk for kursjusteringen inden for grønlandspolitikken indførtes Lov nr. 134 af 18. april 1925 om Grønlands styrelse, der brød med den hidtidige skolepolitik. Skolesystemet skulle bestå af en 7-årig obligatorisk børneskole. Efter flere tilløb siden 1908 blev det nu vedtaget, at dansk skulle være obligatorisk fag i børneskolen.

Tiden efter 2. verdenskrig varslede nye tider for Grønland på alle områder. Efter 1948 kom der til et brud med fortidens kolonipolitik, da Danmark på grund af kritik af forholdene i Grønland og det tiltagende internationale pres for afkolonisering satsede på at indlemme Grønland som en del af riget. Ved at integrere landet som en amtslignende region i det danske rige stilede man mod at skabe et moderne samfund, hvis indbyggere havde samme økonomiske system, samme levestandard og samme rettigheder som i de øvrige dele af Danmark. Arbejdet skulle nu gå ud på en størst mulig tilnærmelse til danske forhold og kultur.

Skolen blev formelt adskilt fra kirken, dog således at provsten, som havde ledelsen af de kirkelige sager i Grønland, blev medlem af den 3-mands skoledirektion, som ledede skolevæsenet. De øvrige medlemmer var den danske landshøvding som formand og skoledirektøren for Grønland.

Ifølge Lov nr. 274 af 27. maj 1950 om skolevæsenet i Grønland blev børneskolen opdelt i 2 linjer. På den ene linje (A-linjen) blev der i hele skoletiden undervist på grønlandsk i alle fag (bortset fra dansk). På den anden linje (B-linjen) blev der senest efter udgangen af det andet skoleår undervist udelukkende på dansk, bortset fra i grønlandsk og religion. Vestgrønland blev inddelt i skoledistrikter med en lærer som skoleinspektør. Skoleinspektøren afgjorde efter forhandling med den enkelte skoles leder, hvilke elever der skulle anses for egnede til optagelse på den dansksprogede B-linje.

Efter 17 år blev skoleloven revideret i 1967. Revisionen afspejlede den generelle udvikling i Grønland med forstærket brug af det danske sprog overalt, også i uddannelsessystemet. Fra begyndelsen af det 6. skoleår blev børnene opdelt på grundlag af deres standpunkt og evner, og skolegangen blev fra dette år opdelt i en såkaldt 1. og 2. linje. Denne praksis med deling af eleverne erstattede A- og B-linje-systemet fra 1950. Den 7-årige skole kunne nu udbygges med 8., 9. og 10. klasse (1. linje-elever), samt en 2-årig forberedelsesskole (2. linje-elever), til en 3-årig realskole. Undervisningen i 1. linje blev rettet mod overgang til en faglig uddannelse eller erhvervsarbejde. Det væsentligste kriterium for elever, som bestemtes til 2. linje, var kundskaber i det danske sprog.

Eleverne fik med skoleloven af 1967 mulighed for at blive fritaget for undervisning i grønlandsk. Skoleudvalgene ved de enkelte skoler kunne desuden indstille, at undervisning i grønlandsk skulle udskydes til begyndelsen af det 3. år. De fleste skoler brugte denne mulighed flittigt, da der ikke fandtes de fornødne grønlandske lærerkræfter. I skoleåret 1950/51 var der 16 danske børneskolelærere ansat i det grønlandske skolevæsen. To år senere steg antallet til 44. I 1967 var der 321 danske lærere ansat i skolevæsenet, og dertil kom 66 grønlandske lærere, som var uddannet fra seminariet, 89 med en anden uddannelse og 34 uuddannede lærere.

I omlægningen af den grønlandske samfundsstruktur til et moderne samfund lagde man stor vægt på udbygning af børneskolen, og i særdeleshed danskundervisningen for børn og unge. Hele indsatsen lykkedes da også ganske godt, omend yderområderne i første omgang af praktiske grunde ikke fik

Grønlandskundervisning i 3. klasse, Nuuk 1984. Foto: Kirsten Mortensen. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

glæde af den nye skoleordning. I skoledistrikterne blev der givet mulighed for, at børn fra bygderne senest ved udgangen af det 5. skoleår kunne fortsætte i de dobbeltsprogede centralskoler i hovedbyerne, som nu fik tilknyttet kostskolehjem. På grund af manglen på skolekapacitet i Grønland, men også for at konsolidere danskkundskaberne hos børn og unge, gav Ministeriet for Grønland i 1960 tilladelse til, at børn i 13-års alderen i 6. og 7. klasses 2. linje blev sendt til Danmark til 1 års skolegang. Børnene boede hos danske familier og skulle lære dansk sprog og kultur. Dette forsøg i 1960 blev efter antallet af elever, som sendtes til Danmark, kaldt Operation 80. Ordningen blev efterhånden permanent og fortsatte frem til hjemmestyrets indførelse i 1979. Ved siden af denne praksis blev elever i 8. – 10. klasse sendt til efterskoler og ungdomsskoler forskellige steder i Danmark. I 1967 var der ca. 340 unge fra Grønland på danske efterskoler, mens ca. 130 børn gik i 6. klasse i forskellige danske skoler og var privat indkvarteret hos danske familier. I slutningen af 1960'erne blev deciderede grønlandske kostskoler oprettet i Danmark, hvor unge i 8. – 10. klasse gik i skole i 1-2 år. De sidste grønlandske kostskoler i Danmark blev lukket i 1984.

Med hjemmestyrets indførelse i 1979 overtog det grønlandske hjemmestyre ansvaret for hele kultur-, kirke-, uddannelses- og undervisningsområdet. Den 16. oktober 1979 vedtog Landstinget en forordning om folkeskolen. Folkeskolen blev en 9-årig hovedskole, der kunne videreføres med en 2-årig fortsættelsesskole og derefter en 2-årig kursusskole. I paragraf 1, stk. 2 gjorde man det klart, at undervisningssproget var grønlandsk, idet der dog kunne undervises på dansk, hvis lærerne eller eleverne ikke talte grønlandsk. Med (gen) placeringen af det grønlandske sprog som hoved- og undervisningssprog i skolen afsluttedes en intens danifiseringspolitik i Grønland.

Læreruddannelse

Spørgsmålet om lærere i de færøske skoler var et uløst problem, da den første kommunallov af 1872 bestemte, at kommunalbestyrelserne skulle sørge for børnenes undervisning ved enten faste lærere eller omgangslærere. Det var dels spørgsmålet om uddannelse af lærere og dels spørgsmålet om deres aflønning, som skabte problemer med at få kvalificerede lærere. For at forbedre lærernes kundskaber blev der i 1870 oprettet en 2-årig læreruddannelse, det første år med 12 elever. Fagene var kristendomskundskab, dansk, historie, geografi, regning, skrivning, sang, legemsøvelser og pædagogik. Fra 1878 kom endvidere naturfag og engelsk til. Færøsk blev først indført som fag i 1907 på bekostning af engelsk.

I begyndelsen var seminariet kun for mandlige elever, men i 1884 fik også kvinder adgang. Det havde vist sig vanskeligt at rekruttere mænd til læreruddannelsen. Desuden viste erfaringen, at mange mænd brugte læreruddannelsen som basis for anden uddannelse eller til at finde sig en beskæftigelse, der bød på bedre arbejdsvilkår end lærergerningen. Fra 1887 og til 1911 var kvinder i overtal blandt dem, som bestod lærereksamen.

I 1903 blev det i Lagtinget konstateret, at ud af de 80, som havde bestået lærereksamen siden 1872, var kun 25 lærere og 8 lærerinder ansat i det færøske skolevæsen. Otte var afgået ved døden, fire havde suppleret deres uddannelse på danske lærerseminarier og var ansat i Danmark, tre havde taget stu-

dentereksamen i Danmark. Af de 8 lærerinder var kun få ansat i en længere periode inden for skolevæsenet, idet de gerne sagde op, når de blev gift. Nogle af dem stiftede små privatskoler, som der især synes at have været behov for i Tórshavn og i større bygder.

Læreruddannelsen blev i 1878 forlænget til 3 år, og i 1938 til 4 år. Optagelseskravene blev efterhånden skærpet og der kom flere fag til. Idag uddanner seminariet også pædagoger. Den sidste reform af læreruddannelsen på Færøerne stammer fra 2008, hvor både lærer- og pædagoguddannelsen er blevet en 3-årig bacheloruddannelse med 1-2 års overbygning til henholdsvis diplom- eller mastergrad. Lærerseminariet blev samtidig integreret i universitetet.

Det kan tilføjes, at skønt det siden 1870 har været muligt at få en læreruddannelse på Færøerne, har mange valgt at søge uddannelse på danske seminarier. En opgørelse viste, at hen ved 20 % af samtlige læreruddannede i perioden 1871-1997 havde dansk lærereksamen.

I 1908 blev der oprettet et lærerseminarium, Kennaraskóli Íslands, i Reykjavík. Det første år blev der optaget 57 elever på den 3-årige uddannelse. Oprindeligt skulle eleverne bestå en særlig optagelsesprøve. Adgangskravene blev skærpet i 1936, så eleverne nu skulle have gennemgået 2 års realskole eller folkehøjskole. I 1943 blev uddannelsen forlænget til 3 år. Senere blev det et krav, at ansøgere skulle have bestået den boglige landsprøve med en nærmere fastsat minimumskarakter. Ved lov af 1971 blev lærerseminariet gjort til en pædagogisk højskole, Kennaraháskóli Íslands. Den forsatte som en selvstændig institution indtil 2008, da den blev slået sammen med Islands universitet (Háskóli Íslands).

Før oprettelsen af lærerseminariet var de fleste af landets lærere uden læreruddannelse. En undersøgelse fra 1903-1904 viste, at kun omkring 6 % af lærerne havde læreruddannelse, omkring 4 % havde studentereksamen, 46 % havde en anden form for videregående uddannelse, mens resten (35 %) ingen uddannelse havde ud over den almindelige børneskole. På Flensborgarskolen og på Kvindeskolen i Reykjavík blev der undervist i fag, som indgik i læreruddannelsen. Især Flens-

borgarskolen, hvor elever kunne tage et seks-uges kursus, hvis de havde en eksamen fra real-, landbrugs- eller kvindeskole, tiltrak studerende. Fra 1896 og frem til 1908 tilbød Flensborgarskolen en et-årig læreruddannelse.

I 1845 blev der som nævnt oprettet to kateketseminarier i henholdsvis Nuuk og i Ilulissat. Ilinniarfissuaq, seminariet i Nuuk, har fungeret uafbrudt fra oprettelsen til i dag. Seminariet i Ilulissat eksisterede i 30 år og blev nedlagt i 1875. Ilinniarfissuaq startede som en lille teologisk uddannelsesinstitution, men udviklede sig efter århundredskiftet 1900 til et moderne seminarium med et vist højskolepræg. Stedet fik efter Loven om Grønlands Styrelse i 1925 tilknyttet en to-årig efterskole og en to-årig linjedelt højskole bestående af en realklasse og en seminarieklasse, som rummede en forberedelsesklasse til seminariet. Med loven af 1925 fik kateketer med tilfredsstillende afgangseksamen desuden mulighed for at blive videreuddannet på et lærerseminarium i Danmark. Udviklingen på seminariet fra 1930 til 1950 var karakteriseret af dels en styrkelse af danskundervisningen og dels en reduktion af religionsfagene.

Efter nyordningen fra 1950 blev læreruddannelsen i lighed med alt andet på dette tidspunkt forsøgt tilnærmet danske forhold. Det skete med en ny 3-årig læreruddannelse fra 1957, hvor det sidste år foregik som praktiktjeneste ved en dansk landsbyskole. Således erstattedes den gamle kateketuddannelse med en egentlig pædagogisk læreruddannelse. Ved en bekendtgørelse blev dansk indført som undervisningssprog. Højskolen på seminariet blev omdannet til en 4-årig realskole, hvor undervisningen foregik på dansk i alle fag, på nær grønlandsk og religion. I 1964 blev uddannelsen endnu en gang tilpasset den danske 4-årige læreruddannelse med samme længde, indhold og struktur, dog med den forskel, at det 3. år skulle foregå i Danmark. Siden er læreruddannelsen blevet ændret flere gange for at modvirke manglen på grønlandsksprogede lærere på landets skoler. Således er der oprettet en decentral 4½-årig læreruddannelse. I dag foregår den centrale læreruddannelse som en 4-årig professionsbachelor-uddannelse, der hører under Ilisimatusarfik, Grønlands uni-

versitet, men som dog fortsat er fysisk placeret ved det gamle Ilinniarfissuaq, Grønlands Seminarium.

Folkehøjskoler

I slutningen af 1800-tallet så man en stigende interesse blandt unge færinger for at rejse ud i verden – og det betød for hovedpartens vedkommende at rejse til Danmark – for oplevelsens skyld eller for at dygtiggøre sig gennem arbejde, lærepladser eller skolegang. Det blev, især efter det blev muligt at få offentlig støtte til opholdet, meget populært at tage på højskoleophold i Danmark. I perioden 1873-99 var der over 270 ansøgninger om en sådan støtte. Interessen var især stor blandt pigerne. Af de 203, hvis ansøgninger blev imødekommet, var 132 piger og 71 drenge. Af de, der fik afslag, udgjorde pigerne 59 og drengene 14. I gennemsnit var der 12 elever om året på danske højskoler i 1890'erne. I disse år modnedes tanken om at oprette en højskole på Færøerne. Tanken realiseredes i 1899 af to mænd, som var vendt hjem til Færøerne efter at have været på højskole i Danmark, og som fik opbakning fra mænd og kvinder, som brændte for oplysningssagen og for styrkelsen af den nationale bevidsthed.

Den færøske højskole havde rødder i den danske højskolebevægelse, men var samtidig et nationalt projekt. Ganske vist blev der i motiveringen til ansøgningen om finansiering i både startfasen og senere hen henvist til unge menneskers praktiske og økonomiske vanskeligheder ved at tage på højskole i Danmark. Det ville være forbundet med langt færre omkostninger for eleverne, hvis de fik mulighed for at gå på højskole på Færøerne. Men visionen var, at der skulle oprettes en *færøsk* skole, som lagde vægt på formidling af færøsk sprog og kultur og dermed adskilte sig fra landets øvrige skoler, hvor færøsk endnu ikke var et skolefag.

Foruden færøsk blev der undervist i dansk, regning, skrivning, historie, geografi, naturfag, håndgerning og gymnastik. Skolen lagde stor vægt på, at fag som historie, naturfag og geografi tog afsæt i færøske forhold, hvad der ikke var tilfældet i de andre skoler på Færøerne. "Den hidtil eneste ægte færøske skole," udtrykte læreren J. Kallsoy i 1924. I sin ungdom havde han været på den færøske højskole, tog dernæst

lærereksamen i Tórshavn i 1917 og fungerede derefter et år som lærer ved samme højskole. Det stod sløjt til med undervisningsmateriale på færøsk. Men i pagt med højskolens ånd og talen om "det levende ords" betydning, bestod undervisningen for en stor del af forelæsninger om f.eks. historie og naturfag, ligesom man lagde stor vægt på sang, naturligvis på færøsk. Efter at skolen var flyttet til Tórshavn, blev der også afholdt gudstjenester på skolen med prædiken og salmesang på færøsk. Af mange blev det opfattet som en provokation i en tid, hvor kirkesproget stadig var dansk.

Da skolen startede i 1899, var det i Klaksvík og i lånte lokaler. Men snart flyttede skolen ud af byen til et naturskønt, ubebygget og forholdsvis utilgængeligt sted på samme ø, hvor der opførtes et hus for penge, der var indsamlet ved frivillige bidrag. Der var som regel to kurser om året, et for drenge og et for piger, og hver af dem strakte sig over nogle måneder. Elevtallet lå i begyndelsen på mellem 16 og 26 piger og drenge. I perioden 1902-1909 var i alt 54 piger og 63 drenge elever på højskolen. I samme periode voksede også søgningen til de danske højskoler, som frekventeredes af 60 piger og 28 drenge fra Færøerne.

Økonomisk kørte det imidlertid tungt, og da tilgangen af elever var faldende, blev skolen efter lange overvejelser i 1909 flyttet til Tórshavn, hvorefter elevantallet igen begyndte at stige. Lagtinget bevilgede et beskedent beløb til skolens drift, ligesom eleverne kunne søge støtte til højskoleopholdet fra Lagtinget. I 1917 blev der åbnet op for tilskud fra den danske statskasse, såfremt elevtallet var over 10 om året. Det kunne til tider være et problem at opfylde denne betingelse, men skolen overlevede bl.a. ved hjælp af en frivillig forening af højskolens venner, som sørgede for pengeindsamlinger som supplement til den offentlige støtte.

Vægten på det nationale skabte på den ene side loyalitet og velvilje, men på den anden side skabte det også modstand og politisk tilbageholdenhed med at yde skolen moralsk og økonomisk støtte. En overgang overvejedes det at udvide højskolen med kurser i landbrug og navigation for dermed at tiltrække flere elever og blive berettiget til offentlig støtte. Det blev dog ikke til noget.

Skolen overlevede mange alvorlige kriser op gennem 1900-tallet. Efter 1950 blev det økonomiske fundament efterhånden væsentlig forbedret, og skolen blev udvidet både lokale- og indholdsmæssigt. Højskolen eksisterer stadig. Dens mangeårige *raison d'etre* som Færøernes eneste "ægte færøske" skole, er imidlertid ændret, og højskolen har i dag tilpasset sin virksomhed og sine kursustilbud til tidens krav og til særlige gruppers behov.

I Island forbindes især to mænd med folkehøjskoleidéen. Det er Guðmundur Hjaltason, som drev en ungdomsskole i Laufás og Akureyri i Eyjafjörður, og Sigurður Þórólfsson, som i 1905 stiftede en folkehøjskole i Hvítárbakki i Borgarfjörður og senere holdt aftenseminarer for unge mennesker i Búðardalur i Dalasýsla og i Reykjavík. Begge havde de lært folkehøjskoleidéen at kende i Askov. I Hvítárbakkaskolen blev der lagt stor vægt på det levende ord i stedet for de skriftlige prøver, som latinskolerne lagde så stor vægt på. Eleverne var almuefolk af begge køn.

I Grønland blev en folkehøjskole med navnet Knud Rasmussens Højskole oprettet i Sisimiut i 1962. Den blev udvidet i 1977 med Arnat Ilinniarfiat (Kvindernes skole). Højskolen fik ved udvidelsen i 1980 plads til 60 kostelever. Ved siden af egentlig højskolevirksomhed, der finder sted i vintermånederne, bliver skolen i sommermånederne brugt til kursusvirksomhed og konferencer. Som den næste i rækken blev Sulisartut Højskoliat (Arbejdernes højskole) etableret i 1977 i Qaqortoq. Ud over at huse afholdelse af tillidsmandskurser for medlemmer af SIK (Sulinermik Inuussutissartiutillit Kattuffiat, dvs. Grønlands LO) fungerer stedet som almindelig folkehøjskole med plads til 28 elever. Der har siden begyndelsen af 1900-tallet været mange unge grønlændere på højskoleophold, især i Danmark. Ophold på højskolerne har primært været brugt som forberedelsesgrundlag for en senere uddannelse.

Gymnasier og andre ungdomsuddannelser

Island fik sit første gymnasium i 1904, Hinn almenni Menntaskóli, i tilknytning til Lærði skólinn i Reykjavík. Den bestod

Islandske studenter i 1897. Kvinden i midten er Elinborg Jacobsen, som var den første færøske kvinde, der tog studentereksamen. Hun var også den første kvinde, som tog studentereksamen i Island.

af to selvstændige afdelinger: en almindelig realskole og et gymnasium som forberedelse til videre uddannelse. Samtidig fik piger adgang til at tage studentereksamen. I 1910 fik den første islandske pige, Laufey Valdimarsdóttir, studentereksamen fra skolen. I 1937 blev skolen ændret, så eleverne kunne gå to år i realskole og fire år i gymnasium. Ved samme lejlighed blev skolens navn ændret til Menntaskólinn í Reykjavík.

En skolelov fra 1946 søgte at koordinere de forskellige skoletrin. Ambitionen var, at alle elever, uanset hvor i landet de boede, skulle have samme muligheder for en sammenhængende skolegang, lige fra børneskole til universitet. På det tidspunkt var der tre gymnasier i landet: Menntaskólinn í Reykjavík, Menntaskólinn á Akureyri (oprettet i 1930, da den tidligere realskole i Akureyri blev omdannet til gymnasium) samt Verzlunarskóli Íslands, der oprindeligt startede som en handelsskole i 1905, men som nu blev omdannet til et gymnasium. I 1953 blev landets fjerde gymnasium oprettet i Laugarvatn i Sydisland, og efter 1960 er der kommet mange flere skoler til, som tilbyder uddannelse til studentereksamen.

Gennem 1800-tallet drejede færøsk skolepolitik sig i det væsentlige om at få skabt en ordning med almueskoler for børn. Ud over realskolen og lærerskolen var der ingen muligheder for videre uddannelse på Færøerne. Efter nedlæggelse af latinskolen i 1805 var de, som ønskede at tage studenterek-

samen, henvist til at tage til Danmark. Man skønner, at der i 1800-tallet var 100 færinger, som tog studentereksamen, men at der kun var ca. 30, som derefter gik videre til universitetet. Den tendens, som J. C. Svabo beskrev i sine "Indberetninger" i 1780'erne, nemlig at unge færinger viste større interesse for håndværk og sømandskab end for at søge sig en akademisk karriere, fortsatte således ind i 1800-tallet. Der var også et meget begrænset behov for akademikere i et samfund, hvor befolkningstallet i 1900 var ca. 11.000 (omkring 1800: ca. 5000), og hvor antallet af akademiske stillinger begrænsede sig til syv præsteembeder, et (fra 1852 tre) lægeembede samt tre embeder, som krævede juridisk embedseksamen.

Lagtinget behandlede i 1918 og 1919 et forslag om at udvide realskolen med et gymnasium, dengang omtalt som en latinskole. Forslaget blev motiveret med, at hvis der blev åbnet mulighed for at tage studentereksamen hjemme på Færøerne, ville flere gå i gang med en højere uddannelse og dermed kvalificere sig til embeder, som indtil da for det meste blev besat med danske.

Planen blev dog skrinlagt, da man frygtede, at landet ikke var i stand til at bære de økonomiske byrder i forbindelse med udvidelse af realskolens lokaler og ansættelse af flere lærere med embedseksamen. Men sagen blev genoptaget sidst i 1920'erne efter en henvendelse fra 13 færøske akademikere, som foreslog Lagtinget at oprette en fond, der kunne give studielån eller -stipendium. Det blev i 1929 oplyst i Lagtinget, at der på det tidspunkt var over 20 færinger i gang med at tage studentereksamen i Danmark. Det var i sig selv et gode, men man mente, at antallet ville stige yderligere, hvis man kunne tage eksamen hjemme på Færøerne. Lagtingets behandling af sagen endte med en anmodning til skoledirektionen om at udarbejde et forslag til etablering af et gymnasium i Tórshavn.

Der blev indhentet oplysninger fra flere nordiske lande for at få idéer til, hvordan man mest hensigtsmæssigt kunne organisere et gymnasium, fagligt såvel som driftsmæssigt. Man forestillede sig en kostskole med plads til ca. 50 elever. Det ville betyde, at også de, som boede langt væk fra Tórshavn, kunne nyde godt af skolen.

Op igennem 1930'erne arbejdede man videre med planerne om et gymnasium med kostskole. Resultatet, man i 1937 nåede frem til, blev dog betydelig mere beskedent, nemlig et 2-årigt studenterkursus. De første 9 år foregik undervisningen i realskolens lokaler, og på grund af pladsmangel måtte undervisningen foregå om eftermiddagen og om aftenen. I 1946 flyttede man til andre lokaler, som heller ikke var ideelle.

I 1939 tog de første syv elever studentereksamen. Elevantallet var i mange år begrænset til ca. 10 elever om året. Men i 1960'erne voksede elevtallet stærkt, og det blev mere og mere påtrængende at få bygget en ny skole, også fordi det 2-årige studenterkursus i 1959 blev omdannet til et 3-årigt gymnasium. I 1964 kunne gymnasiet og en dertil knyttet realafdeling flytte ind i en nybygning, anlagt hvor der tidligere havde været tuberkulosesanatorium. Hospitalets bygninger blev indrettet som kostskole.

Det blev dog snart utilstrækkeligt med kun ét gymnasium for hele landet, og siden 1970'erne er der oprettet flere gymnasier og andre sidestillede ungdomsuddannelser rundt omkring på øerne.

Kursjusteringen i 1925 indenfor skolevæsenet i Grønland var et brud i skolepolitikken. Der etableredes en 2-årig efterskole og en 2-årig linjedelt højskole på seminariet bestående af en realklasse og en seminarieklasse. Som et særligt afsnit gav loven nu mulighed for adgang til videre uddannelse i Danmark for de seminarieelever, der dimitterede med en tilfredsstillende afgangseksamen. Den tiltænkte 2-3-årige videreuddannelse sigtede på kommende præster eller lærere. Den efterfølgende præstevielse kunne foregå i Grønland. Endvidere kunne elever fra højskolen, som ønskede at arbejde inden for administration og handel, nu også indstilles af landsfogeden til videre uddannelse i Danmark, så de kunne erhverve sig de samme kundskaber, som krævedes af de danskere, der blev ansat i Grønland.

Højskolen ved seminariet i Nuuk kom i gang i 1930. I realklassen skulle der undervises i dansk, grønlandsk, regning, skrivning, verdenshistorie, naturkundskab, geografi, sund-

hedslære, gymnastik, de grønlandske erhverv, håndværk samt regnskabsføring. I seminarieklassen blev der undervist i de samme fag, bortset fra håndværk og regnskabsføring, som erstattedes af forberedende undervisning i seminariets fag.

Afgangseksamen fra efterskole var en betingelse for adgang til højskolen. De to første efterskoler blev oprettet i henholdsvis Aasiaat og ved Nuuk seminarium i 1928. Efterskolerne, der hver var berammet til at have 20 elever, optog kun drenge. En tredje efterskole for drenge blev oprettet i Qaqortoq i 1930. Loven af 1925 åbnede op for, at der kunne oprettes 4 efterskoler: to i Sydgrønland og to i Nordgrønland. Efter lovens ikrafttræden var skoleledelsen i tvivl om, hvorvidt pigerne skulle have samme adgang som drenge til at få sig en videregående uddannelse. Det besluttedes dog, at det skulle de, og i 1932 blev den fjerde og sidste efterskole oprettet som en særlig pigeefterskole i Aasiaat. Pigerne fik de samme fag som drengene, idet drengefagene Håndværk og Grønlandske erhverv dog erstattedes af Skindsyning og Dansk håndarbejde. Oprettelsen af efterskoler skabte en mærkbar vækst i antallet af unge studerende grønlændere. 80 unge mennesker blev fra 1932 optaget på efterskolerne – med optagelse hvert andet år. For pigerne var det et særligt stort fremskridt. På denne måde fik de også adgang til at læse videre på højskolen og på seminariet. Frem til 1950 gik ca. 300 unge piger fra især Vestgrønland på pigeefterskolen i Aasiaat.

I 1977 blev en gymnasial uddannelse oprettet i Grønland med 2 klasser, som året efter blev udvidet til 4 klasser. Uddannelsen placeredes ved lærerseminariet i Nuuk, Ilinniarfissuaq. I første omgang valgte undervisningsministeriet i Danmark, skoledirektionen i Nuuk og Ilinniarfissuaq en 2-årig HF-model (Højere Forberedelseseksamen), som i midten af 1980´erne blev ændret til en 3-årig GU (gymnasial uddannelse). Søgningen var fra starten meget stor, så at man på grund af pladsmangel ikke kunne optage alle kvalificerede ansøgere. For at få optaget alle ansøgere fik Ilinniarfissuaq samarbejdsaftaler med de danske gymnasier i Tarm, Struer og Grenå, der alle tilbød HF-kurser til unge grønlændere. Denne praksis fortsatte indtil midten af 1980´erne og sluttede efter, at der blev oprettet gymnasiale uddannelser i Aasiaat i 1983 og i

Qaqortoq i 1986. I dag kan man ud over de nævnte tre GU'er tage de gymnasiale uddannelser HHX (Højere Handelseksamen) i Qaqortoq og HTX (Højere Teknisk Eksamen) i Sisimiut.

Faglige uddannelser

Landbrugsskoler

Allerede tidligt i 1800-tallet rejste adskillige islandske mænd udenlands for at lære landbrug, de fleste til Danmark og Norge. Da de kom hjem igen, var de ivrige efter at videregive deres viden. Men på det tidspunkt var Altinget ikke parat til at støtte deres ideer om landbrugsskoler.

I 1857 oprettedes en landbrugsskole i Flatey, som fungerede indtil 1860. Altinget besluttede i 1871, at der skulle oprettes landbrugsskoler i alle amter. Men der gik otte år, før den første landbrugsskole oprettedes, stiftet i Ólafsdal af Torfi Bjarnason, som i 1867-69 havde været i Skotland for at lære landbrug. Skolen åbnede den 1. juni 1880 og bestod frem til 1907. I den tid blev i alt 157 uddannet på skolen. Studietiden var to år, hvor eleverne lærte alt, hvad man skulle lære for at drive landbrug. Mange af Ólafsdals elever blev, når de kom hjem igen efter endt uddannelse, lærere og forbilleder inden for landbrug i lokalsamfundet, og de anvendte deres viden til at fremme deres hjembygds forhold. Efterhånden kom andre landbrugsskoler til. Hólar fik en i 1882, Eiðar i 1883 og Hvanneyri 1890. Skolerne i Hólar og Hvanneyri har i dag status som universiteter.

Også færinger rejste til udlandet for at dygtiggøre sig i landbrug. To kendte personligheder fra slutningen af 1800-tallet havde i deres ungdom været på landbrugsskole, R. C. Effersøe (1857-1916) i Danmark og Skotland, Jóannes Patursson (1866-1946) i Norge. Begge kom til at spille en stor rolle som foregangsmænd i den nationale bevægelse både som forfattere og som politikere. Rasmus Effersøe blev i 1884 Færøernes første landbrugskonsulent, men planer i 1880'erne om at oprette en landbrugsskole blev ikke til noget. Til gengæld lykkedes det for Jóannes Patursson at få etableret en landbrugsskole i sin hjembygd Kirkjubø. Her undervistes

Landbrugsskolen i Ólafsdalur i Vestisland.

i praktisk landbrugsarbejde, og der blev gjort forsøg med nye metoder til behandling af mælk. Desuden blev der undervist i kemi, botanik m.v. Skolen eksisterede kun fra 1896 og nogle få år frem, men havde i sin korte levetid i alt ca. 40 elever.

I 1900-tallet kom der med mellemrum forslag om en landbrugsskole, i 1930'erne i form af et stort anlagt projekt om en forsøgsstation kombineret med en kostskole med plads til 10 elever til en et-årig landsbrugsuddannelse. Inden man nåede til at gå i gang, kom krigen i 1940. Efter krigen trådte planerne om landbrugsskole mere og mere i baggrunden i takt med landbrugets vigende betydning i færøsk erhvervsliv. I 1980'erne blev der dog oprettet en landbrugsstation, som foruden forsøgsbrug og rådgivning til landbrugere afholdt kurser i teoretiske og praktiske fag. Nutidens færøske landmænd henter deres uddannelse i Skandinavien og andre nabolande.

Moderne landbrug med hovedsagelig fåreavl er i Grønland af forholdsvis ny dato. Nordboerne, som var arktiske bønder, holdt får såvel som andre husdyr. Landbrug med husdyrhold genindførtes i Grønland af den norskfødte købmand, Anders Olsen, ved Igaliko (nordboernes Gardar) i slutningen af 1700-tallet. Det var dog først med præsten Jens Chemnitz i Frederiksdal, at der i begyndelsen af 1900-tallet blev gjort reelle forsøg med landbruget. I 1915 blev der oprettet en fåreavlstation ved Qaqortoq med det formål at øge interessen for fåreavl og uddanne unge grønlændere i fåreholderer-

hvervet. Stationen, som blev indrettet som kostskole, modtog landbrugselever og lærlinge til praktisk oplæring i pasning og fodring af får, samt i jordbrug til dyrkning af foder. Efter endt uddannelse fik eleverne hjælp til at etablere sig som selvstændige. I 1926 blev en landbrugskandidat knyttet til stedet for at udføre planteavlsforsøg, og siden 1955 har stationen praktiseret opdyrkning hos fåreholderne. Stationen blev senere flyttet til Upernaviarsuk og tog navneforandring til landbrugsstation. I 1984 blev den omdannet til en fåreholderskole, som udbyder en 3-årig uddannelse og modtager 7 elever pr. år samt op til 20 kursister. Praktikken foregår hos fåreholdere i Grønland og Island.

Maritime uddannelser

Fiskeriet var i rivende udvikling sidst i 1800-tallet i både Island og på Færøerne. Færinger havde ikke haft fartøjer og teknologi til havfiskeri, og de holdt sig med deres små både forholdsvis tæt ved kysterne, indtil de for alvor begyndte at anskaffe sig større fartøjer. Især i 1890'erne voksede fiskerflåden betydelig og omfattede i 1900 90 dæksfartøjer.

Med udviklingen fulgte behovet for systematisk uddannelse i navigation. Både i Island og på Færøerne var der op gennem 1800-tallet skabt en vis tradition for oplæring inden for sømandskab, hovedsagelig varetaget af mænd, som havde været udenlands og taget styrmandseksamen og som videregav deres kundskaber, hvis og når de vendte hjem igen. I 1850'erne fandtes en sømandsskole i Ísafjörður, og i 1869 blev det besluttet at oprette en navigationsskole for hele Island. Den blev dog ikke oprettet i denne omgang. I begge lande foregik undervisningen hos private med kundskaber i navigation. På Færøerne underskrev landfogeden efter underviserens anbefaling et certifikat, som gav tilladelse til at føre skib – med visse begrænsninger. I 1893 blev undervisningen sat bedre i system og i princippet reguleret efter dansk sølov.

Island fik i 1891 sin første egentlige navigationsskole med to eksamensgrader. De, der bestod den lille eksamen, kunne mønstre som matroser eller bådsmænd på dæksfartøjer, og de, som tog den store eksamen, kunne efter nogle måneders sejltid få ret til at sejle som styrmænd eller skibsførere på havgående

Udenfor navigationsskolen i Tórshavn. Muligvis 1920'erne. Elever tager højden med sekstant. © Føroya Fornminnissavn.

sejlskibe. Med øget mekanisering på skibene opstod behov for uddannelse af maskinmestre, og i 1915 blev Vélstjórnarskólinn, som senere blev forenet med navigationsskolen, oprettet i Reykjavík.

På Færøerne bestod de små fiskeskipperskoler, som blev drevet af privatpersoner, fortsat indtil et stykke ind i 1900-tallet. En af dem blev i øvrigt statsanerkendt i 1919 og blev dermed berettiget til statstilskud.

I 1920'erne begyndte færøske fiskeskibe at udvide deres aktionsradius ved også at sejle til Grønland. Søloven stillede for en sådan sejlads strengere krav til navigationskundskaber, end den privatdrevne færøske navigationsuddannelse kunne honorere. Efter anmodning fra Lagtinget blev der i 1927 oprettet en styrmandsskole drevet af staten og Tórshavn kommune i forening. Efter at Færøerne fik hjemmestyre i 1948, overtog det færøske landsstyre skolen, som samtidig skiftede navn fra Tórshavnar Navigatiónsskúli til Føroya Sjómansskúli.

Skolen kom i tidens løb til at omfatte flere uddannelser inden for sømandskab. Fra 1962 kunne man på skolen få den højeste skibsførereksamen, som gav adgang til at føre store skibe på verdenshavene, og som dermed ikke kun var rettet mod fiskeflådens behov. Maskinmesteruddannelsen blev i 1964 udskilt som en selvstændig skole, men blev igen henlagt

til navigationsskolen i 2005, da skolen endnu engang fik navneforandring til Vinnuháskúlin ("Erhvervshøjskolen").

Søgningen til de forskellige maritime uddannelser var stor. Allerede i slutningen af 1940'erne var søgningen til navigationsskolen så stor, at der var basis for at oprette endnu en skole, hvilket skete i Klaksvík i 1947. Skolen var oprindelig privat, men blev i 1975 overtaget af landsstyret.

Navigationsskolerne har i tidens løb uddannet en lang række skibsførere, styrmænd, skippere af forskellig grad, hvoraf et ikke ubetydeligt antal har bemandet den danske handelsflåde. Uddannelse og kurser er løbende blevet revideret i takt med fisker-, fragt- og passagerskibes behov og i henhold til lovbestemmelser om søfolks kvalifikationer.

Der har aldrig været nogen decideret uddannelse for fiskere på Færøerne. Men i 1989 blev der oprettet en fiskeriuddannelse, der siden 2002 er organiseret som en 3-årig erhvervsgymnasial uddannelse inden for fiskeindustri og havbrug. Den giver selvstænding erhvervskompetence, men kan også fungere som basisuddannelse til højere uddannelse.

Da KGH i kolonitiden havde eneret på sejlads og transport i Grønland, var grønlandske skippere (fartøjsførere) primært ansat til at styre de i Grønland stationerede småskibe. De blev oplært på stedet ved de enkelte kolonier. Uddannelsen som skipper var således ikke organiseret. Først med oprettelse af en egentlig Skipperskole i Nuuk (1973) og Søfarts- og Fiskeriskolen i Paamiut (1976) kom uddannelsen i en stabil gænge. Søfarts- og fiskeriskolen blev tilrettelagt som en erhvervsfaglig grunduddannelse inden for søfart og fiskeri. Skipperskolen uddanner navigatører og fiskeskippere af 1. og 3. grad, kystskippere og sætteskippere primært til den grønlandske handels- og fiskeflåde.

Håndværk og teknik

Island fik i 1893 en lov om uddannelse inden for teknik og håndværk, som bl.a. indeholdt regler for skoletid, arbejdstid og svendeprøve. Den første tekniske skole, Iðnskólinn i Reykjavik, begyndte i 1904 som en 8-måneders aftenskole, der afsluttedes med en svendeprøve. Hermed videreførtes et

uddannelsesprojekt, som var startet på privat basis. Allerede i 1873 havde håndværkerforeningen nemlig, som en udvidelse af foreningens aftenskole for folkeoplysning, som var startet i 1869, holdt søndagsskole for håndværkere.

Snart kom der flere tekniske skoler i Island, og teknisk eksamen blev ved lov af 1927 obligatorisk for at kunne indstille sig til svendeprøve. I 1946 blev tekniske skoler i mange tilfælde slået sammen med realskoler.

Typisk for mange erhvervsuddannelser på Færøerne har været, at de enten er startet på privat initiativ, eller som aftenskoler med offentlig støtte, der udvidede deres almendannende undervisning med praktiske og erhvervsrettede fag. Det gælder f.eks. tekniske skoler og handelsskoler.

Helt tilbage i slutningen af 1800-tallet kan man se initiativer, hvor folkeskolelærere og enkelte præster tilbød private aftenkurser i både boglige og praktiske fag. Lagtinget bevilgede for første gang i 1904 tilskud til aftenskoler. Beløbet var beskedent, men gav dog lærerne en mulighed for ekstra indtægt og var en opmuntring til dem, som søgte at imødekomme unge menneskers behov for enten at indhente det forsømte fra en mangelfuld børneskole eller at give dem lejlighed til at lære f.eks. fremmedsprog, matematik, bogføring og håndarbejde. I 1920'erne tilbød håndværksmestre og andre private aftenkurser i tekniske fag, og folk med merkantil uddannelse gav kurser i bogholderi m.m. Fælles for mange af disse initiativer var dog, at tilgangen af elever var svingende, og muligheden for at få offentlig støtte begrænset. På grund af vanskeligheder med at få økonomien til at hænge sammen, var deres levetid derfor ofte kort.

I 1931 kom "Bekendtgørelse om Tilskud fra Staten til Ungdomsskoler og Aftenskoler på Færøerne". Statens tilskud var betinget af, at også kommunerne bidrog til skolernes drift. Det førte til, at flere kommuner oprettede aftenskoler. I 1938 fandtes der 33 aftenskoler med 123 hold. På nogle af de større kommuners aftenskoler blev der efterhånden indført handelsfag eller mere teknisk prægede fag, i nogle tilfælde som en særlig afdeling rettet mod særlig interesserede. Disse initiativer udviklede sig efterhånden til særlige handelsskoler og

tekniske skoler. I 1939 var der således en handelsskole og tre tekniske skoler på øerne.

I "Betænkning angaaende Færøernes Erhvervsforhold" fra 1939, hvorfra disse tal er hentet, hed det: "*Sammenligner man dette udtryk for udnyttelsen af aftenskolen med de muligheder af praktisk værdi, som ovennævnte fagrække åbner, ser man, at aftenskolen i langt større omfang kan bruges som fagskole. For unge handelsfolk er der fag som sprog, regning, bogholderi, stenografi, maskinskrivning, for unge landmænd er der landbrug og havebrug, og for fiskerflådens mere end 150 kokke er der sundhedslære og husgerning*."

De bestående fagskoler blev i betænkningen anset for at være utidssvarende, og der anførtes en række områder, hvor det ville være ønskeligt med forbedringer. Desuden gik det meget langsomt med at indføre egentlige lærlingeuddannelser med dertil hørende krav om fagskoleophold og svendeprøve inden for både merkantile fag og håndværk. Alle planer om nye fagskoler blev imidlertid skrinlagt under verdenskrigen 1940-45, og efter krigen skulle der gå mange år, inden man rigtig kom i gang med at dække behovet for fagskoler som integreret del af handels- og håndværkerlæren.

Aftenskoler eksisterer stadig på Færøerne; men nu som ramme om den kommunalt drevne fritidsundervisning, hvor der tilbydes kurser i f.eks. sprog, legemsøvelser, musik og håndarbejde.

Dansk kolonisation havde gennem årene skabt nye, såkaldte "europæiske" erhverv i Grønland, og efterhånden blev en del grønlændere ansat i disse. I 1834 var der ca. 7400 grønlændere i Vestgrønland, og antallet steg til omkring 11.200 i 1911. I samme periode var en stabil andel på ca. 15 % af de grønlandske erhvervsaktive lønmodtagere, som var beskæftiget som kateketer, arbejdsmænd, matroser, lærlinge, jordemødre, håndværkere, fartøjsførere og assistenter i KGH. I periodens start var antallet på ca. 300 personer. Tallet steg til ca. 500 ved periodens slutning. I praksis var alle de underordnede stillinger inden for handel og mission således besat af grønlændere.

Nogle af disse blev rekrutteret og oplært på stedet, mens andre blev sendt til Danmark på uddannelsesophold. I pe-

rioden 1874-1891 tog 31 unge grønlændere en håndværksuddannelse i Danmark som smede, bøssemagere, tømrere (navnlig skibstømrere), bødkere, bog- og stentrykkere. Læretidens længde varierede mellem 1 til 5 år. I perioden fra 1900 til 1940 fik i alt 166 grønlændere en uddannelse i Danmark.

Siden 1721 havde Grønland været et kolonisamfund, der hørte under den danske krone. Den koloniale linje i dansk grønlandspolitik blev brudt i 1950, da en kommissionsbetænkning, som i folkemunde kaldtes for G-50, lagde op til en revision af Grønlands forhold til Danmark. Herefter gik det hurtigt med implementeringen, og den tekniske udvikling tog for alvor fart i begyndelsen af 1950'erne.

Kommissionen af 1950 havde understreget den afgørende betydning, det havde, at man i Grønland fik skabt rammer, der sikrede en effektiv både praktisk og teoretisk undervisning. Som udtryk herfor blev f.eks. lærlingeuddannelsen lagt i faste rammer. I 1957 fik Ministeriet for Grønland nedsat et lærlingeudvalg. Først i 1961 sendte det et lovforslag til udtalelse i landsrådet. Ministeriets lærlingeudvalg foreslog, at den danske lærlingeuddannelse skulle gælde fuldt ud i Grønland, og at de administrative organer, der styrede lærlingeuddannelserne i Danmark, også blev bestemmende i Grønland. Man erkendte, at der som følge heraf ville blive tale om et større apparat, som skulle sættes i gang. Man regnede derfor med, at der ville gå et par år, før lærlingeloven i praksis kunne træde i kraft i Grønland.

I 1959 diskuterede det grønlandske landsråd i flere omgange spørgsmålet om uddannelse af grønlandsk arbejdskraft i tilknytning til spørgsmålet om den tekniske udvikling i landet. Rådet tilkendegav, at staten ikke i rette tid havde sørget for at skabe uddannelsesmuligheder for de unge. Under drøftelse af problematikken vedrørende uddannelse af grønlandsk arbejdskraft blev der derfor fremsat ønske om en snarlig etablering af en egentlig lærlingeuddannelse.

I forbindelse med omlægningen af grønlandspolitikken blev der hvert år sendt et antal unge grønlændere til Danmark til faglig uddannelse. I 1960 lå antallet af grønlandske lærlinge og elever i Danmark på 137, og af disse var de 47 startet

samme år, 23 havde fuldført en uddannelse, og 40 andre var i gang med en korterevarende supplerende uddannelse. Forudsætningen for at sende de unge til Danmark var, at de havde et vist kendskab til det danske sprog, hvilket var et problem for mange unge grønlændere. Det skønnedes i 1960, at 50 % af børnene, som udgik fra børneskolen, p.gr.a. manglende sprogkundskaber i dansk var uden mulighed for at kunne få sig en uddannelse eller følge videregående undervisning. Dette må ses i lyset af, at skolen var delt i A- og B-klasser, hvor undervisningen i B-klassen udelukkende anvendte dansk som undervisningssprog, mens A-klassen blev undervist på grønlandsk. På den baggrund efterlyste man nu, at man i selve Grønland satte ind med initiativer, som kunne fremme faglige ungdomsuddannelser og omskoling af dele af den ældre, såkaldte "glemte" generation. At få gjort dette var første trin på vejen til at overdrage de opgaver til grønlænderne, der for øjeblikket blev varetaget af udsendte danskere.

Da Grønlands hjemmestyre overtog erhvervsuddannelsesområdet i 1981, blev det politisk besluttet, at alle erhvervsmæssige grunduddannelser skulle kunne gennemføres i Grønland. Den følgende udvikling prægedes af en stigende oprettelse af uddannelsespladser inden for alle hovederhvervsområder. Der er således i dag brancheskoler med tilhørende kursusafdelinger i mange byer i Grønland: Grønlands Handelsskole og Fåreholderskole befinder sig i Qaqortoq, i Narsaq findes en levnedsmiddelskole, i Paamiut en søfarts- og fiskeriskole, i Maniitsoq en fiskeindustriskole og i Ilulissat er placeret Socialpædagogisk seminarium. I Sisimiut ligger Bygge- og Anlægsskolen, et sprogcenter, Grønlands Tekniske Gymnasium (HTX) samt Center for Arktisk Teknologi (ARTEK). I Nuuk er placeret en jern- og metalskole, en politiskole og en kunstskole. En del af uddannelserne tages stadigvæk uden for Grønland, f.eks. uddannelser som flymekanikere, nogle levnedsmiddeluddannelser og andre kortere og længere videregående erhvervsuddannelser.

Sundhedsuddannelser: jordemødre, sygeplejersker m.m.

Tidligt i 1800-tallet indførte man en række reformer, som havde som formål at inddrage Færøerne i det danske sund-

hedsvæsen. I lighed med lægeordningen i Danmark blev Færøerne et særligt kredslægeområde.

Indtil 1852 var der kun en læge på Færøerne, som også administrerede landets lager af apotekervarer. Af øvrigt sundhedspersonale var der spredt rundt på øerne også et antal jordemødre. Bortset fra 1 á 2, som havde fået deres oplæring på Fødsels- og Plejestiftelsen i København, havde de fået deres kundskaber overleveret fra ældre kvinder.

Allerede i 1773 blev en færøsk kvinde udvalgt til at blive sendt til oplæring på Fødsels- og Plejestiftelsen i København. Rejse og ophold blev betalt af den kongelige monopolhandel, og det var tanken, at hun skulle formidle sine kundskaber videre til andre færøske jordemødre. Det samme skete i 1802, da to kvinder, der efterfølgende begge blev ansat i Tórshavn, sendtes til København til oplæring på det offentliges bekostning.

Lægerne og andre oplyste folk på Færøerne ivrede for at få en tilsvarende ordning som i Danmark-Norge, så man kunne få et antal jordemødre, som var tilstrækkeligt til, at alle kvinder på øerne kunne få kvalificeret fødselshjælp. Jordemødrene skulle have den fornødne oplæring, før de formelt blev ansat og underlagt lægens kontrol.

I praksis lod det sig imidlertid ikke gøre at få tilstrækkelig mange kvinder oplært i København, og derfor blev der i 1817 for første gang arrangeret et kursus i Tórshavn for alle fungerende jordemødre. Forsøget blev gentaget i 1826. Præster fik til opgave at udvælge kvinder, som skulle indfinde sig på hospitalet i Tórshavn, hvor lægen gav dem undervisning. I alt 12 kvinder deltog, og efter 2 måneders undervisning blev der afholdt eksamen under overværelse af flere embedsmænd. Også erfarne jordemødre var med til bedømmelsen. Efter bestået eksamen fik kursusdeltagerne autorisation, og samtidigt fik de udleveret deres instruks samt instrumenter og læsestof. Lignende kurser blev med mellemrum afholdt op gennem 1800-tallet.

Disse kurser blev dog af lægerne betragtet som en nødløsning. De argumenterede for, at der burde findes veje til at lette færøske kvinders muligheder for at blive uddannet til jordemødre i København. I 1848 blev der stillet to fripladser

Sygehuspersonale med læge, sygeplejerske, jordemødre, jordemoderelever og små patienter får sig godt af frisk luft og sol. Læge Axel Laurent-Christensen (yderst til højre) med sit personale udenfor Qaqortoq sygehus, formentlig i 1920´erne. © Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

på Fødselsstiftelsen til rådighed for kvinder fra Island, Færøerne og Grønland. Denne ordning fik dog ingen praktisk betydning, for det var stadigvæk vanskeligt at rekruttere kvinder til jordemoderuddannelse. Årsagen hertil skal nok findes i den omstændighed, at det ikke lykkedes at sikre dem en ordentlig minimumsløn. Dertil kom, at autoriserede og offentligt ansatte jordemødre kom under lægens kontrol og fik pålæg om forpligtelser, som de ikke havde som frivillige. Først efter at man i 1878 fik indført bestemmelser om en grundløn for autoriserede jordemødre i offentlig tjeneste, blev interessen for at tage til København større.

Der har således aldrig eksisteret en jordemoderskole på Færøerne. Til gengæld begyndte man allerede i 1890'erne at overveje en uddannelse for sygeplejersker på sygehuset i Tórshavn. To diakonisser, som skulle stå for oplæringen, blev hyret i Danmark. Vi skal dog helt op til 1920'erne, før man på Færøerne kunne få sig en fuldstændig sygeplejerskeuddannelse. Mange tog denne uddannelse på de færøske sygehuse, og der var desuden hele tiden en vis interesse blandt færøske kvinder for at søge uddannelse som sygeplejerske i Danmark.

Indtil 1960 var sygeplejerskeuddannelsen organiseret som en "mesterlære", hvor eleverne kom i lære på et sygehus. Færøernes Sygeplejeskole blev i 1960 godkendt af den danske sundhedsstyrelse som en egentlig sygeplejeskole. Skolen stod

under tilsyn af sundhedsstyrelsen og gennemgik de samme ændringer som i Danmark. I 2003 kom skolen under færøsk lov, og samtidig blev uddannelsen organiseret som en 3-årig bacheloruddannelse. Skolen blev i 2008 integreret som en afdeling af universitetet (Fróðskaparsetur Føroya).

I 2000 blev sygeplejeskolen udvidet med en afdeling for uddannelse af social- og sundhedsmedhjælpere og sundhedsassistenter. Medens selve sygeplejeskolen er placeret i Tórshavn, blev denne afdeling, Heilsuskúli Føroya, placeret i Suðuroy, hvor et nyt skolecenter blev taget i brug i 2009. Her har også gymnasiet i Suðuroy til huse.

Gennem 1800-tallet blev der opbygget et vestligt lægevæsen i Grønland. I 1838 blev en fast distriktslægepost oprettet i hvert af de to inspektorater. Imidlertid var der konstant mangel på læger. I erkendelse af at der var et akut behov for flere sundhedsmedarbejdere, foreslog lægen i Nordgrønland allerede i begyndelsen af 1820'erne en form for jordemoderuddannelse, så grønlandske kvinder kunne lære basale kundskaber inden for sundhedspleje og fødselshjælp.

Jordemødrene blev uddannet dels i Grønland og dels i Danmark. De første elever startede i 1821 i Nordgrønland, mens Sydgrønland fik sine første jordemoderelever i 1841. De enkelte elever blev i første omgang undervist enkeltvis ved deres respektive ansættelsessteder af stedets læge. I midten af 1800-tallet blev der hvert år antaget 2-3 elever i hvert af inspektoraterne. Efter opførelse af de første sygehuse i Ilulissat og Nuuk i 1853 og i 1856 blev uddannelsen, der som regel varede et år, henlagt til disse steder. I perioden fra 1821 til 1920 blev der uddannet ca. 240 jordemødre i Grønland.

Uddannelsen af grønlandske jordemødre foregik i København på Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse, og fra 1910 på Rigshospitalets fødeafdeling. De første startede i 1836. I 1830'erne varede uddannelsen et halvt år, i 1843 9 måneder og fra 1895 et helt år. Det vigtigste optagelseskrav var, at eleverne skulle kunne tilstrækkeligt dansk til at kunne følge undervisningen. I slutningen af århundredet skærpedes kravene, så eleverne nu skulle tale og forstå dansk nogenlunde, og til at de også skulle kunne læse og skrive på dansk. Kundskaberne

skulle være på plads, før eleverne mødte på uddannelsesstedet. Det var hovedsagelig børn fra blandede ægteskaber, der blev antaget som elever. I perioden fra 1835 til 1939 blev 57 jordemødre udlært i København. Ud over jordemoderelever-ne kom også andre unge grønlænderinder, som de kaldtes, til Danmark for at få en barne- og sygeplejeuddannelse.

En egentlig uddannelsesinstitution for sundhedspersonale i Grønland kom først i 1969, da sundhedsmedhjælperskolen i Nuuk oprettedes. Institutionen udbød en 3-årig teoretisk og praktisk uddannelse til sundhedsmedhjælper. I 1993 blev en egentlig sygeplejerskeskole oprettet under Center for Sundhedsuddannelser, som også varetager efter- og videreuddannelse af sundhedspersonale i øvrigt. Uddannelsen til sygeplejerske sker i dag ved Ilisimatusarfik, Grønlands Universitet, under Institut for sygepleje og sundhedsvidenskab, som tilbyder en 4-årig BA-uddannelse i sygepleje med mulighed for videre studier udenlands.

Op til midten af det 1700-tallet var det kirken i landet, der, lige som i det øvrige dansk-norske rige, var ansvarlig for jordemødrenes virksomhed i Island. En kvinde, der ønskede at blive jordemoder, skulle være ærlig, gudfrygtig og fornuftig og skulle kunne fremvise et bevis fra sin sognepræst på, at hun førte et kristeligt liv. Jordemoderens vigtigste opgave var at minde den fødende kone om, hvor heldig hun var, fordi Gud havde velsignet hende med et barn samt at trøste hende under fødslen. Det var Gud, der bestemte hele forløbet, og det var ham, og ikke mennesker, der bestemte over liv og død.

Ind i dette miljø kom i 1760 Bjarni Pálsson. Han blev udnævnt som Islands første landfysikus, og en af hans embedsopgaver var at uddanne jordemødre og informere de praktiserende jordemødre om relevante nyheder samt opbygge en formel jordemoderbetjening i landet. Bjarni var på dette tidspunkt landets eneste læge, og ingen af jordemødrene var uddannet til det, de gjorde. Kort efter at han kom til landet, fik han en dansk jordemoder til at flytte til Reykjavík, hvor hun skulle praktisere og undervise. I 1766 kom der en bevilling på 100 rigsdaler fra det offentlige til at styrke oplæringen af jordemødre i landet. En del af beløbet blev brugt som honorar

til de praktiserende jordemødre. I Bjarni Pálssons embedstid (1760-79) tog 24 kvinder og en mand jordemodereksamen.

I 1810 skrev den daværende landfysikus, Thomas Klog, til stiftamtmanden over Island om jordemødrenes uddannelse. Klog syntes, at den var for ringe og tilføjede, at den bedste uddannelsen kunde de islandske jordemoderaspiranter få i København. Men det ville være for dyrt for de islandske kvinder, hvis de skulle tage deres uddannelse der, og derfor foreslog han, at der skulle stiftes en jordemoderskole i Island.

Frem til 1875 var det landfysikus og overlægen i hver landsfjerding, der var ansvarlig for uddannelse af jordemødre. Den første fuldstændige lovgivning om jordemødre blev vedtaget i 1875, hvor uddannelse af jordemødre blev en opgave for medicindirektøren og distriktslægerne i de største byer. Tyve år senere blev loven ændret, så kommende jordemødre enten skulle tage deres eksamen på Fødselsstiftelsen i København, eller hos den lærer ved medicinskolen i Reykjavík, der underviste de medicinstuderende i overvågning af fødende kvinder. Denne ordning bestod helt frem til 1921, da den islandske jordemoderskole blev oprettet i Reykjavík.

Husholdningsskoler

Op igennem hele 1900-tallet var det meget populært for unge færøske piger at rejse på husholdningsskole i Danmark, gerne efterfulgt af nogle års ansættelse som tjenestepige i danske hjem. Det var en af de mest nærliggende muligheder for unge kvinder med udlængsel og uden en skolegang ud over folkeskolen. Ubemidlede kunne søge offentligt tilskud til rejse og ophold. Da befolkningsstatistikken viste kvindeunderskud, og især et underskud af unge kvinder, skabte muligheden for, at mange af kvinderne blev gift og slog sig varigt ned i Danmark, en vis nervøsitet på Færøerne.

Disse forhold var især til debat i 1960'erne og 1970'erne og medvirkede til, at man for alvor begyndte at overveje oprettelsen af en husholdningsskole på Færøerne. Hermed mente man at kunne bidrage til at stoppe udviklingen hen mod et varigt kvindeunderskud. En husholdningsskole blev oprettet af husmorforeningen i Klaksvík i 1974, og den blev i 1977

godkendt som berettiget til at modtage offentlige tilskud fra land og kommuner.

Husholdningsskolen har gennem årene været meget søgt. Men den har næppe, således som tilhængerne af dens oprettelse oprindeligt argumenterede for, haft nogen effekt på den demografiske udfordring. Den eksisterer stadigvæk og tilbyder kortere kurser i husgerning, ernæringslære, tekstillære og design.

I Reykjavík fandtes i årene 1851-53 en privatskole for piger, drevet af Thóra Melsted. Hun lagde stor vægt på en bedre uddannelse af piger, og i 1871 gik hun i gang med at planlægge oprettelsen af en pigeskole og søgte om midler hertil både i Island og i Danmark. I 1874 startede skolen hjemme hos Thóra. Senere byggede hun og hendes mand et større hus til skolen med plads til 30-40 elever. Undervisningen omfattede både boglige fag og husflid. Skolen blev udvidet i 1909, så der blev plads til 100 elever.

I kølvandet på Kvindeskolen i Reykjavík oprettedes flere pigeskoler ude på landet. I den nordlige del af landet stiftedes husholdningsskoler i Laugaland i Eyjafjarðarsýslu (1877-1896) og i Ytri-Ey (1883-1901) i Húnavatnssýslu. Det har været anslået, at de to skoler i deres virkeperiode optog omkring 800 piger, der både fik sig en almenuddannelse og blev uddannelsesmæssigt forberedt på at klare den husmoderrolle, der ventede dem. Nu er denne virksomhed næsten en saga blot. Der findes stadigvæk nogle få husholdningsskoler i Island, men de tilbyder kun kortere kurser.

I Grønland blev de første husholdningsskoler oprettet i 1950, i første omgang placeret ved de eksisterende efterskoler. Oprettelsen skete i erkendelse af, at den grønlandske kvinde i overvejende grad stod udenfor, hvad uddannelse angik. Derfor var det en glæde for fremtrædende skolefolk, at unge mænd og kvinder fra nu af fik lige adgang til uddannelse, i og med at kvinderne på husholdningsskolerne fik en mulighed for at få en bedre skolegang og få sig en teoretisk og praktisk uddannelse. Skolerne optog elever, der havde gennemgået et efterskoleforløb eller havde gået i en dobbeltsproget skole.

Skoleopholdet varede mindst 8 måneder og indeholdt fag som skolekøkkenundervisning, husholdningsteori, barnepleje og sundhedslære, samfundslære, håndgerning, skindarbejde, gymnastik og andre skolefag som grønlandsk, dansk og regning.

Den glemte generation i Grønland

Der var gennem 1900-tallets første halvdel et stigende antal grønlandske lønarbejdere inden for alle grupper af funktionærer og arbejdere. Andelen af grønlandske funktionærer i overordnede stillinger var støt stigende og nåede i 1921 op på 58 %. Men dette tal var i 1958 faldet til kun 25 %. Relativt set var der således i den 37 år lange periode tale om, at der blev færre grønlændere inden for alle stillingskategorierne. Samtidig hermed blev relativt flere grønlændere end tidligere beskæftiget med ufaglært arbejde. I 1958 var 78% af lønarbejderne i landet født i Grønland, og heraf var hovedparten beskæftiget i ufaglærte stillinger. I overgangsfasen fra koloni til en ligestillet landsdel blev grønlandske formænd og teknikere udskiftet med udsendte danske specialister, da man mente, at de sidstnævnte var mere vant til moderne teknik og arbejdstempo. Grønlændere, som før omlægningen havde haft stillinger i mellemklassen som f.eks. formænd, udstedsbestyrere, telegrafister, pedeller og lagerforvaltere, blev sat til mindre kvalificeret arbejde.

Debatter og forespørgsler i landsrådet afspejlede stemningen i en befolkning, hvor man kunne konstatere begyndende konflikter på arbejdsmarkedet og stigende arbejdsløshed hos den grønlandske arbejdskraft, og hvor stadigt flere med bekymring talte om, at grønlænderne i opbygningsarbejdet blev reduceret til at indtage en passiv tilskuerrolle. Således konstaterede man efter det første årti med udbygning af Grønland, at den tekniske planlægning og udvikling ikke samordnedes med tilbud om uddannelse og omskoling af grønlændere, så man kunne benytte den lokale arbejdskraft i de nye institutioner og virksomheder, som blev skabt i perioden.

I overgangsfasens udbygning af børneskolen distancerede børnene og de unge de ældre, hvad angik almene skolekundskaber, adgang til uddannelse, tilegnelse af nye ideer og forstå-

else af de bagvedliggende strukturer i alt det nye, som udviklingen medførte. En dansk førstepræst i Nuuk med indgående kendskab til dagligdagen i Grønland, beskrev problematikken vedrørende "den glemte generation" på denne måde:

"*Det er umuligt at bevise, hvor mange af den nye tids meget omtalte samfundsproblemer, som direkte har deres rod i den glemte generation og dens reaktioner. Men det turde være temmelig givet, at kønslig holdningsløshed, umådeholdent drikkeri, stigende kriminalitet, og hvad man ellers jamrer sig over i nutidens Grønland, hænger nøje sammen med det moralske sammenbrud, som nederlaget overfor den nye tid afstedkommer hos mange mennesker*".

Det omtalte nederlag blev i samtiden set som resultatet af kontakten med en ny kultur, som stillede nye krav om færdigheder, som den lokale befolkning ikke umiddelbart var i stand til at honorere. Der opstod en social lagdeling, hvor flere og flere grønlændere efterhånden blev marginaliseret til de nederste trin på arbejdsmarkedet. Med gennemførelsen af en meget forceret indførelse af dansk kultur, blev det brede lag af grønlændere socialt deklasseret. En fremmed kultur og dens folk overtog ledelse og organisation af udbygningen af et nyt Grønland, som skulle udvikles efter de fremmedes mønstre, traditioner, skikke og kultur. De fremmede indtog kort sagt den dominerende plads i det grønlandske samfund. Problemet i den ensidigt forcerede tekniske udbygning af landet og den manglende hensyntagen til de menneskelige aspekter, og herunder især den manglende anvendelse af den lokale arbejdskraft, blev efterhånden almindeligt erkendt blandt politikere, rådgivere og menigmand. Ministeriet for Grønland havde ikke defineret målsætninger for den uddannelsespolitiske linje. Udsigterne så uoverskuelige ud. I takt med moderniseringsprocessen i Grønland fremvoksede et samfund med øgede økonomiske forskelle, hvor indkomstforskellen i stor udstrækning fulgte den etniske grænse og skillelinje mellem to folk, og hvor den politiske kamp mod uligheden fik karakter af et opgør mellem to folk, grønlænderne og danskerne.

I 1959 fremsatte landsrådet ønske om en undersøgelse og behandling af de grønlandske forhold med henblik på en afklaring af, hvor man var i udviklingen, og hvilke behov for ændring af kursen, de indvundne erfaringer pegede på.

Landsrådets henvendelse til regeringen var udtryk for en stigende usikkerhed i befolkningen om, hvor man egentlig var henne, og hvad det hele skulle blive til. Herefter nedsatte regeringen i Danmark Grønlandsudvalget af 1960, som i 1964 afgav sin betænkning (i folkemunde kaldt G-60). I kommissoriet stod der imidlertid intet om skolevæsen eller uddannelsesspørgsmål, ej heller om status for arbejdsmarkedet. Til gengæld blev et Grønlandsråd med ligelig repræsentation af danske og grønlandske politikere etableret. Det nye råd fik som opgave at udarbejde analyser og prognoser for erhverv og uddannelsesbehov.

I 1961 gjorde den afgåede landshøvding P. H. Lundsteen, som samtidig havde bestridt formandsposten for skoledirektionen i hele perioden, status for sit arbejde i Grønland i årene 1950-1960. Vedrørende oplysnings- og uddannelsesarbejdet, der efter sigende var hans hjerte- og smertensbarn, sagde han med fortrydelse om den glemte generation, at deres problemer krævede særskilt undersøgelse og behandling:

"*Ikke desto mindre kan man ikke uden videre bortforklare den bestemte følelse i store dele af den grønlandske befolkning i dag, at grønlænderne ikke i tilstrækkelig grad er med i det, der foregår. Lad os dog holde os det ganske klart, at hele den moderne indsats på masser af områder har medført, at højere uddannede udsendte er blevet sat ind til bestridelse af sådanne poster, som tidligere har været besat med grønlændere, men som havde skiftet karakter på grund af omlægning og udvidelse af arbejdet. Vi ved også, at der udsendes store antal af ufaglærte arbejdere fra Danmark, uden at der har været foretaget tilbundsgående undersøgelser med henblik på, hvor og hvorledes – evt. med hvilken grad af specialuddannelse – grønlændere kan eller bør gå ind i opbygningsarbejdet og dermed i højere og højere grad indstilles på at overtage udsendtes funktioner. Jeg kan ikke se andet, end at vi tidligere burde have taget dette spørgsmål op...*"

Indsatsen for at udvikle hele oplysnings-, uddannelses- og lærlingeområdet havde ikke været tilstrækkelig. Lundsteen vurderede, at dette var et af de store problemområder i datidens Grønland og kaldte det for et af de mest triste kapitler i Grønlands historie. Han var ikke ene om at erkende problemet. Kontorchef Claus Bornemann tog som eksempel tuberkulosebekæmpelsen og fortsatte:

"*På samme måde forekommer det mig, at der i dag er behov for en åben erkendelse af en sygdom i det grønlandske samfund, hvis symptomer karakteriseres ved manglende uddannelsesmuligheder, svigtende produktivitet, skjult arbejdsløshed og tilstedeværelsen af et betydeligt antal udsendte. Kun ved en sådan erkendelse skabes grundlaget for den fornødne indsats*."

Efter indførelse af den danske lærlingelov i 1963 etableredes en række midlertidige fagskoler i Nuuk, som dog måtte afholde undervisning i primitive lejede bygninger. Hertil kom, at undervisningsomfang og faglig differentiering var afhængig af, i hvilket omfang egnede og godkendte lærepladser fandtes. På grund af akut mangel på skolebygninger i Grønland var der i 1968 over 100 grønlændere på specialarbejderskoler, ca. 100 på handelsskoler og ca. 70 på søfartsskoler i Danmark. I 1968 blev der i Grønland udbudt faglig undervisning i teknisk skole for lærlinge (der uddannede automekanikere, maskinarbejdere og rørsmede, samt skibstømrere og tømrere), og i Skipperskolen, der uddannede kystskippere og sætteskippere og afholdt diverse fiskerifaglige kurser. Først i 1970 blev den centrale fagskole i Nuuk (med et kollegium til 136 elever) taget i brug. Centralfagskolen rummede en specialarbejderskole, en maritim skole, en teknisk skole og en handelsskole, der dog kun tog sig af en grunduddannelse, mens uddannelsen afsluttedes i en grønlandsk handelskostskole i Ikast i Danmark, oprettet i 1966.

Universiteter

Háskóli Islands

De første ideer om et universitet i Island stammer fra Baldvin Einarssons essay fra 1828. 1842 skrev Jón Sigurðsson om skolevæsenet i Island, og tre år senere fremlagde han på Altinget en petition om en skole, som skulle uddanne embedsmænd i jura, teologi og medicin. Jóns forslag førte til en reform af latinskolen, som i 1846 blev flyttet til Bessastaðir i Reykjavík. Et år senere blev – som det første skridt hen imod et universitet – en præsteskole oprettet i Reykjavík.

Fra 1855 blev der med mellemrum fremsat forslag i Altinget om at oprette et juridisk studium. Det blev til virkelighed i

1907. Dog var der ingen, som fuldførte studiet før efter 1911, da universitetet blev oprettet med jura som et af fakulteterne.

Forslag om medicinsk studium blev ligeledes fremsat i perioden 1855-1907. Da Island fik sin første landfysikus i 1760, var en af hans forpligtelser at undervise jordemødre og lægestuderende. Denne ordning bestod indtil ca. 1830.

Landfysikusen over Island fik igen lov til at undervise jordemødre og lægestuderende i 1862. I 1876 blev der oprettet et medicinsk studium med studentereksamen som adgangskrav. Det medicinske studium blev i 1911 henlagt til universitetet som et af de fire fakulteter.

Det første lovforslag om oprettelsen af Islands Universitet blev fremsat i Altinget i 1881. Det blev vedtaget i tingets lavere kammer, men forkastet i det højere kammer. Året efter blev forslaget igen fremsat, men uden resultat. I samfundet var der øget interesse for universitetsplanerne, og det islandske kvindeforbund samlede penge til en universitetsfond, som blev overrakt universitetet, da det var stiftet.

Forslag om oprettelse af universitetet blev gentagne gange fremsat frem til 1907, da Altinget opfordrede Landsstyrelsen til at udforme et lovforslag. Dette blev fremlagt i Altinget i 1909 og vedtaget samme år. Dog gik der endnu et par år, førend universitetet i 1911 fik finansiel støtte fra staten. Háskóli Íslands blev oprettet på Jón Sigurðssons hundredårsdag den 17. juni 1911. I begyndelsen rummede det fire fakulteter: teologi, medicin, jura og humaniora (filosofisk propædeutik og islandske studier). 45 studenter blev immatrikuleret i 1911 hos de 11 lærere. Indtil universitetet fik sin egen bygning i 1940, foregik undervisningen i Altingets lokaler.

Ved Lov af 5. maj 1987 blev der oprettet et nyt universitet i Akureyri i Nordisland, men virksomheden begyndte faktisk året inden. Universitetet i Akureyri (Háskólinn á Akureyri) er, ligesom Háskóli Íslands og de to landbrugsuniversiteter på Hvanneyri og Hólar, en statslig institution. I slutningen af 1900-tallet blev imidlertid også to private universiteter (Business schools) oprettet, det ene i Reyjavík og det anden i Bifröst i Borgarfjörður.

Universiteternes logoer.

Fróðskaparsetur Føroya

"*Færøernes universitets betydning for samfundet har helt fra starten været eksplicit: det var nationsbyggende, nationsforberedende*", skrev universitetets daværende rektor Malan Marnersdóttir i 2003, samtidigt med at hun påpegede, at universitetets historie var en fortælling om ambitioner og forsigtighed.

I 1946 udkom en lille publikation, hvor tankerne om en færøsk republik blev skitseret. Den var skrevet af akademikere, som havde været del af det færøske miljø i København under krigen. I afsnittet om skole og undervisning forestillede de sig en gennemgribende udvidelse af ungdomsuddannelserne og uddannelserne inden for søfart, landbrug, håndværk, handel, samt en husholdningsskole for piger. Endelig skulle der oprettes et universitet. "*Vi skal rejse et center for færøsk udvikling og forskning. [Vi skal] forske i den færøske natur: geologi, botanik og zoologi. Det videnskabelige arbejde skal naturligvis tjene og gavne vores erhvervsliv. Færøske videnskabsmænd … skal forske i vores historie: politisk, erhvervsmæssigt, kulturhistorisk og sprogligt. … Desuden bør dette center være en skole for fremtidens embedsmænd. Dog vil vi fortsat lade mange tilegne sig viden og kultur i andre lande. Det gør alle nationer – store som små.*"

I 1952 stiftede nogle akademikere et videnskabeligt selskab med 10 medlemmer, hvoraf mange havde været del af det færøske miljø i København under krigen. Ti år senere havde selskabet 32 medlemmer, hvoraf de 20 var bosiddende på Færøerne. De øvrige 12 var hovedsagelig videnskabsmænd af anden nationalitet med interesse for forskning i færøsk natur og kultur. Selskabets formål var at skabe rammer for samarbejde mellem forskere og etablere et forum for akademisk diskussion. Dets mest konkrete arbejde var at udgive et videnskabeligt tidsskrift, *Fróðskaparrit*, hvor forskning vedrørende Færøerne blev publiceret. Et vigtigt formål for tidsskriftet var at udvikle færøsk som videnskabeligt sprog, og artiklerne blev derfor skrevet på færøsk. Et andet formål var at opbygge et videnskabeligt bibliotek, og på længere sigt at oprette en akademisk lærestol.

I 1960'erne tog selskabet initiativ til afholdelse af kurser i naturvidenskabelige emner, historie og færøsk sprog og litteratur. Kurserne henvendte sig især til folkeskolelærere som et efteruddannelsestilbud.

Det næste skridt var oprettelsen af et Academia Færoensis. Det skete i 1965, og samme år blev en professor i færøsk sprog ansat i den første og i lang tid eneste faste forskerstilling på akademiet. Foruden undervisning gik man i de følgende år i gang med et omfattende indsamlingsarbejde, dels en indsamling af ord, dels af folkeminder, samt af både folkloristisk og materiel kultur.

Lærerkurserne fortsatte i lang tid i nogenlunde samme spor. Men efterhånden modnedes tanken om at gå i gang med egentlige universitetsuddannelser på akademiet. I begyndelsen var ambitionen 2-årige basisuddannelser i færøsk sprog/litteratur og i naturvidenskabelige fag. I 1975 blev der udarbejdet et forslag til, hvilke uddannelser der ud fra en hensyntagen til behov og resurser kunne komme på tale. Af de mange forslag til nye uddannelser var der foreløbig kun ét, som blev til noget, nemlig en to-årig grunduddannelse i teologi. Samtidig blev der indgået aftaler med universiteter i Danmark og Island om meritoverførelse til teologisk embedseksamen. Teologistudiet blev nedlagt i 1988, og i de følgende år blev der lagt vægt på overbygninger i de øvrige uddannelser på institutionen.

Efter langsom udbygning op gennem 1970'erne og 1980'erne blev akademiet i 1987 omdannet til et universitet med tre fakulteter: et for færøsk sprog og litteratur, et for naturvidenskab og et for historie og samfundsfag. Universitet har nu normalt 150-180 immatrikulerede studenter på forskellige niveauer, fra bachelor til ph.d. Til sammenligning studerer ca. 1500 færinger udenlands, heraf ca. 90 % i Danmark. De øvrige findes spredt rundt omkring i alle verdensdele.

Den nyeste udvikling er en ny styrelseslov med en ny ledelsesstruktur i 2008, hvor Lærerseminariet og Sygeplejeskolen samtidigt blev integreret i universitetet.

Ilisimatusarfik

I midten af 1960'erne – og i tråd med tidens ånd og en tiltagende grønlandsk utilfredshed over tingenes almene tilstand og reaktioner mod fjernstyringen fra Danmark – fremførtes en stigende kritik af den danske sprogdominans i skolen. Kritikken fremførtes især af en gruppe unge veluddannede, som

selv havde været igennem hele uddannelsesprocessen. Bag kritikken lå en ængstelse for, at det grønlandske sprog og kultur ville blive elimineret og glemt inden for en overskuelig fremtid. Kritikken skærpedes mere og mere og resulterede i, at der i 1973 blev nedsat et grønlandsk hjemmestyreudvalg, som skulle se på, hvordan Grønland kunne opnå en større grad af medindflydelse og medansvar på udviklingen i Grønland, så den fremtidige udvikling i højere grad kunne bygges på grønlandske præmisser. Med indførelsen af et hjemmestyre i 1979 fik denne gruppe af utilfredse mulighed for at ændre på tingenes tilstand.

Et af de første sagsområder, som Grønlands hjemmestyre overtog fra den danske stat var kultur- og undervisningssektoren. Kort tid efter indførelsen af Grønlands hjemmestyre i 1979 blev der i april 1980 nedsat en arbejdsgruppe med 3 grønlandske medlemmer, som udarbejdede en betænkning om oprettelse af et universitet i Grønland. Betænkningen blev afgivet 13. juli 1981. Lov om Ilisimatusarfik (Inuit Institut) blev vedtaget i landstinget den 16. oktober 1981. Ilisimatusarfik skulle være kimen til en højere læreanstalt og skulle i første omgang koncentrere sig om studiet af den grønlandske kulturelle arv under ét. Studiet var primært koncentreret om det grønlandske sprog, historie og samfundsforhold, men det var tanken, at man på sigt også skulle kaste sig over andre fagområder.

Ilisimatusarfik i Nuuk oprettedes som en forsknings-, undervisnings- og udredningsinstitution, der på undervisningssiden udbød en 2-årig grunduddannelse, svarende til et dansk bifag (exam. art.). Indholdet var 1) videnskabelig metodelære (lingvistisk metode og teori, samt samfundsvidenskabelig forskningsteknik), 2) grønlandsk samfundsforhold (med bl.a. Grønlands forhistorie, historie, arktisk økologi og politologi) og 3) inuits sprog og litteratur. I 1987 flyttede Teologisk institut ind og blev en del af Ilisimatusarfik. På samme tidspunkt blev grunduddannelsen opsplittet i to institutter, nemlig i Institut for grønlandsk og Institut for kultur og samfund. Sidstnævnte institut gik samtidigt i gang med at forberede en opdeling i to selvstændige linjer, kulturlinjen (med bl.a. historie og etnologi) og administrationslinjen (med bl.a. forvaltning

og politologi). Opdelingen, som senere udviklede sig til en opdeling i to institutter, blev realiseret i 1988.

Som følge af de stedfundne ændringer fik Ilisimatusarfik en ny styrelseslov i 1989, der samtidig gav Ilisimatusarfik status som universitet. Med denne ordning indførtes en et-årig basisuddannelse for alle studerende, efterfulgt af en 2-årig bifagsuddannelse (exam. art.) og endnu en 2-årig kandidatuddannelse (cand. phil.). Ordningen blev revideret igen i 1995, hvor Ilisimatusarfik indførte en 3-årig bacheloruddannelse (BA), som kunne efterfølges med en 2-årig kandidatuddannelse (MA). I 2000 indførte universitetet ph.d.-graden, hvorefter kandidaterne har mulighed for at tage en forskeruddannelse på ph.d.-niveau inden for fagområdet Arktiske kultur-, sprog- og samfundsforhold.

Universitetet beskæftigede sig med en række problemstillinger, der vedrører det grønlandske samfund og dets historie, sprog og litteratur, samt Grønlands erhvervsliv, økonomi og forvaltningskultur. Det var kendetegnende for stedet, at de enkelte fag ved institutterne, trods inddragelse af fremmede teorier og metoder, holdt sig det grønlandske perspektiv for øje, og at forskningen havde Grønland som det, der skulle genereres ny viden om.

Efter indførelse af en ny styrelseslov for Ilisimatusarfik i januar 2008 er en række tidligere selvstændige uddannelser blevet overflyttet og samlet under universitetet. Det drejer sig om sygeplejerskeuddannelsen (oprettet i 1999), socialrådgiveruddannelsen (etableret i 1985), journalistuddannelsen samt læreruddannelsen. De blev tilknyttet universitetsstrukturen som 4-årige professionsrettede bacheloruddannelser (BA) henholdsvis som Institut for Sundhed og Sygepleje, Institut (senere afdeling) for Sociale Forhold, Institut (senere afdeling) for Journalistik og sluttelig Institut for Uddannelsesvidenskab. Ud over BA-niveau udbyder nogle af disse nye dele af universitetet diplom, master- og kandidatuddannelser.

Det grønlandske uddannelsesvæsen er stadig stærkt præget af dansk uddannelseskultur og bygger på vestlige traditioner og tankegods. Ilisimatusarfik er ingen undtagelse i denne sammenhæng. I dag består det grønlandske samfund hovedsagelig af 2 folk: grønlændere og danskere. Mange er dobbeltsproge-

de (grønlandsk og dansk), mens der er en relativ stor gruppe af danskere, som ikke kan grønlandsk, og en gruppe grønlændere, der ikke behersker det danske sprog godt nok til at kunne begå sig i de videregående uddannelser i Grønland, der hovedsagelig anvender dansk som undervisningssprog. Det er et velkendt problem i det grønlandske uddannelsessystem, at de unge, som ikke behersker det danske sprog tilstrækkeligt godt, og som ikke har tilstrækkelig viden om dansk kultur og traditioner, også er dem, der dropper ud af uddannelserne.

Den oprindelige idé med en grønlandsk forskningsinstitution, som skulle tjene befolkningen i dens kamp for bevarelse af grønlandsk kultur og sprog, er i nogen grad opfyldt. Men spørgsmålet er, i hvilke grad det er sket. Meget i samfundet er stadig præget af dansk kultur og sprog – og vil være det mange år fremover. De grønlandske politikere og den offentlige forvaltning i Grønland bruger stadig den dag i dag især danske konsulentfirmaer i Danmark i udredninger inden for områder, der står centralt i udviklingen af det grønlandske samfund.

Vestnordiske studerende i København

I 1579 fik islandske og færøske studenter ret til det såkaldte kommunitet, dvs. stipendium til at studere ved Københavns Universitet. I 1623 besluttede kong Christian IV, at fattige islandske studenter skulle nyde gratis kost og ophold på Regensen i København i fem år. Denne ordning var gældende helt frem til 1918. Dette førte til, at flere studenter lod sig immatrikulere ved Københavns universitet. I perioden 1593-1630 blev der i gennemsnit immatrikuleret 1-2 studenter fra Island ved Københavns Universitet hvert år. Færøske studenter fik formentlig samme rettigheder på Regensen i 1646.

Trods tildelingen af særlige rettigheder til islandske studenter, mente kongen fortsat, at der var for få islandske studenter i København. I 1618 skrev han derfor et opfordringsbrev til landets biskopper, hvor han bad om, at de hvert år skulle sende mindst en dygtig student til København. I 1633 skrev kongen et åbent brev om, at de islandske studenter, der kom til København for at studere, skulle have fortrinsret ved besættelsen af de præsteembeder, der blev ledige i Island.

I 1736 indførtes i Danmark et krav om juridisk embeds-

eksamen for at blive dommer eller sagfører. Kravet var også gældende i Island, selv om selve forordningen ikke formelt blev udvidet til at omfatte Island. Derfor måtte de, der havde til hensigt at fungere som dommere eller sagførere, rejse til Danmark for at studere jura.

Antallet islandske studenter i København varierede stærkt fra en periode til den anden. I tidsrummet fra omkring 1540 indtil 1945 blev ialt omkring 1.250 islandske studenter immatrikuleret ved Københavns universitet. Deraf var der kun omkring 500 i den godt 250 års periode fra 1540 indtil 1800, eller knap to per år i snit. I hele 1800-tallet studerede 435 islændinger ved universitetet og godt 300 i perioden 1901-1945. Foruden studenterne opholdt sig efter 1800 altid en anden gruppe unge islændinge af begge køn i Danmark, hvor de lærte sig forskellige håndværk, sømandsskab, handel, husholdning osv. Deres antal er uklart, men det tiltog stærkt i 1800-tallets anden halvdel og i det tidlige 1900-tal.

Den første islandske studenterforening i København blev stiftet i 1680, men denne blev kortlivet. Det samme gjaldt andre islandske foreninger i 1700-tallet og det var først i 1800-tallet man lykkedes med at oprette levedygtige islandske foreninger i hovedstaden. Nogle af disse var udelukkende for studenter (nogle var uformelle og hemmelige) mens andre var tænkt for alle islændinge bosatte i byen. Enkelte af disse foreninger lever stadigvæk.

For Færøernes vedkommende har man i hele 1600-tallet kunnet identificere i alt knap 20 studenter, som blev immatrikuleret ved Københavns Universitet. Seks af dem gik direkte fra latinskolen i Tórshavn til universitetet, andre supplerede deres uddannelse på danske kost- eller latinskoler, inden de blev optaget på universitetet. Af de 20 blev 11 senere præster på Færøerne. Et typisk karriereforløb for dem var, at de efter 2-4 år på universitetet var hjælpepræster hos en præst et par år, førend et sognepræsteembede blev ledigt.

I første halvdel af 1700-tallet har man kun to eksempler på, at disciple fra latinskolen i Tórshavn blev immatrikuleret ved Københavns universitet. De øvrige 13 færøske studenter på universitetet i perioden 1700-1750 kom fra danske latinskoler. Fra 1750 til 1800 har man kunnet påvise i alt 16 færin-

ger, som blev immatrikuleret ved universitetet, og heraf kom halvdelen direkte fra latinskolen i Tórshavn. I denne periode finder vi eksempler på, at de studerende vælger andre studier end teologien, nemlig jura, økonomi, naturfag og medicin.

Det meste af 1800-tallet var der meget få færøske studenter, som gennemførte en højere uddannelse. I slutningen af 1800-tallet skete det dog hyppigere, at færinger fik sig en uddannelse på Københavns Universitet.

I 1901 dannede 6 færøske studenter en forening i København, som i 1910 formaliseredes som Hitt føroyska studentafelagið í Keypmannahavn.

Studenterforeningen var præget af den nationale bevægelse. Men ud over den nationale identitet var det også medlemmernes identitet som studenter, der skulle plejes. Foreningsmedlemmerne mente, at de som akademikere havde et særligt ansvar for at påvirke udviklingen i det færøske samfund. Foreningen skulle være et debatforum, hvor man diskuterede færøsk kultur og politik.

Udadtil markerede foreningen sig ved at deltage i politisk og kulturel debat i den færøske offentlighed. Til tider koncentrerede man sig mere om studenternes sociale forhold. Således samlede man i 1921 penge ind for at sikre færøske studerende ret til en bolig på den dengang nyoprettede Studentergård i København. Senere samlede man også ind til en lignende ordning på studenterboligen i Reykjavík.

Pengeindsamlingen skete dels ved traditionelle indsamlingsmetoder, dels ved at arrangere en revy i Tórshavn på den nationale ólavsøka ("olajfest"). Studenterrevyen var i mange år et fast indslag på ólavsøka. Pengene blev bl.a. brugt til bogudgivelser. Foreningen begyndte sin forlagsvirksomhed i 1914 og blev i 1957 formaliseret som et forlag, der stadig eksisterer.

I årene fra 1900 til ca. 1930 kunne de færinger, som hvert år tog studentereksamen i Danmark, tælles på én hånd. De fleste gik videre til universitetet. I 1930 blev det oplyst i Lagtinget, at der p.t. var 24 færinger immatrikuleret ved Københavns Universitet. I denne periode afsluttede i alt 32 en akademisk uddannelse; de foretrukne fag var jura, medicin, teologi, humanistiske fag og ingeniørstudiet. Andre, især sønner af de

større købmænd på Færøerne, fik en handelsuddannelse. De fleste vendte efter endt uddannelse tilbage til et job på Færøerne, men nogle blev boende i Danmark.

Under den 2. verdenskrig blev forbindelsen mellem Danmark og Færøerne praktisk talt afbrudt, og de færinger, som opholdt sig i Danmark ved krigens udbrud (915 mænd og 1560 kvinder), blev afskåret fra at rejse hjem til Færøerne. Erindringsmateriale giver indtryk af et tæt sammenhold, især blandt de mange, som boede i København. Foruden de selskabelige, kristelige og politiske foreninger, som allerede fandtes i forvejen, blev der dannet nye, f.eks. idrætsforeninger og en kunstforening, som arrangerede udstillinger af færøske kunstnere i Danmark. Et nyt tidsskrift, *Búgvin*, så dagens lys. Her kunne man få oplysninger om private mærkedage blandt færinger i København, og nyheder fra Færøerne, som trods vanskeligheder nåede til Danmark. Først og fremmest blev *Búgvin* talerør for dem, som havde tanker om Færøernes fremtidige politiske stilling i det danske rige. "Aldrig har foreningslivet blomstret som sidste vinter, aldrig har der været så mange halv- og fulduddannede færinger som nu. Det land, vi skal bygge, er ikke det samme som det vi rejste fra, ikke et amts-land, men et selvstændigt land", lød det i *Búgvin* i 1941.

Også i årtierne efter 2. verdenskrig spillede Studenterforeningen i København en stor rolle som kulturelt og politisk debatforum og som socialt samlingssted. Andre færøske foreninger af ældre dato var fortsat vel besøgt af færinger i København, og nye foreninger blev dannet. Men i de sidste årtier har disse foreninger i høj grad mistet deres sociale betydning og er blevet erstattet af andre fora og samlingssteder.

Bortset fra de få undtagelser, der bekræfter reglen, var det først efter 1950, at grønlandske unge fik adgang til universiteter i Danmark. I 1963 organiserede de unge studerende sig i København under navnet Unge Grønlænderes Råd. Organisationen blev en evig torn i øjet på Ministeriet for Grønland, det konservative borgerskab i Danmark og det øvrige grønlandske politiske etablissement. I 1972 blev den omorganiseret som Kalaallit Inuusuttut Ataqatigiit, som organiserede alle grønlandske uddannelsessøgende. Foreningen insisterede på

at blive inddraget i alle væsentlige dansk-grønlandske uddannelsespolitiske spørgsmål og organiserede demonstrationer for at blive hørt. Den var med til at oprette Grønlændernes Hus i København. Her samledes man og drøftede øvrige politiske spørgsmål, f.eks. krav om egen lovgivende forsamling i Grønland og Grønlands selvstændighed.

Gennem foreningen deltog man bl.a. i islandske studerendes kamp for fiskerizonen, og unge studerende fra Island, Færøerne og Nordnorge fik noget at samles om. Man etablerede den Nordatlantiske Samarbejdskomité, som i begyndelsen udelukkende støttede Islands torskekrig, men senere virkede for mere sammenhold blandt de vestnordiske studerende. Det førte blandt andet til Vestnordisk samarbejde, som vi kender det i dag.

Litteratur

Aðalgeir Kristjánsson 1999: *Nú heilsar þér á Hafnarslóð. Ævir og örlög i höfuðborg Íslands 1800-1850*. Reykjavík.

Afmælisrit. Kennaraskólinn. Kennaraháskólinn 75 ára 1908-1983. Reykjavík [1984].

Almenningsfræðsla á Íslandi 1880-2007. Reykjavík 2008.

Astrup, Preben 1980: *Omkring Lov nr. 52, 1. april 1905, om kirke- og skolevæsenet i Grønland*. Danmarks Lærerhøjskole. Institut for pædagogik og psykologi. København.

Begtrup, J. 2008: *Skúlaskapur og onnur mál. Søgulig frágreiðing og uppskot 1807*. Tórshavn.

Betænkning afgivet af det i december maaned 1920 nedsatte udvalg til drøftelse af de grønlandske anliggender. København 1921.

Betænkning angaaende Færøernes Erhvervsforhold, afgivet af det af Statsministeriet under 12. April 1938 nedsatte Udvalg. Tórshavn 1939.

Binzer, K. m.fl. (ed.) 1957: *Ilíniarfigssuak 1907-1957. nagdliútorsiornerme atuagkiak*. Godthåb.

Björn Þorsteinsson og Bergsteinn Jónsson 1991: *Íslandssaga til okkar daga*. Reykjavík.

Bugge, Aage 1946: "Kirke og Skole". *Det grønlandske selskabs aarsskrift 1946*. København.

Búgvin. København 1941.

Debes, Hans Jacob 2000: *Hin lærdi skúlin í Havn*. Tórshavn.

Einar Laxness 1998: *Íslandssaga A-Ö*. Reykjavík.

Føroya Fólkaháskúli 1899-1989. 90-ára minningarrit. Tórshavn 1989.

Føroyar. Tórshavn 1946.

Føroyskir Fólkaskúlalærarar 1870-1997. Ritstj. Niels Jákup Thomsen. Tórshavn 1998.

Gam, Mikael 1952: *Kalâtdlit nunãne atuarfît*. Københavnime.

Gísli Jónsson 1967: *Saga Iðnaðarmannafélagsins í Reykjavík. Gefin út í tilefni hundrað ára afmælis félagsins*. Reykjavík.

Gunnar Karlsson et al 2003: *Fornir tímar. Spor mannsins frá Laetoli til Reykjavíkur 4.000.000 f. kr. til 1800 e. kr*. Reykjavík.

Heimir Þorleifsson 1975-1984: *Saga Reykjavíkurskóla. Historia Scholæ Reykjavicensis*. Reykjavík.

Hentze, Jens Marius 2000: *Tórshavnar skúlasøga*. Tórshavn.

Hitt Føroyska Studentafelagið í Keypmannahavn. 25 ára minnisrit. Keypmannahavn 1935.

Jacobsen, Elin Súsanna 2003: "Skolevæsen og sundhedsvæsen på Færøerne

– trang eller tvang?" *De vestnordiske landes fælleshistorie. Udvalg af indledende betragtninger over dele af den vestnordiske fælleshistorie (red. Daniel Thorleifsen). INUSSUK. Arktisk forskningsjournal 2*. Nuuk.

Jacobsen, Elin Súsanna 1989-90: "Leikar og lærdar. Ljósmøðrayrkið í broyting". *Fróðskaparrit 38.-39*.

Játvarður Jökull Júlíusson 1986: *Saga Torfa Bjarnasonar og Ólafsdalsskóla. Nemendatal Ólafsdalsskóla 1880-1907*. Reykjavík.

Joensen, Jóan Pauli 1983: "Um ikki at flyta annan fótin fyrr en hin stendur tryggur. Ein stutt søgulig lýsing av Føroya Fróðskaparfelag og Fróðskaparsetri Føroya". *Fróðskaparrit 31*.

Joensen, Jóan Pauli 1990: *Fróðskaparsetur Føroya 1965-1990. Stutt søguligt yvirlit á 25 ára degnum 20. mai 1990*. Tórshavn.

Jónas Gíslason 1983: *Utanfarir Íslendinga til háskólanáms fyrir 1700*. Reykjavík.

Kalaallit Nunaat. Grønland 2007. Statistisk Årbog. Nuuk.

Kanstrup, Jan 1995: "Kampen om Kikkik i København. De udviklingspolitiske mål bag seminarieoprettelsen i Grønland". *Ilinniarfissuaq ukiuni 150-ini. Festskrift i anledning af Iliniarfissuaqs 150-års jubilæum i 1995* (red. Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Kleivan, Helge 1970: "Dominans og kontrol i moderniseringen af Grønland". *Grønland i fokus*. København.

Lidegård, Mads 1959: "Den glemte generation". *Grønland, nr. 12*. København.

Lindberg, P. J. & Samuelsen, H. 1989: *Handilsskúlin. Hálvrunnin øld*. Tórshavn.

Ljósmæður á Íslandi. Reykjavík 1984.

Loftur Guttormsson 2000: *Frá siðaskiptum til upplýsingar*. Reykjavík.

Lovsamling for Island, indeholdende udvalg af de vigtigste ældre og nyere love og anordninger, resolutioner, instructioner og reglementer, althingsdomme og vedtægter, kollegialbreve, fundatser og gavebreve. København 1853-1870.

Lundsteen, P. H. 1961: "Tanker om udviklingen i Grønland i tiåret 1950-1960". *Grønland, nr. 9. København.*

Lützen, Chr. 1958: "Undervisning". *Færøerne II*. København.

Lynge, Aqqaluk 2007: "Da Grønland blev en del af verdenssamfundet". *København som Vestnordens hovedstad* (red. Andras Mortensen, Jón Th. Thór og Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Løgtingstíðindi (flere årgange).

Marnersdóttir, Malan 2003: "Fróðskaparsetur Føroya. Universitet í út-

norði". *Framløgur á verkstovu á Fróðskaparsetri Føroya september 2001*. Fróðskaparsetur Føroya. Tórshavn.

Menntaspor. Rit til heiðurs Lofti Guttormssyni sjötugum 5. apríl 2008. Reykjavík.

Mitens, Edw. 1961: *Realskúlin í Tórshavn 1861 – 3. apríl – 1961*. Tórshavn.

Møller, Aqissiaq 1995: "Meeqqat atuarfiat 1950-1995". *Ilinniarfissuaq ukiuni 150-ini. Festskrift i anledning af Iliniarfissuaqs 150-års jubilæum i 1995* (red. Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Olsen, Óli 2003-2004: *Sigling og útbúgving bd. I og II*. Argjum.

Oyggjaskeggi. København 1948.

Petersen, Ludvig 1994: *Skole på Færøerne i 1000 år*. En skolehistorisk håndbog. Tórshavn.

Petersen, Wanja 1998: *Frá diakonissuni til sjúkrasystrina*. Tórshavn.

Rasmussen, P. M. 1978: *Tættir úr Føroya kirkjusøgu*. Tórshavn.

Rasmussen, P. M. 1987: *Den færøske sprogrejsning*. Hoydølum.

Rigsombudsmanden på Færøerne. Beretning 2009. Tórshavn.

Rink, H.J. 1857: *Grønland geografisk og statistisk beskrevet. Bind I*. København.

Rønsager, Mette 2002: *Grønlændernes sundheds- og sygdomsopfattelser, 1800-1930*. Statens Institut for folkesundhed. Afdeling for Grønlandsforskning, København.

Rønsager, Mette 2006: *Mellem læger og landsmænd. Den vestgrønlandske jordemoderinstitution 1820-1920*. Ph.d-afhandling udarbejdet ved Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier og indleveret til Det Humanistiske Fakultetet, Københavns Universitet.

Saga Íslands I-VIII. Reykjavík 1974-2006.

Sammendrag af statistiske oplysninger om Grønland, VII, 1946: 30. Afsnit: Kirke- & Skolevæsenet, samt 31. Afsnit: Unge Grønlænderes Uddannelse i Danmark. *Beretninger vedrørende Grønlands Styrelse, nr. 2*.

Svabo, J. C. 1959: *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*. Udg. N. Djurhuus. København.

Sølvará, H. A. 2009: *Klaksvíkar søga 2. Frá fríhandli til seinna heimskríggj. 1856 til 1940*. Klaksvík.

Thomsen, Hans 1984: *Tekniski skúlin í Tórshavn 50 ár. 1934-1984*. Tórshavn.

Thorleifsen, Daniel 2002: "Ønsker om selvstændiggørelse og spørgsmålet om anvendelse af grønlandsk arbejdskraft i Grønland". *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2002*. Nuuk.

Thorleifsen, Daniel 2007: "Historie i Grønland i begyndelsen af 1900-tal-

let". *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekelskiftet 1900* (red. Harald Gustafsson m.fl.). Lund.

Thuesen, Søren T. 1995: "Eksempel til efterfølgelse. Seminarieuddannede kateketer i Grønland i det 19. og 20. århundrede". *Ilinniarfissuaq ukiuni 150-ini. Festskrift i anledning af Iliniarfissuaqs 150-års jubilæum i 1995* (red. Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Thuesen, Søren T. 2007: *Fremmed blandt landsmænd. Grønlandske kateketer i kolonitiden*. Nuuk.

Udvalget for samfundsforskning i Grønland 1961/1963: *Uddannelsessituationen i Vestgrønland, bind I-III*. København.

Útbúgvingarpolitikknevndin. Sjálvstýrisverkætlanin Bind 1 og 2. Føroya Landsstýri 1999.

Årbog for Færøerne. Rigsombudet på Færøerne 2009.

DEL VI

Vestnorden i tre storkrige

Jón Th. Thór, Erland V. Joensen, Ole Marquardt, Daniel Thorleifsen

I Norðoya Fornminnasavn i Klaksvík på Færøerne fremvises en to hundrede år gammel kanonkugle. Den vejer omkring 20 kilo og er fra sommeren 1808, da kaperkaptajnen Karl von Hompesch på skibet *Salamine* kom på et uventet og ikke fredeligt besøg i Tórshavn. Kuglen er interessant i en vestnordisk sammenhæng, for den er et vidnesbyrd om magtforholdene i det vestnordiske område fra det tidlige 1800-tal og helt frem til 1945.

Ved århundredskiftet 1800 hørte hele det vestnordiske område, samt Norge, til det danske kongerige. Tidligere danske monarker, især Christian IV, anså Nordatlanten nord

Denne kanonkugle siges at stamme fra et angreb på byen Tórshavn i 1808. Der berettes, at kaperkaptajnen, i folkemunde kaldet Brillemanden, pålagde den lokale danske skipper, Skipar Hansen at være lods på vej til Island, men da denne var flygtet op i fjeldene, beskød Brillemanden byen. Kuglen kom ned igennem taget på et hus, dog uden at forårsage alvorlig skade. ©Norðoya Fornminnasavn.

for Shetland for at være et dansk hav – *mare nostrum* – og undertiden kaldtes området derfor *Kongens hav* eller *Kongens strømme*.

I tiden før 1800 var der ikke mange, der betvivlede den danske konges adkomst til Færøerne, Island og Grønland, heller ikke selvom det gentagne gang viste sig, at kongen ikke magtede at forsvare sine undersåtter mod udenlandske sørøvere eller holde styr på de udenlandske fiskere og hvalfangere, der besejlede området. De tre storkrige, der blev udkæmpet i Nordatlanten i 1800- og 1900-tallet, illustrerede det danske riges magtesløshed over for udenlandske stormagter i de nordatlantiske farvande. Så snart en europæisk storkrig spredte sig til Nordatlanten, faldt Vestnorden uden for Danmarks reelle magtområde.

Krigen 1807-1814

Med Danmarks indtræden i Napoleonskrigene i 1807 blev kongerigets svage stilling i det nordatlantiske område tydeligere end nogen sinde. Tabet af flåden i oktober 1807 forringede ikke kun helstatens militære stilling i en snæver europæisk sammenhæng, men eliminerede også Danmarks muligheder for at forsvare og forsyne Norge og de nordatlantiske øer. Resultatet blev, at de vestnordiske rigsdele blev isoleret fra de øvrige dele af kongeriget. Vestnorden havnede i det britiske magtområde, og indtil krigens ophør var briterne *de facto* herrer over Færøerne, Island og Grønland. Den britiske regering overtog aldrig formelt administrationen af landene, men på de nordatlantiske øer levede man i årene 1808-1814 på briternes og ikke på den dansk-norske arvekonges nåde. Oldenborg-monarkiets fjerntliggende rigsdele var forsvarsløse over for britiske kapere og sørøvere, og som det viste sig i Island i 1809, så var det kun regeringen i London og den britiske flåde, der kunne holde styr på dem. Al handel med Færøerne og Island og forsyningen af indbyggerne foregik efter britiske bestemmelser og med den britiske regerings tilladelse.

På *Færøerne* kunne man allerede i efteråret 1807 mærke krigens påvirkning. I normale år importeredes 6000-8000 tønder korn til Færøerne, der dækkede ca. 80 % af indbyg-

gernes årlige behov. I sommeren 1807 betød krigen, at det meste af sejladsen fra Danmark svigtede. Kun et skib kom i august til Færøerne med korn og andre fornødenheder, og i oktober bragte Nólsoyar-Páll 250 tønder korn til Suðuroy, hvor der herskede stor mangel. Men denne beskedne import var langtfra tilstrækkelig. I januar 1808 ophørte al kornhandel i Tórshavn. Dertil kom, at færingernes fiskeri gik meget dårligt. Resultatet blev en hungersnød, der varede ved indtil 1809. Hungersnøden blev specielt alvorlig på Eysturoy, hvor flere mennesker døde af sult, og hvor der desuden udbrød en epidemi. I sommeren 1808 nåede et skib frem med korn, men det var utilstrækkeligt til at dæmpe nøden, og i efteråret var forholdene på Færøerne usædvanligt anspændte. Da den britiske regering i 1809 tillod danske handelsskibe at besejle øerne igen, forbedredes forholdene. Men importen af fornødenheder blev ikke normaliseret før efter krigens ophør.

Færingerne blev ikke kun ramt af mangel på fornødenheder, hungersnød og epidemier i årene 1807-1809. I 1808 blev landet tre gange udsat for røveri fra engelske kapere og flådeenheder. De britiske gæster kæmpede efter egen opfattelse mod landets herre, kongen af Danmark, men ikke mod det færøske folk. Derfor beslaglagde de først og fremmest kongelige ejendomme og kongens penge, men ikke færingernes private ejendele. Alligevel forvoldte deres fremfærd beboerne skade og forårsagede stor frygt i lokalbefolkningen.

Det første britiske overfald fandt sted i foråret 1808. Den 16. maj ankom det engelske krigsskib *Clio* til Tórshavn. Besætningen havde forgæves været på jagt efter danske ostindiefarere på vej til København, og skibet var egentlig på vej tilbage til England, da kommandanten, T. D. Baugh, bestemte sig for at anløbe Færøerne. Tórshavns forsvarsanlæg, Skansen, var for nyligt blevet istandsat, og mange mente, at man kunne have forsvaret byen, hvis man ellers havde forsøgt det. Men den danske kommandant på Færøerne, von Løbner, undlod at bemande Skansen, og da de britiske søfolk gik i land, gav han øjeblikkeligt op og underskrev en kapitulationstraktat. Briterne hejste det engelske flag på Skansen, ødelagde kanonerne og sprængte krudthuset i luften. Derefter forlod de Færøerne, men Baugh sagde, at han ville vende tilbage en måned senere,

sandsynligvis for at hente det krongods, han mente, at kapitulationstraktaten gav ham ret til at inddrage.

Kun to uger efter *Clios* besøg anløb kaperskibet *Salamine* Tórshavn. Kommandanten, Karl von Hompesch, var, skønt skibet førte fransk flag, da det ankom til Færøerne, kaperkaptajn i britisk tjeneste. Von Hompesch kom ikke til Færøerne for at røve, men for at skaffe sig en kyndig sømand, som kunne lodse ham til Norge. Det lykkedes, og efter et kort ophold stak han til søs igen. Men han kom tilbage dagen efter. Han havde erfaret, at der befandt sig penge og varer i den kongelige monopolhandels huse i Tórshavn, og dem mente han at have fuld ret til at beslaglægge, da de tilhørte kongen af Danmark, og ikke den færøske befolkning. Færingerne forsøgte forgæves at afvise von Hompesch's krav, men holdt op, da *Salamine* havde affyret tre kanonskud ind over byen. Von Hompesch's bytte, som ud over mange slags varer også omfattede 12.000 rigsdaler i rede penge, tog han med sig til Lerwick i Shetland. Derfra rejste han selv videre til London, mens hans næstkommanderende, Thomas Gilpin, vendte tilbage til Færøerne for at hente flere penge og varer.

Den 10. juli kom Baugh tilbage for at indsamle de værdier, han mente, han havde ret til. Baugh fandt imidlertid ingenting, og slutresultatet blev en langvarig retssag mellem Baugh og von Hompesch i England. Retten kom til den konklusion, at von Hompesch havde handlet ulovligt, og i årene 1812 og 1815 tilbagebetalte englænderne i alt 70.000 rigsdaler til den kongelige monopolhandel i Tórshavn.

I *Island* fulgte handlingsforløbet i 1808 nogenlunde samme mønster som på Færøerne, men i 1809 antog udviklingen et mere dramatisk præg. I efteråret 1807 forlod handelsskibene som sædvanligt Island. I alt var der tale om 41, hvoraf flertallet skulle til Danmark, mens to skulle til Bilbao og et til Trieste. Da skibene forlod Island, vidste man ikke, at Danmark var i krig med Storbritannien. Skibene fulgte deres sædvanlige rute, forbi Færøerne og derfra mod sydøst med kurs mod Skagerak. I Nordsøen fik man det første indtryk af, at noget var gået galt ude i den store verden. Britiske kapere og flådefartøjer opbragte et antal på sandsynligvis 18 islandsfarere,

og beordrede skipperne til at lægge ind til skotske og engelske havne. Kun omkring halvdelen af handelsskibene havde held til at undgå briterne. Nogle få nåede frem til København og andre destinationer i Danmark, mens andre søgte tilflugt i Norge, hvor de overvintrede. Nyheden om handelsskibenes skæbne nåede først Island i november 1807, da postjagten *Skarven* kom til Hafnarfjörður fra København. I 1808 sejlede ingen skibe fra Danmark til Island. Det eneste skib, der bragte fornødenheder til landet, blev for kongens regning sendt fra Norge og anløb Island i efteråret.

Skibet fra Norge var dog ikke det eneste, der nåede til Island i 1808. Tidligt om morgenen den 23. juli kunne man fra Reykjavík se en brig anløbe reden ved Hafnarfjörður. I Reykjavík håbede de fleste, at det var et dansk orlogsskib, som kongen havde sendt for at beskytte sine elskede og trofaste undersåtter mod britiske kapere og andre ugerningsmænd. Men de blev snart skuffet.

Da kaperkommandanten Thomas Gilpin forlod Tórshavn i slutningen af juni 1808, tog han først tilbage til Lerwick for at losse de varer og penge, han havde beslaglagt på Færøerne. Derefter satte han kursen nordvestpå, og det var hans skib, *Salamine*, som sejlede ind på reden ved Hafnarfjörður i morgensolen den 23. juli.

I Hafnarfjörður gik Gilpin i land sammen med 25 bevæbnede engelske søfolk. En lektor ved gymnasiet i Bessastaðir blev anholdt og som gidsel bragt ombord på *Salamine*. Gilpins gruppe tog til Reykjavík, hvor de mødte nogle af landets højtstående embedsmænd. De beslaglagde den islandske landskasse med dens knap 35.000 rigsdaler og tog den ombord på *Salamine*. Derefter nød englænderne livet og opførte sig som høflige turister i nogle dage. De gik på besøg hos prominente islændinge, badede i de varme kilder, afholdt et bal i Reykjavík og gik på fuglejagt. De hævdede hele tiden, at de ikke havde planer om at tiltage sig magten i landet og da slet ikke at volde den islandske befolkning nogen skade. Hensigten med deres besøg var alene at beslaglægge kongens besiddelser, for det var jo kongen af Danmark, som var deres egen konges fjende og ikke det islandske folk.

Efter to ugers ophold i Island sejlede Gilpin afsted til Eng-

land. Han tog landets penge med sig, men ligesom i det færøske tilfælde kom det til en retssag i England. Den sluttede med, at både pengene og selve kassen blev overbragt til Island i år 1812.

Men Gilpins besøg, eller *Gilpinsránið* (Gilpins røveri), som det kaldes i islandsk historie, var kun en ouverture til endnu mere dramatiske begivenheder. Ombord på nogle af de handelsskibe, som blev opbragt i Nordsøen i efteråret 1807, var islandske og danske købmænd og højtstående embedsmænd. I England tog nogle af dem kontakt med den kendte og indflydelsesrige naturforsker Joseph Banks, som havde besøgt Island nogle år tidligere. Banks medvirkede til, at handelsskibene blev frigivet og deres passagerer løsladt, og at dansk/islandske handelshuse fik lov til at drive handel på Island, såfremt de forinden fra de britiske myndigheder havde skaffet sig et frit lejde brev. Denne særlige licenshandel, drevet ikke blot af danske og islandske, men også af nogle få amerikanske købmænd, kom dog først for alvor i gang efter 1809, og helt frem til krigens ophør i 1814 var handelen på Island for en stor del på britiske hænder.

I England vakte opbringelsen af de danske islandsfarere, og hele „den islandske sag", som den blev kaldt, betydelig opmærksomhed. Joseph Banks anbefalede, at briterne skulle annektere Island. Det ville regeringen i London dog ikke gå med til. Men nogle dristige engelske købmænd samt en anholdt dansk kaperkommandør, urmagersønnen Jørgen Jørgensen, skimtede muligheden for en lukrativ handel med landet.

Det var ikke først og fremmest fisk, det drejede sig om. På grund af krigen var der mangel på fedtstoffer i England, og Jørgensen erfarede fra en af de anholdte islandskøbmænd i London, at der var store lagre af tælle i Island. Han viderebragte nyheden til en bekendt, som handlede med sæbe. Sæbehandleren skaffede sig tilladelse til at sende et bevæbnet engelsk handelsskib til Island i slutningen af december 1808, og Jørgensen rejste med som tolk. Handelen lykkedes ikke særlig godt, men englænderne var fortsat optimistiske, da Jørgensen i april 1809 vendte tilbage til England. Her lykkedes det ham at overtale ejeren af sæbekompagniet til at sende et andet skib til Island, og i begyndelsen af juni 1809 tog Jørgensen af sted igen, denne gang med to skibe, *Margaret and Ann* og *Flora*.

Jørgensen kom til Reykjavík den 21. juni, og snart fandt et uventet og overraskende hændelsesforløb sted. Danske købmænd og embedsmænd i byen modsatte sig englændernes krav om at kunne handle frit med islændingene. Den danske stiftamtmand undlod i den forbindelse at overholde en aftale om englænderes handelsfrihed i Island, som han nylig havde sluttet med en engelsk søofficer. Englændernes reaktion var hurtig og afgørende. Den 25. juni gik Jørgensen i land, ledsaget af tretten bevæbnede søfolk. De anholdt stiftamtmanden og bragte ham ombord på *Margaret and Ann*. Derefter besluttede sæbekøbmanden Phelps, som var ekspeditionens virkelige leder, at Jørgensen som eneste danske statsborger i gruppen skulle overtage landets styrelse. Jørgensen udstedte næste dag proklamationer, hvor han kaldte sig selv for „Højstbefalende til sø og land" i Island og for „Hele Islands beskytter". Endvidere tilkendegav Jørgensen, at „Al dansk myndighed er ophævet i Island." Danskere, som var bosat i Reykjavík, fik ordre om at holde sig indendørs, mens islændinge ikke skulle frygte noget.

Jørgen Jørgensen. ©Þjóðminjasafn Íslands.

Det lykkedes Jørgensen at holde sig ved magten i to måneder. Men den 26. august blev han og hans engelske ledsagere anholdt af kaptajnen på et engelsk orlogsskib og bragt tilbage til England. Islandske embedsmænd overtog midlertidigt landets styre og genindførte den danske konges myndighed på Sagaøen. Alting blev som tidligere, bortset fra at handelen forblev under britisk kontrol frem til krigens ophør.

Jørgensens eventyr, som det ofte kaldes, er en berømt episode i islandsk historie. Forskerne er stadigvæk uenige om, hvorvidt vi kan fortolke hans magtovertagelse som revolution eller usurpation, eller om man kan hævde, at islændingene blev selvstændige i sommeren 1809. Her skal der ikke føjes noget til denne debat. I et vestnordisk perspektiv er det vigtigste, at begivenhederne på Færøerne i 1808 og i Island i 1808 og 1809 klart demonstrerede det danske riges manglende evne til at forsvare og forsyne sine vestnordiske besiddelser, når der herskede krig i Nordatlanten. Blot en snes dårligt bevæbnede engelske søfolk skulle der til for at overtage magten i både Island og på Færøerne, uden at embedsmændene eller befolkningen kunne hindre det.

Inden krigsudbruddet havde KGH i sommeren 1807 opsendt otte skibe til *Grønland.* Alle skibe nåede lykkeligt frem til deres bestemmelsessted, men på returrejsen gik det galt. Fem af skibene blev taget som prise af engelske flådefartøjer og ført til engelske havne. To af skibene anløb norske havne, men opgav foreløbigt at komme videre til København. Det sidste af skibene blev taget som prise af englænderne ud for Helsingør, men slap senere fri.

Forsyningen af Grønland i de resterende krigsår 1808-14 udgør et broget billede. For det første blev en videreførelse af den direkte tur/retur sejlads mellem Danmark-Norge og Grønland ikke fuldstændigt opgivet under krigen. Med vekslende held forsøgte KGH fra norske havne at bryde den britiske blokade, hvis effektivitet prisetagningen af de fem skibe fra Grønland i 1807 bar tydeligt vidnesbyrd om. Faren for at britiske orlogs- eller kaperskibe skulle opsnappe blokadebryderen, så både skib og last gik tabt, forklarer, hvorfor KGH i krigsårene kun i få tilfælde forsøgte at forsyne Grønland ved hjælp af blokadebrydningens hasarderede metode.

En anden måde at forsyne Grønland på repræsenteredes af muligheden for at få de britiske myndigheder til at udstede frit lejde breve for KGHs skibe. Lejdebrevsordningen, som er blevet kaldt for "*en legitimeret undtagelsesskibsfart*", gav de krigsførende magter mulighed for, når det fandtes hensigtsmæssigt, at undgå den fulde konsekvens af deres egne blokade- og embargoregler. Under krigen udstedte derfor ikke kun Storbritannien, men praktisk talt alle krigsførende magter lejdebreve til neutrale og undertiden også fjendtlige magters skibe. Forudsætningen for at få britisk frit lejde brev var, at det pågældende skib skulle gå via en britisk havn til sin destination, og at det på returrejsen skulle anløbe en britisk transithavn, så det kunne sikres, at skibet, som forudsat i lejdebrevet, gik med tomt lastrum til hjemlandet. For grønlandsbesejlingens vedkommende var det Leith, der i praksis fungerede som britisk transithavn, selvom London også kunne anvendes. Under krigen var forsyningen af Grønland ved hjælp af britisk frit lejde brev en mulighed, som KGH i flere tilfælde greb til – også selvom den indebar, at skibet ikke kunne føre en returlast af grønlandske produkter tilbage til Danmark-Norge.

I februar 1810 besluttede den britiske regering sig for, så længe krigen varede, at tage den grønlandske befolkning under sin beskyttelse. Viljen til at tage særlige hensyn til befolkningen i Grønland gav sig udtryk i, at briterne tillod de to inspektører i landet, P. H. Motzfeldt (Nordgrønland) og M. N. Myhlenphort (Sydgrønland), at etablere en slags grønlandsk forsyningskontor i Leith. Med et lokalt skotsk mæglerfirma som agent fik inspektørerne muligheden for at chartre skibe, der kunne forsyne de grønlandske kolonier med britiske varer. En returlast af grønlandske produkter kunne efterfølgende sælges på det britiske marked, og indkomsten herfra godskrives forsyningskontorets transaktionskonto hos mæglerfirmaet. Blandt skibene, der anvendtes til denne trafik, var prisetagne KGH-skibe, der lå i britiske havne.

Mens de nævnte forsyningskanaler alle leverede forsyninger til det eksisterende handels- og butikssystem i Grønland, så bragte den sidste kanal, som repræsenteredes af de britiske hvalfangeres tuskhandel, på direkte og umiddelbar vis forsyninger til lokalbefolkningen. Hvalfangerne søgte mod destinationer i Diskobugten og længere nordpå, så i praksis servicerede deres forsyningsrute kun Nordgrønland. Officielt var tuskhandel ulovlig, når grønlændere og bosatte europæere gav klassificerede "monopolvarer" i bytte for de varer, de modtog. For ikke at forstærke den eksisterende varemangel i landet lærte de lokale repræsentanter for de dansk-norske kolonimyndigheder imidlertid at se gennem fingre med mange af tuskhandelens illegale sider.

Selv når hele paletten af forsyningskanaler tages i betragtning, lå forsyningen af Grønland i krigsårene langt under niveauet fra før krigen. Før krigen gik årligt 8-10 skibe fra Danmark til Grønland. Holdes hvalfangernes ukendte bidrag ude af tallene, så lå det samlede antal forsyningsskibe, der fra både dansk-norsk og britisk havn gik til Grønland i krigsårene 1808-14, på godt 2 i årligt gennemsnit. I 1807 havde næsten hundrede års kolonihistorie gjort Vestgrønland afhængig af løbende og tilstrækkelige tilførsler fra Europa. De handels- og missionsansatte fik en del af deres løn (deputatet) i form af importerede fødemidler, det grønlandske personale ved hvalfangststationerne fik europæisk kost, mens de gjorde tjeneste.

Og på de lokale brætmarkeder, hvor ikke-fangere tilkøbte sig grønlandske fødevarer, var europæiske proviantsorter og nydelsesmidler et skattet betalingsmiddel. Som situationen udviklede sig, var tilførslen af fødevarer fra Europa under krigen end ikke tilstrækkelig til at dække det behov, der knyttede sig til de ansattes deputat. Både Motzfeldt og Myhlenphort udstedte derfor cirkulærer, der, bl.a. ved næsten at ophæve deputatordningen for grønlandske handelsansatte, rationerede de sparsomme ressourcer. Men rationeringen fordelte kun mangelen. Den afskaffede den ikke.

Efter krigens udbrud indførte regeringen i København af militære grunde et forbud mod udførsel af krudt og bly til kugler fra Danmark. Samtidigt anså briterne krudt og bly til kugler som kontrabande, der ikke måtte tilføres fjendelande. I begge tilfælde blev Grønland ramt, og landet led gennem krigen under en stigende mangel på disse varer. Den naturlige konsekvens heraf blev, at riflen fik mindre og mindre betydning som jagt- og fangstredskab.

I en situation med et drastisk fald i forsyningerne fra hjemlandet, og hvor indhandlingen gik ned, fordi købmændene manglede butiksvarer til at betale de grønlandske fangere for deres indhandlingsvarer med, blev den naturlige følge en *retraditionalisering* af det økonomiske liv i Grønland. I forhold til førkrigsårene blev en stadig mindre del af grønlændernes fangstprodukter anvendt til indhandling, mens en stigende del blev anvendt til fangerhusholdningernes eget forbrug – eller til tuskhandel med britiske hvalfangere. De tomme butikshylder betød også, at den grønlandske befolkning ikke længere kunne se meningen i at modtage de særlige pengemidler (kreditsedler), som KGH i årene umiddelbart før krigen havde indført i Grønland. En konsekvens af Englandskrigen blev derfor, at grønlænderne mistede tilliden til kreditsedlerne, og at denne først genoprettedes i løbet af 1820'erne. Garnfangst med net af sæler og hvidfisk led under, at der ikke var tovværk til at lave net af. Riflens vigende betydning som fangstredskab i et samfund uden krudt og kugler er allerede omtalt. Og træ til redskaber erstattedes så vidt muligt af ben.

Mangelsituationen førte også til, at et betydeligt antal af de handels- og missionsansatte fra Danmark-Norge benyttede

sig af opståede muligheder for at returnere til Europa. Af de fem missionærer, som ved krigens begyndelse gjorde tjeneste ved den kongelige mission, var kun en, nemlig missionær Hartz i Nordgrønland, tilbage, da krigen sluttede i 1814.

I januar 1814 sluttede det dansk-norske rige fred med både Storbritannien og Sverige. Ved freden med Storbritannien fik Danmark-Norge sine oversøiske besiddelser tilbage. Ved den samtidige fredsslutning med Sverige fik dette land "*Kongeriget Norge*" – med den berømte tilføjelse, at Grønland, Færøerne og Island ikke var indbefattet heri. Krigen var dermed forbi. Og selvom der gik nogle år, førend mangelsituationen i Grønland ophørte, så kunne KGH nu efter bedste evne forsøge på at få tilbagerullet den re-traditionalisering af den grønlandske økonomi, som krigsårene havde givet grobund for.

Den første verdenskrig 1914-1918

I sensommeren 1914 var det slut med den lange fred, der siden 1814 havde hersket i Nordatlanten. Da den første verdenskrig brød ud, var den militære og den politiske situation ganske vist en helt anden, end den havde været under Napoleonskrigene. Men for Vestnordens vedkommende, blev udviklingen under verdenskrigen stort set den samme, som under Napoleonskrigene et århundrede tidligere.

Danmark holdt sig neutral i krigen, men den danske stat besad ikke tilstrækkelig militær styrke til at beskytte sine besiddelser i Nordatlanten mod stormagterne. Som under Napoleonkrigene betragtede Storbritannien Nordatlanten som sin interessesfære. Den britiske flåde patruljerede i området, og selvom den danske regering opretholdt gode forbindelser med London og undgik en britisk besættelse af sine nordatlantiske besiddelser, så overtog briterne allerede i 1915 de facto kontrollen med den færøske og den islandske udenrigshandel. Briternes hensigt hermed var ikke på nogen måde at krænke den danske stats suverænitet, men kun at forhindre at færøske og islandske eksportvarer såsom fisk, sild, tran, kød og uld via Danmark eller de øvrige nordiske lande nåede frem til Storbritanniens fjender på kontinentet.

Island

I de første måneder af året 1914 blev der spredt rygter om, at islandske myndigheder havde tilladt en amerikansk statsborger at oprette et kuldepot på Vestmannaøerne. Amerikanerens navn er aldrig blevet oplyst, og man har ikke kunnet finde nogen bekræftelse af rygterne i islandske kilder eller arkiver. Intet tyder på, at islandske myndigheder tog rygterne alvorligt, men det gjorde den britiske regering til gengæld. I London frygtede man, at hvis krigen kom, så ville tyskerne forsøge at få etableret et kul- og minedepot i Island og muligvis endda udlægge miner i de nordatlantiske farvande. Den britiske regering sendte derfor en advarsel til regeringen i København, så man der var klar over, at briterne ikke ville holde sig passivt, hvis "udenlandske" magter oprettede militære faciliteter i Island.

Som følge heraf oprettede den britiske regering et konsulat i Island. Konsulen ankom til Reykjavík i midten af september og begyndte snart at beskæftige sig med Islands udenrigshandel og landets udenlandske forbindelser. Hans hovedmål var at forhindre, at islandske eksportvarer som uld, tran, fisk og saltet kød direkte eller via Danmark og Norge blev eksporteret til Tyskland eller andre aksemagter.

Da krigen udbrød, erklærede briterne blokade for alle tyske havne. Royal Navy holdt opsyn med al søfart til og fra Tyskland, opholdt skibe på vej til tyske og neutrale havne på kontinentet og undersøgte deres ladninger. I efteråret 1914 var den britiske kontrol med sejladsen mellem Island og Danmark forholdsvis mild, men i 1915 strammedes kursen, og briterne begyndte at opbringe danske og islandske skibe i nordatlantiske farvande. De opbragte skibe fik ordre om at sejle til havne i Storbritannien, hvor deres ladninger blev undersøgt. Militært vigtige varer, de såkaldte forbudsvarer, blev undertiden konfiskeret. Desuden var der fare for, at briterne, for at sikre tilførslen til hjemmemarkedet og krigsindustrien, kunne finde på at forbyde eksporten af kul til Island. Det ville ramme den islandske økonomi, da landets hastigt voksende flåde af damptrawlere var afhængig af britisk kul.

Resultatet af de britiske initiativer i 1914-1915 blev, at handelen mellem Island og Tyskland mindskedes kraftigt, selvom

den dog ikke helt ophørte. I 1915 mindskedes også søfarten mellem Island og Danmark, mest fordi farvandene ikke længere var sikre og den britiske flådes nidkærhed gjorde farten mellem de to lande besværlig og tidskrævende.

Briterne forbød dog ikke handel og søfart mellem Island og de andre nordiske lande i 1915, og generelt passede de på med ikke at gå for langt. Briterne havde selv brug for mange islandske eksportvarer, ikke mindst frosset fisk (fersk fisk) og tran, og i starten af 1916 indledtes forhandlinger mellem den britiske konsul i Island, Mr. Cable, og de islandske myndigheder. Resultatet blev en handelsaftale af 16. maj 1916. I aftalen forpligtede islændingene sig til at sikre, at alle skibe med eksportvarer fra Island skulle anløbe en britisk havn, så deres last kunne blive undersøgt af de lokale myndigheder. Til gengæld fik Island fri eksport af alle varer til Storbritannien og dets allierede, samt til neutrale stater, der ikke lå ud til Nordsøen eller Østersøen, og som heller ikke grænsede op til Tyskland. Den britiske regering forpligtede sig i den forbindelse til en nærmere fastsat pris at opkøbe de eksportprodukter, som islændingene pga. aftalen ikke kunne sælge til Tysklands naboer eller andre interesserede køberlande, og briterne lovede endvidere økonomisk bistand til Island, hvis aftalen skadede landet.

Aftalen blev fornyet og udvidet i 1917 og 1918. Den blev skæbnesvanger for forholdet mellem Island og Danmark i de tre sidste krigsår og fik store politiske konsekvenser. Ganske vist blev forbindelsen mellem Danmark og Island ikke, som tilfældet var i krigsårene 1807-1814, afbrudt. Men handelen mellem de to lande mindskedes kraftigt, og mange danske handelshuse ophørte helt med at drive virksomhed i Island.

I aftalen af 16. maj 1916 forpligtede briterne sig til at forsyne Island med nødvendighedsartikler såsom kul og salt og at hjælpe med at skaffe fiskeredskaber og andre vigtige artikler til landet. Briterne kunne derimod ikke skaffe tilstrækkelige forsyninger af korn og andre madvarer. Da disse artikler heller ikke kunne importeres fra Danmark eller kontinentet, vendte islændingene blikket mod vest. Islands første dampskibsselskab, Eimskipafélag Íslands, var blevet stiftet i 1914. I 1915 sejlede dets skib, *Gullfoss*, for første gang til New York.

Det var første gang, et islandsk skib anløb en havn i USA, og dagen efter dens ankomst kunne man læse en kort nyhed i en avis i New York: "Trade is picking up with Iceland. Leif Ericson came a thousand years ago; another ship came yesterday"!

Udviklingen under første verdenskrig fik vigtige og langtrækkende politiske konsekvenser for forholdet mellem Danmark og Island. Som i krigsårene 1807-1814 viste det danske kongerige sig magtesløst, når en storkrig brød ud. Danskerne kunne ikke yde Island militær beskyttelse, og de kunne heller ikke opretholde handelsforbindelsen mellem de to lande og dermed sikre, at islændingene fik de forsyninger, de var afhængige af, fra Danmark. Ligesom i 1807-1814 fandt islændingene sig under første verdenskrig placeret i briternes magtområde – og forbindelserne med Danmark viste deres store begrænsninger.

Men der var også forskelle på forholdene i henholdsvis 1807-1814 og i 1914-1918. I det tidlige 1800-tal udgjorde islændingene et isoleret, ludfattigt og hjælpeløst folk, der på godt og ondt var i Guds og englændernes vold. I 1914-1918 stod de meget stærkere, såvel i økonomisk som i politisk og kulturel henseende. I Island fandt man allerede ved krigens udbrud ud af, at man kunne klare sig selv, og at man uden danskernes støtte eller samtykke var i stand til selv at forhandle med briterne og til selv at oprette handelsforbindelser med Amerika. Derfor styrkedes islændingenes selvtillid under krigen, og udviklingen i Nordatlanten i krigstiden bidrog til at fremskynde den løsning på det statsretslige forhold mellem Danmark og Island, som opnåedes med unionstraktaten af 1. december 1918.

Færøerne

Da krigen brød ud i 1914, stod Færøerne over for den udfordring, som tilførslen af livsfornødenheder til den 20.000 indbyggere store befolkning udgjorde. Skibsfiskeri var det færøske samfunds økonomiske fundament, og en fortsættelse heraf gennem krigsårene var af afgørende betydning. Ved krigens udbrud talte den færøske skibsfiskeriflåde 140 slupper, bemandet med 1700 fiskere. Fiskeriet foregik stadigvæk på traditionel vis med håndsnøre. Skibsflåden bestod af sejlskibe,

men man var dog begyndt at motorisere skibene. Fiskeeksporten gik traditionelt til Danmark, Norge, Storbritannien og Spanien, men Storbritannien stillede under krigen krav om, at den færøske eksport til Norge og Danmark skulle ophøre, så der var størst mulig sikkerhed for, at varer fra Færøerne ikke endte på det tyske marked. Eksporten til Norge og Danmark dalede derfor gradvist under krigen, mens færøsk eksport til det britiske marked voksede støt.

Hvad angår forsyningen med varer på det færøske hjemmemarked, så man sig nødsaget til at oprette en officiel landshandel (*Landshandilin)* til at tage hånd om tingene. Denne landshandel, som bar navnet 'Færøernes offentlige Vareforsyning', forestod på Færø Amts vegne importen og rationeringen af de varer, man kunne få fra udlandet, og videresolgte efterfølgende varerne til købmændene i landet.

For at sikre en kontinuerlig forsyning af øerne, forsøgte man at gøre brug af den ovenfor omtalte islandsk-amerikansk sejlrute, men de praktiske vanskeligheder, som var forbundet hermed, viste sig at være så store, at man hurtigt opgav planerne om at blive forsynet fra Amerika via Island, og det var først i 1918, at det danske udenrigsministerium fik sikret regelmæssige tilførsler af varer fra USA til Færøerne.

På trods af en stadig mere intensiv tysk ubådskrig, var for-

Da det uindskrænkende tyske ubådsangreb blev sat ind i 1917 medførte det tab af færøske fiskeskibe. I de sidste dage af maj samme år sænkedes 8 færøske slupper. De fleste var på fiskeri ved Færø Banke. ©Føroya Fornminnissavn.

syningsruten fra Danmark til Færøerne nogenlunde intakt frem til 1917. Forsyningen besværliggjordes af, at briterne i 1915 krævede, at færøske fartøjer skulle lægge ind til Kirkwall på Orkneyøerne, så de britiske myndigheder kunne gennemføre kontrabande-kontrol. Vareforsyningen af øerne var derfor i de første krigsår i bedste fald ustabil, og visse steder blev der tale om hungersnød. Fiskeriflåden havde vanskeligt ved at skaffe sig salt fra Spanien, mens petroleum og almindelige husholdningsvarer som mel, sukker og margarine blev rationeret.

Med Tysklands "uindskrænkede" ubådskrig fra 1. februar 1917 voksede forsyningsvanskelighederne, da minefelterne i farvandet syd for Færøerne gjorde besejlingen af øerne farligere, end den var i forvejen. Alene i foråret 1917 sænkede tyske ubåde 8 færøske fartøjer, hvis besætninger dog alle blev reddede.

For at afhjælpe de problemer, som det britiske krav om kontrabande-kontrol i Kirkwall skabte, organiserede den færøske politiker Jóannes Patursson en omfattende underskriftsindsamling bag et krav om, at der skulle sendes en skrivelse til den britiske regering med anmodning om, at kontrollen af skibsfragt på vej til Færøerne ophørte. Der blev indsamlet i alt 3.242 underskrifter. Flertallet i Lagtinget og amtmand Svenning Rytter var stærkt imod, at Paturssons anmodning blev oversendt direkte til den engelske regering frem for ad kommandovejen gennem de danske myndigheder. Resultatet blev, at anmodningen blev sendt, men gennem den danske ambassadør i London.

Paturssons handling fik et politisk efterspil. Som Island var også Færøerne isoleret fra Danmark under krigen, og det var de danske rigsmyndigheders uformåenhed, der, i forening med Færøernes forsyningsproblemer, fik Paturson til at reagere. Ifølge amtmanden på Færøerne, Rytter, havde Paturson med sit initiativ imidlertid begået landsforræderi. Som dansk embedsmand indbragte Rytter sagen for den danske regering, men der skete det for ham uventede, at statsminister C. Th. Zahle tog Patursons parti i den ømfindtlige sag. Rytter og et par andre danske embedsmænd bad efterfølgende om forflyttelse, men det blev ikke imødekommet. Rytter opsagde derfor

sin stilling som amtmand på Færøerne. I 1918 blev der nedsat en parlamentarisk kommission, som skulle undersøge sagen. Kommissionsrapporten forelå i 1920. Trods alvorlige anklager om landskadelig virksomhed, så slap både Paturson, der selv havde været medlem af den parlamentariske kommission, samt statsminister Zahle med en påtale, og ingen blev retsforfulgt.

Generelt var der tale om, at verdenskrigen gav den færøske selvstyrebevægelse øget vind i sejlene. Ved valget i 1918 fik selvstyrepartiet med lederskikkelsen Jóannes Paturson i spidsen flertal i Lagtinget. På Færøerne følte man, at man kunne selv. Efter krigen fik det danske DFDS og det norske BDS, der forestod store dele af gods- og passagertrafikken i Nordatlanten, en færøsk konkurrent. I 1919 stiftede Lagtinget med stor tilslutning blandt befolkningen det færøske dampskibsselskab, Skipafelagið Føroyar. Etableringen af selskabet var ikke kun udtryk for et erhvervspolitisk tiltag, men også et klart signal med nationale undertoner.

Grønland

Læser man de løbende numre af *Beretninger og Kundgørelser vedrørende Styrelsen af Grønland* for årene 1914-18, så er det påfaldende, så lidt den samtidige storkrig omtales. De årlige angivelser fra krigsårene af skibenes hjemkomst viser da også, at KGH, på trods af miner, ubåde og andre farer, ikke mistede så meget som et skib i de fire krigsår. 16 tur-retur rejser blev der gjort i 1914. Det tal skal sammenlignes med de 15, der blev gjort i det sidste førkrigsår 1913. I resten af krigsårene var der tale om et formindsket antal besejlinger, idet antallet af rejser lå på 10 (1915), 14 (1916), 11 (1917) og 11 (1918). I fredsåret 1920 lå tallet også på 11. Størstedelen af de årlige rejser i krigsårene blev varetaget af KGH's to dampskibe, *Hans Egede* og *Godthaab*. Begge havde større lasteevne end de tre sejlførende barkskibe, der under krigen kun udførte en årlig rejse hver.

Så hovedindtrykket af Grønlands historie under 1. verdenskrig er "business as usual". Der var forsyningsproblemer i Grønland, og fra tid til anden omtales de i styrelsens beretninger. Men forsyningsproblemerne skyldtes ikke så meget

vanskelighederne for besejlingen af Nordatlanten som almindelige forsyningsproblemer på det danske marked, der også – i form af brugen af erstatningsvarer af ringere kvaliteter o.l. – kom til at gøre sig gældende i de grønlandske kolonier.

Allerede ved vareudsendingen til Grønland i 1916 meldte de første mangelproblemer sig, f.eks. kunne gule ærter, boghvedegryn og brune bønner ikke skaffes, men i stedet udsendtes så ris, bankebyg og byggryn i øget mængde. Særlige typer af patronhylstre kunne heller ikke skaffes, men som erstatning herfor opsendtes andre typer. Som årene gik, blev der ved flere og flere varetyper behov for erstatningsvarer, og i 1917 indskærpedes det over kolonibestyrerne, at de måtte gøre rekvirenterne opmærksomme på, at særligt opsendt kommissionsgods, såfremt de ønskede varetyper da overhovedet kunne skaffes, ville være dyrere, end man var vant til – og af en ringere kvalitet.

Et særligt forsyningsproblem opstod, da der ikke kunne skaffes brændstof til de – ganske vist kun få – motorbåde, der fandtes i Grønland. Men det fandt KGHs ledelse en løsning på. I foråret 1918 opsendtes med *S/S Godthaab* maskindele, som kunne gøre motorerne i stand til at bruge tran som brændstof. Ved samme lejlighed fik kolonibestyrerne besked på at tildele motorbådsbrugerne det nødvendige hajtran.

De grønlandske landsråd var bevidste om forsyningssituationens alvor. Sydgrønlands landsråd holdt møde i Nuuk i august 1916, og som et af punkterne uden for dagsordenen var et forslag fra Qaqortoq kommuneråd om forbud mod salutskydning og fremstilling af fyrværkeri, da der pga. krigstilstanden herskede mangel på ammunition. Landsrådet støttede forslaget – som i øvrigt året efter godkendtes af regeringen, der fastsatte en strafferamme på 1 til 2 kroner i tilfælde af overtrædelse af forbuddet.

Hvad angik muligheden for at etablere grønlandske rationeringsordninger i lighed med de ordninger, der pålagdes borgerne i Danmark, udgjorde den almindelige grønlandske befolknings retslige særstatus et specielt problem. De danske udsendte og handelens og missionens fastansatte grønlandske personale stod under dansk lov. Men det gjorde den øvrige befolkning ikke. I august 1918 bemyndigede styrelsen sine

inspektører i Grønland til at indføre en nærmere fastlagt rationeringsordning for de vigtigste proviantsorter. Ordningen omfattede alle, der stod under dansk lov. For den almindelige befolknings vedkommende kunne der imidlertid kun blive tale om sådanne indskrænkninger i den frie udhandling, der var nødvendige for at sikre lagre til to års forbrug.

Under krigen bibeholdt KGH de ind- og udhandlingstakster, der var gældende før krigen. Det førte til et voksende plus på årsbalancen, for priserne på de grønlandske produkter – og ikke mindst prisen på tran, der nød godt af krigstidsmarkedets efterspørgsel efter fedtstoffer af enhver art – var gode. Udgifterne til at forsyne landet med varer og erstatningsvarer steg ganske vist også i takt med de internationale prisstigninger på snart sagt alle varetyper. Men samlet set var krigsårene gode for KGHs regnskaber. Grønlands regnskabsmæssige resultat i det danske statsregnskab for året 1913 udviste i runde tal et underskud på 345.000 kr. Det forvandledes til årlige overskud: i 1914 på 350.000, i 1915 på 720.000, i 1916 på 6.000, i 1917 på 1.500.000 og endelig i 1918 på 1.100.000 kr. En del af statens indkomst fra Grønland bestod af den årlige afgiftsbetaling fra kryolitbrydningen, der ved koncessionsfornyelsen i marts 1914 var fastsat til 576.000 kr. årligt. Men afgiftsbeløbet lå fast, så det var ikke herfra, det voksende overskud stammede.

Vestnorden i mellemkrigsårene

Den første verdenskrig sluttede i november 1918, og snart så det ud til, at alt var som før i Nordatlanten og Vestnorden. Stormagternes krigsskibe og u-både forsvandt fra området, og islandske og færøske søfolk kunne igen fiske på deres traditionelle fiskebanker uden at risikere, at deres skibe og både blev angrebet eller torpederet.

Da krigen sluttede, anså den britiske regering ikke længere landene i Vestnorden som en del af Storbritanniens magtområde. Ligesom efter krigen 1807-1814 trak briterne sig tilbage. Alle anerkendte den danske konges overhøjhed i området, og forbindelsen mellem Danmark og de tre vestnordiske lande blev organiseret på lignende vis som før krigen.

På overfladen så det altså ud, som om alting var som før. Men det var det ikke. Kongen af Danmark var ganske vist

stadigvæk konge i alle de tre vestnordiske lande, men nu, med virkning fra den 1. december 1918, var der to kongeriger i Nordatlanten: Kongeriget Danmark, som Færøerne og Grønland stadigvæk tilhørte, og Kongeriget Island. For den brede befolkning betød dette måske ikke nogen større ændring i forhold til situationen før 1918. Men forfatningsmæssigt var der stor forskel på Islands statsretslige stilling over for Danmark før og efter skæringsdatoen, og dermed også i Islands stilling i forhold til de to andre vestnordiske lande. I forfatningsmæssig forstand var Island forsvundet ud af kongeriget, ligesom Norge gjorde i 1814. Den eneste forskel var, at islændingene beholdt deres danske konge, og at den danske marine fortsat vogtede Islands søterritorium.

Også på andre områder førte verdenskrigen til dybtgående forandringer i Vestnorden. Da forbindelsen med Danmark blev alvorligt indskrænket i krigsårene, var de vestnordiske folk henvist til i stor udstrækning at klare sig selv. "Danske mor", som Danmark ofte blev kaldt i Island, var midlertidigt ude af stand til at passe på sine børn. De blev derfor tvunget til at prøve deres lykke ude i den store verden, dvs. at handle direkte med andre nationer og at løse deres egne problemer uden støtte fra Danmark. Det betød, at de vestnordiske folk fik blik for og blev påvirket af udlandet og udenlandske kulturer i et meget større omfang end tidligere. De nye påvirkninger, som berørte Vestnorden under verdenskrigen, forsvandt ikke ved krigens ophør. I Vestnorden voksede folks selvtillid og viden om verden uden for det danske riges grænser. Det blev i mange henseender vigtigt, da en ny krig udbrød.

Anden verdenskrig

Den anden verdenskrig begyndte den 1. september 1939 og fik umiddelbare følger for det nordatlantiske område. Til forskel fra de to tidligere storkrige i 1807-1814 og 1914-1918, blev Nordatlanten ikke et britisk magtområde allerede i vinteren 1939-1940, men den blev meget snart til et aktivt krigsområde. Tyske u-både skjulte sig i havdybet, og fra tid til anden kunne islandske og færøske søfolk observere tyske krigsskibe i de nordatlantiske farvande. Nogen britisk eller allieret dominans i Nordatlanten blev der ikke tale om i de før-

ste krigsmåneder, og i de vestnordiske lande var der mange, der allerede i det tidlige 1939 havde frygtet en tysk invasion, hvis der blev krig.

Grønland stod under amerikansk beskyttelse, for allerede i 1920 havde USA' s regering meddelt, at den betragtede Monroedoktrinen som gældende for alle lande i den vestlige hemisfære. Island og Færøerne var derimod forsvarsløse. Ingen af de to lande besad militære styrker, og alle var klar over, at Danmark ikke magtede at forsvare landene mod europæiske stormagter i en krig. De nordiske lande havde for længe siden erklæret deres neutralitet i tilfælde af en krig, men mange tvivlede på, at stormagterne ville respektere disse erklæringer. Derfor arbejdede nogle islandske politikere samt landets repræsentanter i USA i 1938 og 1939 ihærdigt på at få præsident Roosevelt til at udvide Monroedoktrinen, så den også dækkede Island. Det ville amerikanerne imidlertid ikke gå med til.

Island

De vestnordiske landes militære betydning var stor. Eksperter havde ofte erklæret, at den, som kontrollerede Island, også kontrollerede den nordlige Nordatlant og de vigtige sejlruter mellem Europa og Nordamerika. Faren for en fjendtlig invasion og besættelse af landet var derfor stor lige fra krigens start. Spørgsmålet var kun, hvem der kom først, briterne eller tyskerne.

Den nordiske neutralitet holdt indtil foråret 1940. Den 9. april angreb tyske styrker Danmark og Norge. Danskerne kapitulerede med det samme, mens nordmændene kæmpede en kort tid. Britiske og franske forsøg på at forsvare nogle områder i Nord-Norge mislykkedes, og snart var hele den lange norske atlanterhavskyst i tyskernes magt. Dermed var der opstået en situation, som briterne længe havde frygtet. Tyskerne kunne anvende de dybe norske fjorde som skjulested for deres krigsfartøjer og kunne fra baserne i Norge hærge i hele Nordatlanten. Flere steder i Norge blev der også anlagt tyske flyvepladser, hvorfra militærfly angreb både enkeltskibe og konvojer i Nordatlanten og Ishavet. Nogle af de tyske bombefly havde stor aktionsradius og kunne flyve fra Stavanger til den islandske vestkyst og tilbage igen.

Den britiske reaktion på Danmarks og Norges besættelse var hurtig. Britiske styrker gik i land på Færøerne, næsten samtidig med at Danmark blev besat, og en måned senere, den 10. maj 1940, besatte britiske styrker Island. Dermed var det *de facto* slut med al forbindelse mellem Island og Danmark, og i 1941 valgte Altinget ambassadør Sveinn Björnsson som rigsforstander, da kongen ikke længere kunne opfylde sine pligter som Islands statsoverhoved.

Islændingenes reaktion på den britiske besættelse var blandet. De allerfleste var lettede, da de så, at de udenlandske styrker var britiske og ikke tyske. Statsministeren var også lettet, men protesterede alligevel i regeringens og folkets navn mod denne krænkelse af landets suverænitet. Nogen aktiv modstand var der ikke at tale om, og islændingenes officielle holdning var, at man skulle betragte briterne som gæster. Officielt betragtedes de som uvelkomne gæster, man var tvunget til at samarbejde med.

For menigmand betød besættelsen først og fremmest arbejde og penge. I 1941 overtog amerikanske styrker briternes rolle i henhold til en "forsvarskontrakt" mellem Island og USA, og de fleste britiske styrker blev afløst af amerikanske.

De udenlandske styrker i Island var flest i 1942, hvor de nåede et tal på omkring 40.000. De allerfleste var amerikanske, men helt frem til krigens ophør var der også britiske og canadiske styrker i landet. Desuden var norske eskadriller stationeret i Akureyri i Nordisland og i Reyðarfjörður på østkysten.

Islændingene tjente gode penge under krigen. „Krigsguldet", som det gerne blev kaldt, stod for en storslået fornyelse af den islandske fiskeflåde, fiskeindustrien og mange andre vigtige investeringer i landets erhvervsliv i efterkrigsårene. Men krigen krævede også mange menneskeliv. Den islandske regering forsøgte at hævde landets neutralitet. Men lige fra englænderne besatte Island, og endnu mere efter de amerikanske troppers ankomst og USAs indtrædelse i krigen, anså tyskerne Island som del af de allierede. Tyskerne var fuldt på det rene med Islands militære betydning, som blev endnu klarere end før, efter Tysklands invasion af Sovjetunionen. Hvalfjörður i det sydvestlige Island blev et samlingssted for allierede konvojer, der bragte militær udrustning og andre va-

rer til havne på den russiske hvidehavskyst. Samtidigt holdt amerikanske, britiske, canadiske og norske flyvere baseret i Island opsyn med nordatlantiske farvande, hvor de undertiden opdagede og til og med havde held til at sænke tyske u-både.

Ubevæbnede islandske skibe transporterede under hele krigen fisk fra Island til Storbritannien. Tyskerne vidste, at denne transport var vigtig for briterne, og nogle af skibene blev sænket af tyske u-både. Nogle gik ned med hele deres besætning, men undertiden blev nogle få sømænd reddet. Det samme gjaldt for skibene i den islandske handelsflåde, hvoraf de fleste gik i fart mellem Island og Amerika. I alt omkom 225 islandske søfolk på grund af krigen. Det var et stort tab og kan forholdsmæssigt sammenlignes med antallet af amerikanske soldater, som blev dræbt i krigen i Europa og Stillehavet.

Færøerne

Da Danmark blev besat af Tyskland den 9. april 1940, gik der kun tre dage, før Færøerne blev besat af Storbritannien. Besættelsen var en realitet den 11. april, da den engelske marineminister Winston Churchill i Underhuset gjorde det klart, at Storbritannien var i færd med at okkupere Færøerne. Dagen efter ankom to britiske destroyere til Tórshavn, og i tiden, der fulgte, havde den britiske hær en styrke på ca. 5000, der siden voksede til 8000-10.000, stationeret på Færøerne. Disse tal skal sammenlignes med en færøsk befolkning på under 30.000 i 1945.

Den britiske okkupation af Færøerne skyldtes først og fremmest øernes strategiske placering i Nordatlanten. Den betød, at Færøerne under krigen var uden forbindelse med det tysk besatte Danmark. I kølvandet på adskillelsen opstod der en ny politisk virkelighed. Den danske amtmand på Færøerne forsøgte med Storbritanniens velsignelse at håndhæve rigets love. Men i bund og grund var det færøske samfund styret af Storbritannien. Ganske vist havde den danske regering formel politisk suverænitet over Færøerne, men landet var underlagt de militære britiske myndigheder.

I de første krigsår fortsatte det færøske fjernfiskeri ved Island og Grønland. Senere påtog man sig i større grad at fragte fisk til markedet i Storbritannien. Man fragtede ikke kun fra

Færøerne, men opkøbte også med gode resultater fiskelaster i Island.

Færøsk transport af fisk til det engelske marked under anden verdenskrig
I 1941 foretog færøske skibe 522 ture til det britiske marked med i alt 30.000 ton fisk, og i 1943 528 ture med i alt 33.000 ton fisk. Alt i alt stod færinger for salget af 20 % af den fisk, som blev solgt på det britiske marked. Fiskeeksporten til Storbritannien var lukrativ og gav øgede indtægter og en velstand, man aldrig før havde set i det færøske samfund. De gunstige vilkår under anden verdenskrig lagde kimen til økonomisk selvtillid, og trods materielle omkostninger i form af tabte fartøjer samt arbejdsløshed blandt skibsfiskere – antallet af mandskab på de farefulde fragttogter blev reduceret fra ca. 20 til 5 mand pr. skib – fandt en stor kapitalophobning sted. Under krigen voksede de to færøske bankers og den færøske sparekasses indskudsbeløb med hhv. ca. 10 og 5 gange fra 1940 til 1945. De store tilgodehavender i Storbritannien voksede også med mere end faktor 10 i årene 1941-45, og de var årsag til store investeringer i både nybygninger og i opkøb af britiske trawlere efter krigen.

Fiskere tjente gode penge, og købmænd og redere tjente styrtende på denne handel, der udsatte fiskere for en meget stor risiko og som medførte, at 4 trawlere, 15 slupper og 6 skonnerter gik tabt, og at 132 fiskere mistede livet.

Der er en klar årsagssammenhæng mellem den opadgående færøske økonomi og den politiske selvstændigskurs, som erhvervspartiet Fólkaflokkurin førte helt fra krigens start. Partiet fik stor indflydelse under krigen, og blev endda det største parti. I april 1940 fremsatte Fólkaflokkurin krav om, at Færøerne skulle skilles fra Danmark. Der skulle oprettes en selvstændig stat. Fra engelsk side var det et udtalt ønske, at Færøernes statsretlige stilling i det danske rige efter krigen skulle vedblive med at være, som den var før krigen. Samme opfattelse delte den danske amtmand. Den 9. maj 1940

vedtog Lagtinget en midlertidig styrelsesform for Færøerne, der bestemte, at Lagtinget fremover blev øernes lovgivende forsamling. I henhold til den midlertidige styrelsesform kom amtmanden sammen med et af Lagtinget valgt landsnævn til at fungere som udøvende magt. Denne midlertidige styreform var i kraft helt frem til 1948, hvor den blev afløst af hjemmestyreloven.

Der kom ikke nogen færøsk selvstændighed efter Islands endelige løsrivelse fra Danmark i 1944. Men krigen ændrede de økonomiske, statsretslige og politiske forhold på Færøerne. Og sidst, men ikke mindst, førte krigen til store sociokulturelle ændringer.

Nogle sociale og kulturelle konfrontationer og modsætninger 1940-45

Det massive kulturmøde med de britiske styrker under krigen gav sig udtryk på flere ledder. Der opstod parforhold mellem færøske kvinder og britiske soldater, og med dem kom faderskabssager, man skulle afklare. Nye varer kom på markedet, og der var et øget forbrug og nye forbrugsvaner, for en dels vedkommende affødt af færingers indkøb af inventar og biler i de engelske havnebyer. Der var generelt et godt forhold mellem de britiske tropper og landets befolkning. Der blev vist gæstfrihed, men samtidig blev såvel udyrkede som dyrkede jordarealer og faste ejendomme også beslaglagt af den britiske militærmagt. Sprogligt vandt engelske låneord indpas i det færøske sprog. Fra Ålesund og omegn kom der ca. 200 flygtninge. Det var for det meste fiskerfamilier. De fleste blev indkvarteret i byen Klaksvík, hvor man stillede boliger og indbo til rådighed. De britiske styrker forbedrede samfundets lidet udviklede infrastruktur, og i 1941 blev ca. 250 færøske arbejdere hyret til Island for at anlægge flyvepladsen i Reykjavík.

På øen Vágar, hvor koncentrationen af militære enheder var stor, anlagdes en flyveplads. De britiske myndigheder igangsatte også andre anlægsarbejder. I fjorden Skálafjørður

i Eysturoy blev der opført olietanke i bygden Søldarfjørður, og ved fjordens indsejling, i bygderne Strendur og Toftir, blev der installeret tungt krigsmateriel. Fjorden var krigshavn. Der blev anlagt veje, og i kraft af militærets behov anlagdes og forbedredes en ca. 10 km lang vej mellem bygderne i Vágar. En vis motorisering af samfundet fandt også sted under krigen. I 1935 var der 116 biler på Færøerne. I 1945 var antallet vokset til 297 køretøjer: 156 lastbiler, 104 privatbiler samt 37 motorcykler. I hovedstaden Tórshavn opstod et boligmarked og spekulation i fast ejendom.

Anden verdenskrig var for Færøernes vedkommende en parentes, som fik konsekvenser. Verdenskrigen udløste højkonjunktur, men samtidig også arbejdsløshed i det færøske samfund. Udviklingen kørte i to tempi. I byerne og i de større bygder var der mest aktivitet, mens der i de mindre bygder var mangel på lønnet arbejde. Færøerne blev et pengesamfund, og den traditionelle folkekultur var på retur.

I den korte tid Færøerne var underlagt Storbritannien, orienterede man sig med en tæt kontakt til Skotland og England. Erhvervsmæssigt fortsatte forbindelsen i samme retning efter krigen, men administrativt, statsretligt, politisk, økonomisk og kulturelt fandt Færøerne vejen tilbage til Danmark. Men de angelsaksiske impulser, påvirkninger og spor var mangfoldige. Færøerne var på vej ind i et mere internationalt samfund. Der fandtes en verden uden for Danmark.

Grønland

Efter den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 overtog landsfogederne Aksel Svane og Eske Brun administrationen af Grønland og bekendtgjorde den 23. april, at de overtog de af den danske regering udøvede beføjelser med hensyn til hele Grønland. Endvidere bekendtgjordes landsfogedernes overtagelse af kryolitbruddet ved Ivittuut fra Kryolitselskabet Øresund. Umiddelbart efter 9. april satte den danske ambassadør i Washington, Henrik Kauffmann, sig i forbindelse med landsfogederne med henblik på at få løst forsyningsspørgsmålet. Den 27. april meddelte Kauffmann, at han havde oprettet American Danish Greenland Commission (Greenmark) i New York til sikringen af Grønlands forsyninger og afsæt-

ning. Dagen forinden meddelte den amerikanske regering Kaufmann, at USA ville udsende en konsul til Grønland "til bidrag af Grønlands sikring som dansk". Også canadierne fik konsulat i Nuuk samme forår.

I Grønland oprettede landsfogederne Centralkontoret i Nuuk som sæde for "Greenland Government", der kom til at varetage de opgaver, som hidtil havde påhvilet Grønlands Styrelse i København. I juni måned 1940 rejste en delegation til USA og etablerede Greenland Delegation (Greendel) i New York, der varetog indkøbet af varer og afsætningen af grønlandske produkter. Forinden var den af Kauffmann oprettede Greenmark i midten af september blevet opløst. Greendel fortsatte sin virksomhed under hele krigen. I Canada blev et tilsvarende arrangement ordnet med Aluminium Company of Canada, Montreal, som var landsfogedernes samarbejdspartner vedr. afsætning af kryolit fra Ivittuut.

Bortset fra kryolitten var det fiskeriet, der bar det grønlandske samfund. Torskefiskeriet blev betydelig udvidet, og opsvinget resulterede i en fordobling af indhandling og produktion, der også medførte en vækst i det almindelige indenlandske forbrug. I det hele taget medførte udviklingen i krigsårene en øget pengerigelighed blandt de frie erhververe. I arbejdet med eksport af fiskeprodukter var det til at starte

Amerikansk skib *Henry M. Baar* losser ved flyvepladsen Ikkatseq i Østgrønland under 2. verdenskrig. Under krigen anlagde amerikanerne flere flybaser i Grønland som mellemlandingslufthavne for fly på vej til og fra Europa. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

med landsfogederne, der stod som sagsbehandlerne. I dette arbejde havde de primært Greendel samt de danske gesandtskaber i Reykjavík og London til at assistere og rådføre sig med. Besejlingen og transporten af varer mellem USA/Canada og Grønland foregik bl.a. med styrelsens skibe *Gertrud Rask*, *Hans Egede* og *Julius Thomsen*. I februar 1942 gik to af dem tabt, da *Gertrud Rask* grundstødte ved Amerika og sank, mens *Hans Egede* formentlig blev torpederet mellem Ivittuut og USA og forsvandt med 23 mand om bord. Den interne varetransport blev etableret og organiseredes med flere transithavne. Import af salt og eksport af saltfisk blev aftalt med portugiserne, og portugisiske dampskibe som *Alferrarede*, *Gil Eannes*, *Alcedo* og *Bencas* lastede salt i Lissabon, som de bragte til en transithavn i Grønland, mens saltfisk transporteredes fra Grønland via USA til Portugal.

Den grønlandske kryolit fra Ivittuut havde en overordentlig stor betydning for de allierede. Minen i Ivittuut var verdens eneste åbne kryolitbrud, og krigsindustrien behøvede kryolitten som katalysator, når der skulle produceres aluminium til brug i flyindustrien. Udvindingen i Ivittuut blev da også fordoblet under krigen. Det var kontrollen med dette vigtige mineral, som USA fra første færd koncentrerede sig om, og ud over at USA bestræbte sig på at holde Grønland fri af tysk kontrol, søgte landet at forhindre en canadisk eller anden allieret besættelse af Grønland.

Med Kaufmann som fri dansk gesandt og USA's udenrigsminister Cordell Hull som underskrivere undertegnedes en overenskomst om Grønlands forsvar den 9. april 1941. Gennem overenskomsten skaffede USA sig adgang til at anlægge militære baser og installationer overalt i Grønland. Under krigsårene opførte den amerikanske hærs ingeniørkorps 17 baser, lige fra ubemandede nødlandingsbaner og vejrstationer til store flybaser som Narsarsuaq, Søndre Strømfjord (Kangerlussuaq) og basen ved Ikkatteq nær Ammassalik i Østgrønland. Med installationerne sikredes indsamlingen af meteorologiske informationer fra grønlandske stationer, der havde stor betydning for krigsførelsen i Europa. I perioden 1941-1943 skete det flere gange, at amerikanerne efter begrænsede kamphandlinger fik stoppet tyske vejrstationer i

Østgrønland. Flybasen i Narsarsuaq fik stor betydning som trædesten mellem Europa og Amerika og fungerede som mellemlandingsbase for fly fra Amerika til England samt for overførsel af fly fra Nordamerika til slagmarkerne i Europa. Flybasen tjente også som base for fly, der støttede skibskonvojerne over Nordatlanten i kamp mod tyske u-både. Ved basen oprettedes tillige et stort militærhospital, der kunne tage sig af patienter fra fronterne i Europa, førend de kunne føres tilbage til USA.

Anden verdenskrig fik en afgørende betydning for Grønlands senere historie og udvikling. Styrelsen af landet foregik nu i Grønland. De to adskilte landsråd fusioneredes, og alle nødvendige beslutninger om interne forhold, som situationen gav anledning til, blev truffet i enhedsadministrationen i Nuuk. Den danske kolonimagt blev set i et helt nyt perspektiv. Verden åbnede sig, da isolationen af landet og handelsmonopolet blev brudt. Der kom lys over landet, da petroleumslampen i de grønlandske hjem erstattede tranlampen, elforsyning blev indført i større stil end tidligere. Introduktionen af moderne teknologi betød store fremskridt i dagliglivet. Forsynings- og distributionstjenesten gennemgik store ændringer med etableringen af et organiseret transitsystem, som bidrog til at forstærke og smidiggøre selvforsyningen med lokale grønlandske produkter og varer. Den stigende aktivitet under krigen betød en stigning i levestandarden, afledt af forøgede produktionsindtægter og lønindkomster.

Selvstyret af landet og skabelsen af grønlandske institutioner, foreninger og medier, som opererede på grønlandsk på det nationale plan, skabte i forening med andre kulturelle tiltag en øget national selvbevidsthed og selvsikkerhed. Under krigen initieredes en nationsdannelsesproces, som må betragtes som en vendepunkt i Grønlands udvikling, og som senere ledte frem til Grønlands hjemmestyre og selvstyre.

Litteratur

Agnarsdóttir, A. 2008: "Aldahvörf og umbrotatímar". *Saga Íslands* IX, 5-161 (ed. S. Líndal). Reykjavík.

Agnarsdóttir, A. 1979: "Ráðagerðir um innlimun Íslands í Bretaveldi á árunum 1785-1815." *Saga* XVII. Reykjavík.

Arge, Niels Juel 1986: *Stríðsárini 1940-45. Onnur bók: Sigla vandasjógv.* Tórshavn.

Bobé, L. 1936: "Den grønlandske Handels og Kolonisations Historie indtil 1870". *Meddelelser om Grønland* 55-2. København.

Bobé, L. 1936: "Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands Besejling, Kolonisation og Missionering". *Meddelelser om Grønland 55-3*. København.

Bobé, L. 1918: "Greve Edmund Bourke. Ophavsmanden til Grønlands Bevarelse for Danmark ved Kielerfreden 1814". *Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1918*. København.

Boel, Jens og Søren Thuesen 1993: "Grønland og den store verden. 2. verdenskrigs betydning for det dansk-grønlandske forhold". *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 93*. Nuuk.

Briem, H. P. 1936: *Byltingin 1809*. Reykjavík.

Briem, H. P. 1936: *Sjálfstæði Íslands 1809*. Reykjavík.

Bumbur yvir Føroyar 1946. Norrøna Forlagið, Tórshavn.

Christensen, Erik S. m.fl. 2009: *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. Aalborg.

Claesson, Paul (ed.) 1983: *Grønland – Middelhavets perle*. København.

Debes, Hans Jacob 2001: *Færingernes land – Historien om den færøske nutids oprindelse.* Tórshavn.

Debes, H. J. 2000: *Føroya søga 3. Frá kongligum einahandli til embætisveldi*. Tórshavn.

Didriksen, Kirstin 1995: *Kvinnur undir krígnum – vit livdu við teimum á havinum.* Tórshavn.

Didriksen, Kirstin 1997: *Kærleiki undir krígnum.* Tórshavn.

Didriksen, Kirstin 1996: *Tey vóru ung undir krígnum*. Tórshavn.

Feldbæk, Ole 1982: *Danmarks historie. Tiden 1730- 1814*. København.

Feldbæk, Ole 1997: *Storhandelens tid. Dansk søfarts historie 1720-1814*. København.

Gad, F. 1984: *Grønlands historie*. Politikens Danmarkshistorie. København.

Gad, F. 1967-76: *Grønlands historie I-III.* København.

Gad, F. 1972: "Harpunflaget". *Grønlan*d. Charlottenlund.

Gad, F. 1979: "La Grönlande, les Isles de Ferröe et l'Islande non comprises.

A new look at the origins of the addition to Article IV of the Treaty of Kiel of 1814". *Scandinavian Journal of History*, 1979-4. København.

Gad, F. 1982: "To gange tur/retur Egedesminde-Holsteinsborg – i 1813". *Grønland*. København.

Gad, F. 1980: "Tasiussaq affæren 1811". *Grønland*. København.

Grønlandsposten (diverse årgange). Godthaab.

Grønlands Selskabs Aarsskrift. 1946. København

Grønlands Styrelse 1913-1922: *Beretninger og Kundgørelser vedrørende Styrelsen af Grønland*. København.

Ihlen, Nils 1956: *Amatørkonsul*. Tórshavn.

Jensdóttir, S. 1980: *Ísland á brezku valdsvæði 1914-1918*. Reykjavík.

Joensen, J. 1947: *Víkingasynir*. Tórshavn.

Jóansson, Tórður 1997: *English loanwords in Faroese*. Tórshavn.

Jónsson, G. 1968: *1918*. Reykjavík.

Kennedy, P. 1976: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. London.

Kjartansson, H. S. 2002: *Ísland á 20. öld*. Reykjavík.

Kjær Sørensen, A. 1983: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt*, København.

Krabbe, J. 1959: *Frá Hafnarstjórn til lýðveldis*. Reykjavík.

Lidegaard, Bo 2005: *I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*. Disputats, Københavns Universitet.

Lindow, H. 1970: "Nogle erindringer fra Grønland under krigen 1914-18". *Grønland 1970*.

Magnussen, Andru 1976*: De færøske partiers holdning til ordningen af Færøernes styrelse i tiden 1940-1943 med særligt henblik på Folkeflokkens stilling*. Specialeopgave, Aarhus Universitet (manus).

Müller, Eiden 1945*: Fem Aar under Union Jack. Færøerne 1940-1945. Atlanterhavsøerne under den Britiske Okkupation*. København.

Müller, Eiden (ed.) 1981: *Føroya Banki 1906-1981*. Tórshavn.

Ostermann, H. 1931-32: "Et engelsk Overfald paa et dansk Etablissement i Grønland under krigen 1807-1814." *Grønlandske Selskabs Aarsskrift* 1931-32. København.

Rubin, M. 1892: *1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie*, København.

Schultz-Lorentzen, C.W. 1909: „Grønland under krigen 1807-14". *Atlanten* II. København.

SSOG 1942-47, *Sammendrag af Statistiske Oplysninger om Grønland*, udg. af Grønlands Styrelse.

Sølvará, Hans Andrias 2007: *Adressumálið. Donsk-føroysk viðurskifti undir fyrra heimsbardaga.* Tórshavn.

Taagholdt, Jørgen 1999: "Grønland under 2. verdenskrig". *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland.* København.

Tausen, Erikur 1990: *Det færøske fiskerierhvervs udvikling under krigen.* Speciale i historie, Københavns Universitet (manus.).

Taagholdt, Jørgen 1999: "Grønland under 2. verdenskrig". *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland.* København.

Thorleifsen, Daniel 1991: *Politikeren Augo Lynge. Augo Lynges idé om ligestilling, ca. 1930-1950.* Specialeafhandling, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Thorsteinsson, Jákup 2002: *Løgting og amtmaður 1940-1945.* Tórshavn.

Løgtingið 150 – 2. Hátíðarrit. *150 ár liðin, síðani Løgtingið varð endurstovnað.* Tórshavn.

Viðstein, M.S. 1983: *Vestur um havið breiða. Við "Herberth May" av Havnarvág og til USA.* M.S. Viðstein: Horvnar havnarmyndir (Martin Næs ed.). Tórshavn.

West, John F 1974: *Færøerne. En nation og dens historie.* København.

Whitehead, Th. 2002: *Ísland í hers höndum.* Reykjavík.

Whitehead, Th. 1980: *Ófriður í aðsigi.* Ísland í síðari heimsstyrjöld. Reykjavík.

Whitehead, Th. 1985: *Stríð fyrir ströndum.* Ísland í síðari heimsstyrjöld. Reykjavík.

Wåhlin, Vagn, M.S. Lund, H.M. Kristensen, B. Tersbøl 1994: *Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920.* Tórshavn og Århus.

Nationalisme og nationsdannelse i 1800- og 1900-tallet

Jón Th. Thór, Jóan Pauli Joensen, Daniel Thorleifsen

I vestnordisk politisk historie kan 1800- og 1900-tallet defineres som "nationalismens tidsalder". Islændingene rejste de første krav om større frihed og politisk ligestilling inden for det danske rige i 1800-tallets første halvdel. Islands politiske talsmænd med historikeren Jón Sigurðsson i spidsen grundede deres krav på historiske rettigheder, og lidt efter lidt opnåede de positive resultater. Det store gennembrud kom dog først i 1900-tallet, med hjemmestyre i 1904, suverænitet i 1918 og endelig oprettelse af den islandske republik i 1944.

Den færøske selvstændighedskamp begyndte omkring halvtreds år senere, men udviklede sig i mange henseender på tilsvarende måde. I 1948 opnåede færingerne hjemmestyre, og i det sidste halve århundrede har folkets og landets politiske stilling i det danske rige bevæget sig i retning af stadig større frihed og selvstændighed, selv om den formelle suverænitetserklæring fortsat mangler.

I Grønland fulgte udviklingen samme mønster, selv om den begyndte meget senere. Med selvstyreloven, der trådte i kraft den 21. juni 2009, opnåede Grønland en statsretslig stilling, som i flere vigtige henseender minder om Islands efter 1. december 1918. Den store forskel er, at Grønland ikke er et suverænt kongerige, som Island var i perioden 1918-1944. Men ligesom islændingene dengang kunne, kan grønlænderne i dag selv bestemme, om de vil være selvstændige.

De tre vestnordiske landes vej fra biland eller koloni til de-

res nuværende status har mange lighedstegn, men også store forskelle. Forskydningerne i tid gør det vanskeligt at sammenligne udviklingen. Derfor behandles de tre landes nationalisme og selvstændighedskamp i tre separate afsnit.

Fra biland til republik. Islandsk nationalisme og islændingenes vej til selvstændighed 1830-1944

I islandsk historieskrivning omtales perioden fra omkring 1830 indtil 1918, og undertiden helt frem til 1944, normalt som *selvstændighedskampens tidsalder*. Frem til omkring 1970 så historikerne ofte perioden i et romantisk lys. Især 1800-tallets stræben efter større politiske rettigheder og nationalt selvstyre blev tit knyttet til enkeltpersoner og først og fremmest islandske videnskabsmænd, digtere og studenter i København samt politikere (næsten alle var embedsmænd og for manges vedkommende uddannet i København), der kæmpede på hjemmefronten. Perioden var populær blandt historikere og i befolkningen, og henvisninger til "selvstændighedskampens helte" spillede en vigtig rolle i den *nationbuilding*, som for alvor startede i Island umiddelbart efter den første verdenskrig. Fra da af, helt frem til omkring 1970, anvendtes i bøger og artikler såvel som i daglig tale i Island næsten udelukkende begrebet *sjálfstæðisbarátta* [selvstændighedskamp] til at beskrive det dansk-islandske politiske forhold i årene 1830-1918. Periodens islandske politiske ledere, ikke mindst Jón Sigurðsson, blev forherliget og betegnet som *sjálfstæðishetjur* [selvstændighedshelte]. I de seneste år har flere forfattere peget på, at det måske ikke så meget drejede sig om kamp, men snarere om en politisk udvikling der påvirkedes af mange andre faktorer såsom økonomi, klima og uddannelse. Under alle omstændigheder kan det konstateres, at det aldrig kom til krig mellem de to brødrefolk, og at heller ingen blev dræbt eller alvorligt skadet. Udvikling var der til gengæld ganske sikkert tale om, og ingen kan benægte, at der var tale om en *politisk kamp* – og undertiden en ganske hård kamp. Derfor anvendes det traditionelle begreb selvstændighedskamp også i den foreliggende tekst.

I vestnordisk sammenhæng kan islændingenes kamp for selvstændighed betragtes som banebrydende, og i flere hen-

seender blev den et forbillede for både færinger og grønlændere. Men selvstændighedskampen var ikke noget isoleret islandsk anliggende. Den var også en del af det danske kongeriges historie i perioden, og vil vi forstå den og dens natur, må vi se den i sammenhæng med andre europæiske landes frihedsbevægelser i 1800-tallet. Det mest nærliggende er at sammenligne den islandske selvstændighedskamp med nordmændenes kamp for frigørelse fra Sverige. Men vi kan også finde interessante paralleller i det finsk-russiske forhold, i Polen, i Grækenland, på Balkan og i Irland for kun at nævne nogle få. Endvidere kan det nævnes, at islændingenes sag især i 1860'erne blev stærkt påvirket af, hvad der skete i forholdet mellem Danmark og Slesvig-Holsten.

For at lette arbejdet med at skabe overblik kan det være gavnligt at inddele selvstændighedskampens historie i perioder. Den første periode, som islandske historikere normalt kalder den *romantiske periode*, begynder omkring 1830 og slutter i 1851. Dens betegnelse skyldes, at romantisk tænkende islandske studenter og digtere i København i disse år var meget synlige i den politiske bevægelse. I litteraturen og ikke mindst i skolebøger om Islands 1800-tals historie, som blev skrevet i 1900-tallets første halvdel, blev disse mennesker ligeledes præsenteret i et romantisk lys.

Derefter følger en tyve års periode, der aldrig har fået noget "navn" (den "navnløse periode"), mens tiden fra 1873 indtil 1904 er kendt som *landshöfðingjatíminn* (landshøvdingetiden). Derefter kommer *heimastjórnartíminn* (hjemmestyrets tid) fra 1904 indtil 1918. Tiden fra 1918 indtil 1944, da Island var en suværen stat i personalunion med Danmark, har derimod ikke fået noget navn. Her bruger nogle betegnelsen *konungsríkið Ísland* (kongeriget Island), mens de fleste nøjes med kort og godt at sige *millistríðsárin* (mellemkrigsårene).

Den romantiske periode

Ifølge traditionen begyndte islændingenes kamp for selvstændighed omkring 1830. Nogle historikere knytter kampens begyndelse først og fremmest til jurastudenten Baldvin Einarsson. Han studerede i København og begyndte i 1829 at udgive tidskriftet *Ármann á alþingi.* Baldvin, som fortsatte

med at udgive tidsskriftet frem til sin død i 1833, var politisk interesseret og liberalt tænkende, og han fulgte nøje med i den politiske udvikling i Europa og blev stærkt påvirket af juli-revolutionen i Paris i 1830.

Da kong Frederik VI i 1831 udstedte Anordning om Provincial Stænders Indførelse i Kongeriget, forfattede Baldvin Einarsson en pjece, der udkom i 1832 med titlen *Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island*. Der argumenterede han imod islandsk deltagelse i stænderforsamlinger i Danmark, idet han mente, at noget sådant ikke ville gavne islændingene. De ville på forsamlinger i Danmark blive repræsenteret af embedsmænd, som ikke var nært forbundet med den islandske befolknings daglige liv. Desuden ville islændingene med sikkerhed blive en lille minoritet i stænderforsamlingerne, hvor det store flertal af repræsentanterne var danskere, som hverken havde viden om eller interesse for de islandske anliggender. Derfor ville det gavne islændingene mere, hvis de kunne få deres egen stænderforsamling i Island, hvor man kunne diskutere og rådslå om islandske anliggender, og hvorfra man kunne sende forslag og anbefalinger til kongen og hans rådgivere.

En sammenfatning af Baldvin Einarssons pjece blev trykt på islandsk i *Ármann á alþingi*, 4. årgang 1833. Dermed nåede hans budskab islandske læsere. Men islændingene var langtfra enige om, hvorvidt landet skulle have sin egen stænderforsamling eller lade sig repræsentere i de danske. Flertallet var dog tilhængere af en forsamling i Island, der desuden ville blive meget billigere, end hvis man valgte at sende repræsentanter til en stænderforsamling i Danmark. Diskussionen afsluttedes i efteråret 1833, da en kongelig resolution bestemte, at Island skulle deltage i "Öestifternes" stænderforsamling i Roskilde. Dér skulle det islandske folk repræsenteres af tre repræsentanter, som kongen selv valgte.

Baldvin Einarssons pjece er kort, kun 40 sider plus 6 siders indledning. Trods sit ringe omfang må den anses for en af de vigtigste publikationer i Islands nyere politiske historie. Med den blev der sat i gang i en politisk debat, hvor man satte en kurs, som inden længe sigtede mod oprettelsen af en islandsk nationalstat.

I 1830'erne fulgte islandske studenter og embedsmænd i København nøje med i den politiske udvikling i Danmark og det øvrige Europa. De skrev udførligt herom i islandske tidsskrifter, som blev trykt og udgivet på islandsk i Danmark og efterfølgende sendt til Island. Desuden holdt de i gennem breve venner og slægtninge i Island *á jour* med udviklingen.

Blandt islændingene i København var der flere højtuddannede akademikere og embedsmænd. De var ikke alle lige så romantiske og radikale, som mange af studenterne var. Men de nærede alle et fælles ønske om at fremme og forbedre det islandske folks og fædrelands ve og vel. De tænkte alle, studenter såvel som embedsmænd, på at gøre det inden for kongerigets – og til og med inden for enevældens – rammer. De begejstredes for de idéer om *folket*, som især tyske tænkere fremførte i 1800-tallet. Idéen om et islandsk folk, som var forskelligt fra andre folkeslag i kongeriget, tiltalte et folk med dets *egen kultur og identitet*. Islandsk folkekultur – ikke mindst den fra de ældste tider – betragtede de i romantikkens skær, og i deres skrivelser og digte lagde de stor vægt på den islandske kulturs særpræg og den islandske naturs mægtige skønhed. Denne romantiske tanke blev en ledetråd i selvstændighedskampens udvikling helt frem til 1900-tallet. Ingen talte alvorligt om oprettelse af en islandsk republik eller om løsrivelse fra Danmark, for helt frem til første verdenskrig var de fleste islændinge, både dem, der boede ude, og dem, der boede hjemme, kongetro fædrelandsvenner.

Flertallet af studenterne i København og de højtstående embedsmænd i Island var utilfredse med den islandske deltagelse i stænderforsamlingen i Roskilde. I 1830 opstod i disse grupper en livlig debat om stænderforsamlinger i Island, og desuden om genoprettelsen af det Alting, som var blevet nedlagt i år 1800. Islandske embedsmænd organiserede indsamling af underskrifter på ansøgninger til kongen om oprettelsen af en rådgivende islandsk forsamling i lighed med stænderforsamlingerne i Danmark. Nogle tillod sig endda at anvende ordet "ting", og de fleste var enige om, at uanset hvad forsamlingen blev kaldt, så skulle den vælges af en relativt bred vælgerskare. I år 1837 gik den danske stiftamtmand i Island, L. A. Krieger, så langt som til at foreslå oprettelsen af

et *Centralbestyrelse paa Island selv*, bestående af en guvernør og to regeringsraad. Det blev der ikke noget ud af, men den 22. august 1838 gik kong Frederik VI med til det danske kancellis forslag om at nedsætte en kommission bestående af islandske embedsmænd. Kommissionen skulle samles i Reykjavík hvert andet år, og der drøfte de islandske anliggender og spørgsmål, som blev forelagt den af kongen eller regeringen. Kommissionen skulle dog på ingen måde erstatte den islandske deltagelse i stænderforsamlingen i Roskilde.

Embedsmandskommissionen sammentrådte kun to gange, i 1839 og 1841. På mødet i 1839 blev drøftelser om *Udkast til en Valg-Anording for Island*, dvs. hvordan islændingene skulle vælge repræsentanter til stænderforsamlingen i Roskilde, kommissionens hovedopgave. Den lange diskussion blev dog nyttesløs, og da embedsmændene samledes på ny to år senere, ventede en ny og overraskende opgave.

Kong Frederik VI døde den 3. december 1839. Han blev efterfulgt på tronen af Christian VIII. Fra sin kortvarige tid som norsk konge i 1814 var denne kendt for sine liberale synspunkter. Islændinge i København nærede store forventninger til den nye konge, og den 11. december, kun en uge efter hans tronbestigelse, gik en delegation på seks islændinge, der var bosatte i hovedstaden, til slottet. Her overrakte de kongen en skrivelse, hvori de bl.a. bad ham om at sørge for, at den islandske befolkning i større grad kom til at deltage i landets styre.

Ifølge islandske kilder viste kongen sig meget venlig, men han passede på at ikke love noget. Den 20. maj kom derimod den store og forbavsende nyhed. Den dag blev der udstedt en kongelig resolution, hvor man blandt andet kunne læse følgende: *Vi ville derfor, at Vort Cancellie opfordrer den ved allerhöi. resolution af 22. August 1838 anordnede Commission til, naar den i næste Aar samler sig, at tage under Overveielse, om det ikke maatte være hensigtsmæssigt, at der paa Island dannes en særlig raadgivende Forsamling, hvori ved Siden af nogle af Landets vigtigste Embedsmænd, som Vi dertil ville udnævne, et passende Antal af Landets Indvaanere dertil valgte Mænd kunde tage Sæde, hvor ofte denne Forsamling, hvis Virkekreds maatte være den samme som Vore övrige Provindsialstænders, skulde træde sammen, hvorledes Udgifterne paa dens Indretning skulde lignes paa Landet, og*

hvad der videre til Sagens Ordning maatte være nödvendigt; hvorhos det og i Særdeleshed vil blive at overveie, om ikke en saadan Forsamling rettest burde före Navn af „Althing“ og, som det forrige Althing, holdes paa Thingvalle, samt iövrigt saavidt muligt have en lige Indretning med dette ældre Thing (Lovsamling for Island XI, 628).

Kong Christians budskab blev modtaget med stor glæde af islændingene, som fra denne dag har sat større pris på ham end, muligvis med undtagelse af Frederik VIII, alle andre danske konger. Resolutionen fik stor og umiddelbar virkning i Island. De fleste valgte at overse kongens ord om, at den nye forsamlings virkekreds skulle være den samme som de ”övrige Provindsialstænders”, og lagde i stedet vægt på, at den gode konge nu ville genoprette Altinget. Genoprettelsen var let at forstå og lod sig tolke i tidens romantiske ånd, og det har mange islandske historikere og forfattere da også tilladt sig at gøre gennem hele 1900-tallet. At islændingene i år 1840 tit læste hen over kongens ord om de ”övrige Provindsialstænder”, er også let forståeligt. Den islandske deltagelse i Roskilde-stænderforsamlingen var aldrig populær i Island, og endnu mindre var den det blandt islændinge i København. Så hvorfor forringe det nye Altings betydning ved at omtale det, som om det blot var en ny stænderforsamling? Selv om det formelt kun var en stænderforsamling, så var forsamlingen også en islandsk institution, som både havde en kraftig forankring i historien og gav grundlag for at gå videre fremad. Resultatet blev, at som nationalt symbol blev det nye Alting meget vigtigere for islændingene, end stænderforsamlingene nogensinde var det for danskerne.

Den kongelige resolution af 20. mai 1840 førte til hårde debatter blandt islændinge i Island og i Danmark. Romantikerne ville gerne følge kongens forslag og holde Altinget på Þingvellir. Enkelte ville til og med gå så langt som til at indrette det mest muligt efter sagatidens Alting. De mere praktiske og snusfornuftige, som f.eks. Jón Sigurðsson, talte derimod om, at det nye Alting var en moderne forsamling. Den måtte indrettes efter moderne krav og behov, og den skulle afholdes i Reykjavík, hvor de nødvendige bygninger fandtes, og hvor altingsmændene kunne få adgang til bøger og arki-

valia o.s.v. At oprette al nødvendig infrastruktur på Þingvellir ville blive alt for dyrt. Heri var embedsmandskommissionen, som samledes i 1841, enig, og den 8. marts 1843 meddelte en kongelig resolution, at Altinget skulle sammentræde i Reykjavík hvert andet år, fire uger hver gang. Det blev sammensat af 20 folkevalgte plus 6 kongevalgte mænd, og valgperioden fastsattes til seks år. Det første valg fandt sted i 1844, og det genoprettede Alting samledes for første gang i Reykjavík den 1. juli 1845. Det var en rådgivende forsamling, som skulle diskutere lovforslag og andre opgaver, den fik tilsendt fra regeringen. Men forsamlingen besad ingen afgørende magt. Ville altingsmændene opnå noget, så skulle de enten lave et forslag eller vedtage en ansøgning, som derefter sendtes til kongen til nærmere stillingtagen.

De store politiske omvæltninger i Danmark i 1848-1849, enevældens afskaffelse og grundlovens indførelse, ændrede ikke Islands stilling inden for kongeriget. Grundloven trådte aldrig i kraft for Island. Der var enighed om, at islændingene skulle have lejlighed til at fremføre deres synspunkter, og at de skulle gøre dette på en speciel islandsk grundlovsdag (*þjóðfundur*). Denne fandt sted i Reykjavík i sommeren 1851, men på mødet kom det til stor uenighed om forsamlingens rolle og magtbeføjelser mellem regeringens danske repræsentant og de folkevalgte islandske medlemmer. Forsamlingen opløstes uden resultat, og i Island forblev kongen enevældig i de næste tyve år – dvs. i hele den "navnløse periode", hvor intet skete af betydning for Islands forfatningsmæssige status i kongeriget.

Helt uden konsekvenser for Island blev revolutionsåret 1848 dog ikke. I foråret, da man i Danmark forberedte sig på grundlovsdagen, skrev Jón Sigurðsson en stor politisk afhandling, som samme år blev trykt på islandsk i tidskriftet *Ný fjelagsrit*. Sigurðsson argumenterede for, at da islændingene i 1262 indgik i unionen med Norge, så gjorde de det som ligestillede partnere. De bevarede alle deres politiske rettigheder i Island og forhandlede sig frem til en *personalunion* med den norske konge. Denne forbindelse blev kun ændret med enevælden, og da den danske konge ved grundlovens indførelse opgav sine rettigheder som enevældig, og da grundloven ikke havde gyldighed i Island, var *Gamli sáttmáli*, islændingenes

pagt med kong Hákon Hákonarson fra år 1262, trådt i kraft igen. Med andre ord: *Island var i en personalunion med Danmark, og ikke en del af den danske stat*. Følgelig skulle Island betragtes som et kongerige for sig, og islændingene skulle forhandle om *alle* islandske sager med kongen alene, mens folketinget og andre politiske institutioner i Danmark ikke havde ret til at blande sig i islandske anliggender. Som et kongerige skulle Island have sin egen regering, og som kongens undersåtter skulle islændinge være *ligestillede* med danskere og andre borgere i kongens lande og riger.

Dermed havde Jón Sigurðsson formuleret islændingenes politiske og forfatningsmæssige krav og mål. De forankredes i historiske rettigheder, som forfatteren, der var påvirket af lignende krav, der fremsattes i andre europæiske lande omkring 1850, med stor og dybtgående historisk viden opregnede. Afhandlingen *Hugvekja til Íslendinga* er uden tvivl den vigtigste politiske skrivelse, der nogensinde er udkommet på islandsk. I de efterfølgende 70 år blev den det islandske folks politiske manifest.

Tiden 1851-1874

I tyve år efter den mislykkede islandske grundlovsdag i 1851 befandt Islands forfatningsmæssige status i kongeriget sig i et juridisk tomrum. I København havde man svært ved at forstå, at islændingene ikke ville acceptere Danmarks liberale grundlov, og i det første årti efter 1851 var islændingene "ude i kulden". Den største – og næsten eneste nævneværdige – begivenhed i selvstændighedskampens historie, som fandt sted i 1850'erne, var den islandske handels frigørelse den 1. april 1855.

I begyndelsen af 1860'erne tog man de første skridt i retning af en forsoning. Islands økonomiske tilstand var dårlig, og i Danmark mente mange, at landet var en tung byrde for statskassen. I 1861 nedsattes en fem- mands kommission (tre danskere og to islændinge) for at drøfte finanssagen, som den blev kaldt. Kommissionsmedlemmerne var enige om, at Islands økonomi så vidt muligt skulle adskilles fra Danmarks. Men hvordan og under hvilke forudsætninger, det skulle ske, kunne man ikke nå til enighed om.

Alle var enige om, at Island skulle modtage et tilskud fra Danmark. Men hvor stort skulle det være, og hvor længe skulle det betales? Her var man dybt uenig. To af kommissionens danske medlemmer foreslog 30.000 rigsdaler per år i seks år, et beløb der så skulle nedsættes med 2000 rigsdaler årlig, indtil det blev helt afskaffet efter 21 år. To andre medlemmer, et dansk og et islandsk, foreslog et bloktilskud på 29.500 rigsdaler, plus 12.500 rigsdaler i de følgende ti år. Det beløb skulle derefter nedsættes med 500 rigsdaler årligt, indtil det var slut. Jón Sigurðsson var det femte medlem af kommissionen. Hans synspunkt var, at islændingene kunne kræve en tilbagebetaling af det beløb, som kronens og bispestolenes jordegods i Island omkring 1800 var blevet solgt for. Indtægterne fra dette salg gik i sin tid til staten og de penge, mente Sigurðsson, at islændingene havde til gode hos danskerne. Desuden mente han, at Island kunne forlange andel i monopolhandelens udbytte. Alt i alt skulle Danmark ifølge hans beregninger tilbagebetale 99.724 rigsdaler og 92 skilling om året i en ubestemt fremtid til Island.

I de følgende år forsøgte man at finde en løsning på økonomisagen. Samtidig kom der på ny gang i diskussionen om Islands forfatningsmæssige stilling i kongeriget. Herom var meningerne delte. Men i 1867 sendte regeringen et forslag om en ny islandsk grundlov til Altinget. Ifølge den skulle Altinget have lovgivende magt, men altingsmændene havde svært ved at acceptere forslagets 1. paragraf, hvor Island blev defineret som en "uadskillelig del af Danmark". Den formulering tillod Altinget sig at ændre til en "uadskillelig del af det danske rige".

I Danmark blev denne forandring ikke særlig godt modtaget, og flere indflydelsesrige politikere tænkte alvorligt på helt at afstå fra at beskæftige sig med den islandske sag. Det gjorde man dog ikke, og den 2. januar udstedtes en lov om Islands forfatningsmæssige stilling i det danske kongerige. Den 1. paragraf lød:

> 1. Island er en uadskillelig Del af den danske Stat med særlige Landsrettigheder.

I paragraf 5 fandt man også frem til en løsning på den økonomiske strid:

> 5. Til Bestridelse af Islands særlige Udgifter yder Statskassen et aarligt Bidrag af 30,000 Rd. Samt i 10 Aar et overordentligt Tilskud af 20,000 Rd., der i de paafølgende 20 Aar nedsættes med 1000 Rd. Aarlig, saa at det efter Udlöbet af 30 Aar aldeles bortfalder.
>
> Foruden Udbyttet af Islands offentlige Ejendomme og Fonds samt belöbet af de direkte og indirekte Skatter, som nu oppebæres eller fremtidig maatte indföres paa Island, skal Islands særlige Indtægter henregnes de Tilbagebetalinger, Renter og Afdrag af Laan eller desl., som paahvile islandske Kommuner, Stiftelser, Beneficier eller Skattepligtige til Fordel for Statskassen.
>
> Dermed er alt hidtidigt Mellemværende mellem Statskassen og Island endelig afgjort.

Denne lov blev meget upopulær i Island. Mange havde svært ved at acceptere ordene "Uadskillelig del...", og mange syntes også, at det var uretfærdigt, at loven blev indført ("oktroyeret" som man sagde i Island) af Rigsdagen og regeringen uden Altingets samtykke. I Island blev loven altid kaldt for *Stöðulögin* (*Landsstillingsloven*), og i de følgende 47 år gik islændingenes politiske kamp ikke mindst ud på at ændre eller afskaffe den. To år efter lovens indførelse blev der oprettet et nyt embede i Island, da stiftamtmanden blev gjort til *landshøvding*. Også dette blev upopulært blandt islændingene, men sindene formildedes dog lidt i 1874. I dette år blev det nemlig fejret, at der var gået et tusind år, siden den første landnamsmand kom til Island fra Norge. Kong Christian IX kom på besøg, og han anvendte sin fuldmagt til at "give" sine trofaste undersåtter en ny forfatning.

Landshøvdingetiden

Med den islandske forfatningslov af 1874 fik Altinget lovgivende magt og kunne vedtage en finanslov. Alle love vedtaget af Altinget skulle bekræftes med kongens underskrift. Hvis kongen nægtede at skrive under, var man nødt til at starte

forfra, men hvis der blev vedtaget en lov, der indeholdt ændringer af forfatningsloven, skulle Altinget opløses og nyvalg finde sted. Det nyvalgte Alting skulle derefter vedtage lovforslaget. Dette skete mange gange i 1880- og 1890'erne.

Forfatningslovens paragraf nr. 2 sagde, at kongen beordrede "Ministeren for Island [til] at udføre regeringshandlinger", og en bekendtgørelse af 14. juli 1874 sagde, at der "i Overenstemmelse med Forfatningsloven for Islands særlige Anliggender af 5te Januar 1874 §§ 2 og 62, fra den 1ste August d.A. oprettes et særligt Ministerium for Island". Ministeriet blev henlagt til København, men der blev der ikke udpeget nogen speciel minister for Island. I praksis blev det Danmarks justitsminister, som fik ansvaret for Islands særlige anliggender. Han var på ingen måde ansvarlig over for Altinget, som heller ikke havde noget at sige om, hvem der blev justitsminister og dermed minister for Island. Følgelig blev næsten alle vigtige beslutninger i islandske anliggender truffet i København, og ofte af danske embedsmænd og politikere, som ikke havde særlige kundskaber om Island.

Her er vi fremme ved kernen i islændingenes politiske kamp i landshøvdingetiden. Kampen gik først og fremmest ud på at få flyttet landets regering fra Danmark til Island og

Østervoldgade 12 i København omkring 1900. Her boede Jón Sigurðsson fra 1852 til sin død i 1879. Husets ejes i dag af det islandske Alting og er center for islandsk kulturvirksomhed i København. ©Þjóðminjasafn Íslands.

at få oprettet en udøvende magt med politisk ansvar over for Altinget i Island. For at nå dette mål fandt man på mange forslag, herunder at etablere en ministerpost i Island, at udpege en guvernør, der kunne ansætte ministre o.s.v. Men alle forsøg var forgæves. I Danmark regerede Estrup fra 1875 til 1894, og i hans regeringstid blev alle islandske ønsker om større politisk frihed og indflydelse på egne anliggender afslået. Først ved midten af 1890'erne, da Estrup var trådt tilbage, lykkedes det for dr. Valtýr Guðmundsson, islandsk medlem af Altinget og docent ved Københavns universitet, at overtale justits- og islandsminister Johannes Nellemann til at støtte en kursændring. Kursændringen indebar, at Island fik sin egen minister, som var ansvarlig over for Altinget, og at denne, skønt han var bosat i København, skulle være islænding.

Dr. Guðmundsson fremsatte tre gange, i 1897, 1899 og i 1901, et lovforslag herom på Altinget. Det forkastedes de første to gange, men i 1901 blev det endelig vedtaget. Men det blev aldrig ført ud i livet. Næsten samtidigt med forslagets vedtagelse nåede nyheden om systemskiftet i Danmark nemlig Island. Dermed forsvandt baggrunden for dr. Guðmundssons politik. Den ny venstreregering i Danmark tilbød et rigtigt hjemmestyre, og det blev selvfølgelig foretrukket af islændingene. I 1903 blev sysselmand Hannes Hafstein, lederen af oppositionen mod dr. Guðmundsson i Altinget, udpeget som den første islandsminister med bopæl i Reykjavík. Han tiltrådte sit embede den 1. februar 1904. Samtidigt blev der oprettet et nyt Ministerium for Island i Reykjavík, og landshøvdingens stilling blev afskaffet. Dermed var al politisk magt i de særlige islandske anliggender flyttet fra Danmark til Island.

Hjemmestyret

Nyheden om hjemmestyret blev modtaget med jubel i Island, og de første årtier af hjemmestyreperioden blev en slags "guldalder" i landets historie. I 1904 blev der oprettet en ny privat bank, og det blev dermed lettere at skaffe penge til nye erhvervsinitiativer. I 1906 blev et undersøisk telefon- og telegrafkabel, som forbandt Island og Europa, taget i brug, og i løbet af de følgende år fik alle dele af landet telefonforbindel-

se. Alt dette havde stor betydning for Islands økonomi, men vigtigst af alt var dog det forhold, at fiskeflåden motoriseredes i 1900-tallets første årti, så motorbåde og damptrawlere kom til at afløse robåde og sejlførende slupper. Som følge heraf oplevede man en stærk vækst i fiskeriet, og bydannelsen tiltog samtidigt. Islændingene fyldtes med selvtillid, og mange begyndte at tilegne sig den nyeste teknik fra udlandet. I 1904 blev den første bil til og med importeret, men da der ikke fandtes mange brugbare veje, var den uden større praktisk nytte.

I 1914 indtraf en milepæl i selvtændighedskampens historie. Da blev det første islandske dampskibsselskab, *Eimskipafélag Íslands*, grundlagt. Selskabet fik sine første to skibe i 1915, og de betød utroligt meget for det islandske folks selvtillid og identitetsfølelse. Nu var man ikke længere afhængig af udenlandsk sejlads, og betydningen heraf kunne man se næsten med det samme. Under første verdenskrig blev det stadig vanskeligere at opretholde den traditionelle forsyningslinje til Danmark og det øvrige Europa. Det var derfor af stor betydning, at det islandske selskabs skibe nu begyndte at sejle til Amerika for at hente forsyninger til landet.

Hjemmestyret var en vigtig etape i selvstændighedskampens historie, men flertallet islandske politikere så den kun som et skridt på vejen. Målet var politisk ligestilling med Danmark og anerkendelse af de nationale rettigheder. Med andre ord: *en suveræn islandsk stat*.

Kong Christian IX døde i 1906 og efterfulgtes af Frederik VIII. Den nye konge var velinformeret om islændingenes politiske ønskemål. Han ville gerne bidrage til forsoningen mellem sine danske og islandske undersåtter og tog initiativ til, at Rigsdagen i sommeren 1906 inviterede Altinget på besøg i Danmark. Det blev et meget vellykket besøg, og næste år kom kongen til Island ledsaget af et antal ministre og rigsdagsmænd. Der holdt han en berømt tale, hvor han blandt andet udtalte sig om "mine to stater". Det syntes statsminister I. C. Christensen var lidt for meget, og i den danske presse forsøgte man forklare episoden som en fortalelse. Islændingene ville derimod gerne tro, at kongen simpelthen havde udtalt sin mening!

Under besøget i Island nedsatte kong Frederik en kommission af danske og islandske parlamentarikere, som skulle forhandle om, hvordan spørgsmålet om Islands statsretlige stilling i kongeriget kunne finde en løsning. Kommissionen, som mødtes i København i vinteren og foråret 1908, havde held til at forhandle sig frem til et "Udkast" til lov om Islands statsretslige stilling. Kun et af medlemmerne, altingsmand Skúli Thoroddsen, stemte imod. Han kunne ikke acceptere et forslag, som ikke med klare ord udtrykte, at Island var en suveræn stat.

Islandsminister Hannes Hafstein og det store flertal af kommissionsmedlemmerne havde store forventninger til "Udkastet", men det blev ikke desto mindre meget upopulært i Island. I efteråret 1908 afholdtes nyvalg til Altinget, og valgkampagnen blev den hårdeste og smudsigste, man nogensinde havde oplevet i Island. Der var to partier. *Heimastjórnarflokkurinn* (Hjemmestyrepartiet) med minister Hannes Hafstein i spidsen kæmpede for "Udkastet", som Hafstein anså som sin største politiske sejr. Modstanderen var *Sjálfstæðisflokkurinn* (Selvstændighedspartiet). Dette parti, som ikke må forveksles med det nuværende parti med samme navn, var sammensat af to ældre partier eller grupper. Den ene var *Valtýingar*, som dr. Valtýr Guðmundssons tilhængere ved århundredskiftet blev kaldt, og den anden var *Landvarnarflokkurinn* (Landværnspartiet), som organiserede de mest radikale i kampen for selvstændighed. Selvstændighedspartiet havde ingen formand eller overordnet leder, men partiets mest ansete og indflydelsesrigeste talsmænd var redaktør Björn Jónsson og altingsmand Skúli Thoroddsen. Partiet kæmpede ihærdigt imod "Udkastet", som mange af dets repræsentanter anså for at være et forræderi, der ville annektere Island til Danmark for evig tid.

Valgresultatet blev en kæmpesejr for Selvstændighedspartiet. Da Altinget samledes i begyndelsen af 1909, blev "Udkastet" nedsstemt med stort flertal. Efter et mistillidsvotum, det første i Islands politiske historie, gik Hannes Hafstein af som islandsminister og efterfulgtes af Björn Jónsson.

I Danmark blev man forbavset, såret og fornærmet, og i de nærmeste år befandt de to landes politiske forhold sig nær frysepunktet. Alle islandske forsøg til at finde en løsning mødtes

med stor skepsis i København, og det eneste islændingene opnåede var, at de i 1913 fik et islandsk flag, som kunne anvendes i Island og på islandske skibe inden for islandsk søterritorium.

I sensommeren 1914 udbrød første verdenskrig, og snart blev historien fra krigsårene 1807-1814 gentaget. Danmark kunne på ingen måde yde Island militær beskyttelse, og søfart og handel mellem de to lande aftog stærkt. Island lå inden for Storbritaniens magtområde, og i de sidste to krigsår måtte islændingene klare sig selv. Det lykkedes godt, og i Island talte mange om, at landet tydeligvis ikke havde nogen større nytte af forbindelsen med Danmark, samt at Island de *facto* var blevet selvstændigt. Om dette også var den almene opfattelse i Danmark er mere tvivlsomt, men i 1917 og 1918 erkendte begge lande i stigende grad behovet for at finde en løsning af problemet om Islands statsretlige stilling. I sommeren 1918 kom en dansk delegation til Reykjavík. Her forhandledes efterfølgende en traktat, hvor Island anerkendtes som et selvstændigt og suverænt kongerige i personalunion med Danmark. Trakaten blev godkendt af Rigsdagen og Altinget og trådte i kraft den 1. december 1918. Den dag blev Jón Sigurðssons politiske manifest fra 1848 fuldbyrdet.

Fra kongerige til republik

Unionstraktaten af 1918, *Sambandslagasáttmálinn*, som den kaldtes på islandsk, var gyldig i en periode på 25 år. Da den udløb i 1943, skulle islændingene i en folkeafstemning afgøre, om den skulle opsiges eller forlænges. Ifølge traktaten var Island en suveræn og selvstændig stat, der havde visse anliggender fælles med Danmark. Danmark påtog sig ansvaret for Islands forsvar (dog uden at sende væbnede styrker til landet), og den danske udenrigstjeneste repræsenterede Island i andre lande. I nogle få tilfælde var en islænding ansat på danske ambassader, men der blev kun ansat en islandsk ambassadør i mellemkrigstiden – og det var i København. Ifølge traktaten skulle Danmark indtil videre føre tilsyn med Islands søterritorium og fiskerigrænser, men den forpligtelse blev lidt efter lidt overtaget af den islandske kystvagt.

I det store og hele kan man sige, at mellemkrigsårene var den lykkeligste periode i Danmark og Islands århundredlange

fælles historie. Alle store og besværlige problemer var løst, og i perioden 1918-1939 opstod der ingen politiske kriser. Men så kom krigen. I 1940 blev Danmark besat af tyskerne og Island af briterne, som i 1941 afløstes af amerikanske styrker. Forbindelsen mellem Danmark og Island blev helt afbrudt, og da unionstraktaten af 1918 skulle revideres i 1943, var man usikker. De allierede, briterne og amerikanerne, anbefalede forsigtighed, og revisionen blev udskudt i et år. I 1944 lagde amerikanerne imidlertid pres på den islandske regering for at få den til at opsige traktaten og oprette en republik. Efter en folkeafstemning, hvor et overvældende flertal stemte for opsigelse, blev forbindelsen med Danmark afbrudt. På nationaldagen, den 17. juni 1944 (Jón Sigurðssons fødselsdag), blev en islandsk republik oprettet på Þingvellir – i storm og susende regn. Selvstændighedskampen var slut.

Den islandske republik blev oprettet på Þingvellir i susende regn og stormvejr på Jón Sigurðssons fødselsdag den 17. juni 1944. På billedet ses det såkaldte "Þjóðkór" (folkekoret) synge Islands nationalsang, dirigeret af Páll Ísólfsson. ©Þjóðminjasafn Íslands.

Konklusion

Den islandske selvstændighedskamp varede i 115 år fra 1829 til 1944. Den repræsenterer en lang og interessant historie. Undertiden opstod der alvorlige politiske kriser, men sammenlignet med andre europæiske folks selvstændighedskamp i 1800- og 1900-tallet, er den islandske tæt på at være enestående i sin fredelige karakter. Man anvendte aldrig vold, og det kom aldrig til blodsudgydelser. Man debatterede i aviser, tidsskrifter og på møder, og man korresponderede uafbrudt med hinanden. Mange af de islandske ledere var bosat i Danmark, havde deres levebrød i Danmark, og nogle var til og med danske embedsmænd. Det var en meget civiliseret kamp, der aldrig blev bragt ud på gaden, og selvom nogle pga. omstændighederne omkring adskillelsen i 1944 følte sig ydmygede til sidst, så heledes sårene hurtigt. Man var, trods alt, brødrefolk.

Litteratur

Aldamót og endurreisn. Bréfaskipti Valtýs Guðmundssonar og Jóhannesar Jóhannessonar 1895-1909. 1999. Reykjavík

Ármann á alþingi. København 1829-1833.

Jónsson, B. 1972: *Tryggvi Gunnarsson III. Bindi. Stjórnmálamaður*. Reykjavík.

Bjørn, C. 1999 (2. udg.): *1848. Borgerkrig og revolution*. København

Bréf Jóns Sigurðssonar. Nýtt safn. Reykjavík 1933.

Bréf Jóns Sigurðssonar. Úrval. Gefið út af báðum deildum Hins íslenska bókmenntafélags. Reykjavík 1911.

Christensen, J. & Stevnborg, H. 1998: *1864. Fra helstat til nationalstat*. København.

Doktor Valtýr segir frá. Úr bréfum Valtýs Guðmundssonar til móður sinnar og stjúpa 1878-1927. (Íslenzk sendibréf V). Reykjavík 1964.

Einarsson, I. 1936: *Sjeð og lifað*. Reykjavík.

Friðriksson, G. 2005: *Ég elska þig stormur. Ævisaga Hannesar Hafstein*. Reykjavík.

Friðriksson, G. 2002-2003: *Jón Sigurðsson*. Ævisaga I-II. Reykjavík.

Hafnarstúdentar skrifa heim. Sendibréf 1825-1836 og 1878-1891 (Íslenzk sendibréf IV). Reykjavík 1963.

Guðnason, J. 1968-1974: *Skúli Thoroddsen* I-II. Reykjavík.

Hálfdanarson, G. 2001: *Íslenska þjóðríkið, uppruni og endimörk*. Reykjavík.

Hugvekja til Íslendinga. Úrval úr ritum og ræðum Jóns Sigurðssonar til loka. þjóðfundar. Með inngangi eftir Sverri Kristjánsson. Reykjavík 1951.

Jónsson, G. 1968: *1918*. Reykjavík.

Jónsson, J. 1955: *Saga Íslendinga* VIII,1. Reykjavík.

Jónsson, M. 1957: *Saga Íslendinga* IX,1. Reykjavík.

Karlsson, G. 2008: "Upphafsskeið þjóðríkismyndunar 1830-1874". *Saga Íslands* IX. Reykjavík.

Kjartansson, H. S. 2002: *Ísland á 20. öld*. Reykjavík.

Kristjánsson, A. 1972: *Brynjólfur Pétursson. Ævi og störf*. Reykjavík.

Kristjánsson, A. 1993: *Endurreisn Alþingis og þjóðfundurinn*. Reykjavík

Kristjánsson, A. 1999: *Nú heilsar þér á Hafnarslóð. Ævir og örlög í höfuðborg Íslands 1800-1850*. Reykjavík.

Kristjánsson, A. 2003: *Síðasti Fjölnismaðurinn. Ævi Konráðs Gíslasonar*. Reykjavík.

Kristjánsson, L. 1961: *Á slóðum Jóns Sigurðssonar*. Reykjavík.

Kristjánsson, L. 1991: *Jón Sigurðsson og Geirungar. Neistar úr sögu þjóðhátíðarárátugar*. Reykjavík.

Kristjánsson, L. 1953-1960: *Vestlendingar* I-II, 2. Reykjavík.

Kristjánsson, L. 1962-63: *Úr heimsborg í Grjótaþorp. Ævisaga Þorláks Ó. Johnson* I-II. Reykjavík.

Kristjánsson, S. 1970: *Með vorskipum*. Reykjavík.

Kristjánsson, S. 1981: "Íslensk stjórnmálahugsun og Jón Sigurðsson". *Ritsafn* I. Reykjavík.

Launráð og landsfeður. Bréfaskipti Björns Jónssonar og Valtýs Guðmundssonar. Reykjavík 1974.

Lovsamling for Island XI-XXI. København 1854 – 1889.

Ólafsdóttir, N. 1961: *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*. Reykjavík

Ólason, P. E. 1929-1933: *Jón Sigurðsson* I-V. Reykjavík 1929-1933.

Poulsen, S. og Rosenberg, H. 1958: *Íslandsferðin. Frásögn um för Friðriks Áttunda og ríkisþingmanna til Færeyja og Íslands sumarið 1907*. Reykjavík.

Stefánsson, S. 2009: *Vigurklerkurinn. Ævisaga Sigurðar prests Stefánssonar rituð af honum sjálfum*. Ísafjörður.

Stjórnartíðindi 1874-1875. Reykjavík 1875.

Sundbøl, P. 1979: *Íslandspólitík Dana 1913-1918*. Reykjavík.

Thór, Jón Th. 2004: *Dr. Valtýr-ævisaga*. Akureyri.

Valsson, P. 1999: *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*. Reykjavík.

Þórðarson, B. 1951: *Alþingi og frelsisbaráttan 1874-1944*. Reykjavík.

Færøerne, fra biland til amt

Det dansk-norske dobbeltmonarki ophørte i 1814, hvor bilandene Færøerne og Island og kolonierne i Grønland fulgte med det, der blev tilbage af det danske kongerige. Dobbeltmonarkiet havde været et multikulturelt konglomerat af riger og lande, med flere sprog og retsordninger, som man med kongen som samlende og forenende symbol havde levet med i århundreder. Sent i enevælden havde man forsøgt at forenkle rigets grundlag. Det islandske Alting blev nedlagt i 1800, og Lagtinget på Færøerne i 1816. Færøerne blev fra nu af et selvstændigt dansk amt med egen amtmand som øverste administrative myndighed.

Enevældets ideologi var på retur. Nyere og mere demokratiske ideer gjorde sig gældende i Europa og fik også sine udtryk i Danmark. I modsætning til Island, som havde et ikke ubetydeligt "nationalt" dannelsesborgerskab, så forholdt tingene sig anderledes på Færøerne. Her manglede man en borgerlig offentlighed. Bonden, skipperen, digteren og handelsmanden *Nólsoyar-Páll* (1766-1809), der omkom på havet i en relativt ung alder, var i den sammenhæng en enkel, men absolut ikke betydningsløs svale.

Der fandtes ikke nogen egentlig offentlig opinion på Færøerne. Fra dansk side opgav man da også at finde færøsk født repræsentanter for Færøerne til de rådgivende stænderforsamlinger, men udpegede i stedet danske embedsmænd, der havde tilknytning til Færøerne. Det siger en hel del om manglen på en færøsk offentlighed, at det blev Chr. Pløyen, en tidligere dansk amtmand på øerne, som kongen udpegede til at repræsentere Færøerne i den grundlovsgivende forsamling i 1848-1849. Pløyen var imidlertid ikke noget dårligt valg. Han var kyndig i færøske forhold, talte færøsk og var en god repræsentant for Færøerne i forsamlingen.

I Island var Altinget blevet genoprettet i 1845, så her havde man et forum, hvor man kunne forholde sig til den danske grundlov. På Færøerne havde ikke noget sådant forum, og den danske grundlov blev uden videre sat til at gælde også for Færøerne.

Den første valgte repræsentant for Færøerne på Rigsdagen var juristen Niels Winther. Han oprettede i 1852 den før-

ste avis, *Færingetidende*, på Færøerne, og han var klar over, at landet manglede folk med politiske kvalifikationer og erfaringer. Han var derfor modstander af, at man ventede med at give Færøerne en kommunelovgivning som den danske. Winther mente nemlig, at kommunalpolitikken kunne blive en planteskole for kommende færøske politikere.

Niels Winther skrev skarpt imod monopolhandelsen i sin avis. Avisens liv som forum for lokal debat og oplysning var kort og dramatisk, for den udkom med kun 9 numre i alt. Niels Winther var Færøernes parlamentariske repræsentant i Rigsdagen, indtil han forlod landet i 1856 for at bosætte sig i Danmark. Han var mere demokrat end national i sin politiske opfattelse, for det nationale var endnu ikke rigtigt opfundet på Færøerne.

Denne lov gælder ikke for Færøerne

Ved Lagtingets genoprettelse i 1852 fik man på Færøerne et politisk forum, som svarede til Altinget på Island. Allerede under enevælden var man fra ca. 1800 fra dansk side begyndt at få styr på de for Færøerne særligt gældende love. Det betød imidlertid ikke en harmonisering af lovgrundlaget. Med kancelliplakat fra 23. marts 1813 blev det besluttet, at almindelige danske love ikke uden videre skulle have gyldighed på Færøerne. Det fik de først efter, at de var blevet tinglyst i alle øernes 6 sysler.

De danske myndigheder anerkendte, at Færøerne ikke var det samme som Danmark. Ved kongelig anordning fra 6. juni 1821 blev det besluttet, at nye danske love ikke skulle træde i kraft på Færøerne, førend kancelliet havde forhørt sig hos Færøernes amtmand. Lagtinget var nedlagt, så i mangel af bedre udså amtmanden sig en håndfuld lokale personer, som kunne rådgive ham. Fra dansk side opfattede man således Færø Amt som anderledes end de øvrige amter i Danmark. Man mente ikke, at der automatisk skulle være en parallel lovgivning for Færøerne og Danmark. Forskelsbehandlingen mellem Færø Amt og de øvrige danske amter blev yderligere konsolideret, da det i 1855 besluttedes, at den sidste paragraf i en lov skulle lyde således: "*Denne lov gælder ikke for Færøerne*".

På den måde kunne en lov træde i kraft i Danmark, medens

man stadig afventede udspillet fra Færøerne. Færøerne kom derfor hverken samfundsmæssigt eller lovmæssigt til at udvikle sig parallelt med de øvrige danske amter. Den dag i dag betyder det, at flere ældre danske love, som er ophørt med at have gyldighed i Danmark, stadig gælder for Færøerne, samtidigt med at en moderne dansk lovgivning i flere tilfælde ingen gyldighed har på Færøerne. En sådan lovgivningsmæssig "usamtidighed" var oprindeligt ikke et krav fra færøsk side.

Lagtingets genoprettelse i 1852

Med loven fra 1852 skulle der vælges 16 medlemmer til det nu genoprettede Lagting. Det geografiske valggrundlag var øernes 7 præstegæld. De to største havde to repræsentanter og de øvrige 5 en repræsentant. Dertil kom to faste repræsentanter, nemlig provsten og amtmanden. Der blev hen ad vejen foretaget enkelte korrektioner af valgbarhedskravene og antallet af lagtingsmedlemmer. Valgretsalderen var oprindelig 30 år, men blev i 1854 nedsat til 25 og i 1944 til 21 år. Efter hjemmestyrets indførelse blev den i 1970 nedsat til 20 og i 1987 til 18 år.

I 1924 kom en ny lov om Lagtinget, som var gældende helt frem til tiden efter anden verdenskrig. Loven bestemte, at der skulle være lagtingsvalg hvert fjerde år. Lagtinget kom til at bestå af 20 kredsmandater og 3 suppleanter. Samtidigt mistede provsten sit medlemskab, og amtmanden mistede sin stemmeret i Lagtinget, selvom han beholdt sin taleret. Antallet af suppleanter blev i 1930 ændret til "op til 5" og i 1944 til "op til 10". I perioden 1906-1940 skete der ikke de store ændringer i Lagtingets kompetence. Men loven fra 1924 var en af forudsætningerne for udviklingen af et forholdsvis alsidigt politisk liv på Færøerne, hvor alle befolkningsgrupper i samfundet havde muligheden for at blive repræsenteret i Lagtinget. Den administrative side af Lagtingets virksomhed blev styrket gennem oprettelsen af Landsudvalget i 1923 og Lagtingskontoret i 1935, som var begyndelsen til en udøvende lokal magt på Færøerne.

Lagtinget var ikke en lovgivende forsamling, men Lagtinget kunne komme med lovforslag til Rigsdagen, og tinget kunne udtale sig om de love, som Rigsdagen agtede at indføre

på Færøerne. Men i modsætning til de *lagtingslove*, som kom med hjemmestyreordningen fra 1948, så eksisterede der før da kun danske love på Færøerne.

Lagtingets finansielle muligheder for at styre og udvikle landet var meget begrænsede. Hjemmel til at udskrive skat fik tinget først i 1934. Før dette havde Lagtinget kun et antal fonde til at gøre godt med til forskellige formål. Fondenes indtægter kom fra tienden, skat på jordejendom og senere også dele af kommuneskatten, samt indtægter i forbindelse med grindehvalfangsten og fra omkring 1900 også afgifter fra den kommercielle storhvalfangst. Dertil kom brændevinsafgifter, arveafgift, gebyrer af forskellig art samt bøder for forskellige forseelser. Det samlede beløb, som Lagtinget havde rådighed over, var i 1906 på 43.000 kr. På samme tidspunkt var det beløb, der blev betalt til Færøerne fra Rigskassen, på omkring 200.000 kr. om året.

I hele perioden frem til anden verdenskrig skete der ikke de store ændringer på området, og udviklingen af både den erhvervsmæssige og den offentlige sektor på Færøerne var i overensstemmelse hermed også meget beskeden. De store ændringer i samfundet kom først efter anden verdenskrig.

Det danske element i magten på Færøerne sås meget tydeligt. De vigtigste embedsmænd var amtmanden, dommeren, som havde bevaret den gamle titel sorenskriver, politimesteren eller landfogeden og så provsten. Dertil kom en række underordnede embedsmænd såsom præster, læger og sysselmænd. Det var først efter Lagtingets oprettelse i 1856, at Færøerne overhovedet fik en myndighed, der kunne udføre et mindstemål af kontrol med amtmand og andre embedsmænd. Det var ikke alle danske embedsmænd, der ville finde sig i dette. Amtmanden C. E. Dahlerup blev således afskediget i 1861, fordi han kom i karambolage med flertallet i Lagtinget. Et interessant fænomen er politivæsenet. Det blev oprettet i 1903 og var, om end undergivet landsfogedens myndighed, kommunalt helt frem til 1958. Som en undtagelse fra den retning, som tingene generelt fulgte efter hjemmestyrelovens indførelse, så blev politiet med Hjemmestyret overtaget af Danmark og blev, således som det også er den dag i dag, til en dansk frem for som tidligere en færøsk myndighedsinstans.

Opdagelsen af det nationale

Efter den lange eksistens af en ret så ensartet enhedskultur begyndte nye tider så småt at komme til Færøerne fra midten af det 19. århundrede. Præsten, senere provsten V. U. Hammershaimb, havde allerede i 1846 skabt grundlaget for et færøsk skriftsprog og fik i 1854 udgivet en færøsk sproglære og udarbejdet et udkast til et færøsk skriftsprog. Færøske digtere og forfattere havde nu endelig fået det skriftlige sproglige redskab, som de så længe havde haft behov for. Det var medvirkende til en opblomstring af færøsk national digtning i slutningen af det 19. århundrede. Færøske studenter i København fandt sammen omkring det nationale. Den 26. februar 1876 inviterede de to studenter Frederik Petersen (1853-1917) og John Gudmundsen Effersøe (1852-1906) til, hvad vi må betegne som det – måske endda første – nationalkulturelle møde på studenterkollegiet Regensen i København. 12 personer mødte op. Det var optakten til det, der i 1881 blev til den færøske forening i København – *Føroyingafelag.* Den færøske diasporagruppe i København havde erkendt sit nationalkulturelle tilhørsforhold – og var godt på vej at finde sin nationale identitet.

Knap så hurtigt gik det hjemme på Færøerne, men før jul 1888 kom der i avisen *Dimmalætting* en invitation fra 9 ansete borgere til et møde i Lagtingssalen med henblik på at forsvare det færøske sprog og færøske skikke. Det var det berømte *Julemøde*, som blev afholdt den 26. december 1888. Der blev holdt taler og sunget færøske sange, men det, der efter sigende gjorde størst indtryk, var, da avisen *Dimmalættings* redaktør Rasmus Effersøe læste op digtet *Málstrev*, som begynder med ordene *Nú er tann stundin komin til handa*, digtet af den unge og på det tidspunkt ukendte bondesøn fra Kirkjubø Jóannes Paturson. Som det hed, var stunden eller tiden kommet til at sætte det nationale på dagsordenen. På mødet blev der vedtaget,

- at færøsk sprog skal være undervisningsfag i skolen, så snart der er blevet fremskaffet skolebøger på færøsk.
- at der i historieundervisningen skal lægges vægt på Færøernes historie.
- al udenadslære på dansk i kristendomsundervisnin-

gen skal ophøre, og i stedet skal det læste gengives på færøsk.
- at præsterne fik ret til at anvende færøsk sprog både inden- og uden for kirken.
- at færøsk sprog skal have fulde rettigheder i alle offentlige anliggender.
- at der bør arbejdes for oprettelsen af en færøsk folkehøjskole.

Det 6. januar 1889 blev der indkaldt til et nyt møde, en stiftende generalforsamling, hvor *Føringafelag* blev stiftet med formålet:
- at bringe Færøernes sprog til ære.
- at få færingerne til at dyrke sammenhold og gøre fremskridt på alle områder, således at de kan blive selvstændige.

Allerede året efter udkom i 1890 foreningens blad *Føringatíðindi*, den første avis skrevet på færøsk sprog. Hermed var nationalfølelsen på Færøerne i al sin ungdommelige og altfavnende spontanitet og politiske uskyldighed, blevet en realitet i den brede befolkning.

Polariseringen i partipolitikken

Trods sin brede appel bar denne første fælles nationalfølelse også i sig kimen til en polarisering i det nationale spørgsmål, hvor nogen blev radikale, medens andre fandt sammen om en mere konservativ holdning. Polariseringen skal også ses i lyset af de omfattende samfundsændringer, der på samme tid prægede Færøerne med overgangen fra et traditionelt bygdesamfund til et mere kapitalistisk samfund. Flere nye interessegrupper såsom fiskere, arbejdere, redere og købmænd voksede frem. Der kom også nye aktører med nye ideologier i et politisk liv, der nu havde mulighed for at udfolde sig på tre forskellige niveauer: i den danske Rigsdag, hvor man havde to mandater, en i hvert kammer, i Lagtinget på Færøerne og fra 1872 mere lokalt i kommunerne.

Partipolitikken var begyndt. De første, der sluttede sig sammen til et politisk parti, var de personer, der ønskede

Det færøske flag, Merkið blev først brugt af færøske studerende i København i 1919. Til ólavsøka, den nationale olajfest i 1930, blev flaget taget i brug, men ved samme lejlighed opstod der stridigheder mellem den færøske befolkning og de danske myndigheder. Da de britiske styrker besatte Færøerne i 1940 var der brug for et officielt færøsk flag. Storbritannien anerkendte flaget samme år. Her fra flagstriden i 1930 om hvorvidt Dannebrog eller Merkið skulle være det officielle flag på Færøerne. ©Føroya Fornminnissavn.

fortsat samhørighed med Danmark. *Sambandsflokkurin* eller Samhørighedspartiet blev stiftet i 1906, og i 1909 blev det noget mere radikale *Sjálvstýrisflokkurin* eller Selvstyrepartiet stiftet. Dermed var polariseringen institutionaliseret. Medens flere af de danske embedsmænd, der var på Færøerne i årene omkring midten af det 19. århundrede, anså det for deres opgave at støtte fremskridt og styrke Færøernes økonomiske udvikling og færingernes selvopfattelse, så følte mange af dem, der kom til Færøerne efter århundredskiftet, det i højere grad som deres opgave at forsvare danskheden på Færøerne og aktivt at virke til fordel for dette.

Sambandspartiet og Selvstyrepartiet var enerådende på den politiske bane i over 30 år, og det var med til at låse det politiske liv fast. I modsætning til Island kunne man ikke finde sammen om nogen form for konsensus i det nationale spørgsmål. Først da andre politiske partier på højre og venstre fløj kom på banen, kom man ud af det politiske dødvande og fik skabt nye politiske muligheder for samfundsændring.

Det første nye parti var *Javnaðarflokkurin* eller socialdemokraterne, som fik to mandater i Lagtinget i 1928. Partiet var under påvirkning af det danske socialdemokratiske parti. På basis af en konservativ og national ideologi blev *Vinnuflokkurin* – Erhvervspartiet – oprettet i 1936. Det fik to mandater valgt ind i Lagtinget, hvoraf det ene var den senere kendte sagfører og bankdirektør Thorstein Petersen. I 1939 fusionerede Vinnuflokkurin med den del af Sjálvstýrisflokkurin, som fulgte Jóannes Paturson i hans negative syn på partiets sociale jordbrugspolitik.

Navnet på det nye fusionsparti blev *Fólkaflokkurin*. Fólkaflokkurin opstillede første gang til lagtingsvalget den 30. januar 1940 og fik 6 af de 24 lagtingsmandater. Under anden verdenskrig blev Fólkaflokkurin det største parti, medens Sjálvstýrisflokkurin mistede alle sine mandater og først kom på banen igen efter krigen.

Jóannes Paturson og "tilbuddet"

En af de mest markante og radikale færøske politikere i den første halvdel af det 20. århundrede var kongsbonden og digteren Jóannes Paturson. Han var medlem af Lagtinget i 45 år, fra 1901 til sin død i 1946. Han blev også valgt til Folketinget i 1901, men her blev han ikke så længe. Jóannes Paturson var af sine forældre blevet opdraget i en borgerlig dannelses ånd og ønskede en udvikling og modernisering af det færøske samfund. Hos flere danske politikere mødte han en langt større forståelse for sine ideer end i Lagtinget, hvor den politiske tankegang generelt var snæversynet og traditionsbundet.

Jóannes Paturson mente, at udvikling og fremskridt skulle finansieres ved, at Lagtinget fik tilladelse til at opkræve skat, samtidig med at man fik et årligt finansielt tilskud fra Danmark. Det danske bidrag blev i 1903 forhøjet med 57.000 kr.

og Jóannes Paturson foreslog, at Lagtinget sideløbende hermed fik lov til at opkræve 125.000 kr. i skat. Lagtinget havde på det tidspunkt ingen ret til at opkræve skat. Alene det faktum at Jóannes Paturson havde planer om, at Lagtinget skulle opkræve skat, gjorde ham til en farlig mand i manges øjne.

Det gik imidlertid forholdsvis let for Jóannes Paturson at komme til enighed med danske politikere. Justitsminister P. A. Alberti, under hvis domæne Færøerne hørte, lyttede til ham og ville garantere for det såkaldte *tilbud*, som Jóannes Paturson skulle fremlægge for Lagtinget i 1906. Tilbudet gav i princippet mulighed for en ny og mere selvstændig status for Færøerne med egne finansieringskilder i form af skat og toldafgifter, ved siden af et stort tilskud fra Danmark. Hvad Jóannes Paturson overså, var, at udsigten til, at man skulle betale skat på Færøerne ud over den ret så begrænsede kommuneskat, var en rød klud i ansigtet for mange færinger. Modviljen mod øget skattebetaling forenede både matadorer og proletarer mod Jóannes Paturson.

Jóannes Paturson havde regnet med en hel del toldindtægter på spiritus. Spiritus havde været en fri handelsvare siden frihandelens indførelse, hvilket havde medført, at der blev drukket mere end tidligere. Det havde også medført flere ulykker blandt færinger både til havs og på fjeldet. Selvom færingerne *pro persona* drak mindre end halvdelen af det kvantum, som danskerne konsumerede, så fik afholdsbevægelsen et fast tag i den færøske befolkning. Bevægelsen fik mange tilhængere, hvilket en adresseindsamling med 5600 underskrifter mod udskænkning af stærke drikke på Færøerne er et tydeligt vidnesbyrd om.

Efter vedvarende og stort pres fra afholdsbevægelsen blev der i 1906 bestemt, at der skulle holdes folkeafstemning om et alkoholforbud på Færøerne. Jóannes Paturson var fuldt ud på linje med den liberale danske opfattelse og hånede afholdsfolkene i sin agitation imod et spiritusforbud. Personligt var Jóannes Paturson mådeholden i sit forbrug af spiritus, men han anså spiritus som et godt afgiftsobjekt, der kunne skaffe penge i landskassen. Ved at agitere mod spiritusforbuddet kom Jóannes Paturson til politisk at skyde sig selv eftertrykkeligt i foden.

Sambandspartiet, som var for forbuddet, kom til at gå under betegnelsen Ædruelighedspartiet, medens Selvstyrepartiet af sine modstandere blev døbt Brændevinspartiet. Ved den folkeafstemning, som fandt sted i 1907, var næsten 100 % af de afgivne stemmer for et forbud. Selvom Jóannes Paturson personligt blev genvalgt, kom hans Selvstyreparti til at lide et meget stort tab. At hans medspiller i den danske regering P. A. Alberti blev anklaget for underslæb og kom i fængsel, gavnede heller ikke hans sag. Partiet kom i mindretal, og da der efter valget skulle stemmes i Lagtinget, blev resultatet, at Jóannes Patursons forslag blev forkastet.

Bortset fra forbuddet mod salg og udskænkning af alkoholiske drikke, der varede fra 1907 og helt til 1992, forblev alt som før. Jóannes Paturson, der havde været medlem af Folketinget siden 1901, mistede i 1906 sit sæde i Folketinget til sin modstander Oliver Effersøe fra Sambandspartiet. Jóannes Patussons karriere som folketingsmand var hermed slut. Men han blev af Lagtinget valgt som Færøernes repræsentant til Landstinget i to omgange, nemlig i 1918-1920 og 1928-1936.

Meget af det, som man senere opnåede ved hjemmestyreloven fra 1948, kunne man have opnået allerede i 1906, såfremt man på Færøerne havde accepteret den danske regerings tilbud. Det var særdeles begrænset, hvad der blev vundet af nationale sejre på Færøerne de følgende år. Jóannes Patursons modstander Oliver Effersøe blev anset for at være en dygtig politiker, men han havde helt modsatte synspunkter hvad angik selvstyre på Færøerne.

Politiske embedsmænd

1915 lykkedes det juristen Edward Mitens at blive valgt i Folketinget uden for de færøske partier. Han valgte at slutte sig til det radikale parti, som dannede regering med C. T. Zahle som statsminister. På dette tidspunkt var venstremanden Svenning Rytter amtmand på Færøerne. Han forsvarede danskheden på Færøerne og modarbejdede med næb og kløer, at det færøske sprog, eller dets repræsentanter, skulle vinde indpas i skole og kirke.

Efter en tilsyneladende konsensus i 1888 om, at det færøske sprog skulle bringes til ære og værdighed, skete nu det

besynderlige, at Sambandspartiet og Selvstyrepartiet kom til at stå på hver sin side i den færøske sprogkamp. Sambandspartiet ville sammen med visse danske embedsmænd bevare dansk som kultursproget på Færøerne, og i § 7 i det berømte reglement fra 1912 blev det fastsat, at dansk skulle være hovedundervisningssproget på Færøerne for større børn, men at skolelæreren kunne tale færøsk til de små børn, der ikke forstod dansk.

Det var en bestemmelse, som myndighederne så på med største alvor. Læreren Louis Zachariassen mistede sin stilling, fordi han i bygderne Velbastaður og Kirkjubø havde undervist børnene på færøsk. Præsten Jacob Dahl, der en overgang var realskolelærer, fik en kraftig reprimande fra myndighederne, fordi han havde formastet sig til at tale færøsk med eleverne i Færøernes Mellem- og realskole. Jacob Dahls engagement i sprogsagen var årsag til, at Rytter ikke ville indstille ham til det ledige provstembede på Færøerne. I Danmark trak Edward Mitens imidlertid, godt hjulpet af statsministeren Zahle, i trådene, så det endte med, at kirkeministeren alligevel lod Jacob Dahl indsætte i stillingen. Det følte Svenning Rytter som en klar underkendelse af hans stilling som embedsmand og amtmand på Færøerne.

Rytter var også involveret i en anden sag, der fandt sted under første verdenskrig. Politikeren Jóannes Paturson forsøgte, med henvisning til resultatet af en omfattende underskriftsindsamling blandt færingerne, at sende en skrivelse til den engelske regering med opfordring til at gøre det mindre besværligt at få transporteret varer, som der på øerne var stor mangel på, gennem de farvande som England kontrollerede. Amtmand Rytter var sammen med flertallet i Lagtinget stærkt imod, at anmodningen blev sendt til den engelske regering uden om den danske regering. Ikke desto mindre blev anmodningen sendt af sted, endda med den danske statsministers billigelse. Til alt held valgte man at sende den gennem den danske ambassadør i London, så der ikke, sådan som Rytter oprindeligt opfattede det, blev tale om noget egentligt landsforræderi. Men Rytter blev så fortørnet over det skete, at han opsagde sin stilling som amtmand på Færøerne og forlod landet i vrede. Sagen fik imidlertid et efterspil. Rytter var sammen med andre op-

positionspolitikere medvirkende til, at der i 1918 blev nedsat en parlamentarisk kommission for at undersøge alle forhold i denne sag. Kommissionsrapporten forelå den 15. januar 1920. Ingen blev retsforfulgt for landsforræderi, og både Jóannes Paturson og statsminister Zahle slap med en påtale.

Ved valget i 1920 vandt Venstre folketingsvalget og den nidkære Svenning Rytter blev valgt som medlem af Folketinget. Han blev udnævnt til justitsminister og fik Færøerne som et af sine ressortområder. Det var ikke på nogen måde fremmende for selvstyrepolitikken på Færøerne i de følgende år. I praksis betød det, at man på Færøerne kom til at vente adskillige år, før man kunne få indført retten til at bruge færøsk som undervisningssprog i skolen og som kirkesprog. Der skulle gå over 25 år, førend denne målbevidste form for dansk kulturimperialisme, som blev støttet af Sambandspartiet, blev ændret. Sambandspartiet holdt år efter år hårdnakket fast på § 7. Men i 1938 besluttede et flertal i Lagtinget, bestående af det socialdemokratiske parti, Selvstyrepartiet og det nyoprettede Erhvervsparti at ophæve den famøse § 7 og give de færøske børn retten til at blive undervist i modersmålet færøsk og til at blive undervist på modersmålet i andre fag.

Fra 1903 var det under særlige omstændigheder tilladt præsterne at prædike på færøsk i kirkerne. Jacob Dahl, der i 1912 blev sognepræst og i 1918 blev Færøernes provst, fik tidligt de kirkelige ritualer oversat til færøsk. Han oversatte også det nye testamente og Luthers Katekismus til færøsk. Både han og flere andre færøske salmedigtere ikke blot oversatte, men digtede også flere nye salmer på færøsk. Men først i 1939 fik den enkelte præst lov til selv at bestemme, om han ville prædike på dansk eller færøsk.

Retssproget var dansk, og først i 1944 fik man lov til at bruge færøsk som retssprog. Samme år vedtog Lagtinget, at man kunne blive borgerligt gift på færøsk.

Besættelsen og tiden derefter

Selvom den engelske besættelsesmagt ikke blandede sig i færøske forhold, var den tydeligt til stede i form af mindst 10.000 soldater. Her gjorde amtmanden og besættelsesmagten fælles front i ønsket om, indtil krigen var overstået, at ændre mindst

muligt i forholdet til Danmark. Besættelsesmagten støttede således ikke partiet Fólkaflokkurin, som i april 1940 fremsatte krav om, at Færøerne, som en nu de facto selvstændig stat, skulle løsrives fra Danmark. Landstingets flertal støttede heller ikke forslaget. I stedet vedtog et flertal i Lagtinget den 9. maj 1940 en midlertidig styrelsesform for Færøerne. Lagtinget skulle fremover være lovgivende for Færøerne. Amtmanden overtog de opgaver, som regeringen og kongen tidligere havde udført, blandt andet ved at bekendtgøre og stadfæste Lagtingets love, eller *lovforskrifterne*, som man valgte at omtale dem som. Amtmanden kom desuden sammen med et af Lagtinget valgt landsnævn til at fungere som udøvende magt. Denne midlertidige styrelse var i kraft helt frem til 1948, hvor den blev afløst af hjemmestyreloven.

Folkepartiet, hvis første formand var selvstyrebevægelsens nestor Jóannes Paturson, stemte imod den midlertidige styrelseslov. Forholdet mellem partiets faktiske leder Thorstein Petersen og amtmanden var derfor køligt under hele krigen. Folkepartiet fik imidlertid stor tilslutning blandt vælgerne. Ved lagtingsvalget i 1943 fik partiet 12 mandater af 25 og ved valget i 1945 11 af 23. Der manglede således kun et mandat i, at partiet fik flertal i Lagtinget, hvor Socialdemokraterne og Samhørighedspartiet som nævnt udgjorde et spinkelt flertal. Det gamle Selvstyreparti var uden repræsentant under hele krigen og blev først igen repræsenteret i Lagtinget i 1954.

Færøernes isolerede situation påvirkede også de valutariske forhold. Færøerne fik i princippet sin egen valuta, som med en særlig kurs, der var gældende til 1948, fulgte det engelske sterlingpund.

Efter krigen havde Færøerne store tilgodehavender i England. Fiskepriserne var høje, men en stor del af den færøske fiskerflåde var gået tabt under krigen, så der herskede generel mangel på fiskefartøjer. Samtidigt var mange gamle damptrawlere billigt til salg i England. Efter krigen købte færingerne derfor adskillige brugte engelske trawlere. Set i bakspejlet skulle det snart vise sig ikke at være nogen god forretning, for fremtiden lå i nye dieseldrevne trawlere. Ikke desto mindre var det et overvældende ønske på Færøerne at investere i trawlere, og alle bygder med respekt for sig selv var med.

Antallet trawlere steg fra 10 i 1939 til 38 i 1948, og det gav Færøerne den største trawlerflåde i det nordlige Atlanterhav.

De opsparede tilgodehavender i England, fik hurtigt ben at gå på. På ganske få år øgedes også færøske bankers udlån fra 6,5 millioner kr. til 54 millioner i 1951. P/F Sjóvinnubankin, hvis direktør var Thorstein Petersen, Folkepartiets formand, kom i meget store vanskeligheder, fordi det især var denne bank, der havde finansieret trawleropkøbene.

Den umiddelbare entusiasme og forventningerne til fremtiden havde været stor, men indsigten i bankverdenen og realiteternes verden viste sig at have været alt for ringe. P/F Sjóvinnubankin gik konkurs. Efter flere omfattende redningsaktioner kunne den genåbnes den 27. februar 1952, men det havde kostet mange tabte penge og mange gode mænds navn og rygte. En undersøgelse påviste uregelmæssigheder og manglende forsigtighed i transaktionerne, men man måtte konstatere, at det ikke var sket for egen vindings skyld. Færøske fiskere havde fået nye erfaringer med trawlfiskeri, som de kunne få stor nytte af. Men de penge, der var tjent under krigen, og som kunne være brugt til så meget andet end trawlere, var definitivt tabt.

På vej til hjemmestyre

På det politiske område gik det heller ikke, som man kunne forvente, og som mange havde ønsket. Under indtryk af det overskud, som de mange sterlingpund i engelske banker repræsenterede, fremførte Folkepartiet, der jo næsten havde flertal i Lagtinget, umiddelbart efter krigens ophør ønsker om selvstyre. Fra færøsk side kunne man imidlertid ikke blive enig, og der fremsattes derfor mange forskellige ønsker. Resultatet blev, at det blev den danske regering, der fremsatte og formulerede det forslag til folkeafstemning, som lå til grund for afstemningen den 14. september 1946. Der kunne stemmes for eller imod *loysing* – løsrivelse. Jóannes Paturson, der hele sit liv havde kæmpet for selvstyre, nåede ikke at opleve resultatet af valget. Han døde den 2. august 1946.

Folkepartiet forestillede sig en ordning, der kunne sammenlignes med den islandske i perioden 1918 til 1944, så de var ikke glade for afstemningen. Partierne i Lagtinget var

heller ikke enige om, hvorvidt afstemningen var vejledende eller bestemmende. Resultatet af folkeafstemningen blev, at et spinkelt flertal på 48,7 % af de afgivne stemmer var for løsrivelse fra Danmark, medens 47,2 % stemte for regeringsforslaget.

Efter en del festivitas var sejrherrerne parat med en ny færøsk grundlov og parat til at danne regering. Men efter intensiv påvirkning fra flere sider, greb den danske regering ind og rådede kongen til at udskrive et nyt lagtingsvalg, sådan som han i henhold til loven om Lagtinget fra 1924 havde myndighed til. Resultatet af lagtingvalget blev et parlamentarisk flertal, der var imod, at Færøerne fik selvstændighed. En ret så typisk færøsk kontradiktorisk politisk situation opstod og lammede for en tid hele systemet. For at gøre en lang og forvirret historie kort, så tog heller ikke flertallet af den færøske befolkning hensyn til folkeafstemningsresultatet. I stedet begyndte man på ny at forhandle med den danske regering om en ordning, der kunne afløse krigstidens midlertidige ordning. Resultatet blev, at et flertal i Lagtinget vedtog Hjemmestyreloven i 1948, og efterfølgende blev samme lov også vedtaget i Folketinget.

Lagtinget blev nu en lokal lovgivende parlamentarisk forsamling, og med en lagmand i spidsen blev det kollegiale Landstyre landets udøvende magt. Hermed havde det gamle lagmandsbegreb fået et nyt indhold. Det danske amtmandsembede blev nedlagt og erstattet af en *rigsombudsmand*. For at skelne mellem de to lovtyper betegnedes love vedtaget i Lagtinget *lagtingslove*, medens love vedtaget i Folketinget betegnedes *love*. Lagtinget blev den lovgivende magt i færøske særanliggender, mens Folketinget blev den lovgivende magt på alle andre områder. Folketingslove fik en lang tradition tro kun gyldighed på Færøerne, efter at de var blevet behandlet og vedtaget af Lagtinget.

Princippet i hjemmestyreloven er, at visse sagområder er færøske særanliggender, medens andre er danske særanliggender, som efterhånden ved forhandling kan overtages af de færøske myndigheder. Færøernes Landsstyre, som består af lagmanden og et antal landsstyremedlemmer, har den udøvende magt i færøske særanliggender. På alle andre områder

Den såkaldte Klaksvíkstrid i 1955 drejede sig om den danske læge Olaf Halvorsen ved sygehuset i Klaksvík. Denne skulle have haft en nazistisk fortid, og var ekskluderet fra den danske lægeforening, men fik en stilling på Færøerne, først i Tórshavn, og siden i Klaksvík í 1951. I 1955 ville både færøske og danske myndigheder fyre Halvorsen, hvilket udmøntede sig i oprør blandt befolkningen i Klaksvík. Den danske minister Viggo Kampmann blev sendt til Færøerne for at mægle, og de dramatiske hændelser bevirkede bl.a., at fregatten Rolf Krake anløb med 30 politibetjente. Der blev de mødt med lokal modstand, idet man så den danske medvirken som direkte provokation og indblanding. Efter en del håndgemæng lykkedes det politiet at opretholde lov og orden. Klaksvík den 1. oktober 1955 før Rolf Krake ankom med forstærkning. ©Norðoya Fornminnasavn.

har den danske regering, på Færøerne repræsenteret af rigsombudsmanden, den udøvende magt.

Lagtinget vælges for 4 år ad gangen, og Hjemmestyrets indre organisation er et færøsk særanliggende. Ikke uventet kom de tre hjemmestyrepartier, Sambandsflokkurin, Javnaðarflokkurin og Sjálvstýrisflokkurin, til at danne det første landstyre med formanden for Sambandsflokkurin Andras Samuelsen som lagmand. De første år af hjemmestyretiden blev, da den korte økonomiske overflod umiddelbart efter krigen ophørte, og Sjóvinnubanken gik konkurs, karakteriseret af en økono-

misk stagnationsperiode i første halvdel af 1950'erne. Det var først i slutningen af 1950'erne og i begyndelsen af 1960'erne, at det begyndte at gå fremad i det færøske samfund, blandt andet i kraft af hjælp fra det nyoprettede realkreditinstitut, som skabte muligheder for at forny fiskeflåden. Fremgangen fortsatte med enkelte midlertidige tilbageslag frem til omkring 1990, hvor en ny og mere alvorlig bankkrise i mange år kom til at belaste forholdet mellem Færøerne og Danmark.

Litteratur

Andreassen, Anja 2006: *Sambandsflokkurin í 100 ár – tættir úr søgu Sambandsfloksins*. Tórshavn.

Arge, Niels Juel 2005: *Flaggsøgan*. Merkið. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1982: Nú er tann stundin... Tjóðskaparrørsla og sjálvstýrispolitikkur til 1906 – við søguligum baksýni. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1991: *Jóannes Paturson – ein byrjan til eina politiska ævisøgu*. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1991: "Færøerne: Identitetserkendelse og nationalisme i en rigspolitisk pereferi". *Nordatlantiske Foredrag. Annales Soc. Sc. Faeroensis. Supplementum XV*, Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1992: "Tjóðskaparrørsla sum søguligt fyribrigdi og granskingarevni". *Fróðskaparrit 36.-37*. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 1993: *Ein kvistur spretti…Keldur til Føroya søgu 1979-1906*. Tórshavn.

Debes, Hans Jacob 2001: *Færingernes land – Historien om den færøske nutids oprindelse*. København.

Høj, Christian, Jens Chr. Carlsson, Jørgen M. Árnason við Úlvsá 2009: *Søga okkara 2. Frá trúbótini til okkara dagar*. Tórshavn.

Joensen, Jóan Pauli 1991: "At finna ella uppfinna tað føroyska. Ein smávísindalig ritroynd". *Fróðskaparrit 36.-37. bók*. Tórshavn.

Joensen, Jóan Pauli 2006: "Føroyar í 100 ár". Jørn Astrup Hansen og Jóan Pauli Joensen: *Føroyar og bankarnir í 100 ár*. Tórshavn.

Madsen, Heini 1990: *Færøerne i 1000 år*. Vadum.

Nauerby, Tom 1996: *No Nation is an Island. Language, Culture and National Identity in the Faroe Islands*. Århus.

Rasmussen, Sjúrður og Thorsteinsson, Jákup 1999: *Grundloven 150 år. Rigsfællesskabet mellem Danmark og Færøerne*. København.

Sølvará, Hans Andrias 2002: *Løgtingið 150. Hátíðarrit, 150 ár liðin, síðani Løgtingið varð endurstovnað. 1. bind*. Tórshavn.

Sølvará, Hans Andrias 2007: *Adressumálið. Donsk-føroysk viðurskifti undir fyrra heimsbardaga*. Tórshavn.

Thorsteinsson, Jákup 1990: *Et Færø som Færø. Studier i Færøernes forfatningsmæssige stilling i forhold til Danmark 1834-1852*. Århus.

Wylie, Jonathan 1989: "The Christmas Meeting in Context: The construction of Faroese identity and the structure of Scandinavian Culture". *North Atlantic Studies. The Faroe Islands. Vol. 1, No 1*. Aarhus.

Wylie, Jonathan 1987: *The Faroe Islands. Interpretations of History*. The University Press of Kentucky, Lexington.

Wåhlin, Vagn 1989: "Faroese history and identity – national historical writing". *North Atlantic Studies. The Faroe Islands. Vol. 1*, *No 1*. Aarhus.

Wåhlin, Vagn o.a. 1994: *Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920. Den parlamentariske Kommission. Fúlabók-en og Adressesagen i perspektiv 1917-1920*. Århus.

Østergaard, Uffe 2008: *Færøerne i det danske Rigsfællesskab – nation uden stat eller med.* Working Paper No. 44, International Center for Business and Politics. Copenhagen Business School.

Grønlands vej fra koloni til selvstyreloven af 2009

Under møder med fremmede blev inuit klar over, at de udgjorde en særskilt etnisk befolkningsgruppe med egen samfundsorden, fælles kultur, sprog og identitet og med et fælles socialt normsystem og eget religiøst system. Deres tankegang var styret af princippet om kollektiv ret og brugsret til ressourcer i jorden og i havet. Der var ikke en eller nogle få inuit, som havde deres øvrige landsmænd som deres undersåtter, og som sad inde med magten over bestemte land- eller havområder, men dog sådan at beboerne på bopladserne havde førsteret til egne kollektive områder. Som mobile samfund med egen social organisation og indre dynamik, og uden bindende jurisdiktion udadtil, levede de forskellige grupper af inuit før den dansk-norske kolonisation begyndte i 1721, uden at spekulere over, om landet, som de berejste, nu også var deres. Den dansk-norske kolonisation begrænsede sin jurisdiktion til kolonimandskabet og nogle koloniserede zoner, og inuit forblev retslig set lige så frie, som de altid havde været. Spørgsmålet er, hvornår de blev kongens undersåtter i egentlig juridisk forstand.

Grønlands politiske historie kan groft inddeles i 4 afgørende perioder: 1) før-kolonial eskimoisk tid, inkl. kulturmøder med nordboerne og europæiske hvalfangere, 2) kolonisationen fra 1721, 3) den neo-koloniale periode fra 1953 og 4) hjemmestyreperioden fra 1979. På det seneste er en femte periode kommet til – perioden fra selvstyreloven af 2009. Dette kapitel om nationalisme og nationsdannelse omtaler de sidste 150 år og beskæftiger sig med overordnede ændringer, drøftelser og tiltag, der skete i landet. For det er først fra midten af 1800-tallet, at det efter europæiske begreber giver mening at tale om en spirende nationsdannelse i Grønland.

Politiske og ideologiske platforme, hvor grønlænderne deltog i drøftelser, forhandlinger, rådgivning og reguleringer vedrørende indre anliggender, oprettedes først med de såkaldte forstanderskaber fra 1861, som dog nedlægges i 1911. Herefter fulgte oprettelsen af kommuneråd og landsråd i 1911, der i 1925 suppleredes med et mellemled, som kaldtes sysselråd. I 1950'erne etableredes kommunalbestyrelser, som

erstattede kommuneråd og sysselråd, og i 1979 bygderåd og endelig Landstinget, som erstattede landsrådet.

KGH-styret 1776-1908

Ved anordning af 18. marts 1776 overtog KGH handel og administration af kolonierne. KGH forsøgte ihærdigt at effektivisere og ensrette koloniadministrationen, bl.a. gennem Instruxen af 19. april 1782. Der oprettedes 2 inspektorater. I midten af 1800-tallet var der 7 kolonier (handelsdistrikter) i Nordre inspektorat og 5 i Søndre inspektorat. Kolonierne omfattede selve kolonistedet med kolonibestyreren som den øverste ansvarlige, samt udstederne i området, der bestyredes af udliggere. Grønlands opdeling i separate kolonier betød, at hver koloni blev bestyret uafhængigt af andre kolonier. Kolonibestyrerne var således de mest centrale og magtfulde personer i distrikterne. De stod for både ind- og udhandling af varer og varetagelse af andre opgaver i KGH-regi, ansættelser, hjælp til grønlænderne i trangstider og de kunne også afgøre visse retslige forhold. De havde overopsyn med handelens personale og mandskab (også på udstederne), samt distriktets bygninger. Kolonibestyrerne havde yderligere tilsyn med sundhedstilstanden og havde en vis form for politimyndighed. De enkelte missionariater havde den lokale missionær som overordnet myndighedsperson. Missionærerne var underlagt Missionskollegiet i København frem til 1849, hvor de underlagdes Kultusministeriet.

De to inspektører for henholdsvis Nord- og Sydgrønland var de øverste koloniembedsmænd i Grønland. Under ansvar over for KGH's ledelse i København forestod de den overordnede kontrol på det administrative og handelsmæssige plan, og desuden virkede de som mellemled mellem regeringen og KGH's ansatte i Grønland. De var den øverste myndighed i hver sin landsdel, og ud over varetagelsen af det overordnede tilsyn med KGH's virksomhed i landet, tog de sig af forvaltningsopgaver, der vedrørte ægteskaber mellem ansatte danskere og indfødte kvinder, skiftevæsen og optagelse af edelige forhør, og de førte tilsyn med kommunalvæsenet (de ovenfor nævnte forstanderskaberne) samt den offentlige sundhedsple-

je. Desuden var det pålagt inspektørerne at træffe afgørelse i sager, som ikke kunne afvente en afgørelse fra myndighederne i Danmark.

Inspektørstillingen indebar kort sagt beføjelser, som svarede til guvernørernes i den øvrige koloniserede verden. I særdeleshed var dette tilfældet under 2. verdenskrig, hvor inspektørerne, hvis titel nu var ændret til landsfogeder, fungerede som Grønlands øvrighed. Titelændringen fra inspektør til landsfoged skete i 1925 og indebar, at landsfogederne nu skulle være juridisk uddannede. Grønlands opdeling i separate administrative enheder fortsatte frem til 1950, hvorefter landet administrativt blev slået sammen til én samlet enhed. Landshøvdingen, som Grønlands øverste øvrighedsperson kom til at hedde i 1953, fik sæde i Nuuk. Efter hjemmestyrets indførelse blev titlen på statens øverste embedsmand i Grønland ændret fra landshøvding til rigsombudsmand.

KGH-direktionen i København var inspektørernes nærmeste foresatte indtil 1912. Samtlige indstillinger, indberetninger fra kolonibestyrerne og andre ekspeditionssager skulle indsendes gennem inspektørerne, ligesom kolonibestyrerne måtte rette sig efter inspektørernes ordrer, dog således at de om nødvendigt kunne handle på selvstændigt initiativ.

Politisk og administrativt styredes kolonierne fra 1776 i princippet af enevoldsregeringen. KGH, som også varetog sundhedsområdet, var underlagt Rentekammeret i København. Efter enevældens afskaffelse med junigrundloven af 1849 fik Rigsdagen formelt lovgivningskompetencen og dermed ret til at lovgive for og kontrollere den administration af Grønland, som KGH udøvede, og som nu kom til at sortere under Indenrigsministeriet. I 1912 strammedes Indenrigsministeriets tilsyn med KGH's administration af Grønland, idet ministeriet i dette år etablerede et særligt direktorat, kaldt Grønlands Styrelse, til at forestå det overopsyn med KGH, som i 1849 henlagdes til ministeriet.

Thuleområdet og Østgrønland blev holdt uden for den almindelige administrative ordning i kolonitiden. Handelen i Thule, som blev etableret af Knud Rasmussen og Peter Freuchen i 1910, og hvor en handelsbestyrer var ansat til at tage sig af de lokale affærer, blev indtil 1937 drevet på privat

basis. Kolonierne Ammassalik (fra 1894) og Ittoqqortoormiit (fra 1925) var direkte underlagt KGH i København og styredes efter helt særlige regler indtil slutningen af 1950'erne.

Forstanderskaberne

I 1856 foreslog en række embedsmænd i Nuuk, med seminarielærer Samuel Kleinschmidt og inspektør H. J. Rink i spidsen, oprettelsen af "*... et slags Forstanderskaber ... til bestyrelse af de Indfødtes fælles Anliggender og navnlig deres Understøttelse med Materialer til Husenes Forbedring med Redskaber til Fangst, med Fødemidler under Sygdom og Trangstid*". Forslaget mundede efter en forsøgsperiode fra 1857 ud i "Foreløbige bestemmelser om grønlændernes kasse og forstanderskaber i Sydgrønlands inspektorat" (1861). I 1863 indførtes forstanderskaberne også i Nordgrønlands inspektorat, og dermed var der dannet grundlag for begrænset lokalt styre i kolonierne langs Grønlands vestkyst.

Bestemmelserne indeholder afsnit om finansiering af grønlændernes kasser, forstanderskabets indretning og opgaver, kolonikassernes og inspektoratskassernes anvendelse, samt opgaver vedrørende retspleje for grønlænderne indbyrdes. Forstanderskaberne (*misissuisut*) i hvert kolonidistrikt, som afholdt to hovedmøder årligt, bestod af præsten som formand, kolonibestyreren som regnskabsfører, lægen, assistenterne, overkateketerne, samt for hvert mindre distrikt en indfødt fanger, specielt kaldt for *paarsisoq* (en vogter). Denne paarsisoq skulle føre tilsyn med, hvad der foregik i hans distrikt, "*overholde god orden og være sine landsmænd til vejledning og eksempel*". Ligeledes skulle han meddele alle oplysninger vedrørende befolkningen, som måtte afkræves ham af forstanderskabet eller inspektøren. Ifølge eftertidens kritiske fortolkere var inddragelsen af de driftigste storfangere som agenter i det lokale styre og kolonimagtens alliance med *paarsisut* et middel til over for befolkningen at legitimere det autoritære og undertrykkende KGH-styre i Grønland.

Med hensyn til retspleje var forstanderskaberne bemyndiget til at afgøre retstvister mellem grønlænderne, og kendelserne var på en række områder endelige. I tilfælde af forseelser vedrørende ulovlig brug af andres redskaber, tyveri og

lignende idømtes bøder af forskellig størrelse. Ved voldsforbrydelser og "andre større forbrydelser, heriblandt også barnefødsel i dølgsmål", skulle forstanderskaberne tilvejebringe de nødvendige oplysninger og derefter forelægge sagen for inspektøren "tilligemed et bestemt forslag om, hvorledes forbryderen enten ved legemlig revselse eller på anden måde bør afstraffes".

Forstanderskaberne betød, at den indfødte befolkning for første gang fik mulighed for en, om end begrænset, politisk medbestemmelse i lokale anliggender. Forstanderskaberne betød imidlertid også en yderligere forskydning og forstærket klassedeling i samfundene. Forstanderskaberne blev grundlaget for de senere kommunale råd, kommunerådene, fra 1911.

Med systemskiftet i Danmark i 1901 skærpedes kritikken af dansk politik og administration i Grønland. Rigsdagen begyndte at interessere sig aktivt for grønlandske forhold. Opmærksomheden skærpedes over for det konservative og stivnede, udemokratiske embedsmandsvælde, som KGH var eksponent for. Kritikken blev bl.a. rettet mod embedsmænd i KGH-styret, som anklagedes for at føre et enevældigt styre, udøve "en fuldstændig russisk censur" og underkue og udbytte den grønlandske befolkning. Grønlændernes levestandard var meget lav, og for at gøre ondt værre syntes deres vilkår og indflydelse på grønlandspolitikken at være helt uacceptabel. Problemerne sås som et resultat af en direkte udbytning og en forældet erhvervspolitik. For nogle rigsdagsmedlemmer var ulykken den, at handelen og administrationen var sammenknyttet. Det påpegedes, at det var et ganske ulovligt forhold, at KGH og direktoratet stod for administrationen af landet, da KGH i de foreløbige bestemmelser for forstanderskaberne ikke var nævnt noget sted. Med forstanderskabsordningen var sagerne henlagt til at skulle foregå i forstanderskaberne, såfremt inspektørerne, som henhørte under og refererede direkte til indenrigsministeriet, kunne acceptere det. Ændringerne i grønlandspolitikken burde ifølge reformatorerne gå i to retninger. Dels skulle der arbejdes hen mod større grønlandsk selvstyre, og dels skulle der ske en adskillelse af handel og administration.

Kommuneråd og landsråd

Resultatet af reformkræfternes anstrengelser blev Lov nr. 139-1908 om Styrelse af Kolonierne i Grønland m.m. af 27. maj 1908. Loven var delt op i to dele, en for styrelsen af Grønland og en for KGH.

Grønlands vestkyst bevarede sin gamle administrative opdeling i to landsdele, der samlet set omfattede 11 distrikter, hvoraf 6 lå i Sydgrønland og 5 i Nordgrønland. De 11 distrikter var yderligere opdelt i alt 62 kommuner. Administrationen henlagdes til en ny central statsinstitution, Grønlands Styrelse, som henhørte under Indenrigsministeriet, og hvor der ansattes en administrerende direktør med tjenestested i København. Inspektøren, som var den danske stats repræsentant i hver af de to landsdele, blev indehaver af den øverste politimyndighed og var tilsynsførende med sundhedsvæsenet samt skifteforvalter. Inspektøren fik endvidere bemyndigelse til at optage edelige forhører og udføre notarialforretninger, samt føre tilsyn med diverse bestemmelser vedrørende Grønlands administration.

1908-loven oprettede også et kommuneråd for hver kommune samt et landsråd i hver af de to landsdele. Der oprettedes 11 valgkredse for landsrådet i Sydgrønland og 12 i Nordgrønland. Kommunerådsmedlemmer skulle vælges hvert fjerde år blandt den grønlandske befolkning. Landsrådsmedlemmerne skulle vælges i kredse af de i kredsen valgte grønlandske kommunerådsmedlemmer.

Den administrative opdeling betød, at befolkningen og rådene i distrikterne mest orienterede sig lokalt, og dernæst orienterede sig mod landsdelen, de boede i. Den allerede eksisterende tendens til, at befolkningen i Vestgrønland delte sig i nordgrønlændere (*avannaamiut*) og sydgrønlændere (*kujataamiut*), forstærkedes hermed. Derfor kan man antage, at befolkningen i en samlet national-grønlandsk forstand ikke fik forbedret mulighederne for at kunne udforme en eventuelt samlet modvægt imod kolonimagten og få opbygget en egentlig samlet national strategi.

De to landsråds forhandlingsresultater blev hver for sig sendt til Grønlands Styrelse i København til samordning og kontrol. Resultater og ønsker blev i heldigste fald viderebragt

i ucensureret form til de respektive ministerier i Danmark, men der er eksempler på landsrådsmedlemmer, som kritiserede, at sagerne henlagdes og syltedes i Grønlands Styrelse.

Indtil 1951 var der to retssystemer i Grønland: en dansk ret for personer født uden for Grønland og/eller ansat i statens (KGH's og missionens) tjeneste eller gift med en sådan, og så en overvejende uskreven sædvaneret, som gjaldt for personer, der var født i Grønland, og som ikke var ansat i en stilling med kongeligt eller ministerielt ansættelsesbrev, eller gift med en sådan person.

Uddannelse og selvstændighed, grønlandskhed og fremskridt

I 1906 skrev Knud Rasmussen til en række grønlændere landet over og bad dem at udtale sig om, hvorvidt deres landsmænd var blevet så modne, at de, hvis de fik den nødvendige uddannelse, kunne påtage sig ledende stillinger i deres land. De fleste af de ni svarskrivelser gik ud på, at det var ønskeligt, at grønlænderne i højere grad end hidtil fik ansættelse i bedre og mere ansvarsfulde og indflydelsesrige stillinger, især inden for handelen. Desuden pointerede de fleste, at en grundig uddannelse nødvendigvis måtte gå forud herfor.

Ifølge svarskrivelserne var problemet den manglende uddannelse af grønlænderne ud over grundskolen. Godt nok kunne grønlænderne få underordnede stillinger som udliggere på udstederne (udstedsbestyrere). Men selv om de viste de bedste anlæg for videre udvikling i stillingen, kunne de dog aldrig forfremmes, selvom de (bl.a. ifølge Adam Nielsen, Qoornoq) "*... ere bedre begavede og dygtigere end mangen dansk Kolonibestyrer*". Der var en udtalt forundring over, at KGH ikke ville uddanne grønlændere til at varetage kolonibestyrerembedet, da missionsvæsenet allerede på det tidspunkt gav grønlænderne adgang til de højere stillinger som overkateketer og præster.

Ønsker om grønlandisering af visse stillingskategorier var ikke af ny dato og blev heller ikke kun fremført af de indfødte selv. Som inspektør for det Søndre Inspektorat siden midten af 1850'erne havde H. J. Rink ført en kampagne for at få flere udliggerstillinger besat med grønlandsk arbejdskraft. For ham var besættelsen af disse stillinger af stor betydning

for hele ideen om et begyndende grønlandsk selvstyre, da det ville styrke lokalbefolkningens tro på, at der også blandt grønlænderne fødtes folk med lederevner.

I forslaget til oprettelsen af forstanderskaberne i 1856 understregede forslagsstillerne vigtigheden af, at den grønlandske selvfølelse blev styrket i kampen for en "national genrejsning" og at man fik brudt med grønlændernes oplevelse af, at det var danskerne, der sad på alle de ledende stillinger inden for KGH. Det blev gjort klart, at det havde stor betydning for udviklingen af denne selvfølelse, at den indfødte befolkning blev vænnet til, at grønlændere var lige så gode til at udøve magt og myndighed som danskere.

De første årtier i 1900-tallet var på forskellige måder en brydningstid i tænkningen og den åndelige udvikling i Grønland, således som det tidligere er behandlet i Del V. Debatten i den grønlandske presse fra begyndelsen af 1910 om erhvervene og grønlandskheden, der strakte sig over en årrække, førte til en voksende fornemmelse i befolkningen af, at man tilhørte et selvstændigt folk – et grønlandsk folk i et grønlandsk land – som ville udvikle en moderne grønlandskhed og et moderne Grønland. Identitetsdebatten gav sig udtryk i digtningen, hvor nationaldigterne Jonathan Petersen og Henrik Lund genkaldte billedet af forfædrenes fangerkultur og glorificerede forfædrenes liv i sammenligning med samtidens livsførelse. Sideløbende hermed opfordrede de i deres sange i en opildnende og manende tone landets befolkning til aktivt at deltage i udviklingen af landet. Tiden var præget af ideer om kærlighed til fædrelandet, hvor den litterære aktivitet hentede inspiration fra det danske grundtvigianske idégrundlag. Knud Rasmussen og hans historier om Jordens folk fra 1912 og 1913 kom til at præge identitetsdebatten, som fik en drejning mod datidens evolutionære videnskabelige antagelser, hvor også samfunds- og kulturudviklingen antages at ske fra lavere til højere former. Alle samfund udviklede sig ifølge Rasmussen trinvist fra jægere og samleres simple strukturer til moderne nationers komplekse strukturer. Med placeringen af grønlænderne hos "nybegynderne", overtog de debatterende grønlændere Rasmussens kulturbegreber. De tilsluttede sig den hierarkiserede anvendelse af kulturbegrebet, som betød, at grønlandsk kultur skulle udvikles på samme

måde som den europæiske, før man kunne kalde den for en kultur. Den europæiske kulturudvikling og civilisation blev målet for den grønlandske udvikling. Vejen til kulturtilegnelse gik via dansk kultur. Identitets- og erhvervsdebatten var således et opbrud, hvor man diskuterede den gamle kulturs bevarelse i en fremtid præget af udvikling og fremskridt. Det var i dette spændingsfelt, at den moderne grønlandske nationale identitet skulle udvikles.

Dansk dominans og deltagelse i interne råd

1908-loven fastslog i § 28, at loven skulle revideres senest 10 år efter de første valg til landsrådene. Som følge heraf nedsatte regeringen i 1920 et lovforberedende udvalg, der skulle afgive betænkning i 1921. De grønlandske delegerede blev udpeget af de danske myndigheder og bestod af 23 mænd i aktiv grønlandsk tjeneste, hovedsagelig udstedsbestyrere og repræsentanter fra kirke og skole. Landsrådene protesterede over udpegningen og mente, at det burde være landsrådet, der udpegede delegaterne i udvalget.

I 1919 bad Indenrigsministeriet landsrådene drøfte den forestående revision af styrelsesloven af 1912. Til samlingerne i 1920 havde de to landsråd modtaget en mængde forslag fra kommunerådene. Hver for sig havde de modtaget så mange ændringsforslag, at de skulle foretage en oprydning og samordning af disse. Resultaterne videresendte de uden udveksling eller forsøg på samordning mellem rådene. Så der blev ikke tale om nogen samlet grønlandsk opfattelse.

Sydgrønlands landsråd foreslog bl.a., at landsrådenes forhandlinger og beslutningerne i de to landsdele ikke burde have indflydelse på hinanden, så man undgik, at det ene landsråd standsede, hvad det andet fandt formålstjenligt. Grønlands Styrelse havde spillet landsdelene ud mod hinanden og tvunget bestemmelser, som kun en landsdel støttede, ned over hovedet på den anden.

Et andet forslag gik ud på, at landsrådet selv burde vælge sin formand, og at forhandlingsresultaterne burde sendes direkte til Indenrigsministeriet. Det står således mellem linierne, at man opfattede inspektørerne, som fungerede som formænd for landsrådene, som Grønlands Styrelses talsmænd,

og at Grønlands Styrelse var en bremseklods, der hindrede de grønlandske opfattelser i at nå ucensureret frem til den politisk ansvarlige i Danmark. Mens forslaget om valg af egen formand end ikke er at finde i betænkningen af 1921, så udtalte et mindretal i udvalget af 1920 ønskeligheden af, at Grønlands Styrelse i stedet for at være en isoleret enklave blev gjort til en integreret del af den danske centraladministration, så de ansvarlige danske politikere kunne få indblik i og kontrol med sagerne vedrørende Grønland.

Et mindretal, hovedsagelig bestående af embedsmænd i Grønland (K. Chemnitz, David Olsen, Mathias Storch, Knud Rasmussen, C. W. Schultz-Lorentzen, M. P. Porsild, V. Holbøll & Knud Balle), pegede på, at to landsråd ikke var i stand til at udføre den vigtigste opgave for et landsråd, nemlig at forberede bestemmelser der kunne have lovkraft i hele landet. I gunstigste tilfælde havde behandlingen i to landsråd sinket sagernes behandling. Men erfaringerne viste, at behandlingen i to råd tillige bevirkede en splittelse mellem de to landsdele og således var til skade for hele Grønlands politiske udvikling.

Modellen med to landsråd stillede sig således hindrende for de reformer, der var nødvendige for udviklingen af det grønlandske folks samfundsbevidsthed. Grønlands Styrelse havde bevidst spillet befolkningen ud mod hinanden i sin del-og-hersk politik i såvel retslig som administrativ og økonomisk henseende. Resultatet var, at befolkningen ikke havde gjort fælles sag mod kolonimagten, men havde været splittet indbyrdes og i forhold til danskerne i Grønland.

I udvalget diskuteredes, hvilke mål der burde sættes for arbejdet i Grønland, og hvilke veje man burde følge for at nå disse mål. Her pegede udvalget som hovedformål for grønlandspolitikken på, at grønlænderne blev udviklet til selvstændighed, dvs. "*... til en saadan Modenhed i moralsk og økonomisk Henseende, at de kan blive i stand til at leve i fri Forbindelse med den øvrige Verden, når Landets nuværende Afsondringstilstand engang i Fremtiden ophører*". En af vejene, som man anbefalede, var at knytte Grønland så nært som muligt til Danmark og i så vidt et omfang som muligt at tilføre landet dansk civilisation og kultur. Bl.a. på dette grundlag trådte en ny styrelseslov i kraft i 1925: Lov om Grønlands Styrelse.

Den væsentligste ændring i forhold til før bestod i, at der i hvert kolonidistrikt oprettedes et nyt mellemorgan, sysselråd, hvor også danskere skulle sidde. De nærmere bestemmelser blev givet ved kongelig anordning i 1926. Sysselrådene skulle sammensættes af alle kommunerådsformænd og landsrådsmedlemmer og samtlige under dansk lov stående ansatte og tjenestemænd i sysselrådsdistriktet. Desuden fik danskere med over 2 års anciennitet i Grønland valgret og valgbarhed til kommunerådene. Sysselrådene blev indskudt som revisionsled mellem kommuneråd og landsfoged og skulle godkende kommunevedtægter, føre tilsyn med skole og sundhedsvæsen og administrere understøttelse af handicappede samt ordningerne vedrørende erhvervs- og husbygningshjælp. Formanden for rådet, kaldt sysselmanden, som beskikkedes af den lokale landsfoged, skulle sammen med 24 meddomsmænd danne en sysselret, der ikke blot var en videreførelse af de blandede domstole, men også pådømte alle sager med personer under grønlandsk ret. Sysselrettens kendelser var inappellable.

Efter Styrelseslovens § 7 skulle Rigsdagen nedsætte et udvalg, som skulle afgive betænkning i alle sager af almindelig betydning for Grønlands stilling. Det oprettedes under betegnelsen Rigsdagens Grønlandsudvalg. Udvalget skulle tage sig af den parlamentariske kontrol med Styrelsen, og således blev lovgivning og forvaltning i stigende grad underlagt Rigsdagens kontrol og indflydelse.

Under den 2. verdenskrig overtog landsfogederne styrelsen af landet. Det skete i medfør af § 10 i styrelsesloven, der sagde, at landsfogderne var "... *at betragte som Landets Øvrighed i Almindelighed og kan i overordentlige Tilfælde træffe saadanne Foranstaltninger*, *som Befolkningens Tarv måtte kræve*".

I tilknytning til diskussionen i 1927 om adgang for danske og især færøske fiskeskibe til at drive fiskeri i grønlandske farvande, kom Sydgrønlands Landsråd ind på spørgsmålet om ophævelse af monopolhandelen i Grønland. Et udvalg under landsrådet havde udarbejdet en betænkning, hvor der under punkt 4 var klarlagt, at man hverken krævede eller ønskede monopolets ophævelse, så længe grønlænderne ikke var nået så højt i udvikling, at de kunne sidestille sig med andre natio-

ner. Man ønskede således monopolet bevaret, indtil grønlænderne var modne til at stå på egne ben. Dette fik et af landsrådets medlemmer, Elias Lauf, til at spørge, hvornår man mente, at tiden var inde til forandring, og hvornår grønlænderne var modne nok. Som udtryk for sin personlige holdning svarede formanden hertil, at man kunne opstille 3 etaper, der alle måtte være gennemløbne: 1) alment kendskab til dansk (*"... hvilket var nødvendigt, for at grønlænderne selv skulle kunne drive handel med og omgås fremmede*"), 2) indførelse af verdensmarkedets priser, og 3) ansættelse af en række grønlændere i betydende og ansvarlige stillinger inden for handelen (*"... hvilket var nødvendigt, for at der kunde være en stab af egnede grønlændere til en gang at træde til og overtage forvaltningen af det kommende system*"). Dette svar fik Elias Lauf til efterfølgende at præcisere, at der skulle arbejdes for "... *fuldeste Kraft for at fremme den hurtigst mulige Udvikling af Grønlændernes Selvstændighed*".

Under 2. verdenskrig oplevede grønlænderne en hidtil ukendt dynamik i samfundet, hvor verden åbnede sig. Krigen blev et vendepunkt i forestillingen om, hvorvidt Grønland kunne klare sig selv uden moderlandet. Mange nye grønlandske foreninger bidrog til, at nationalistiske forestillinger genopblussede. Adskillelsen fra Danmark, etableringen af Grønlands eget centralstyre under adskillelsen, og tilstedeværelse af andre nationaliteter som amerikanere, canadiere og portugisere skabte grundlag for nationalistiske forestillinger med visioner om stolte grønlændere og om Grønland som en nation, der hørte hjemme blandt andre civiliserede nationer.

En af de mest markante centrale skikkelser i den offentlige debat om nationale spørgsmål var seminarielærer Augo Lynge, som efter den senere ophævelse af Grønlands kolonistatus blev det ene af de to første grønlandske folketingsmedlemmer. Lynge var meget optaget af uligheden mellem danskere og grønlændere, og han arbejdede målrettet for at nedbryde kolonitidens doktrin om grønlænderen som et andenklasses menneske i sit eget land. Han agiterede for udvikling af grønlænderne gennem uddannelse, så hans landsmænd kunne komme på lige fod med danskerne og få ligestilling i det danske rige. Gennem sit talerør *Taqqissuut* skabte han fra

1934 debat om grønlændernes medvirken. I 1942 stiftede han foreningen *Nunatta Qitornai* (Vort lands børn) med det formål at vække ungdommen til bevidsthed om sprog og nationalitet. Han var inspireret af Knud Rasmussens evolutionære udlægning af kulturudvikling og mente, at den eskimoisk-danske grønlænders vej mod nationsdannelse gik gennem udvikling inden for det danske rige. Derved mente han, at man opnåede ligestilling mellem nationerne.

Efterkrigstidens ønsker om centralstyrelse i Grønland

Under landsrådenes fællesmøde i 1945 drøftedes spørgsmålet om landsrådenes beføjelser og om behovet for en lovrevision. Et forslag gik ud på, at de myndigheder, der traf beslutningerne, også skulle høre hjemme i Grønland. Et andet forslag var, at landsrådene skulle slås sammen til eet. Et tredje var ønsket om et internt trafiksystem, hvor man fra transithavne kunne binde kolonierne sammen. Før krigen anløb fartøjerne fra København nemlig de enkelte kolonier med kun et eller et par anløb i Grønland. Alle forslag fik tilslutning fra alle landsrådsmedlemmer, både fra nord og fra syd. Begrundelserne for forslagene var, at rådene ønskede, at folket skulle føle sig som eet og dermed få styrke til at gå videre ad fremskridtets vej. Myndighederne skulle være bosat i selve Grønland, således at Grønland blev et selvstændigt amt, der blev ledet på samme måde som andre danske amter, og hvor man havde en amtmand bosat i Nuuk i spidsen.

Andre fremførte synspunkter drejede sig om øget selvbærenhed via en økonomisk lovrevision. Medlem af landsrådet Hans Lynge udtrykte det på den måde, at man ikke fik større indflydelse på landets administration, hvis man fik det hele foræret fra Danmark. Der skulle foretages en økonomisk lovrevision, som omfattede en bedre lønningslov og indførte indhandlingspriser, der nogenlunde svarede til verdensmarkedspriserne. Dette ville sætte grønlænderne i stand til at betale for deres egen undervisning, sygehuse og kirke. Lynge fortsatte, og sagde at: "... *man (burde) lade os prøve at klare det paa egen Haand. For at opnaa Selvstændighed maa vi løbe Risikoen. Hvad vi har set efter 1940 har vist, at Grønlænderne kunde tage sig sammen, naar de saa, at Danmark ikke kunde række dem*

en hjælpende Haand". Ligestilling mellem danskere og grønlændere lod sig ifølge ham ikke gennemføre, så længe grønlænderne fik så stor en gratis hjælp fra Danmark.

Ligestilling og ens rettigheder for danskere og grønlændere lå også bag det argument om en lovrevision, som et andet medlem, Fr. Lennert, fremførte. Ifølge ham måtte der lægges vægt på, at danskere og grønlændere i Grønland fik samme rettigheder og betragtedes som ligestillede, og at der blev arbejdet hen mod bedre undervisning, hvor grønlænderne selv betalte for systemet. Derved ville grønlænderne føle, at de opnåede ligestilling med de danske. Et andet landsrådsmedlem mente, at målet burde være, at danskere og grønlændere kom til at stå under samme lovgivning. Desuden pointeredes det utilfredsstillende i, at danskere og grønlændere i samme stilling ikke fik samme løn.

Argumenterne for et centralstyre gik på, at man herigennem ville opnå hurtigere og bedre forretningsgange, bl.a. ved at ministerens nærmeste medarbejdere i grønlandske spørgsmål skulle placeres i Grønland og udstyres med udvidet myndighed. Under behandlingen af punktet om grønlandsk repræsentation i Rigsdagens Grønlandsudvalg blev det påpeget, at man med denne direkte repræsentation også kunne undgå, at sagerne, som tilfældet var tidligere, blev syltede og henlagt. Konklusionen efter fremsættelse af forslagene var, at der blev nedsat en kommission til udarbejdelse af en lovrevision.

Rigsdagens Grønlandsudvalgs og Grønlands Styrelses forhandlinger med en seks mands stor landsrådsdelegation begyndte i januar 1946. Med det samme blev spørgsmålet om nedsættelse af en kommission til lovrevision med deltagelse af sagkyndige lagt på is. De vigtigste krav og ønsker fra landsrådsdelegationen blev punkt for punkt splittet og skrinlagt. Det anfægtedes, at landsrådsresolutionen om centralstyre og ønsket om, at Grønland i administrativ henseende skulle udgøre eet land, hvis befolkning følte sig som eet folk i stedet for to, var repræsentativ for holdningen i hele Grønland. Kolonibestyrer (i Qullissat) Fr. Lynges afvigende holdning i spørgsmålet om centralstyre blev brugt som begrundelse for afvisningen. Fr. Lynge var iøvrigt udpeget af landsrådet som delegat uden at være landsrådsmedlem, så han har nok ikke

haft samme følelse af forpligtelse over for landsrådsresolutionen.

De landsrådsønsker, der ikke blev imødekommet, havde det fællestræk, at de tilstræbte en styrkelse af den grønlandske nationalfølelse. Den danske forhandlingstaktik gik ud på, ved hjælp af allehånde tekniske indvendinger og med udnyttelse af enhver breche i den grønlandske holdning, at få dem afvist.

I betænkningen af 1946 blev der udtalt, at den grønlandske delegation ikke havde noget ønske om at få indført dansk lovgivning for den grønlandske befolkning. Man fandt, at den i al almindelighed ikke ville være i overensstemmelse med grønlandske interesser.

Betænkningen af 1946 og resultaterne af forhandlingerne blev af direktøren for Grønlands Styrelse, Knud Oldendow, forelagt landsrådet samme år. Forelæggelsen havde karakter af en orienteringssag og ikke som en sag, landsrådet skulle godkende eller forkaste. Efter Oldendows orientering var der derfor ingen debat om resultaterne. Der var en resigneret og en skuffet holdning at spore, da landsrådsmedlem Søren Kaspersen (overkateket fra Aasiaat) efter orienteringen fremkom med en kort udtalelse på samtlige landsrådsmedlemmers vegne. Kravene fra 1945 havde været så omfattende, at de på adskillige områder stred mod de retningslinier, Styrelsen før i tiden havde fulgt. Men dette skyldtes ikke ønsker om at overdrive, men derimod, sagde Kaspersen, at den vækst i oplysning blandt grønlændere, der havde fundet sted, havde ført til ønsket om at blive hævet til et stade, der lå nærmere andre nationer. Han fortsatte:

Det er nemlig saadan, at det Ord, som saa ofte høres fra Danmarks Side "Vi vil hjælpe Jer", naar det bestandig gentages, i de senere Aar ikke længere har den allerbedste Klang, idet det efterhaanden er Grønlændernes Vilje at arbejde hen imod større Selvstændighed og Evne til selv at klare sig. Det bør derfor forstaas, at der er foregaaet en Udvikling blandt os Grønlændere, som vi paa adskillige Punkter er begyndt at betragte som nyttige og gavnlige.

Under landsrådsforsamlingen i 1948 blev spørgsmålet om Grønlands fremtidige styreform genfremsat af samme forslagsstiller fra 1945, nemlig landsrådsmedlem Peter Nielsen. Forslaget gik ud på et samlet centralstyre i stedet for en op-

deling af landet i to landsdele og dermed på, at landet skulle have eet landsråd i stedet for to. Forslaget udsprang af en beslutning i landsrådet i 1945, hvor man ønskede, at de myndigheder, der traf beslutninger om landets forhold, skulle være bosat i Grønland, samt at landsrådet skulle slås sammen til eet. Forslaget fra 1945 var under forhandlinger med Rigsdagens Grønlandsudvalg og Grønlands Styrelse i 1946 blevet diskuteret, men fejet af bordet og udskudt for en fem-årig periode. Der var således fra myndighedernes side lagt op til en fortsættelse ad førkrigstidens gamle spor i kolonipolitikken.

I august 1948 ankom den danske socialdemokratiske statsminister Hans Hedtoft til Grønland for at mødes med landsrådene, efter der havde været rejst kritik og fra flere sider krav om reformer i Grønland. Grønlænderne ville have mere indflydelse på egne anliggender og ligestilling mellem danskere og grønlændere. I Danmark var pressen meget kritisk over de usle forhold i Grønland og opfordrede til reformer i kolonipolitikken. Internationalt var Danmark presset af især FN med ønsker om afvikling af Grønlands kolonistatus. Så den danske regering var under pres fra mange sider. Tiden var kommet, hvor store ændringer var i sigte, både nationalt og ikke mindst internationalt. Derfor kom det ikke som den store overraskelse, at Hedtoft tilbød landsrådet en åbning af Grønland, dog sådan at Danmarks suverænitet over landet bevaredes.

Angående ønsket om ligestilling udtalte Hedtoft, at man skulle gøre den grønlandske befolkning mere ligestillet med den danske, og at man muligvis burde give Grønland en repræsentant i den danske rigsdag. Som svar på spørgsmålet, i hvilket omfang den samme lovgivning kunne gælde for både danskere og grønlændere, udtalte landsrådsmedlem Gerhard Egede på vegne af landsrådet, at den danske lovgivning ikke skulle anvendes over for grønlænderne, og specielt ikke inden for strafferetten. Men landsrådet ville ikke "... undlade at paapege, at det er af stor Betydning at finde Udvej for at udjævne den Uensartethed, som findes mellem Danske og Grønlændere med Hensyn til borgerlige Rettigheder". Landsrådet var ikke interesseret i at deltage i rigsdagen med et medlem fra Grønland, men ønskede repræsentanter i udvalg med indfly-

delse på Grønlands styrelse og herunder i Rigsdagens Grønlandsudvalg.

Efterfølgende nedsatte den danske regering i november 1948 en stor Grønlandskommission. De grønlandske landsrådsmedlemmer fik 4 medlemmer og valgte yderligere 12 andre, mens regeringen valgte 89 medlemmer fra de danske partier og statens embedsmænd samt fra erhvervslivet og interesseorganisationer i Danmark. Kommissionens betænkning udkom i 1950 (kendt som G-50) og bestod af flere bind, som beskrev planerne for fremtidens nyordning i Grønland.

Ønsker om en selvstyreordning

Grønlands indlemmelse i den danske stat med amtslignende status i 1953 betød ikke, at vilkårene dermed blev ensartede overalt. Landsrådet, som nu var slået sammen til eet, var meget optaget af sin rolle i Grønlandspolitikken, og af spørgsmålet om lønningerne i Grønland.

For at tage det sidste først, blev lønningerne i Grønland for uddannet arbejdskraft gjort afhængige af fødested, det såkaldte hjemstavnskriterium. For personer født i Grønland blev lønningerne bestemt på den måde i tjenestemandsloven af 1958, at de var reduceret med over 25 % i forhold til de danske satser. Ideen og princippet bag lønningsloven var, at lønningerne måtte fastsættes i overensstemmelse med de produktive erhvervs bæreevne. Dette kriterium blev i 1964 erstattet af et såkaldt fødestedskriterium, hvor den udsendte danske arbejdskraft skulle oppebære samme løn som i Danmark, mens den grønlandske arbejdskraft fik en mindre aflønning.

Som reaktion mod fødestedskriteriet stiftedes et grønlandske politisk parti, *Inuit-partiet*, i 1963. Partiets formål var at afskaffe kriteriet. Desuden ville partiet, med Island og Færøerne som forbilleder, stræbe mod Grønlands selvstændighed. Partiet fik dog ikke folkelig opbakning, idet dets formål primært blev anset for at være et spørgsmål om at gavne tjenestemændenes sag. Partiet opløstes derfor i slutningen af 1960'erne. I 1969 stiftede Knud Hertling det moderat socialistiske *Sukaq-parti* med et lignende formål, og det led samme skæbne som forgængeren.

I slutningen af 1950'erne havde landsrådets rolle og kompetencer som et rådgivende organ ikke ændret sig siden landsrådenes oprettelse i 1911. I 1958 foreslog landsrådsmedlem Jørgen Olsen, at rådet fik en valgt formand i stedet for at have landshøvdingen, der varetog den danske regerings interesser, som født formand. Ændringen kom dog først i 1967, da landsrådets forretningsorden ændredes, og medlemmet Erling Høegh den 23. maj blev valgt som formand. I sin åbningstale betegnede Jørgen Olsen dagen som dagen for demokratiets indførelse i Grønland. Han understregede, at han i talen ville afstå fra at tale om, hvorvidt grønlænderne burde stræbe mod at skabe en selvstændig nation, for det var sådanne emner, som landsrådet nu kunne tage fat på at drøfte. Han sluttede sin åbningstale med optimistisk at ønske, at indsatsen "... må krones med held i kraft af vor kærlighed til vort land, Grønland, vort fædreland. En kærlighed, som binder fremtidshåb til fortids minder".

Hvis grønlænderne havde næret et inderligt håb og ønsker om ligestilling i al almindelighed, så bristede illusionerne i 1960'erne. I det årti kunne grønlænderne konstatere, at de var sat på sidelinien, hvor de enten passivt kunne se på, at andre gjorde arbejdet for dem, eller de kunne udføre samme

Grønlandsk selvstændighedsdemonstration i København 1973. Foto: Jens Mathiesen. ©Nunatta Katersugaasivia Allagaateqarfialu.

arbejde som danskerne, men for en mindre løn. I kølvandet på koncentrationspolitikken opstod anomi hos befolkningen. Anomien gav sig udtryk i ligegyldighed, og forskelsbehandlingen førte til en stadig stigende misstemning mod en klasse danskere, som stadig var mere priviligeret end grønlænderne selv. Derved mistede menigmand troen på, at danskerne af et ærligt hjerte mente det godt, når de talte om at hjælpe og udvikle Grønland. I slutningen af 1960'erne radikaliseredes debatten med kritik af den danske stats imperialistiske politik. Det mundede ud i krav om, at Grønland skulle have en større grad af selvstyre, så den fremtidige udvikling i højere grad kunne bygges på grønlandske præmisser. Forstærket af nedlæggelsen af kulminebyen Qullissat omkring 1970, der indebar en flytning og spredning af byens 1200 indbyggere, samt det tvungne EF-medlemskab og tildelingen af olieboringskoncessioner ved vigtige fiskebanker ud for vestkysten til udenlandske selskaber samt sidst, men ikke mindst fjernstyringen fra København i almindelighed, opstod der en stadig stigende trang til selvbestemmelse og krav om aktiv medvirken ved landets udvikling.

Efter EF-folkeafstemningen i oktober 1972, hvor over 70 % af de grønlandske vælgere stemte imod medlemskabet, stod to ting klart. For det første måtte Grønland som en del af Danmark acceptere at følge med ind i EF, på trods af den grønlandske befolknings klare ønsker om det modsatte. For det andet blev problemerne ved fjernstyringen fra Danmark yderligere skærpet, da en række af beslutningerne om f.eks. fiskeri- og råstofpolitikken nu skulle træffes i Bruxelles, der lå endnu længere væk fra Grønland end København.

Hjemmestyreudvalg og -kommission

To uger efter EF-afstemningen meddelte landsrådet ved en skrivelse Ministeriet for Grønland, at man fandt tiden var inde til, at spørgsmålet om landsrådets medindflydelse på og medansvar for udviklingen i Grønland fordomsfrit blev taget op til en nærmere undersøgelse i en kommission. Henvendelsen resulterede i, at den socialdemokratiske regerings grønlandsminister, Knud Hertling, som var den første og eneste grønlandske minister i en dansk regering, under henvisning

til landsrådets henvendelse "... *og i erkendelse af, at Grønland indtager en legal og faktisk særstilling i det danske rige*", d. 10. januar 1973 nedsatte et rent grønlandsk udvalg. Udvalgets opgave var at undersøge, hvorledes en hjemmestyreordning i Grønland kunne indføres.

I kommissoriet anførtes baggrunden for nedsættelsen. Den grønlandske befolkning ønskede at være medbestemmende ved de afgørelser, der vedrørte landsdelens forhold, og overdragelse af ansvar for opgaver til Grønland ville medvirke til, at samfundets videre udformning bedre blev tilpasset til de grønlandske forudsætninger, tanker og traditioner. Udvalgets opgave skulle være at redegøre for Grønlands statsretslige stilling inden for rigsfællesskabet, og at overveje samt fremsætte forslag om, hvorledes og i hvilken rækkefølge landets bestående særstilling kunne udbygges, så Grønlands landsråd i højere grad fik indflydelse på og ansvaret, og herunder også det økonomiske ansvar, for den fremtidige udvikling af landsdelen.

Udvalget afgav den 18. februar 1975 en delbetænkning (forhandlingsoplæg), hvor der bl.a. blev opregnet, på hvilke områder landsrådets ansvar og indflydelse burde øges. Indledningsvis anførtes, at "... *først og fremmest må (man) gøre sig klart, at Grønland og landets oprindelige, eskimoiske befolkning på så mange måder adskiller sig fra det øvrige Danmark, at forholdet mellem danskere og grønlændere aldrig kan blive det samme som forholdet mellem jyder og sjællændere, mellem fynboere og københavnere*." Derefter anførtes forskellige geografiske, kommunikationsmæssige, sproglige og historiske begrundelser for, hvorfor grønlænderne var noget særligt i det danske rige, og de grønlandske politikeres afmagtsfølelse og den menige grønlænders følelse af at være passiv tilskuer til sit eget lands udvikling omtaltes.

Delbetænkningen mundede ud i en henstilling om, at det formelle grundlag for gennemførelsen af en hjemmestyreordning inden for rigsfælleskabets rammer snarest muligt skulle søges tilvejebragt. Herefter nedsattes den 9. oktober 1975 en dansk-grønlandsk hjemmestyrekommission. Under forhandlingerne kom der gang i politiske manifesteringer, slagsmål og søgen efter kompromisser. På den ene side stod de ideolo-

gisk-nationale krav og argumenter fra nogle af de grønlandske kommissionsmedlemmer. På den anden stod de politisk-juridiske betragtninger, som fremførtes af de fleste danske kommissionsmedlemmer. Kommissionen kom til at bestå af 7 danske folketingsmedlemmer, 5 medlemmer fra landsrådet, de to grønlandske folketingsmedlemmer og en dansk jurist, Isi Foighel, som regeringen udpegede som formand.

Et område, som skabte bitterhed hos mange grønlandske politikere under og efter hjemmestyrekommissionens forhandlinger, var spørgsmålet om retten til den grønlandske undergrund – og parallelt med forhandlingerne herom også spørgsmålet om, hvorvidt grønlænderne udgjorde et folk eller ej. Baggrunden for uenigheden var først og fremmest mineloven af 1965, som fastslog, at alle mineralske råstoffer i Grønland tilhørte den danske stat, samt spørgsmålet om, hvorvidt grønlænderne som en del af det danske folk udgjorde en minoritetsbefolkning i international forstand.

De fleste af de danske kommissionsmedlemmer ville ikke godtage forslag fra grønlandsk side om, at det grønlandske folk skulle have de grundlæggende rettigheder til de naturgivne ressourcer i landet. Grønlandske krav om ejendomsretten til undergrunden fik den socialdemokratiske statsminister Anker Jørgensen til at sige de i Grønland berømte ord: "Der er ikke noget at rafle om. Hvis man vil have ejendomretten til undergrunden, så må man tage konsekvenserne og sige, at man ønsker at kappe båndene over til Danmark!"

Forhandlingerne om hjemmestyre og kampen om ejendomsretten til landet affødte en voldsom intern grønlandsk debat for og imod grønlændernes ejendomsret til undergrunden og Grønlands tilknytning til Danmark. Debatten førte til politisk-ideologisk organiseringer og partidannelser og dermed til en begyndende polarisering i grønlandsk politik. Siumut-bevægelsen startede i begyndelsen af 1970'erne med formuleringen af en ny politik, som med sin kritik af daniseringspolitikken igangsatte hjemmestyreprojektet. *Siumut* (Fremad) blev som politisk parti stiftet i 1977 med medlemmer som Jonathan Motzfeldt, Moses Olsen og Lars Emil Johansen som de ledende skikkelser. Samme år blev *Inuit Ataqatigiit* (inuit i fælleskab) stiftet i Aasiaat med Aqqaluk Lynge i

spidsen som reaktion mod, at Siumut frafaldt kravet om den fastboende befolknings ejendomsret til undergrunden til fordel for en gensidig dansk og grønlandsk vetoret. Som reaktion mod stiftelsen af Siumut-partiet og kritikken af den danske politik overfor Grønland, stiftede en gruppe danskvenlige grønlandske politikere landsorganisationen *Atassut* (Samhørigheden) i 1978 med landsrådets formand, Lars Chemnitz, i spidsen. Blandt Atassuts mærkesager var et forsvar af dansk politik i Grønland og ønsket om Grønlands samhørighed med Danmark og danskerne.

Undervejs i forhandlingerne om hjemmestyret blev begrebet "*det grønlandske folk*" elimineret. Det fik den ene af de grønlandske folketingsmedlemmer, Lars Emil Johansen, til ved folketingets 1. behandling af loven om det grønlandske hjemmestyre at udbryde: "*Jeg mener selvfølgelig, at vi grønlændere er et folk, og at det er udtryk for dansk politisk demagogi at sige, at vi blot er en befolkningsgruppe*". I Siumut-bevægelsens blad, *Sujumut*, henvistes der på forsiden i flere af numrene fra 1976 til FN-konventionen af 1966 om menneskerettigheder. Denne konvention fastslog bl.a., at alle folk til deres egne formål frit kan disponere over deres naturgivne rigdomskilder.

I indledningen til Lov om Grønlands hjemmestyre, som blev givet den 29. november 1978, blev fremhævet, at Grønland indtog en særstilling inden for riget i "*national, kulturel og geografisk henseende*" og at "*... Grønland udgør et særligt folkesamfund inden for det danske rige ... Den fastboende befolkning i Grønland har grundlæggende rettigheder til Grønlands naturgivne ressourcer ... Det grønlandske sprog er hovedsproget. Der skal undervises grundigt i det danske sprog. Begge sprog kan anvendes i offentlige forhold...*".

Der var en del uklarheder i hjemmestyreloven. Det skyldtes først og fremmest, at teksten var et politisk kompromis og et led i en politisk handel, hvorfor indholdet kunne fortolkes i mange retninger. Mange af de retslige aspekter i sagen var så at sige politiske diktater uden egentlig forankring i international retslig eller folkeretslig praksis. Andre aspekter var politiske erklæringer, som ikke kunne gøres til genstand for en egentlig juridisk fortolkning. I hjemmestyreloven forsvandt således begrebet om et folkeslag, kalaallit, som i hjemmestyrejuraen

erstattedes af en "fastboende befolkning". Dette førte til en skærpet nationalisme hos de dele af befolkningen, der så den igangværende proces som led i en national selvstændighedskamp.

Sammenlignet med andre tidligere kolonier, som i dag betegnes som 3. verdens lande, adskilte Grønland sig ikke synderligt meget, hvad angik spørgsmålet om manglende inddragelse af den brede masse. Forskellen lå i, at Grønland ikke løsrev sig fra moderlandet. Efter nedsættelsen af hjemmestyrekommissionen opstod fra 1976 Aasivik-bevægelsen, en græsrodsbevægelse med sigte på Grønlands uafhængighed, frigørelse og afkolonisering. Deltagerne og initiativtagerne var unge intellektuelle, som ønskede udbredelse af demokratiet til hele folket og grundlæggende ændringer i Grønlands politiske nykoloniale tilstand. Aasivik-bevægelsen arrangerede fra 1976 og indtil 1996 hvert år to uger lange sommerstævner med kulturelt, åndeligt og politisk indhold. Stævnerne afholdtes på skiftende lokaliteter i hele Grønland. Især blev de afholdt ved de i 1960'erne nedlagte bygder, for dermed at manifestere utilfredsheden med G-60 koncentrationspolitikken og nedlæggelsen af hele byer og bygder. Meningsudvekslingerne på stævnerne drejede sig om aktuelle emner, og deltagerne udsendte efter hvert stævne resolutioner med diverse politiske budskaber til magthaverne.

Kendetegnene for *Aasiviit* (pl. for Aasivik, sommerlejr) var arbejdet for inuits kulturarv i bred forstand og i særdeleshed etnisk inuit kunst, musik og teater. I dette arbejde fik inuit kunst en renæssance og blev politisk kunst med et socialrealistisk og revolutionært indhold og udtryk – undertiden med stærke nationalistiske undertoner. Brugen af kajak og kajakroning var uddøende i midten af 1970'erne, men fik nu en stigende popularitet blandt unge som en yndet sportsgren. Det samme gjaldt tromme- og maskedansen, som gradvis indlemmedes i moderne musik og teater.

Tilhængerne af Inuit Ataqatigiit kom til at præge Aasivikstævnerne og ungdommens politiske bevidstgørelse, i særdeleshed i de afgørende år med tilblivelsen af hjemmestyre og senere selvstyrebevægelser og indførelsen af selvstyreloven i 2009.

Ved folkeafstemningen om hjemmestyre i Grønland stemte 63 % af befolkningen. 12.754 stemte for, mens 4.705 stemte imod. Nej-stemmerne talte bl.a. tilhængerne af Inuit Ataqatigiit, som mente, at hjemmestyreordningen blot var en reorganisering af koloniadministrationen.

Grønlandisering, nationalistisk radikalisering og selvstyrebevægelser

Med hjemmestyreloven af 1. maj 1979 overtog Grønland gradvist ansvaret for en række interne anliggender. Undtaget herfra var statslige områder som statsforvaltning, rigets finanser, udenrigspolitik, forsvar, strafferetspleje, fængselsvæsen og politimyndighed, samt person-, familie- og arveret. Den grønlandske undergrund blev reguleret særskilt som et særanliggende.

Hjemmestyret blev til efter et årti, hvor den grønlandske befolkning havde gennemgået en politisk mobilisering og en gennemgribende etnisk bevidstgørelsesproces, som til tider rummede skarpe artikulationer af anti-imperialistisk og antidansk indhold. Ved hjemmestyrets indførelse var grønlandisering et af de store slagord for de ledende politikere. Blandt visionerne om grønlandisering var, at grønlænderne gennem oprettelse af en række uddannelsessteder i landet skulle uddannes og kvalificeres til at overtage de stillinger, som de tilkaldte besad. Intentionen var desuden at gennemføre brugen af det grønlandske sprog i så mange sammenhænge som muligt.

På det symbolske plan indførte Grønland sin nationaldag den 21. juni 1985, hvor også Grønlands nye flag, *Erfalasorput* (Vort flag), blev hejst for første gang. Den 21. juni, årets længste dag, *Ullortuneq*, havde grønlændernes forfædre, *inuit*, fejret siden Arilds tid, og valget af dagen skulle binde fortiden sammen med nutiden og fremtiden. Siden har Grønland fejret nationaldagen på behørig vis hvert år. Dagen startes med afsyngelse af nationalsangene *Nunarput Utoqqarsuanngoravit* (Vort ældgamle land) affattet af Henrik Lund i 1910, og *Nuna Asiilasoq* (Et vældigt land) af Jonathan Petersen fra 1940'erne. Begge digtere var store patriotiske kulturpersonligheder, som hyldede nationen og Grønlands storladenhed.

I og med at hjemmestyret overtog en række sagsområder fra den danske stat, har samfundet siden 1979 været præget af større medindflydelse på egne anliggender. Overtagelserne, som foregik hurtigere end planlagt af hjemmestyrekommissionen, foregik på den måde, at man flyttede administrationen fra København til Nuuk, og at hjemmestyret overtog et personale, som i stort omfang videreførte de under staten indarbejdede forvaltningsmæssige principper uden nævneværdige ændringer.

På den baggrund rejste der sig hurtigt røster om, at hjemmestyrets administrationspraksis repræsenterede en fortsættelse af den statslige danske administrationspraksis. Selvom flere grønlændere overtog de tilkaldtes stillinger i det offentlige administration, så var flertallet af de ansatte på embedsmandsplan stadigvæk tilkaldte danske akademikere, der ikke beherskede grønlandsk eller havde andre former for grønlandsk-kulturel viden.

Siden dannelsen af den venstreorienterede Inuit Ataqatigiit (IA) som en politisk bevægelse i 1976 har en af dens målsætninger været Grønlands nationale selvbestemmelse og udviklingen til at blive en nation med fuld suverænitet. Under den første valgkamp til landstinget i 1979 gik arbejdet også ud på "*... at afsløre hjemmestyrets begrænsninger og via oplysning på længere sigt søge at skabe rammerne for et selvstændigt Grønland*". Partiet modererede sig dog igennem 1980'erne, og via direkte regeringssamarbejde med eller som parlamentarisk grundlag for Siumut bevægede det sig mod midten af grønlandsk politik. Efter en periode med stilstand i ønskerne om Grønlands suverænitet, kom en af lederne i Inuit Ataqatigiit, Kuupik Kleist, under valgkampen i marts 1995 ind på spørgsmålet om Grønlands selvstændighed. Det skete under parolen "et nyt partnerskab" mellem tre selvstændige lande: Grønland, Færøerne og Danmark. De andre store politiske partier (det socialdemokratiske Siumut og det nationalt-liberale Atassut) mente dog ikke, at tidspunktet var inde til at tage relationerne til Danmark op til revision. Der skulle en stiftelse af selvstyrebevægelser på tværs af partierne til, før de andre store partier tog fat på at formulere krav om Grønlands selvstændighed.

I marts måned i 1996 satte en grønlandsk pilot, Per Ro-

sing-Petersen, atter gang i debatten om hjemmestyre contra løsrivelse af Danmark. Ifølge ham var de offentligt ansatte stadigvæk danskere, der kom til Grønland for en kort periode, og hvis orienteringshorisont var begrænset til nogle år frem. De tænkte altid i danske forbindelser fremfor at tænke i retning af et Grønland under mere selvstændige former. Rosing-Petersen anførte, at bloktilskuddet holdt alt kunstigt oppe og gjorde det både besværligt og dyrt at leve i Grønland:

> Vi kan godt klare os uden dette bloktilskud endda meget bedre (...) På denne måde får grønlænderen igen frarøvet den meget vigtige ansvarsfølelse og selvværdsfølelse, som indtil d.d. er blevet frataget gennem denne koloniagtige måde, landet bliver styret på, og gennem bloktilskuddet, som jo også giver en sovepudeeffekt for hele samfundet. Lad os se hvad der egentlig ville ske, hvis vi fjerner dette – roden til alt ondt – bloktilskud.

Han foreslog, at grønlænderne som folk skulle sætte sig det mål, at de inden for en tidsperiode på fra fem til maksimalt ti år med den danske regering skulle forhandle sig frem til den mest gunstige løsrivelse.

Efter 16 år med hjemmestyre kunne man således blandt de mere yderliggående nationalt tænkende dele af den grønlandske befolkning konstatere, at den såkaldte grønlandisering havde slået fejl i mange henseender, og især havde gjort det inden for personale- og arbejdsmarkedspolitikken. Ifølge dem havde hjemmestyrestaten ikke formået at arbejde henimod uafhængighed og selvstyre. I stedet havde den cementeret en fortsat brug af danske systemer og dansk praksis. Denne utilfredshed med hjemmestyret, som til dels rettedes mod landsstyret og det socialdemokratiske Siumutparti, der blev kritiseret for at mangle en politik for øget selvhjulpethed og selvstyre, førte i 1996 til stiftelse af selvstændighedsforeninger i Nuuk og Sisimiut.

Den første forening for Grønlands selvstændighed, *Nammineq*, blev stiftet i Nuuk den 31. oktober 1996. Et par uger efter fulgte foreningen *Pikialaarfik* i Sisimiut, som ligeledes ville arbejde for Grønlands selvstændighed. Ifølge medlemslis-

ten bestod foreningerne af folk, hvis baggrund spændte over hele det politiske spektrum i Grønland. Det ser dog ud til, at de fleste kom fra venstrefløjspartiet Inuit Ataqatigiit. I vedtægterne anførtes mål og hensigter, hvor arbejdet frem mod selvstyre stod som det vigtigste. Endvidere skulle hjemmehørende (nunaqavissut) sikres bedre vilkår, idet det påpegedes, at der ved ansættelse af personale i Grønland skulle stilles krav om kendskab til sproglige, kulturelle og samfundsmæssige forhold.

I forbindelse med stiftelsen af Nammineq anførtes utilfredsheden med den såkaldte institutionaliserede racisme, der eksisterede i Grønland, som den væsentligste bevæggrund for utilfredsheden. Den institutionaliserede racisme kom til udtryk ved, at tilkaldt arbejdskraft systematisk overvurderedes, på trods af at den manglede kendskab til det grønlandske sprog og til de særlige grønlandske økonomiske og samfundsmæssige forhold, og at den desuden savnede kendskab til lokale kontakter. I juni 1997 fremsatte et landstingsmedlem fra Inuit Ataqatigiit et forslag om at iværksætte en undersøgelse af Grønlands muligheder for at blive økonomisk selvstændig. Henvendelsen mundede i april 1998 ud i et notat med afvisende svar fra Siumut-Atassuts koalitionslandsstyre.

Selvstyrekommissioner

Til landstingsvalget i februar i 1999 meldte flere kandidater sig ud af det socialdemokratiske Siumut i protest mod bl.a. partiets stadige tilnærmelser til Danmark. Nogle var fremtrædende medlemmer af selvstyrebevægelserne, der nu stillede op som enten enkeltkandidater, eller som kandidater for Inuit Ataqatigiit eller protestpartiet *Kattusseqatigiit* (Kandidatforbundet). Valgresultatet blev iøvrigt, at koalitionspartnerne Atassut og Siumut gik tilbage (hhv. 4,9 og 3,3 %), mens Kattusseqatigiit fik 12,3 % og fik indvalgt fire mandater ind i landstinget mod ét ved forrige valg. Inuit Ataqatigiit gik ét mandat frem. Enkeltkandidaten, ovennævnte Per Rosing-Petersen, blev en af de store stemmeslugere og blev valgt ind.

Efter landstingsvalget indgik Siumut og Inuit Ataqatigiit en politisk aftale, som godkendtes den 22. februar 1999. Heri enedes man om, at alle eksisterende muligheder at sikre

Grønlands maksimale medvirken under hjemmestyreordningen, og herunder mulighederne for at sikre Grønlands maksimale medvirken på udenrigs- og sikkerhedsområdet, skulle ses efter i sømmene. Herefter nedsatte landsstyrekoalitionen en kommission, der fik til opgave at afdække Grønlands selvstændige placering inden for rigsfællesskabet. I december 1999 udpegede landsstyret medlemmer til en grønlandsk selvstyrekommission. I januar 2000 blev kommissoriet givet. Her blev bl. a. anført, at det var kommissionens opgave at udarbejde en betænkning om mulighederne for at udvikle Grønlands selvstændighed inden for Rigsfællesskabets rammer og at identificere og beskrive alternative ordninger, der i højere grad ville imødekomme ønsket om selvstyre.

Under et nordisk justitsministermøde, som holdtes i Ilulissat i juli 2000, understregede landsstyreformand Jonathan Motzfeldt fra Siumut, at Selvstyrekommissionens arbejde grundlæggende var baseret på en fortsættelse af rigsfælleskabet med Danmark. Men der var behov for vidtgående beføjelser for Grønland, der gik videre end de kompetencer, den eksisterende hjemmestyrelov havde udstukket. Endvidere fastslog han, at der var forskel på færingernes bestræbelser for selvstændighed og den grønlandske model. Færingerne ville ifølge Motzfeldt løsrivelse, mens Grønland ønskede at forblive i et rigsfælleskab, hvor der var ligeværdighed mellem landene. Landsstyreformanden Jonathan Motzfeldt talte om fredelig sameksistens mellem de forskellige befolkningsgrupper i landene. Ytringen illustrerede, at den politiske og økonomiske elite ikke nødvendigvis arbejdede for en afkolonisering, mens græsrodsbevægelserne var mere radikale i deres ønsker om selvstændighed og løsrivelse af Danmark.

Den grønlandske selvstyrekommission forelagde sin betænkning i foråret 2003. Herefter nedsattes en parlamentarisk og paritetisk sammensat dansk-grønlandsk selvstyrekommission, hvis kommissorium blev underskrevet på Grønlands nationaldag, den 21. juni 2004. Kommissionen nedsatte 3 arbejdsgrupper vedrørende 1) ikke-levende ressourcer, 2) økonomi og erhvervsudvikling og 3) stats- og folkeretslige spørgsmål. Den 21. juni 2009 fik Grønland sin selvstyrelov. I loven, som ikke kan tilbagekaldes fra dansk side, stadfæste-

des, at Grønland kan overtage råstofområdet, retsplejen og de dele af udenrigsanliggenderne, som alene vedrører Grønland. Grønland opnåede retten til selvbestemmelse, således at det grønlandske folk nu anerkendtes som et folk i henhold til folkeretten med ret til selvbestemmelse. Selvstyreloven undlod heller ikke at præcisere, at det til enhver tid tilkom det grønlandske folk selv at afgøre, om Grønland skulle være selvstændigt.

I selvstyreloven var statsforfatning (inkl. højhedsret), forsvarspolitik, højesteret, statsborgerskab og valutapolitik undtaget som rigsanliggender. Det er sikkert, at kampen for uafhængighed og afkolonisering ikke stopper med indførelsen af selvstyret. Spørgsmålet bliver blot, hvornår den blusser op igen. Hjemmestyrets fortalere yndede at sige, at hjemmestyret ikke var endemålet. Det næste bliver sikkert, at en ny selvstændighedsbevægelse vil sige det samme om selvstyret af 2009.

Det er kendetegnende, at de vestnordiske landes bestræbelser og kampen for selvbestemmelsesretten har det til fælles, at de stort set forløb ikke-voldeligt. Selvstændighedskampene i Island, Færøerne og Grønland og de politiske manifestationer og artikulationerne var til tider heftige og hårde, hvor bølgerne gik højt i forhandlinger, diskussioner, demonstrationer og i debatterne. Men det var med argumentet som våben, at slagene blev slået.

Litteratur

Beretninger og kundgørelser (forskellige årgange). Grønlands Styrelse, København.

Betænkning afgivet af det i december maaned 1920 nedsatte udvalg til drøftelse af de grønlandske anliggender. København, 1921.

Betænkning afgivet af Selvstyrekommissionen. Marts 2003. Grønlands Hjemmestyre. Nuuk

Betænkning fra Grønlandsudvalget af 1960. Betænkning nr. 363, 1964.

Boserup, Mogens 1963: *Økonomisk politik i Grønland*. København.

Brockmann, Helene og Bente Hamann 1990: *Forvaltning i forandring*. Nuuk.

Brøsted, Jens 1979: *Et beskåret hjemmestyre. Et kritisk essay om den grønlandske hjemmestyreordning*. Nuuk.

De grønlandske landsraads forhandlinger 1938-1947, *1948-50*. København.

Dahl, Hjalmar 2005: *Aasivik – Inuit isumasioqatigiiffiat*. Nuuk.

Fanon, Frantz 1968: *Fordømte her på jorden*. Oversat af Lis Thorbjørnsen efter originaludgaven "Les damnés de la terre". København.

Forchhammer, Søren 2001: "Political Participation in Greenland in the 19th Century, State Hegemony, and Emancipation". *The Northern Review*, 23.

Forchhammer, Søren 2006: "Administrative og politiske institutioner i Grønland fra 1860´erne til 1950". *De vestnordiske landes fælleshistorie II* (red. Andras Mortensen et. al). *Inussuk. Arktisk forskningsjournal 2*. Nuuk.

Grønlandskommissionens betænkning I-VI, 1950. København.

Grønlands landsråds forhandlinger 1959-1979. Godthåb.

Goldschmidt, Verner et.al. 1948-1949: *Betænkning afgivet af den juridiske ekspedition til Grønland*, *1948-1949*, hefte 1. København.

Goldschmidt, Ditte Bentzon 1976: *Fra integration til hjemmestyre*. Specialeopgave (upubliceret), Københavns universitet. København.

Grønland: *Grønlands statistiske årbog, 1994*. Grønlands statistik, Grønlands Hjemmestyre. Nuuk

Grønlandsk-dansk selvstyrekommissions betænkning om selvstyre i Grønland. April 2008. Nuuk.

IA/SIUMUT: "Aftale ved etablering af landsstyrekoalition, 2. februar 1999". *www.atagu.gl/debat/indlaeg/1999/99022202.htm*

Janussen, Jakob 1995: "Fødestedskriteriet – og hjemmestyrets ansættelsespolitik". *Grønland*, nr. 2. København.

Jónsson, Ívar 1997: "From Home Rule to Independence. New opportu-

nities for a new generation in Greenland". *Paper presented at the NARF-Symposium*: Dependency, Autonomy and Conditions for Sustainability in the Arctic, Nuuk 20th-23rd of March 1997.

Jónsson, Ívar 1999: "Development, learning-processes and institutionalized racism". *Ethnic and Racial Studies*, vol. 22, No. 1. Routledge Journals. London.

Kleivan, Inge 1991: "Greenland´s national symbols". *North Atlantic Studies*, vol. 1, no. 2, Aarhus.

Lynge, Aqqaluk 2007: "Da Grønland blev en del af verdenssamfundet. De unge grønlænderes poltiske engagement fra 1971-76 gennem UGR, Kalaallit Inuusuttut Ataqatigiit i København". *København som Vestnordens hovedstad* (red. Andras Mortensen, Jón Th. Thór og Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Marquardt, Ole 1997: "Indkomstspredning i Vestgrønland i anden halvdel af 1800-tallet". *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 97*. Nuuk.

Olsen, Jørgen 1978: "Åbningstale i landsrådet den 23. maj 1967". *Grønland, nr. 1-2*, København.

Poulsen, Kristian Pablo, sekretær for "Nammineq" 1996: "Under uvidenhedens mørke skyer / Ilisimaassutsip taarnerani". Fremsendt som kronik-forslag, Nuuk den 11. november.

Pressemeddelelse, 6.11.1996: *Pressemeddelelse fra det første bestyrelsesmøde i foreningen "Nammineq"*. Nuuk, den 6. november 1996. Nammineq, c/o Box 543, DK-3900 Nuuk, Kalaallit Nunaat.

Rasmussen, Knud 1907-1910: "Breve fra Grønlændere, samlede og oversatte af Knud Rasmussen". *Atlanten*, bd. II. København.

Rasmussen, Knud 1911/1913: *Silarssuarmiulerssârutit. inuit kavdlunâjúngitsut inûsiánik ugperissáinigdlo univkât, I-II*. Københavnime.

Rink, Janssen, Kleinschmidt, Lindorf 1856: "Underdanigst Forslag til Indenrigsministeriet om Oprettelse af et Slags Forstanderskab ved Kolonierne i Grønland...". H. J. Rink: *Samling af Betænkninger og Forslag vedkommende Den kongelige Grønlandske Handel*. Udgiven paa Indenrigsministeriets Bekostning. København.

Selvstyrekommissionen af 2000

(Interne dokumenter):

Terms of reference for the Commission on Self-Government, Nuuk, January 7, 2000, Grønlands Hjemmestyre, Sekretariatet (J. nr. 00.01.01)

Underkommissorier for arbejdsgrupperne (J. nr. 00.01.01-08)

Orientering af landsstyreformand Jonathan Motzfeldt ved Nordisk

Justitsministermøde om arbejdet i den Grønlandske Selvstyrekommission, juli 2000, Ilulissat.

Pressemeddelelser: 9. januar 2000, 18. april 2000, 16. juni 2000.

Principbetænkning. Selvstyrekommissionen. August 2002.

Sermitsiaq, Forskellige numre og årstal: Nuuk.

Skydsbjerg, Henrik 1999: *Grønland. 20 år med hjemmestyre – en samtidshistorie om Grønlands udvikling under hjemmestyret*. Nuuk.

Sørensen, Axel Kjær 1983: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede*. En historisk oversigt. København.

Tarkraigssût, 1934-1947: Nuuk.

Thorleifsen, Daniel 1991: *Politiken Augo Lynge. Augo Lynges idé om ligestilling mellem danske og grønlændere, ca. 1930-1950.* (Utrykt) Speciale. Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Thorleifsen, Daniel 2003: "Ønsker om selvstændiggørelse og spørgsmålet om anvendelse af grønlandsk arbejdskraft i Grønland – Historisk rids af attituder til magthavernes manglende vilje til ansættelse af grønlandsk arbejdskraft i ledende stillinger i sammenhæng med ønsket om selvstændiggørelse af den grønlandske befolkning". *Kultur- og samfundsforskning 2002*, Ilisimatusarfik. Nuuk.

Thorleifsen, Daniel 2004: "Kampen for etnisk identitet og krav om ekstern selvbestemmelsesret. Bevæggrunde for grønlandske ønsker om selvstyre, 1950-2000". *De vestnordiske landes fælleshistorie. Udvalg af indledende betragtninger over dele af den vestnordiske fælleshistorie. Inussuk. Arctic Research Journal, no. 2* (red. Daniel Thorleifsen). Nuuk.

Tobiassen, Susanne 1995: *Fra danisering til grønlandisering. Forventninger og realiteter om grønlandisering. En analyse af hjemmestyrets grønlandiseringspolitik.* Upubliceret speciale. Institut for administration, Ilisimatusarfik, Nuuk.

Uddannelsessituationen 1961-63: *Uddannelsessituationen i Vestgrønland, I-II.* Udvalget for samfundsforskning i Grønland. København.

Vedtægter 1996: *Nunatta namminersulernissaa anguniarlugu Nuummi suleqatigiiffiup malittarisassai*. Nuuk.

Forfattere

Claus Andreasen
Claus Andreasen (f. 1947). Cand.mag. i arkæologi (Aarhus Universitet). Leder af Grønlands Landsmuseum 1978-1991. Lektor i arktisk arkæologi på Ilisimatusarfik 1991-1995 og 1999-2000, rektor sammesteds 1996-1999. Inspektør og souschef med ansvar for arkæologien og kulturhistoriske fredninger på Grønlands Nationalmuseum 2000-2010.

Sumarliði R. Ísleifsson
Sumarliði R. Ísleifsson (f. 1955) er cand. mag. i historie fra Islands universitet. Han arbejder som forsker og redaktør inden for ReykjavíkAkademiet. Han er forfatter til bøger, artikler og dokumentarfilm, mest om politisk historie i Island og om islandsk identitet.

Elin Súsanna Jacobsen
Elin Súsanna Jacobsen (f. 1941). Cand.phil. i historie og kulturhistorie 1992, Fróðskaparsetur Føroya (Færøernes Universitet). Ph.d. i historie 1996 (Aarhus Universitet). Lektor i historie ved Fróðskaparsetur Føroya 1999-2010.

Sverrir Jakobsson
Sverrir Jakobsson (f. 1970), dr. phil. historie fra Háskóli Íslands 2005; adjunkt i ældre tiders historie på universitetet fra 2010. Udgav i 2005 bogen *Við og veröldin. Heimsmynd Íslendinga 1100-1400.* Har desuden publiseret artikler om islandsk og europæisk middelalderhistorie i forskellige tidsskrifter.

Beinta í Jákupsstovu
Beinta í Jákupsstovu (f. 1951). Førsteamanuensis i statsvitenskap ved Høgskolen i Molde og adj.lektor ved Søgu- og sam-

felagsdeildin, Fróðskaparsetur Føroya. 1.avd. sociologi ved Københavns Universitet 1975. Cand.polit. ved Universitetet i Bergen 1982, med hovedfag i offentlig administrasjon og organisasjonskunnskap og grunnfag i geografi. Dr.polit. ved Universitetet i Bergen 2003. Ansatt ved Høgskolen i Molde siden 1987.

Erland Viberg Joensen
Erland Viberg Joensen (f. 1963). Cand.mag. i historie og europæisk etnologi 1994, Fróðskaparsetur Føroya (Færøernes Universitet), Aarhus Universitet og Københavns Universitet. Ph.d. i kultur- og socialhistorie ved Fróðskaparsetur Føroya 2003. Museumsinspektør siden 2003. Museumsinspektør ved Søvn Landsins, Føroya Fornminnissavn.

Jóan Pauli Joensen
Jóan Pauli Joensen (f. 1945) er fil.dr. i etnologi ved Lunds universitet 1975 og dr. phil. i historie ved Aarhus Unversitet 1987. Post doc. 1976-1977 og 1977-1989 museumsinspektør ved Føroya Fornminnissavn. Professor i etnologi og kulturhistorie ved Fróðskaparsetur Føroya siden 1989. Rektor sammesteds 1990-98 og 2004-2011. Docent, Lunds Universitet 1980. Professor i etnologi ved Universitetet i Bergen 1998-1999.

Gudni Th. Jóhannesson
Gudni Th. Jóhannesson (f. 1968). Ph.d. i historie, Queen Mary, University of London, 2003. Timelærer i historie ved Háskóli Íslands 1996–1998 og 2004–2007. Post.doc. ved Háskóli Íslands 1996–1998 og 2004–2007. Lektor ved Háskólinn i Reykjavík 2007–2010. Forskningsmedlem ved Reykjavíkur Akademían fra 2010.

Sigriður Jörundsdóttir
Sigridur Hjördis Jörundsdóttir (f. 1967) er historiker og arbejder på håndskriftssamlingen ved Islands National- og Universitetsbibliotek. Hun har blandt andet forsket indenfor islandske fangers historie i Københavnske fængsler i perioden

1736-1830 og befolkningens og regeringens reaktion i uårene 1755-1759 i Island.

Nils Kolle
Nils Kolle er førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen. Har arbejdet med fiskeri-, opdræts- og kysthistorie, lokal- og regionalhistorie, økonomisk historie og videnskabshistorie.

Gunnar Kristjánsson
Gunnar Kristjánsson (f. 1945). Cand. theol. i teologi, Háskóli Íslands (Islands universitet), Master of Sacred Theology, Boston University 1971, Dr. Theol. i teologie og litteraturvidenskab fra Ruhr-Universität, Bochum Tyskland 1979. Timelærer i filosofi, litteraturvidenskab og teologi ved Háskóli Íslands 1980-1990. Præst i USA sommeren 1971, præst i Island 1971-1975, og igen fra 1978, provst fra 1997.

Ole Marquardt
Ole Marquardt (f. 1948). Cand.phil. og lic.phil. (PhD) i historie fra Aarhus Universitet. Kandidat- og seniorstipendiat ved Aarhus Universitet 1973-79, ekstern lektor sammesteds 1980-88. Lektor i historie på afdeling for kultur- og samfundshistorie ved Ilisimatusarfik 1988-1999 og igen fra 2008, rektor for Ilisimatusarfik 1999-2007.

Andras Mortensen
Andras Mortensen (f. 1960). Cand. mag. i historie og latin fra Københavns Universitet, 1989. Phd i kulturhistorie fra Fróðskaparsetur Føroya, 2001. Museumsinspektør ved Føroya Fornminnissavn 1989-2006. Landsantikvar og direktør for Føroya Fornminnissavn 2006-2010. Siden 2011 direktør for Søvn Landsins, Færøernes Kulturarv, Arkiver, Bibliotek og Museer.

Alf Ragnar Nielssen
Alf Ragnar Nielssen (f. 1951) er Cand.philol. i historie ved

Universitetet i Tromsø 1977. Han har siden 2007 været professor i ældre tids historie ved Universitetet i Nordland (Bodø) med bistilling ved Lofotr-Vikingmuseet på Borg. Nielssen har arbejdet med regional- og lokalhistorie for Nord-Norge, herunder kysthistorie og samisk historie, foruden international historie.

Jón Th. Thór
Jón Th. Thór (f. 1944). Cand. mag. i historie, Háskóli Íslands (Islands universitet), Fil. Dr. i økonomisk historie, Göteborgs universitet 1995. Timelærer i historie ved Háskóli Íslands 1981-1989 og 1995-1996. Forstander for Icelandic Center for Fisheries History ved Hafrannsóknastofnun (Havforskningsinstitutet) i Reykjavík 1995-2004. Forskningsprofessor ved Háskólinn á Akureyri (Universitetet i Akureyri) fra 2006. President for Association for History of the Northern Seas (AHNS) 1992-1994 og for North Atlantic Fisheries History Association (NAFHA) 1995-2006.

Daniel Thorleifsen
Daniel Thorleifsen (f. 1962). Direktør, Grønlands Nationalmuseum og Arkiv, 2005. Cand. mag. i Historie & Grønlandsk Kultur og Sprog, Aarhus Universitet, 1991. Lektor og institutleder, Institut for kultur- og samfundshistorie, Ilisimatusarfik (Grønlands Universitet) 1995-2005. Adjunkt i historie, samfundsfag og grønlandsk, Ilinniarfissuaq (Grønlands Seminarium), 1991-1995.

Søren Thuesen
Søren Thuesen (f. 1958). Cand.mag. i Litteraturhistorie & Grønlandsk sprog og kultur (1986) og ph.d. (1992) fra Aarhus Universitet. Lektor og afdelingsleder, Afdeling for Eskimologi og Arktiske Studier ved Københavns Universitets institut for tværkulturelle og regionale studier. Museumsleder, Paamiut museum 1992-1994. Museumsleder, Sisimiut museum 1994-1996. Ekstern lektor ved institut for Eskimologi, Københavns Universitet, 1997. Post.doc. sammesteds 1998. Lektor ved institut for Eskimologi (i dag afdelingen for Eskimologi og Arktiske Studier) siden 1999.

About this book

The present book is an overview over the common history of three Nordic nations: Greenland, Iceland and the Faroe Islands. It is the result of a ten years close cooperation of historians from the three countries as well as from Norway and Denmark within the network VNH. During the last ten years the network has organized several conferences and meetings and published four volumes of conference papers and proceedings.

The three nations of Iceland, Greenland and the Faroes are active participants in the cultural and political cooperation between the Nordic countries but they are also often referred to as "West Nordic" and cooperate closely within the West Nordic Council. At first sight these three nations might appear rather strange bed-fellows, not least from the ethnical point of view. While the Icelanders and the Faroese are closely related and share a cultural heritage which many outsiders might consider almost identical, Greenland and the Greenlanders would at first sight appear a world apart. Geographically Greenland is a part of North America and populated by inuit who are both ethnically and culturally different from the traditionally Nordic populations of Iceland and the Faroes.

From the historical point of view the three nations do, however, have much in common and a closer study reveals so many similarities that we are fully justified to talk of common historical and cultural experiences. All three countries are islands, separated from each other and other Nordic countries by wide stretches of the North Atlantic Ocean. All are situated within the Arctic and sub-Arctic zone and this has contributed to their cultural heritage which is distinct from that of the other Nordic countries, except northern Norway. In all three countries the close vicinity of the sea has been of major

influence in the shaping of cultural identities. Throughout the centuries the sea did not only separate the three lands. It was also their main connection and for long periods of time the only venue of communication. Moreover, the utilization of maritime resources has from time immemorial played an important role in the economic development of the West Nordic area and often has been the decisive factor in the survival of the three nations. Consequently, all three peoples have developed a marked, albeit different, coastal culture wherein fishing, hunting and seafaring plays a very important role.

The roots of common West Nordic history can be traced back to the Viking Age. The Faroe Islands and Iceland were settled during the ninth century by Vikings, mostly from Norway and partly by people of Norwegian descent arriving from the British Isles. The process of discovery and settlement of the North Atlantic islands has been compared to the stepping from one stone to another and within a century from the first settlement of Iceland Icelanders discovered Greenland and settled parts of the country´s south and west coasts. At that time Inuit had already been in Greenland for some three thousand years. They were, however, living much further north and centuries passed before the two cultures, the Inuit and the European, met on the Greenlandic west coast.

During the thirteenth century the three West Nordic nations, the Faroese, the Icelanders and the Nordic population of Greenland, joined the Kingdom of Norway. Then they accompanied Norway into the Kalmar Union and still later into the union with Denmark. When Norway was separated from Denmark by the Treaty of Kiel in 1814 the three North Atlantic nations remained with Denmark. In 1944 Iceland left the kingdom while the Faroe Islands and Greenland are still subjects of the Danish monarch but are enjoying increasing self-rule.

The historical ties of the three West Nordic countries do thus stretch far back in time and from the historical point of view they have much in common. In this book the authors attempt to relate the main lines of this history. The book is divided into six main parts, all of which are split into several

thematic chapters. The first part (not numbered) can be seen as an introduction where the author attempts to define the concept "West Nordic" and discusses the regions geography and nature, history in culture in broad terms and finally takes a look at the West Nordic countries´ geopolitical importance in North Atlantic history.

Part one covers an important theme, viz. the image of the North. Part two covers the main trends in West Nordic medieval history as well as the immigration of Inuit to Greenland about four thousand years ago. In Part three the authors discuss and compare the demographic evolution and all its main factors. Here the demographic development of the three countries is compared and the main components of change discussed.

Part four compares the economic history of the three countries in two main chapters, covering the period 1550-1850 and 1850-2000 respectively. In Part five the history of religion and education is discussed and compared while the sixth and final part covers the political history of the nineteenth and twentieth centuries in two separate chapters. The first one covers the influence of three great wars, the Anglo-Danish war of 1807-1814 and the two World Wars of the twentieth century on the three nations´ relations with the Danish monarchy. The second chapter discusses the growth of nationalism in the region during the nineteenth and twentieth centuries. The chapter is divided into three sub-chapters. The first one relates the history of Iceland´s road from a Danish dependency in the early nineteenth century to an independent republic in 1944. The two other sub-chapters tell the story of growing nationalism and quest for independence in the Faroe Islands and Greenland from the nineteenth century until the present time.

With the exception of Part one all parts and chapters of the book are co-written by historians from Iceland, Greenland and the Faroe Islands while Norwegian and Danish historians have contributed to Parts II, III and IV.

Personnavneregister

A, Á, Å
Adam af Bremen, 35, 66
Alberti, P. A., 423
Albrecht af Mecklenburg, 90, 91
Al-Watwat, 33
Andersen, N., 132, 133
Anderson, J., 37
Andreasen, N., 206
Andrés, 91
Arason, J., 249, 269
Ariés, P., 151
Arnald, biskop i Garðar, 82, 83
Arnarson, Ingólfur, 61, 62
Aron fra Kangeq (Aalut Kangermiu), 277
Asser (Özurr), ærkebiskop i Lund, 82
Árnason, J., 306
Ásbjarnarson, Kolskeggur den vise, 66
Ásmundarson, Grettir, 67
Ávangur inn írski, 59
Åsbjørn, 76

B
Balle, K., 443
Balle, N. E., 307
Balslev, C. F., 307
Banks, J., 368
Baugh, T. D., 365, 366
Begtrup, J., 310, 311
Beinir, 68
Benediktsson, E., 271
Bergur í Garði, 133
Bernhard (Bjarnharðr inn saxlenski?), 81
Berthelsen, F., 263
Berthelsen, R., 274
Bjarnarson, B., 277
Bjarnarson, Ketill flatnefur, 59
Bjarnason, T., 328
Björnsson, S., 384
Bornemann, C., 345
Brandt, O., 275
Brestir, 68
Brestisson, Sigmundur, 74
Briem, V., 271
Brochmand, J., 251, 252, 310
Brorson, H. A., 271
Brun, E., 388
Brú, H., 274
Bårdsson, Skule, 80
Børresen, P., 146, 147

C
Cable, britisk konsul, 375
Chemnitz, J., 329
Chemnitz, K., 443
Chemnitz, L., 455
Christensen, I. C., 408
Christian IV, 161, 171, 302, 352, 363
Christian VI, 168
Christian VII, 170
Christian VIII, 400, 401
Christian IX, 405, 408
Churchill, W. S., 385
Columbus, C., 148

D
Dahl, J., 425, 426
Dahlerup, C. E., 418
Danielsen, V., 265

Dánialsson, M. á Ryggi, 273
Dánjal Eysturindiufari, 187
Debes, L., 309, 310
Dicuil, 54-56
Díðrikur av Skarvanesi, 276
Djurhuus, C., 311
Djurhuus, H. A., 273
Djurhuus, J. H. O., 273

E

Effersøe, J. G., 419
Effersøe, O., 424
Effersøe, R. C., 328, 419
Egede, G., 449
Egede, H., 120, 164-165, 176, 256, 258, 274, 298, 302, 305
Egede, P., 261, 302
Egilsson, S., 270
Einarsson, B., 346, 397, 398
Einarsson, G., 305
Erik af Pommern, 91, 98, 99
Eiríksson, Haraldur (Harald Gråfeld), 68
Eiríksson, Jón skalli, 92
Eiríksson, Leifur, 60, 69, 74, 376
Eiríksson, Magnus, 89-90
Erlingsson, Magnús, 79
Estrup, J. S., 407
Eysteinsson, Rögnvaldur (Mørejarl), 72

F

Fabricius, O., 261, 305
Finnbogason, G., 308
Frederik IV, 167
Frederik VI, 398, 399
Frederik VIII, 401, 408, 409
Freuchen, P. 436

G

Gabel, C., 174
Gabel, F. von, 174
Gaimard, J. P. 39
Geisler, J., 275
Gilpin, T., 366-368
Gissurarson, Ísleifur, 82
Glahn, H. C., 256, 258
Grace, S., 41
Grímkelsson, Hörður, 67
Grímsson, Björn buna, 62
Grjotgardsson, H., 56, 69
Grundtvig, J. S., 40, 271
Guðmundsdóttir, B. (Björk), 279
Guðmundsson, J., 118
Guðmundsson, V., 407, 409
Gunnarsson, G., 272
Guthrie, W., 38
Guttesen, R., 132

H

Habakuk, 263
Hafliðason, E., 94
Hafstein, H., 407, 409
Hallgrímsson, J., 270
Hammershaimb, V. U., 273, 419
Hansen, P. (Skipar Hansen), 188
Haraldsson, Olav (Olaf den Hellige), 62, 77
Harboe, L., 306, 307
Hartz, missionær, 373
Havgrímur í Hovi, 68
Hálfdanarson, H. (Harald Hårfager), 56, 60, 72
Hálfdanarson, Helgi, 271, 307
Håkon Aðalsteinsfóstri, 75
Håkonsson, Håkon, 80, 81, 85, 89, 403
Håkon V., 89, 90
Hedtoft, H., 449
Heinason, M., 173, 187
Heinesen, W., 274
Henrik V, 98

Henrik VI, 99
Herjólfsson, E., 95
Hertling, K., 450, 452
Hjaltason, G., 323
Hlodversson, S., 74
Holberg, L., 37
Holbøll, 443
Hompesch, K. von, 363, 366
Hull, C., 390
Høegh, E., 451

I, Í, J
Ingálvur av Reyni, 276
Ísleifsson, Gissur, 82, 125, 126
Jacobsen, E. S., 12
Jacobsen, J. F., 274
Jaffe, A. J., 148, 149
Jakobsen, E., 301
Jansen, C. E., 305
Jensen, A., 206
Jensen, V. R., 266
Jochumsson, M., 271
Joensen, E. V., 12
Joensen, M., 274
Joensen, P. F., 274
Johansen, L. E., 454, 455
Jordanes, 36
Jóhannsdóttir, Ó., 301
Jónsson, B., 409
Jørgensen, A., 454
Jørgensen, J. (Jörundur hundadagakóngur), 368, 369
Jørgensen, J., 314

K
Kallsoy, J., 321
Kamban, Grímur, 56
Kamban, Guðmundur, 272
Kaspersen, S., 448
Kauffmann, H., 388-390
Kársson, heinrekr, 85
Kerguelen-Trémarec, Y. J., 37
Ketilsdóttir, Auður in djúpúðga, 59
Ketilsson, Helgi bjóla, 59
Kingo, T., 252, 271
Kjølbro, J. F., 265
Kleinschmidt, S., 274, 305, 437
Kleist, J., 275
Kleist, K., 458
Klog, T., 341
Klopstock, F. G., 40, 270
Koppen, Th., 100
Korneliussen, O., 275
Kreutzmann, J., 277,
Krieger, L. A., 399
Kvaran, E. H., 271
Kårsson, Olmod, 75

L
Lauf, E., 445
Laxness, H., 272
Leifs, J., 278
Lennert, Fr., 447
Longfellow, H. W., 40
Lund, H., 274, 277, 441, 457
Lundsteen, P. H., 345
Luther, M., 252, 253, 302, 309-310, 426
Lyberth, R., 279
Lynge Aqqaluk, 275, 454
Lynge, Augo, 275, 287, 445
Lynge, Fr., 447
Lynge, Hans, 275, 276
Lynge, H., 277, 446
Lynge, H. A., 275
Lynge, N., 277
Løbner, E. M. G. von, 365

M
Maddadson, Harald, 79

Magnús Barfod, 72
Magnus Lagabøter, 88
Magnusson, Håkon, (Håkon VI) 90, 91
Magnússon, Á., 126
Magnússon, Á. (frá Geitastekk), 185, 186
Magnússon, S., 79
Mallet, P. H., 40
Margarethe I, 91, 923
Marie Magdalene (Habakuks kone), 261
Marnersdóttir, M., 348
Marquardt, O., 12
Matras, Chr., 274
Melsted, T., 342
Mikines, S. J., 276
Milton, J., 270
Mitens, E., 424
Moe, A., 266
Montesqieu, Charles-Louis de S., 36
Morris, W., 40
Mortensen, Andras, 12
Mortensen, Arnbjørn, 132
Morthens, B., 279
Motzfeldt, J., 454, 461
Motzfeldt, P. H., 371, 372
Myhlenport, M. N., 371, 372
Møller, S., 277

N
Nadoddur, 61
Nellemann, J., 407
Nielsen, Adam, 440
Nielsen, Andreas, 266
Nielsen, Fr., 275
Nielsen, P., 448
Nikolausson, P., 92
Nolsøe, J., 188

O
Oddsson, Hrafn, 80
Oehlenschläger, A., 40
Olaus Magnus, 35, 36, 39
Olav Håkonsson, 91
Olav Kyrre, 81
Oldendow, K., 448
Olsen, A., 329
Olsen, D., 443
Olsen, J., 226
Olsen, J., 451
Olsen, K., 275
Olsen, M., 275
Olsen, Moses, 454
Ólafr, biskop i Garðar, 81, 85
Ólafsson, J., 185, 186

P
Panum, P. L., 135, 148
Patursson, J. 328, 378, 379, 419, 422-427, 429
Patursson, S., 289
Pálsson, B., 340, 341
Peter, biskop i Kirkjubøur, 85
Petersen, P., 276
Petersen, Fr., 273, 419
Petersen, J., 274, 441, 457
Petersen, T., 422, 427, 428
Pétursson, H., 252
Peyrère, La, 35
Phelps, S., 369
Philippa, 91
Pløyen, Chr., 415
Pope, A., 269
Porsild, M. P., 443
Poulsen, P. (Nólsoyar Páll), 187, 188, 365, 415

R
Rask, R. C., 268

Rasmussen, K., 323, 436, 441, 443, 446
Restorff, M. C., 207
Richard, 91
Rink, H. J., 200, 201, 277, 288, 437, 440
Rosing, O., 275, 277
Rosing-Petersen, P., 458-459, 460
Rosing, P. 277
Rói, biskop i Kirkjubøur, 84
Ryberg, N., 185, 188
Rytter, S., 378, 424-426

S
Schultz-Lorentzen, C. W., 443
Scott, W., 40
Severin, J., 163, 166, 168
Siemsen, C. F., 207
Sigfússon, Sæmundur den frode, 64, 67
Sigurðarson, Sverrir (kong Sverre), 78, 79, 83, 84, 93
Sigurd Jórsalafarer, 86
Sigurdarson, Hákon (Ladejarl), 68
Sigurðsson, J., 346, 347, 395, 396, 401-404, 410, 411
Skeggjason, Hjalti, 74
Skibsted, A. W., 207
Sloan, W. G., 264, 265
Smith, R., 276
Stephensen, M., 269
Stígsson, P., 250
Storch, M., 275, 443
Sturluson, Snorri, 60, 65, 68, 73, 75-77, 80
Svabo, J. C., 134, 325
Svane, A., 388
Svartkell inn katneski, 59
Svavarsson, Garðar,61
Sveinbjörnsson, S., 278
Sveinsson, B., 254
Sveinsson, J. (Nonni), 272
Sverrisson, Håkon (Håkon III), 84
Sørensen, P. M., 66

T
Tangbrand (præst), 74
Tégner, E., 40
Teitsson, Gissur (den Hvide), 74
Thomsen, Th., 207
Thorarensen, B., 269, 270
Thorkelsson, J., 306
Thorleifsen, D., 12, 13
Thoroddsen, J., 270
Thoroddsen, S., 409
Thór, J. Th., 12
Tillisch, F. F., 311
Trusler, J., 38
Tryggvason, Ó., 69, 73, 74-77

V, W
Valdemar Atterdag, 91
Valdimarsdóttir, L., 324
Vebæk, M., 275
Vilgerðarson, Flóki, 61
Vilhelm af Sabina, 85
Villadsen, V., 275
Vídalín, J., 253
Vídalín, P., 126
Waagstein, J., 276
Wagner, R. 40
Winther, N., 289, 415, 416

Þ, Z, Ö
Þorgeir ljósvetningagoði, 76
Þorgilsson, A., 48, 55, 56, 58, 63, 64, 66, 74, 75, 125
Þorláksson, G., 269
Þorláksson, J., 269
Þorláksson, Þ., 269
Þorsteinsson, B., 97
Þorsteinsson, Hallur, 74

Þorvaldsson, E. (Erik den rode), 59, 60, 69, 74
Þorvaldsson, Gissur, 80
Þórðarson, M., 214
Þórðarson, Sturla, 67
Þórisson, Sokki, 82
Þórólfsson, S., 323
Zachariassen, L., 425
Zahle, C. Th., 378, 379, 424-426
Ögmundarson, Jón, 82

Stednavneregister

A, Á

Aasiaat (Egedesminde), 169, 170, 179, 213, 327, 448, 454
Akureyri, 194, 209, 267, 276, 323, 324, 347, 384
Alaska, 49, 50, 105
Altona, 166
Ammassalik, 104, 170, 390, 437
Amsterdam. 187
Appat (Ritenbenk), 168
Askov, 323
Avanersuaq, 115, 123
Avignon, 92
Álftafjörður (Vestisland), 186

B

Balkan, 397
Básendar, 170
Bergen, 29, 85, 89, 92-95, 97, 98, 100, 101, 133, 161, 162, 164, 173, 174, 187, 188, 238
Bergenshus, 100, 101, 162
Berlin, 305
Bessastaðir, 254, 270, 301, 346, 367
Bifröst, 347
Bilbao, 366
Bjørnøen, 218
Borgarfjörður, 323, 347
Brasilien, 130
Brattahlid, 82
Breiðafjörður, 59
Bremen, 81, 99, 163
Búðardalur, 323

C, D

Canada, 23, 49, 52, 123, 130, 176, 231, 233, 389, 390
Caithness (Katanes), 59
Chaldea, 37
Clavering Ø, 104
Dalasýsla, 323
Danmark, 11, 25, 31, 32, 37, 91, 92, 99, 101, 117, 121, 123-126, 131, 138, 145, 164-166, 168, 179, 187, 192, 198, 199, 206, 218, 219, 226, 228, 232-235, 238, 254, 261, 262, 266, 271-273, 287, 290, 297, 298, 303, 304, 312, 313, 315, 317-321, 323, 325-328, 335-339, 341, 342, 345, 346, 349, 352-355, 364-367, 370-378, 380-388, 397-399, 401-412, 415-418, 421-423, 425, 427, 429, 431, 436, 438, 440, 443, 445-450, 452-455, 458, 459, 461
Disko, 104, 178, 287
Disko Bugt, 50-53, 168, 207, 233, 371
Dove Bugt, 103, 104
Dýrafjörður, 97

E

Eiðar, 328
Einarsfjord, 82
Eiriksfjord, 82
England, 32, 37, 40, 92-95, 98, 161, 163, 186, 221, 235, 267, 268, 272, 365-369, 388, 391, 425, 428
Eskifjörður, 194
Evighedsfjorden, 263

Eyjafjarðarsýsla, 342
Eyjafjörður, 209
Eyrar, 97
Eyrarbakki, 308
Eystribyggð (Østerbygden), 20, 52, 60, 71, 95, 104, 105, 167
Eysturoy, 203, 365, 388

F

Flatey, 328
Frederiksvaag, 188
Friedrichsthal, 303
Finnmarken, 130, 196
Fjaler, 62
Florvåg, 79
Frankrig, 37, 223
Frostating, 75
Færinge Nordhavn, 213
Færingehavn, 27, 213, 217, 218, 223, 226, 227
Færøerne, 11, 13, 18-21, 23-25, 27-32, 37-40, 55-59, 61, 62, 69, 71, 72, 74, 77, 78, 83-88, 90-95, 98-102, 119, 124, 130, 132-138, 144-146, 148, 150, 161, 162, 173, 174, 176, 183, 184, 187-189, 197, 198, 202, 207, 208, 216-219, 226, 229, 230-235, 237, 238, 249-251, 254, 255, 264, 266, 272-275, 277, 278, 280, 282, 289, 290, 297, 299, 309-311, 319, 321, 324, 325, 328, 330-334, 337, 338, 341, 348, 353, 355, 356, 363-366, 369, 373, 376-379, 382-388, 415-421, 423-431, 450, 458, 462

G

Garðar (Igaliko), 81-83, 85, 92, 329
Gautavík, 97
Gásir, 97
Geitastekkur, 186
Gerðar, 308
Glyvrar, 214
Godthaab, 167, 168
Grenå, 327
Grindavík, 170
Grímsey, 18
Grundarfjörður, 194
Grækenland, 37, 397
Grønland, 11, 13, 18, 20-28, 30-32, 38-40, 47-53, 59-61, 69, 71, 74, 81, 83, 85, 86, 88-90, 92, 93, 95-97, 101-103, 105, 115-125, 136-142, 144, 146-151, 161-171, 176, 177, 180, 181, 186, 189, 191-194, 198-200, 204-207, 211, 213, 214, 216-218, 222-230, 234, 237, 238, 249, 256, 258-264, 274-277, 279, 286-288, 290, 298, 302-305, 314-318, 320, 323, 326, 327, 329-332, 334-336, 338-340, 342-346, 350-352, 364, 370-373, 379-383, 385, 388-391, 395, 415, 434-462
Gulating, 76

H

Hafnarfjörður, 170, 267, 309, 367
Hamar, 83
Hamburg, 37, 81, 99, 163, 166, 171, 173, 174
Hebriderne (Suderøerne), 59, 72, 78, 79, 83, 89, 94
Helgafell, 306
Helluland, 31
Helsingør, 171, 174, 370
Herrnhut, 117
Holland, 92, 93, 163, 165, 166, 175, 186
Hordaland, 62
Hoydalsá, 265

Hólar, 82, 83, 85, 92, 185, 249, 250, 253, 269, 299, 300, 328, 347
Hrappsey, 269
Húnavatnssýsla, 342
Húsavík (Island), 284
Hvalfjörður, 97, 384
Hvalsey (Hvalsø), 95
Hvanneyri, 328, 347
Hvítárbakki, 323
Håbets Ø, 120, 166, 167
Hålogaland, 55, 56

I, Í, J

Ikast, 346
Ikkatteq, 390
Illorpaat, 303
Ilulissat (Jakobshavn), 11, 168, 224, 261, 304, 320, 339, 461
Inussuk, 50
Irland, 31, 54, 55, 58, 59, 397
Isfjord, 50
Island, 11, 13, 18-22, 24-32, 37-40, 55-62, 65-68, 70, 74, 76, 78-81, 83-88, 90, 92-95, 97-102, 117-119, 122, 125-131, 136-138, 142, 144, 145, 148-150, 161, 162, 170-173, 176, 181, 182, 185, 194, 195, 204, 207, 209, 210, 215-217, 219-223, 229, 230-232, 237, 238, 249, 250, 255, 262, 267-269, 277, 279, 283, 284, 290, 298, 299, 301, 305-309, 323, 330, 332, 338, 342, 346, 347, 349, 353, 356, 364, 366-369, 373-377, 382-386, 395-399, 401-411, 415, 416, 422, 427, 450, 462
Italien, 230
Ittoqqotormiit, 437
Ivittuut, 388-390
Ísafjarðardjúp, 186
Ísafjörður, 12, 26, 194, 209, 276, 330
Jakobshavn, 50
Jan Mayen, 30, 118, 182
Japan, 35
Jødeland, 37

K

Kalmar, 91
Kangerlussuaq (Søndre Strømfjord), 53, 390
Kangeq, 303
Kap Farvel (Hvarf), 20, 104, 169, 177
Katla, 128
Keflavík (Island), 269, 279
Kina, 35, 186
Kirkjubæjarklaustur, 306
Kirkjubøur, 84, 85, 255, 299, 301, 419, 425
Kirkwall, 378
Klaksvík, 198, 203, 207, 214, 218, 265, 313, 322, 332, 341, 363, 387
København, 12, 26, 28, 101, 121, 131, 161, 162, 165, 166, 171, 172, 174, 186-189, 192, 193, 195-197, 237, 238, 250, 261, 269, 270, 277, 287, 302, 303, 314, 337, 338, 340, 341, 348, 352-356, 365, 367, 370, 372, 374, 389, 396, 397, 399-401, 403, 406, 407, 409, 410, 419, 435-437, 439, 446, 452, 458

L

Lade, 68
Lakikrater, 129
Laufás, 323
Laugaland, 342
Laugarvatn, 324
Leirá, 308
Leirárgarðar, 269
Leith, 370, 371

Lerwick, 366, 367
Lichtenau, 303
Lichtenfels, 303
Lissabon, 390
London, 188, 220, 285, 364, 366, 368, 370, 373, 374, 378, 390, 425
Lovbjerget (Lögberg), 74
Lund, 81, 82
Lübeck, 171

M
Malmö, 171, 174
Man (Mön), 72, 79, 83, 89
Maniitsoq (Sukkertoppen), 169, 213, 224, 263, 336
Markland, 31
Mecklenburg, 90
Medalhus, 75
Melvillebugten, 20
Montreal, 389
Möðruvellir (i Hörgárdalur), 309

N
Narsaq, 336
Narsarsuaq, 390, 391
Neuherrnhut, 303, 304
Newfoundland, 60, 99, 174, 218
New York, 375, 376, 388
Nidaros (Trondheim), 81, 83-85, 92, 101
Nipisat, 167
Norðuroyar, 198, 203
Nordpolen, 18
Norge, 11, 18, 19, 21, 24, 25, 29, 31, 32, 34, 39, 55, 56, 59-62, 68, 70, 74, 76, 77, 79, 81-83, 85, 86, 89-94, 96-102, 139, 145, 164-166, 179, 186, 187, 220, 225, 229, 230, 232-234, 238, 328, 337, 363, 364, 366, 367, 370, 372-374, 377, 382-384, 405
Nuuk, 53, 121, 146, 147, 167, 168, 206, 213, 223, 224, 260, 261, 264, 274, 276-278, 288, 290, 303-305, 320, 327, 332, 336, 339, 340, 344, 346, 350, 380, 389, 436, 437, 446, 458, 459
Nuussuaq, 51

O, Ó
Orkneyøerne, 19, 59, 72, 74, 78, 79, 83, 89, 93, 94, 98, 378
Oslo, 12
Ostindien, 186, 187
Ólafsdalur, 328

P
Paamiut (Frederikshaab), 168, 224, 332, 336
Peary Land, 20
Perth, 89
Polen, 223, 233, 397
Pommern, 91, 98, 99
Porkeri, 214
Portugal, 182, 230, 390

Q
Qilakitsoq, 105
Qaqortoq (Julianehåb), 120, 169, 170, 260, 323, 327-329, 336, 380
Qasigiannguit (Christianshaab), 168, 224
Qeqertarsuaq (Godhavn), 121, 169, 170, 178
Qeqertarsuatsiaat (Fiskenæsset), 139, 147, 169, 178, 206
Qullisat, 287, 447, 452

R
Ravns Storø, 213
Reyðarfjörður, 384
Reykjavík, 27, 118, 194, 195, 209, 250, 267, 272, 276-279, 284, 300, 301, 307-

308, 319, 323, 324, 331, 332, 340-342, 346, 347, 354, 367, 369, 374, 387, 390 400-402, 407, 410
Reynivellir, 308
Rogaland, 59
Rom, 84
Roskilde, 398-401
Rusland, 23, 232

S
Sameland, 40
Sarfannguaq, 206
Savissivik, 48
Schweiz, 231
Scoresbysund (Ittoqqortoormiit), 20, 26, 104
Selja, 81
Seltjarnarnes, 308
Sermermiut, 50
Seyðisfjörður, 209
Shetlandøerne (Shetland, Hjaltland), 19, 55, 57, 59, 72, 78, 79, 83, 89, 93, 94, 98, 264, 364, 366
Siglufjörður, 196
Sisimiut (Holsteinsborg), 165, 167, 169, 170, 179, 206, 211, 213, 223, 224, 261, 323, 336, 459
Sjælland, 35, 101, 252
Skálafjørður, 387
Skálholt, 82, 83, 185, 250, 253, 254, 269, 299, 300, 306, 307
Skáli i Eysturoy, 214
Skjoldungen, 104
Skotland, 19, 31, 55, 59, 72, 89, 98, 328, 388
Skriðuklaustur, 306
Slesvig-Holsten, 397
Snæfellsnes, 171
Sogn, 62
Sovjetunionen, 220, 223, 230, 384
Spanien, 182, 223, 230, 377, 378
Stavanger, 383
Stockholm. 285
Strandir, 195
Strendur, 388
Streymoy, 198
Struer, 327
Suðuroy, 198, 203, 339, 365
Sunnmøre, 226
Svalbard (Spitzbergen), 30, 39, 118, 163, 178, 182, 218
Svarthamar, 186
Sverige, 90, 91, 131, 219, 373
Søldarfjørður, 388

T
Tarm, 327
Tasiilaq, 104
Thule (i middelalderlige myter og historier), 34, 37, 54
Thule (i Grønland, Thule-folk, Thule-område), 48-54, 103-105, 115, 119, 120, 123, 207, 264, 279, 303, 436
Tinganes, 197, 202
Toftir, 388
Toqqusaq, 213
Tórshavn, 12, 88, 175, 184, 185, 187, 188, 197, 198, 202, 207, 208, 214, 218, 228, 265, 266, 275, 276, 285, 301, 302, 310-313, 319, 322, 325, 331, 337-339, 353, 354, 363, 365-367 385, 388
Trankebar, 186
Trieste, 366
Trøndelag, 60
Tvøroyri, 198, 203, 207, 214, 285, 313
Tyskland, 82, 92, 93, 117, 230, 233, 374, 375, 378, 384, 385

Tønsberg, 89

U
Upernaviarsuk, 330
Upernavik, 50, 51, 120, 165, 169, 170, 177, 207
USA, 23, 32, 49, 69, 131, 230, 235, 267, 376, 377, 383, 384, 389-391
Utah, 130, 267
Uummannaq, 53, 105, 169, 207, 260
Uummannaq (ved Godthåbsfjorden), 303

V, W, Y
Vatnajökull, 129
Vatnsleysuströnd, 308
Vágar, 313, 387, 388
Velbastaður, 425
Vestfjordene (i Island), 95
Vestindien, 187, 188
Vestmanna, 198
Vestmannaøerne (Vestmannaeyjar), 19, 97, 171, 194, 254, 307, 373
Vestribyggð (Vesterbygden), 52, 53, 60, 71, 95, 104, 105
Vesttyskland, 223
Viðey, 254, 306
Vinland, 31, 60, 69
Waigatter, 179
Washington DC, 388
Ytri-Ey, 342
York (Jórvík), 81

Þ, Æ, Ø, Å
Þingeyrar, 67
Þingvellir (Thingvalle), 401, 402, 411
Þykkvabæjarklaustur, 305
Ægypten, 37
Østtyskland, 223
Ålesund, 227, 228, 387

Faktabokse

Hvor kom de fra.....60
Opdagelsen af Island....61
De islandske sagaer som litteratur og kilder...65
Samfundsmønster....69
Kønsrelationer...70
Øerne ved Skotlands kyst...72
Annekteringen af Orkneyøerne og Shetland...78
De norrøne grønlænderes forsvinden...95
Nye værdienheder afspejler handelsændringer...100
Inuits boliger og religion...104
Sammenfattende om middelalderens inuitvandringer...105
Europæisk hvalfangst: højsøfangst og bayfangst...163
De europæiske hvalfangeres handelsaktiviteter i Grønland...165
Fra Håbets Ø til Nuuk - kolonien Godthaab grundlagt i 1728...167
Kolonierne i Grønland lukket for udenlandske interesser...169
Islands handelshavne og -områder i 1600- og 1700-tallet....172
Gablerne på Færøerne 1655-1709....174
Grønlandsk sælfangst...177
KGH´s anlagte hvalstationer i 1778-86 - et forsøg på kommerciel næringsvej...179
Klimatisk forhold i Island.....181
Det færøske bådsbånd....184
Verdensmændene Jón Indíafari og Árni Magnússon på de store have....185
Færinger i Nordatlanten og på langfart....187
Instruxen fra 1782 for ansatte ved KGH...189
Handelsskibenes tur/retur mellem København og Grønland i 1700- og 1800-tallet....192
Sælfangst i 1800-tallets Grønland....205
Udenlandske handelshuse på Færøerne i 1800-tallets frihandelstid....207
Revolution i det islandske fiskerierhverv - motoriseringen først i det 20. århundrede...209
Grønlandsk fiskeri med langline fra motorbåde...212
Færøsk slupfiskeri med håndsnøre...215

Island kommer ind på den internationale fiskeriscene - den 1. torskekrig...220
Torskekrigene i 1970´erne - udvidelse af fiskerigrænsen...221
Grønlandskommissionen af 1950 - G-50....223
Norsk udbygning af Færingehavn....227
Royal Greenland - blandt verdens største fiskeindustrivirksomheder.....233
Det færøske Faroe Seafood drog også ud i en større verden.....235
Trommesang og -dans....259
Brødremenigheden...303
Færøsk transport af fisk til det engelske marked under anden verdenskrig....386
Nogle sociale og kulturelle konfrontationer og modsætninger 1940-45.....387